І.А. Мельник

Міжнаціональні відносини:

РАДЯНСЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ТА ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ

І.А. Мельник

Міжнаціональні відносини:

РАДЯНСЬКИЙ ЕКСПЕРИМЕНТ ТА ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

КИЇВ
Видавництво "ЛИБІДЬ"
2006

ББК 76.103(4Укр)
М48

Рекомендовано до друку
Вченою радою Української академії друкарства
та Вченою радою Львівської наукової бібліотеки
ім. В.Стефаника НАН України

Рецензенти:
д-р політ. наук, проф. *І.М.Варзар* (м. Київ)
д-р філос. наук, проф. *Ф.М.Кирилюк* (м. Київ)
д-р політ. наук, проф. *Б.О.Ярош* (м. Луцьк)

Науковий консультант:
д-р політ. наук, проф. *В.М. Денисенко*

Мельник І.А.

М48 Міжнаціональні відносини: радянський експеримент та історичні реалії. — Київ: Либідь, 2006. — 468 с.
ISBN 966-06-0427-0.

У монографії досліджуються проблеми міжнаціональних відносин у період розпаду СРСР. Розкривається неспроможність розв'язання їх традиційними для керівництва партії і держави способами. Виявляються тенденції національних рухів, їх відтворення в політичній думці. Окремо виділяється російське питання як особливо актуальне наприкінці існування СРСР. Окреслюється коло національно-державних інтересів України як незалежної держави, її підходи до міжнаціональних взаємин на своїй території, визначаються основні напрями забезпечення їх безконфліктності в умовах розбудови української державності.

Для науковців, викладачів, студентів та усіх, хто цікавиться проблемами міжнаціональних відносин на євразійському просторі.

ББК 76.103(4Укр)

ISBN 966-06-0427-0

© Мельник І.А., 2006

ВСТУП

Зініціювавши перебудову, компартійне керівництво СРСР, безумовно, не допускало, що вона призведе до різкого загострення міжнаціональних відносин на широкому євразійському просторі. Фактично перебудова не передбачала змін у цій сфері: у національній політиці лідери КПРС залишалися на традиційних засадах, які вважалися незаперечними, тобто не піддавалася сумніву ідея, що національне питання в СРСР розв'язане і формується нова інтернаціональна спільність під назвою "радянський народ".

У радянських джерелах обґрунтовувалося марксистсько-ленінське положення про те, що національне питання існує лише в експлуататорському суспільстві, а при соціалізмі зміцнюється єдність і забезпечується всебічне зближення націй на основі цілковитої рівності [1]. Однак така "рівність" не витримувала жодної критики вже тому, що одні народи СРСР мали союзні республіки, інші — автономні формування (автономні республіки, області, округи), а ще інші — не мали жодних адміністративних утворень. Крім цього, національне питання в марксистсько-ленінській теорії підпорядковувалося загальній проблемі соціально-політичного прогресу суспільства і на перше місце висувалося об'єднання трудящих незалежно від їхньої національності. Про жодні міжнаціональні суперечності не могло бути мови, адже вони не вписувалися в офіційні ідеологічні рамки.

На початку XX ст. більшовицька партія змушена була визнати право націй на самовизначення, хоч одночасно наполягала на їх добровільному об'єднанні. Це право трактувалося як вільний вибір форми взаємовідносин нації з іншими народами, причому утворення незалежної держави ставилося на останнє місце, після добровільного об'єднання з іншими націями в єдиній державі [2]. Інакше кажучи,

наголос переносився на розв'язання національного питання в багатонаціональних державах, збільшення кількості яких вважалося малоймовірним.

Слід зазначити, що в радянській науковій літературі не розрізнялися поняття нації і народу, хоча друге трактувалося наукою як багатозначне. Розв'язання національного питання в СРСР оцінювалося як одне з найбільших досягнень соціалізму і підкреслювалося його велике міжнародне значення. Розвиток СРСР на межі 80-90-х років XX ст. спростував таку безапеляційну думку. Навпаки, підтвердився висновок про національний ренесанс у нинішньому світі та підвищення ролі нації як суб'єкта світового розвитку. СРСР розпався на низку незалежних держав. Не витримала іспиту часу багатонаціональна федерація південнослов'янських народів СФРЮ. Розділилася на дві окремі держави колишня ЧССР. У нинішньому світі подібні процеси виявлятимуться і в майбутньому.

На європейському континенті витворилася нова форма співпраці між самостійними державами — Європейський Союз, хоча на початку XX ст. марксисти не допускали подібних відносин між європейськими країнами. Це ще одне підтвердження помилковості марксизму-ленінізму в питанні міжнаціональних відносин.

Апологети збереження Союзу РСР намагалися провести аналогію між інтеграцією на євроатлантичному і євразійському просторах, хоч вона ґрунтувалася на протилежних засадах. У Європейському Союзі об'єдналися незалежні держави, зберігаючи свій суверенітет. Водночас Радянський Союз був прикладом об'єднання держав, при якому формальна за конституцією федерація насправді існувала як централізована, унітарна держава. Право союзних республік на самовизначення не мало жодних гарантій. Навпаки, воно знецінювалось у підконституційному законодавстві, бо навіть його пропаганда прирівнювалася до антидержавного злочину. Залишене в Конституції СРСР 1977 р. це право було розраховане на міжнародний вплив, а не на його реалізацію в самому Союзі, непорушність якого не піддавалася сумніву.

У період перебудови прихильники СРСР як унітарної держави протиставляли статус союзних республік правовому статусу штатів у США чи земель у ФРН, в яких суб'єкти федерації не мають права виходу з неї. Спекулятивність такого підходу цілком очевидна, адже союзні республіки виникли на праві націй на самовизначення, а суб'єкти названих західних федерацій насправді були окремими територіями з широким самоврядуванням, без національного забарвлення.

Проте боротьба за перетворення СРСР у правову державу спричинилася до того, що союзні республіки почали домагатися гарантій для права націй на самовизначення, прагнули звільнитися від диктату центральних союзних відомств, які грубо ігнорували суверенітет цих республік. Як наслідок, не розраховане на реалізацію право союзних республік на самовизначення почало використовуватися у боротьбі проти сваволі союзних відомств, діяльність яких поставила під знак запитання саме існування титульних націй у деяких союзних республіках, бо вони перетворювалися в одну з національних меншин на землі своїх предків.

Вищого статусу прагнули також автономні республіки, ухвалюючи декларації про свій державний суверенітет. Конфлікт у Нагірному Карабасі засвідчив неспроможність розв'язати міжнаціональні проблеми традиційними способами. Хибність компартійної політики полягала в тому, що вона намагалася підпорядкувати реальні процеси ідеологічним догмам незалежно від конкретних умов, хоч диференційований підхід вимагав адекватно враховувати специфіку різних етнічних спільнот. На це звертали увагу ще австромарксисти. Характеризуючи їхні погляди, вітчизняний дослідник І.Варзар зазначав: "Багатоетнічне суспільство, як правило, складається з неоднорідно розвинутих і неодностадійно зрілих народів-етносів, — до них і потрібний не "усереднено-узагальнений", а диференційований підхід, аби адекватніше виявити соціально-політичний потенціал і політологічне обличчя всього суспільства і держави" [3].

Водночас учений вказував на те, що група ортодоксальних марксистів (К.Каутський, Р.Люксембург, В.Ленін, В.Зомбарт, Л.Юркевич, Й.Сталін, Ю.П'ятаков, М.Покровський та ін.) спростили етнополітичні і державотворчі питання, а на потребу хибній політичній практиці тезою про "політичну неблагонадійність" та "історичну меншовартість окремих народів" створили теоретичне підґрунтя для репресій і депортацій багатьох народів-етносів, перекроювання етнічних кордонів, перейменування етноойкумен народів тощо [4]. Саме це слід враховувати під час аналізу міжнаціональних відносин у період розпаду СРСР як багатонаціональної держави наприкінці 80 — початку 90-х років минулого століття.

При вивченні міжнаціональних відносин доконечно спиратися на усталений науковий апарат, який стосується розуміння суті нації. Цьому можуть слугувати праці Й.Г.Гердера, Й.Г.Фіхте, Дж.Мацціні, Дж.С.Мілля, Е.Ренана, Ш.Морраса, Е.Ґелнера, І.Кедурі та ін. Значний внесок ще наприкінці XIX — на початку XX ст. у дослідження теоретичних проблем нації зробили українські вчені В.Антонович, М.Драгоманов, Т.Зіньківський, Ю.Бачинський, І.Франко, М.Грушевський, М.Міхновський, В.Старосольський, Д.Донцов та ін.

Вивчення міжнаціональних відносин в СРСР у період його розпаду має не лише історичну цінність, а й актуальне значення. Радянський експеримент дає змогу зробити практичні висновки при розв'язанні національного питання в багатонаціональних державах, зважено підійти до проблем національних меншин. Прикладом такого підходу є Україна, яка уникла конфліктів на міжнаціональному грунті, хоч їй доводиться розв'язувати складні проблеми, зокрема, кримськотатарського народу.

Висвітлення проблем міжнаціональних взаємин перебуває в полі зору українських учених. Після проголошення незалежності України побачили світ такі фундаментальні праці, як "Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії" (Київ, 1993), "Мала енциклопедія етнодержавознавства" (Київ,1996), "Етнос. Нація. Держава.

Україна в контексті світового етнодержавницького досвіду" (Київ, 2000). Особливу цінність має книга "Націоналізм: антологія" (Київ, 2000). На увагу заслуговують дослідження В.Антонюка "Основи етнополітики" (Київ, 2005), І.Варзара "Політична етнологія як наука" (Київ, 1994), М.Вівчарика "Україна: від етносу до нації" (Київ, 2004), О.Гриніва "Україна і Росія: партнерство чи протистояння? (Етнополітологічний аналіз)" (Львів, 1997) та "Українська націологія: від другої світової війни до відродження держави. Історичні нариси" (Львів, 2004), Г.Касьянова "Теорія нації та націоналізму" (Київ, 1999). Вони вийшли друком уже в умовах незалежної України, і характерними для них є нові підходи до міжнаціональних відносин. Учені спираються на невідомі й нові матеріали, прагнуть до об'єктивного викладу, відкидаючи упередженість у працях дослідників попередніх десятиліть. Важливе значення для аналізу міжнаціональних відносин мають праці В.Андрущенка, М.Брайчевського, І.Винниченка, О.Гараня, Я.Грицака, Я.Дашкевича, І.Дзюби, В.Євтуха, Л.Залізняка, О.Кортунова, І.Кресіної, В.Литвина, О.Майбороди, С.Макарчука, О.Мироненка, М.Михальченка, М.Мокляка, Л.Нагорної, В.Наулка, О.Нельги, І.Онищенко, Ю.Римаренка, В.Сергійчука, О.Шкляр, О.Шуби та багатьох інших.

Проаналізувати проблеми міжнаціональних відносин в СРСР у період його розпаду і створити об'єктивну картину перебігу політичних подій дають змогу офіційні документи з'їздів народних депутатів СРСР, Верховної Ради СРСР, ЦК КПРС, ЦК Компартії України, громадських організацій, виступи державних і громадських діячів.

Хоча хронологічно дослідження охоплює лише період перебудови, треба зважувати на його насиченість і динамічність. Звісно, основним джерелом вивчення була періодична преса й статті на актуальні теми в наукових періодичних виданнях. У процесі наукового дослідження опрацьовано журнали "Дружба народов", "Новый мир", "Октябрь", "Наш современник", "Коммунист", "Молодая гвардия", "Диалог", "Политическое самообразование", "Комуніст України", "Під прапором ленінізму", газети "Правда", "Известия", "Комсо-

мольская правда", "Радянська Україна", "Правда Украины", "Літературна Україна" та ін.

Проблеми міжнаціональних відносин всебічно обговорювалися насамперед на сторінках російської періодики, яка завжди мала сприятливіші умови, ніж періодика інших союзних республік, особливо Української РСР, компартійні керівники якої виявляли послідовну ортодоксальність. У роки перебудови російські дослідники могли безкарно захищати імперіалістичну політику дореволюційної Росії, ігноруючи її ленінську характеристику як "тюрми народів", відстоювати права російської нації, незважаючи на інтереси інших націй багатонаціонального СРСР, передруковувати закордонні праці адептів "білої ідеї" тощо. На сторінках московських періодичних видань дискутувалися питання про російську національну ідею в той час, коли українська національна ідея заперечувалася взагалі або паплюжилася як квазінаукова вигадка навіть у виданнях державних органів. Це ж стосувалося трактування української національної символіки, яка за деякими винятками, таврувалася як буржуазно-націоналістична. Лише після відкриття спеціальних відділів у наукових бібліотеках широкий читацький загал міг ознайомитися з працями українських учених, які упродовж багатьох десятиліть були під забороною.

Компартійне керівництво Української РСР навіть у роки перебудови не змінило свого ставлення до національного питання, до реалістичної оцінки становища української нації в СРСР, беззастережно підпорядковуючи республіканські інтереси інтересам союзного центру, хоча техногенна катастрофа на Чорнобильській АЕС довела згубність такого підходу. Цим керівництво Української РСР докорінно відрізнялося від керівників республік Прибалтики, які на перше місце ставили національні інтереси. Лише послідовна політика національної інтелігенції стала перешкодою спробам спровокувати міжнаціональні конфлікти в республіці. Звісно, така політична ситуація в Українській РСР зумовила полярну їх оцінку в компартійних виданнях. Зіставлення

протилежних поглядів на сторінках періодичних видань з подальшим їх аналізом дає змогу змалювати об'єктивну картину міжнаціональних відносин у республіці.

Серед російських учених-суспільствознавців, які поповнилися вихідцями з інших союзних республік, важливу роль відіграють такі дослідники міжнаціональних відносин, як А.Авторханов, Ю.Бромлей, Е.Баграмов, А.Бутенко, К.Гізатов, Г.Гусейнов, А.Жарников, С.Андреєв, В.Карпов, В.Козлов, І.Крупник, Н.Нікітін, В.Михайлов, М.Михайлов, В.Тишков, С.Калтахчян, Г.Попов, Е.Тадевосян, Г.Смирнов, А.Ципко, А.Гулига, Д.Ільїн, А.Ківа, А.Ланщиков, Г.Шахназаров та багато інших На сторінках московських періодичних видань мали змогу висловити свою думку вчені з неросійських республік І.Дзюба, М.Рябчук, Е.Зеймаль, Г.Целмс, К.Халлік, М.Бернштейн та ін.

Окремо слід звернути увагу на стенографічні звіти з'їзду народних депутатів СРСР, які публікувалися на сторінках офіційних видань, особливо перед самим розпадом багатонаціональної держави. Вони допомагають виявити плюралізм думок, що відтворюють політичну палітру поглядів у СРСР.

Як уже зазначалося, на початку перебудови компартійне керівництво не передбачало суттєвих змін у міжнаціональних відносинах. Однак посилення кризи в цій сфері змусило поставити їх на перше місце. Таким чином, досліджувана періодика дає змогу простежити динаміку політики радянського керівництва в цій сфері.

Актуальність дослідження розвитку міжнаціональних відносин, наслідком загострення яких став природний розпад СРСР, має важливе значення, бо сучасні апологети комуністичної ідеології трактують його як розвал і перекладають вину на конкретних державних діячів. Так, у програмних документах Компартії України наголошується, що "велика союзна держава — Союз Радянських Соціалістичних Республік" зруйнована "злочинним способом, всупереч волі народів, виявленій на референдумі 17 березня 1991 року" [5]. Наше дослідження спростовує подібні твердження на

основі системного підходу до аналізу результатів названого референдуму. Соціалістична партія України в розпаді СРСР звинувачує тодішнє компартійне керівництво, що орієнтувалося на прискорений розвиток багатонаціональної країни "за рахунок використання інтеграції в економіку провідних країн капіталістичного світу" і як наслідок спричинило "ще посиленіший розвиток кризи всередині країни" та "призвело кінець-кінцем до кризи національно-державних відносин і початку розпаду СРСР" [6]. Все пояснюється дуже просто: якби прискорений розвиток спирався на "власну основу", а також на співпрацю з іншими соціалістичними державами, то СРСР продовжив би своє існування. Дехто з учених Російської Федерації намагається показати розпад СРСР як результат непослідовної діяльності М.Горбачова, що виконував волю Заходу розвалити Росію [7], або підступності учасників Біловезької угоди на користь США [8]. Такі "дослідження" безперешкодно транспортуються в Україну. Логічно вони спонукають до висновку про випадковість відродження Української держави, а таким чином і про її тимчасовість.

Наше дослідження має своїм об'єктом міжнаціональні відносини в СРСР у процесі розпаду. Його мета — довести, що в 1991 р. історія СРСР дійшла свого логічного завершення, тому треба чітко розрізняти причину і привід. Як багатонаціональна супердержава СРСР не витримав випробування історією. Перебудова не зруйнувала Союз, а виявила його задавнені хвороби в міжнаціональних відносинах, про які вже давно писали дослідники. Серед них — наш співвітчизник Юрій Липа в книзі "Розподіл Росії" (Львів, 1995), перше видання якої з'явилося ще напередодні Другої світової війни.

Залучені до нашого дослідження матеріали з російської періодики, зокрема з періодичних видань КПРС, не залишають сумніву в тому, що СРСР розпався внаслідок загострення внутрішніх суперечностей його як багатонаціональної держави. Компартійне керівництво спочатку не допускало перебудови в міжнаціональних взаєминах і лише під

тиском внутрішніх процесів відступало, орієнтуючись, як правило, на паліативні заходи. Інакше кажучи, воно намагалося наздоганяти процеси, бо випереджувати їх вже не могло: радянська модель багатонаціональної держави не витримувала реальних процесів, що виникали об'єктивно, а не з чиєїсь волі.

Системний підхід дослідження диктував структуру самої праці. Оскільки вивчення міжнаціональних відносин вимагало з'ясувати поняття нації як суб'єкта політики, то перший розділ присвячений теоретико-методологічним засадам. У ньому приділяється особлива увага радянському експериментові в міжнаціональних відносинах.

Другий розділ логічно продовжує дослідження, спираючись на відповідні теоретико-методологічні засади, насамперед з'ясовуються причини міжнаціональних суперечностей. Системний підхід наштовхує на їх розгляд у взаємозв'язку набутків попереднього історичного розвитку і часів перебудови, що застерігає, як уже наголошувалося, від ототожнення причини і приводу. У процесі дослідження приділяється увага загостренню мовно-етнічних конфліктів. Спроба підпорядкувати реальні процеси ідеологічним догмам неодмінно змусила аналізувати потуги еволюційного розв'язання проблеми міжнаціональних відносин перед розпадом СРСР, а також альтернативні пропозиції реформування СРСР.

Виділення в окремий розділ російського питання диктувалося двозначним становищем росіян у багатонаціональній державі. Дослідивши гносеологічні і геополітичні аспекти російської національної кризи, можна було проаналізувати дискусії про статус РРФСР у СРСР.

Далі простежується спроба компартійного союзного керівництва розв'язати міжнаціональні суперечності на засадах оновленої федерації, проект якої зазнав краху, оскільки реальні процеси випередили ці пропозиції. Протиборство в найвищому союзному керівництві, а також з керівництвом РРФСР лише прискорило природний розпад СРСР, чому сприяла поразка консервативних сил у самій КПРС. Ство-

рення Співдружності Незалежних Держав було відчайдушною спробою російського керівництва врятувати в якійсь формі політичну єдність на євразійському просторі.

Останній розділ монографії присвячений розв'язанню національного питання в процесі становлення незалежної України. Такий підхід зумовлювався тим, що Україна як велика європейська держава на пострадянському просторі уникла міжнаціональних конфліктів і створила умови для цивілізованого співжиття титульної нації й національних меншин.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф.Ильичев и др. – Москва: Советская энциклопедия, 1983. – С. 620.

2. Там же. – С. 416.

3. *Варзар І.М.* Політична етнологія як наука. – Київ: Школяр, 1994. – С. 16.

4. Там же. – С. 17.

5. Див.: Політичні партії України. – Київ, 1999. – С. 93.

6. Там же. – С. 464.

7. *Шевякин А.П.* Загадка гибели СССР (История заговоров и предательств). 1945-1991. – Москва: Вече, 2004. – С.195.

8. *Шутов А.Д.* На руинах великой державы, или Агония власти. 1991-2003 годы. – Москва: Вече, 2004. – С. 39-53.

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

Розділ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

1. Нація як об'єкт суспільствознавчого вивчення в СРСР

Упродовж тривалого часу від початку перебудови проблема міжнаціональних відносин у СРСР залишалася в тіні. Лише 1988 р. ЦК КПРС виніс на обговорення свого пленуму питання про їх удосконалення. Давалася взнаки не лише складність ситуації, а й перекручування усіляких теоретичних проблем за тоталітарного режиму. Виявлення причин і масштабів деформацій та нерозв'язаних проблем підпорядковувалося з'ясуванню основних тенденцій розвитку глобального характеру і водночас основних тенденцій у суспільному житті багатонаціональних держав.

Як зазначали дослідники, довелося розпочинати з визначення деяких понять, оскільки вони при неупередженому науковому підході не відтворювали історичних і перебудовних реалій, зазнавши впливу догматичного мислення. Заяложена фраза "в СРСР проживає більше ста націй і народностей" містила сумнівний постулат виділення типів етнічних спільнот (народів) за тричленною формулою "плем'я — народність — нація" [1]. Такий поділ не витримує критики ні при горизонтальному, ні при вертикальному підходах. Останній ґрунтується на стадіальному розвитку суспільства, в основі якого лежить класовий принцип: плем'я характеризує докласовий рівень суспільного розвитку, народність — докапіталістичний, а нація — капіталістичний і соціалістичний рівні розвитку.

Ще уразливішим є горизонтальний підхід до поділу новітніх народів у СРСР на нації і народності, бо, за твердженням В.Тишкова, здійснюється практично на основі критерію наявності чи відсутності державності в формах союзної або автономної республіки. Суть

у тому, що провести чітку грань між націями і народностями в СРСР, коли йдеться про таку ознаку, як чисельність, чи про внутрішні структури, соціально-економічні та культурні характеристики; неможливо, бо межі між ними розмиті [2].

В.Тишков підтримував вживання термінів "народ", "національність". Учений виходив з того, що вони "нейтральні та узагальнені", а також використовуються в Конституції СРСР і партійних документах, зокрема в резолюції XIX Всесоюзної конференції КПРС. Такі терміни доречніші і точніші, бо знімають непотрібні суперечності на рівні масової свідомості і суспільної практики, коли частина рівноправних громадян країни мають зачисляти себе до етнічної спільноти нижчої категорії, ніж більшість населення [3].

Такий підхід насправді не вносить ясності, адже слово "національність" має два значення: 1) "належність людини до тієї чи іншої етнічної спільності — нації або народності"; 2) "сукупність осіб однієї національної належності" [4]. В науці поняття "національність" застосовується до трьох історичних типів етносу (племені, народності, нації). В етнології вживається як синонім до нього термін "етнікос", тобто етнос у вузькому розумінні слова. Отож, пропозиція В.Тишкова нічого не прояснювала, бо терміни "народ" і "національність" можна трактувати як тотожні.

Напередодні розпаду СРСР суспільнознавці намагалися знайти нову дефініцію нації на противагу тій, яка фактично була канонізована. За нею, нацією, вбачалася історична спільність людей, яка формується в процесі становлення спільності їх території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру [5]. Ігноруючи особливості СРСР як імперії, В.Тишков пропонував відмовитися від терміна "нація" в його етнічному значенні, яке прийняте у світовій науковій літературі і міжнародній політичній практиці, щоби трактувати націю як сукупність громадян однієї держави [6]. Водночас російський учений виступав проти терміна "етнонація", ототожнюючи націю і державу.

Якщо вже бути конкретним, то доведеться визнати, що термін "держава" може трактуватися як "нація" лише тоді, коли вона виступає суверенною спільнотою. Оскільки на Заході держави формувалися на національній основі, то саме така суть відтворена в назві Організації Об'єднаних Націй. Перенесення цієї термінології на СРСР як імперії лише затуманює суть нації, адже

В.Тишков визнав, що СРСР — держава багатонаціональна, тобто складається з багатьох національностей. Формально таке трактування нема підстав заперечувати: конституційно СРСР вважався федеративною державою, а насправді був унітарним [7]. Водночас визнання громадянства союзної республіки поряд з громадянством СРСР ще більше заплутувало порушене питання, адже громадянство можна було змінювати при переїзді з однієї союзної республіки до іншої. А ще ототожнення нації і держави логічно вело до визнання єдиної радянської нації. Така теоретична спроба втілена в концепції "радянського народу" як нової історичної, соціальної та інтернаціональної спільності людей. Політичну спекулятивність такого наміру підтвердив розпад СРСР у 1991 р.

Намагаючись вийти з термінологічного хаосу, В.Тишков підпорядковував наукову об'єктивність політичній доцільності, ідеологічній ортодоксальності. За тодішньою традицією, він посилався на термінологію, вживану К.Марксом і В.Леніним. К.Маркс, стверджував російський учений, вживав термін "нація" і для народів, які не мали своєї державності або входили до складу багатонаціональних держав, а В.Ленін "не робив окремих теоретичних розробок цих понять", поняття "нація", "національність", "народ" вважав синонімічними [8]. До речі, В.Тишков зазначав, що Декларація прав народів Росії використовує лише два терміни — "народ" і "етнографічна група". Звісно, для наукових досліджень такі посилання досить сумнівні.

Підкресливши, що марксистсько-ленінське вчення про національне питання вимагає творчого оновлення, В.Тишков запропонував відмовитися від визначень нації і народності, бо понять "національності" і "народи СРСР" достатньо, щоби відтворити "реальну дійсність СРСР як багатонаціональної (багато національностей) держави" [9]. До понятійного анахронізму він відніс поділ населення національних республік на "корінні нації" і "некорінне населення", бо "при зовнішній нейтральності цих понять вони все-таки неминуче мали оцінювальні моменти, що характеризували відмінності в рівнях розвитку" [10]. При цьому В.Тишков знову зіслався на практику розвинених країн, в яких терміни "корінне" чи "аборигенне" населення або народи вживаються щодо відсталих у своєму стадіальному розвитку народів, які зберегли традиційну господарсько-культурну специфіку (приміром, індіанці,

ескімоси, елеути та інші — в США і Канаді, саами — в Норвегії, Швеції і Фінляндії тощо). Водночас такі терміни використовуються, як зазначив В.Тишков, щодо напівкочівних та ізольованих народів і груп автохтонного населення Азії, Африки, Австралії та Океанії.

Така аналогія ґрунтується на штучній подібності. Логічною основою її може бути: "а) порівняння малоподібних предметів чи явищ; б) порівняння на основі поверхових явищ, без розкриття їх суті; в) екстраполяція висновку на все явище в цілому на основі порівняння тільки незначної частини ознак цього явища" [11]. Стосовно підходу В.Тишкова, то його упередженість цілком очевидна. По-перше, порівнювати високорозвинені народи СРСР (приміром, українців, литовців, естонців, латишів, грузинів, вірменів), як "корінні народи" на їхніх етнічних землях з відсталими "аборигенними" народами Північної Америки чи Скандинавії, не кажучи вже про напівкочівні чи ізольовані народи і групи автохтонного населення Азії, Африки, Австралії й Океанії, — це не що інше, як намагатися підпорядкувати науку політичній доцільності, втиснути її у заздалегідь розроблену прокрустову схему партійних догматів. По-друге, у твердженнях В.Тишкова не розкривається суть, а порівняння здійснюється на основі поверхових явищ. Як відомо, народи Прибалтики ще до Другої світової війни мали власні незалежні держави, які після окупації Латвії, Естонії, Литви визнавали аж до розпаду СРСР великі держави Заходу. В такому контексті ставити ці народи на один рівень з народами відсталих цивілізацій некоректно. По-третє, російський учений припустився такої ж помилки, як і Ф.Енгельс у праці "Походження сім'ї, приватної власності і держави", перенісши особливості доісторичного розвитку окремих народів на все людство.

Упередженість В.Тишкова в трактуванні міжнаціональних взаємин у СРСР була в намаганні захистити далеке від дійсності поняття "радянський народ як нова історична спільність", хоча деінтеграція СРСР вже виявилася як головна тенденція його майбутнього. Він зазначив, що "завдання демократизації суспільного життя і радикального перетворення економіки визначає тенденцію не до дальшого насичення, ускладення використовуваних у суспільно-політичній практиці понять і термінів у сфері

міжнаціональних відносин, а, навпаки, до їх спрощення з підкресленням загальногромадських, всесоюзних і всереспубліканських моментів" [12]. За твердженням В.Тишкова, термін "радянський народ" — це реальний феномен, який характеризує "метаетнічність", тобто новий рівень усвідомлення своєї належності до широкої соціально-культурної спільності людей. Звідси, "можна говорити про наявність двох рівнів самосвідомості в радянських людей: про можливість одночасно відчувати себе представником і власного етносу і ширшої спільності — радянського народу" [13].

На наш погляд, при підході до терміна "радянський народ" треба зважити особливості української мови, в якій існують поняття "спільність" і "спільнота". За радянського часу поняття "спільнота" не використовувалося, а натомість широко вживалося поняття "спільність", бо воно відповідало російськомовному поняттю "общность". Насправді між поняттями "спільність" і "спільнота" існують певні відмінності, адже спільнота відтворює органічну єдність. Саме тому нині в українській науці поняття спільноти реабілітоване. Наприклад, Ю.Римаренко пропонує "розуміння сучасної української нації (як політичної. — *І.М.*) як відкритої політичної спільноти, що історично склалася на території України і усвідомлює себе як український народ, спільноти громадян Української держави", що "не суперечить більш вузькому розумінню української нації як етнічно однорідної спільноти людей української національності, що проживають як на території України, так і поза її кордонами (у діаспорі)" [14].

Звісно, саме визначення нації ускладнене тим, що воно, крім зв'язку з державою, органічно пов'язане з мовою. Нині половина населення планети розмовляє вісьмома мовами: китайською — 1,2 млрд, англійською — 478, гінді — 437, іспанською — 392, російською — 284, арабською — 225, португальською — 184 і французькою — 125 млн осіб [15]. За деякими повідомленнями, кожні два тижні перестає існувати одна мова [16]. Розмивання мови неодмінно призводить до змін у міжнаціональних відносинах. Треба зважити також, що географічний розподіл мов досить нерівномірний: на Європу припадає 3, Америку — 15, Тихоокеанський регіон — 10, а на Азію й Африку — відповідно 32 і 30% нині вживаних мов [17]. Як вважають фахівці, в північно-східній Росії

лише шість мов із чотирьох десятків мають реальний шанс вижити у змаганні з російською, бо 12 майже вимерли, понад 20 перебувають під загрозою вимирання [18]. Нема сумніву, що носії цих трьох категорій мов, як правило, поповнять російську націю.

Аналогічний процес зникнення мов виявився як тенденція у міжнаціональних взаєминах одразу після створення СРСР, що засвідчують матеріали Всесоюзних переписів населення і державної статистики: перепис населення СРСР 1926 р. зареєстрував 194 національності (щоправда, вони не завжди відповідали національним мовам), у 1939 р. їх налічувалося вже 99, перепис 1959 р. зафіксував 109, 1970 р. – 106, 1979 р. – 101 етнонімів [19]. Отже, зникли десятки етнічних груп. Проте науковці не виявляли тривоги. Замість того нав'язувалося "теоретичне обґрунтування", що "консолідація соціалістичних націй на основі економічного, соціального і культурного зближення народностей в умовах соціалізму виявляється в об'єднанні, злитті відокремлених етнічних груп, існування яких як наслідок припиняється" [20]. Такий процес оцінювався як позитивний, бо радянське суспільство розвивалося в напрямі уніфікації, що передбачав подолання класових відмінностей, зближення фізичної і розумової праці, хоча логічно було б говорити про людей фізичної і розумової праці, а не про саму працю, про подолання істотних відмінностей між містом і селом, тому "зменшення етнічної мозаїчності" СРСР, за такою логікою, треба також схвалювати.

Щоби не надавати негативності таким процесам у національній сфері, вдаються до вербальної спекуляції: намагаються показати їх як шляхетні й ненасильницькі, негласно табуїзуючи термін "асиміляція" і повсюдно замінюючи його терміном "злиття".

Глибокого наукового аналізу подібних процесів компартійне керівництво СРСР не дозволяло. Навпаки, такі спроби підводилися під тавро *націоналізму*, який щодо міжнаціональних відносин у самому СРСР трактувався винятково негативно – як буржуазна і дрібнобуржуазна ідеологія та політика, а також психологія в національному питанні, і врешті-решт його не відрізняли від шовінізму. Досить зіставити пояснення націоналізму і шовінізму в науковій літературі [21]. Насправді дослідники доходять висновку, що вияви націоналізму в суспільствах, які мо-

дернізуються, визначають світову закономірність бо, по-перше, "викликане модернізацією поглиблення міжнародного розподілу праці змусило національні держави здійснювати послідовні кроки для захисту національних інтересів на світовому ринку, гуртуючи навколо цих інтересів своїх громадян і об'єднуючи їх спільною ідеологією націоналізму", а по-друге, "модернізація стимулювала активність етнічних груп всередині багатонаціональних держав" [22]. Водночас, за словами І.Багряного, "поняття шовінізму" — це неодмінно атрибут імперіалізму, учадної ідеології завойовників і пануючих над іншими, а не патріотичний спротив поневолених" [23].

«Зменшення етнічної мозаїчності" СРСР суперечило стратегічним завданням самої КПРС. Ще X з'їзд більшовицької партії зазначав, що завдання партії полягає в тому, щоби "допомогти трудовим масам невеликоруських народів догнати центральну Росію, що пішла вперед, допомогти їм: а) розвинути і зміцнити у себе радянську державність у формах, які відповідають національно-побутовим умовам цих народів; б) розвинути і зміцнити у себе діючі на рідній мові суд, адміністрацію, органи господарства, органи влади, складені з людей місцевих, що знають побут і психологію місцевого населення; в) розвинути у себе пресу, школу, театр, клубну справу і взагалі культурно-освітні установи рідною мовою; г) поставити і розвинути широку сітку курсів і шкіл як загальноосвітнього, так і професійно-технічного характеру рідною мовою (в першу чергу для киргизів, башкирів, туркменів, узбеків, таджиків, азербайджанців, татар, дагестанців) для прискореної підготовки тубільних кадрів кваліфікованих робітників і радянсько-партійних працівників у всіх галузях управління і насамперед у галузі освіти" [24].

Попри певні зрушення у ліквідації фактичної нерівності народів СРСР за сімдесятирічний період цей курс не був доведений до кінця, бо національні мови "неросійських народів" аж до розпаду СРСР перебували у нерівному становищі з російською мовою, яку, до речі, виводили за межі національних, хоч вона була мовою російської нації. Незадовго до розпаду СРСР платформа КПРС "Національна політика партії в сучасних умовах" ставила завдання: "Забезпечити всі права і умови для збереження національних традицій, розвитку культури і мови громадян, які живуть за межами

своїх національно-територіальних утворень або не мають таких в СРСР, їх представництво в органах влади. Використовуючи вже нагромаджений досвід, продовжити практику створення національних культурних центрів, товариств і земляцтв. Вони могли б працювати під керівництвом і з допомогою відповідних Рад народних депутатів, мати в них своїх представників" [25].

Насправді політика так званого "зближення націй" зумовила те, що під прапором двомовності посилювався вплив російської мови, хоч інколи малі народи "зливалися" з більшими неросійськими. Однак згодом така практика була припинена, бо в школах для національних меншин викладали неодмінно російську як другу мову, а мови населення, яке дало назву республіці, не вивчали.

Політика асиміляції неросійських народів не змінилася і в часи перебудови. ЦК КПРС заявляв: "Історично склалось так, що мовою міжнаціонального спілкування в нашій країні стала російська мова. Тому в усіх відношеннях доцільно створювати сприятливі умови для розвитку національно-російського і російсько-національного мовного спілкування. Інтересам усіх радянських народів відповідало б законодавче закріплення російської мови як загальнодержавної, яка б використовувалась на території всієї країни і функціонувала на рівноправній основі з державними мовами республік" [26]. Нема сумніву, що таке закріплення лише узаконило б асиміляцію неросійських народів.

Зменшення кількості народностей в СРСР не відображало справжньої картини. Як слушно зазначив Ю.Бромлей, "частково це скорочення кількості народностей, мабуть, зумовлене зміною в підході статистичних працівників до завдань визначення національної (етнічно) приналежності" [27]. Однак дії цих працівників не були спонтанними, бо самі вони не могли змінювати критерії визначення поняття "національність".

На радянській статистиці, безумовно, позначилася відсутність наукового визначення терміна "національність" у СРСР, а також упереджене ставлення до людей певних національностей, що спонукало їх "статистичний" перехід до інших націй, як правило, російської. Працівники, залучені до переписів населення, нерідко записували національність на власний розсуд, а працівники відділів актів громадянського стану спиралися на свідоцтво про народження. Не дивно, що в одній і тій же родині діти могли

мати офіційно різну національність. При переписах населення в одних випадках ігнорувалася рідна мова громадян, а в інших вона ототожнювалася з розмовною мовою в побутовій сфері, якою часто була російська.

У науковій літературі виокремилися різні підходи до трактування "національності". Так, Ю.Бромлей ототожнював поняття "національність" і "етнонім" (самоназву народу). Інші дослідники вважають, що національність засвідчує належність до нації, а не до народності, етносу, а критерієм визначення національності вважається одна з основних етнічних ознак — рідна національна мова. Отож, при такому підході найдостовірнішою етнічною відмінністю є національна державність. Як наслідок, загальна кількість народностей СРСР може скоротитися вдвічі порівняно з далеким від реальності переписом населення 1939 р. Цікаво, що в другому виданні "Большой Советской Энциклопедии" стаття "Національність" відсутня [28].

Одна з хиб при підході до визначення національності полягала в тому, що соціальне, економічне і культурне наближення чи консолідація в цій сфері безпідставно прирівнювалися до етнічної, мовної асиміляції, хоч насправді мова асимільованих народностей не припиняла існування. Є.Зеймаль зазначав, що в деяких союзних республіках термін "національність" підмінювали "республіканським підданством", позбавляли народності права на власний етнонім і штучно підштовхували їхні мови до зникнення [29].

Поверхові уявлення про суспільний розвиток в умовах так званого реального соціалізму охопили сферу міжнаціональних відносин; подальший розвиток націй у СРСР трактувався як перехід від розмаїття до одноманітності, цей процес прирівнювався до торжества ленінської національної політики, бо начебто національне питання втратило свою гостроту. Потреби націй, які мали національно-державні формування в СРСР, ігнорувалися, їхні реальні інтереси підпорядковувалися загальносоюзним.

Національні проблеми в СРСР і в період перебудови не зазнали істотної переоцінки, хоча певні недоліки в міжнаціональних відносинах визнавалися, але вони трактувалися як порушення ленінської національної політики. Проте компартійне керівництво не відмовилося від концепції "формування нової соціальної спільності — радянського народу" [30].

Робилися, однак, спроби знайти конкретні підходи до розв'язання національних проблем "у контексті перетворення суспільства, на основі загальної схеми його розвитку" [31]. Н.Моісеєв відносив до таких законів насамперед схоластичність і невизначеність, а також існування біфуркаційних станів [32]. Біфуркаційність визначається як можливість якісних змін властивостей системи.

Проте в цих законах виявляється неоднозначність тенденцій, бо посилення різноманітності поєднується з інтегративними процесами, оскільки в розв'язання цієї суперечності втручаються раціональні чинники. Звісно, вони не можуть ігнорувати протиборства об'єктивних тенденцій.

Саме з цього треба виходити під час розв'язання національних проблем. Н.Моісеєв зазначав: "Гіпотеза про злиття націй в Радянському Союзі, на мій погляд, абсолютно безпідставна. Безумовно, у людей виникає відчуття єдності: ми всі громадяни СРСР. І чим демократичнішим буде наша держава, тим більшу роль у ньому буде відігравати людина-особистість, а не людина-гвинтик, тим міцнішою буде наша економіка, тим сильнішим стане відчуття спільності. Але уявлення про таку спільність завжди залишатиметься далеким від поняття національної однорідності" [33]. Він наголошував, що національна диференціація збережеться в майбутньому, бо "еволюція етносів, їх генезис і розпад належать до числа глибинних процесів, що визначають прогрес людства" [34]. На них не впливає людська сваволя, хоча ці процеси і можуть бути раціонально використані в суспільному розвитку. Це ж стосується використання інтеграційних тенденцій без порушення багатоманітності національної і державної палітри.

Національне відродження в СРСР не було чимось винятковим для кінця XX ст., бо відродження етносів набуло глобального масштабу: з ним певною мірою зіткнулося чимало країн світу, незалежно від географічного становища і характеру соціального ладу. Щоправда, відповідно до конкретних умов чільне місце в ньому могли посідати певні аспекти — етнорасові, національно-релігійні, мовно-національні. Загострилися міжнаціональні взаємини в країнах "реального соціалізму", що виявилося у прагненні усунути історичні, соціально-політичні, економічні, культурні, екологічні перешкоди на шляху національного розвитку. Водночас ет-

нічне відродження виступало як своєрідна реакція на знівелювальні тенденції масової культури і побуту.

Доконечність глибоких реформ і змін у сфері міжнаціональних відносин у процесі перебудови, на думку В.Тишкова, вимагала від держави, політичних сил, науковців постійного аналізу факторів, від яких залежать сплески і падіння національних почуттів [35]. Наукові формулювання передбачали відмову від унітарного мислення, з одного боку, і розробки наукової концепції, яка забезпечила б альтернативні позиції і варіанти — з іншого. За переконанням В.Тишкова, "вчені мають дістати змогу безпосередньо доповідати та обґрунтовувати свої позиції в процесі обговорення питань на найвищому рівні, аж до найвищих політичних і законодавчих органів" [36]. Вже сама пропозиція заслуговує схвалення, адже ідеологи, а за їхнім прикладом і вчені, як правило, коментували директивні документи КПРС, тобто не аналізували подій і процесів суспільного життя, лише оспівували здобутки в міжнаціональних відносинах і, виконуючи директивні настанови, дозовано критикували недоліки в цій сфері.

Реальне становище було інше, а наукове вивчення національних процесів у багатонаціональній державі, міжнаціональних відносин у цій сфері відставало від вимог суспільної практики. Реальні суперечності не могли розв'язуватися політичними деклараціями. Крім цього, в партійних документах і працях радянських учених допускалися далекі від дійсності, поверхові твердження і дуже часто відбувалася підміна понять. Приміром, інтернаціональне ототожнювалося із національно-російським, що підтверджується таким недоладними утворами, як "російсько-національна двомовність", "мова міжнаціонального спілкування" для приховування, витіснення національних мов на практиці з різних сфер суспільного життя, "інтернаціональна допомога" як маскування імперіалістичної інтервенції в Чехословаччині та Афганістані тощо. Водночас справедливі вимоги гарантій для національного розвитку таврувалися як *націоналізм*, якому на офіційному рівні надавалося тільки негативне значення. Домагання реального права націй на самовизначення, зокрема конституційного права на вихід союзної республіки з СРСР, трактувалося як антидержавний злочин.

Формально КПРС підходила до міжнаціональних взаємин *діалектично*: з одного боку, подальший розквіт націй, національ-

них мов і культур, а з іншого — взаємозближення націй на основі інтернаціоналізму. Звісно, про конкретні шляхи і політично-правові механізми, як правило, не згадували, а часто, як і з правом союзних республік на вихід з СРСР, офіційно запускали механізми протидії. Декларативні конституційні норми набували протилежного значення в кримінальному законодавстві. Грубі порушення в міжнаціональних взаєминах пояснювалися хибною практикою періоду культу особи, а їх усунення зводилося до декларативних запевнень про повернення до ленінської національної політики, а насправді ігнорування прав націй оправдовувалося новою квазінауковою фразеологією. Реальний національний розвиток і тенденції в міжнаціональних відносинах спрямовувалися в протилежне русло і лише посилювали небажані наслідки.

У деяких союзних республіках титульні нації почали перетворюватися в національну меншину, що спричинилося до тривожної реакції в період перебудови. Я.Ребане зазначав: "Нема жодної фатальної неминучості для того, щоби естонці мали перетворитися в національну меншину на своїй землі. Але при збереженні нинішніх процесів такого результату не можна непередбачити" [37].

Проте навіть у період перебудови хибна практика в міжнаціональних взаєминах фактично оправдовувалася новими "аргументами". В.Тишков, як уже зазначалося, вдався до підміни понять, безпідставно переносячи міжнаціональні взаємини в інших країнах на ґрунт СРСР, намагаючись нав'язати поняття "радянська нація", безпідставність якої цілком очевидна. Він протиставляв "національні держави" як суб'єкти федерації "єдності й цілості" радянського народу, "суверенітетові радянського народу", а "забезпечення прав народів на загальнодержавному рівні" зводить до "розвитку і поглиблення індивідуальних прав і свобод радянських громадян". На противагу реальним тенденціям у сфері міжнаціональних відносин він пише: "У процесі демократизації суспільного життя зміцнення конституційно-правових основ загальносоюзного суверенітету стає завданням винятково актуальним" [38]. У посиленні такого суверенітету В.Тишков вбачав здійснення "ідеї єдиної нації" як потужної засади консолідації СРСР, бо, за його твердженням, Союз не став "єдиною" державою, як передбачала стаття 70 Конституції.

Насправді становище було цілком іншим. КПРС визнала, що

"адміністративно-командна система, яка потребувала гранично централізованих одноманітних структур, чим далі, тим більше ігнорувала потреби національного розвитку" [39]. Водночас пропозиції В.Тишкова спростовували загальні закони розвитку, дію яких у суспільному розвитку обґрунтовував Н.Моісеєв.

У зв'язку з такими підходами до міжнаціонального розвитку СРСР доконечно звернутися до теоретико-методологічних засад нації як суб'єкта політичної науки, що дає змогу конкретизувати роль національних спільнот у багатонаціональних державах. Російський філософ М.Бердяєв писав: "Людина входить у людство через національну індивідуальність, як національна людина, а не абстрактна людина, як росіянин, француз, німець або англієць... Національна людина більша, а не менша, ніж просто людина, в ній родові риси людини й ще є риси індивідуально-національні. Мрія про людину й людство, абстрагована від усього національного, є прагнення до погашення цілого світу цінностей і багатств" [40]. Хоч нація є природним витвором суспільного розвитку, а не суб'єктивною вигадкою націоналістів, цей об'єктивний феномен занадто заполітизований, тому намули фальсифікацій і спекуляцій, з одного боку, а також надзвичайна складність цього об'єкту пізнання — з іншого, не сприяє теоретичному осягненню його особливої цінності для людства.

Намагання дати уніфіковану дефініцію нації, яка би сприймалася беззастережно всіма дослідниками, практично неможливо. Політолог А.Колодій підкреслює: "Нація — це стійка політична і соціальна спільнота, що базується на культурі, яку поділяють усі, має етнічні джерела й модерний зміст" [41]. Культурна спорідненість вважається неодмінною ознакою нації, що дослідниця пояснює на прикладах США, Японії, Німеччини, України. Водночас А.Колодій звертає увагу на складність проблеми мови як частини етнонаціональної культури. Її значення у етнонаціональному розвитку може зазнати значних змін. Безумовно, формування етносу вимагає порозуміння і відчуття спільності походження та культури, що не можливе без мовної спорідненості. "Однак у подальшому багато в цій ділянці культурного життя етносу залежить від способу перетворення його в націю: може відбуватися *мовна інтеграція* (найчастіше), *мовна диференціація* діалектів, що стають окремими мовами, та мовна асиміляція, котра, як свід-

чить історія, не завжди переходить в асиміляцію культурно-психологічну та політичну" [42].

Як засвідчує практика СРСР, можуть відбуватися й протилежно спрямовані процеси, які підганяються під наперед сконструйовані схеми. Приміром, народи Паміру (ваханці, ішкашимці, рушанці, шугнанці, язгулемці), котрі ще не втратили своєї мови, в матеріалах державної статистики віднесені до таджицької нації, хоч їхні мови належать до іншої групи, ніж таджицька. Так, Є.Зеймаль зазначав, що памірські народності, які живуть у Гірсько-Бадахшанській автономній області, реально наблизилися до таджицької нації в соціальній, господарській і культурній сферах, але такі процеси не слід ототожнювати з етнічною, мовною асиміляцією [43]. Не все так просто з формуванням єдиної нації в США. Крім основної англосаксонської нації, там існує багато інших етнічних груп (італійська, польська, єврейська, китайська, українська та ін.), а негри (афроамериканці) і пуерторіканці живуть за своїми неписаними законами [44]. Можна погодитися з Н.Моісеєвим в тому, що не слід ототожнювати французів і квебекців, бо останні — це вже нова нація, яка розмовляє французькою мовою, тобто вони — французькомовні канадці. Проте його намагання перенести квебекську практику в Україну — це вже політична, квазінаукова спекуляція, спрямована на роз'єднання української нації. Н.Моісеєв заявляв: "У колишній Новоросії (на півдні України. — *І.М.*), заселення якої розпочалося за часів Катерини (цариці. — *І.М.*), формується нове етнічне утворення. Не треба бути етнографом, щоб побачити, наскільки самі люди, їх побут, світосприймання відрізняються від жителів і укладу "класичної" України, а тим більше Галичини. І не важливо, що записано в паспорті — українець, росіянин, молдаванин, — всі вони належать до якоїсь нової спільності, котра має єдиний дах" [45]. Теоретичні фантазії цього російського вченого підштовхнули його до відкриття ще однієї нової нації в СРСР під назвою "радянські німці" [46]. За такою логікою, Н.Моісеєв міг би відкрити кілька "нових націй" серед німецького населення самої ФРН. Урешті-решт, подібні політичні спекуляції мають цілком очевидну політичну мету: посилювати міжнаціональні та міжрегіональні суперечності в союзних республіках. Наслідки очевидні на прикладі молдавського Придністров'я. Такі конфлікти давали підстави Москві

виступати з миротворчою місією і брати під свій контроль союзні республіки, протидіючи процесам їхньої суверенізації. Отже, подібні твердження мали не науковий, а політичний характер; вони засвідчують наукову неспроможність обґрунтувати доцільність збереження СРСР як мегаімперії напередодні її розпаду.

Як відомо, наука розрізняє політичні й етнічні нації. Політичні нації створилися на основі громадянства, належності до конкретної держави, а етнічні нації джерелом самоідентифікації мають власну етнокультурну окремішність. Формуванню політичних націй сприяла сильна централізована влада. Інакше кажучи, вони — продукт не природного розвитку, а державної політики, спрямованої на прискорену консолідацію навіть з використанням методів примусу. Врешті-решт, така політична нація під назвою "радянський народ" цілеспрямовано формувалася в СРСР аж до його природного розпаду на незалежні національні держави, хоч Російська Федерація й надалі залишається багатонаціональною державою, в якій докладаються зусилля для творення політичної нації під назвою "російський народ" (росіяни) на ґрунті російської етнічної нації (русские).

Як зазначає А.Колодій, етнічні нації виникли в умовах бездержавності, під керівництвом духовно-інтелектуальної еліти, бо в умовах чужоземного поневолення політична провідна верства не могла розвинутися [47]. Мабуть, треба конкретизувати такий погляд, адже націотворення проходить певні періоди. Коли йдеться про безпосередню боротьбу нації за політичне визволення, то без політичної еліти його здійснити неможливо, інакше національно-визвольні змагання зазнають поразки. А.Колодій стверджує, що "процес формування сучасних націй як суб'єктів політики відбувався доволі швидко і завершився утворенням національних держав там, де існували стабільні й повноцінні у структурно-функціональному розумінні еліти. Там же, де вони були заслабкі, асимільовані, неповноцінні, націогенез розтягнувся у часі, набирав рис циклічності, а утворення національних держав зустрічалося зі значними труднощами (приклад України)" [48]. Згаданий приклад України показовий, хоча треба зважити на регіональні особливості формування національної еліти.

Несформованість української стабільної і повноцінної у структурно-функціональному розумінні еліти була основною причиною

поразки національно-визвольних змагань 1917-1921 рр. Еліта на українських землях не була національною, бо головну роль відігравала чужа, російська еліта, імперська за духом, а еліта українська, як правило, була малоросійським придатком до неї, і в той час, коли провідники інших народів спрямовували зусилля на створення власних держав, українські діячі боролися за зміни в усій Росії, тобто її демократизацію і федералізацію. Інтелектуальна еліта очолила народ, але виявила свою неспроможність до державотворення, підмінювала державотворчу реальність емоційно наснаженими універсалами.

На противагу Наддніпрянщині українська людність Галичини мала власну еліту, яка з певними застереженнями була стабільною і повноцінною в структурно-функціональному розумінні. Саме тому національне державотворення на галицьких землях було цілеспрямованим, але на перешкоді стала протидія польської національної еліти, яка спиралася на значну підтримку західних держав.

Надзвичайно важливе значення для політичної науки має саме розуміння нації, а воно різне навіть серед українських учених. Приміром, Я.Дашкевич вважає, що нацією слід вважати кожен етнос, який створив державу [49]. За О.Бочковським, "антична й феодальна держави були "анаціональні" [50].

При підході до нації як суб'єкта політичного життя слід виходити з розмежування понять "домодерна нація" і "модерна нація". Нерідко в літературі націю ототожнюють з модерною нацією, що зумовлює різні трактування одних і тих же процесів. Часто перетворення етносу в націю позначають XVIII ст., коли була сформована французька нація [51], хоч такий погляд може стосуватися лише французької політичної нації.

Якщо ж підходити до модерної нації як ототожнення нації, тобто активної частини народу, з усім народом, що заявив про себе як політична цілісність, то існують інші погляди. Приміром, О.Гринів вважає активним початком виникнення української модерної нації часи національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, коли український народ виступив як цілісність [52]. Учений пропонує таке визначення: *"Модерна (сучасна, новітня) нація – це велика історична спільнота людей, яка визнає свою окремішність, єдність свого походження, спільність батьківщини, має повну соціальну структуру і сформовану урбаністичну культуру,*

створила власну державу або прагне до її створення, характеризується певною ментальністю, зокрема власним соціотипом, та інформаційно-комунікативною системою" [53].

Порівняно з іншими таке визначення характеризується певними особливостями. По-перше, в ньому поєднуються об'єктивні та суб'єктивні характерні чинники: з одного боку, існування великої історичної спільноти, наявність власної держави, певної ментальності та інформаційно-комунікативної системи як чинників об'єктивних, а з іншого — визнання своєї окремішності, єдності й спільності свого походження, спільності батьківщини і прагнення до створення власної держави при її відсутності.

По-друге, запропоноване визначення дає змогу показати єдність етнічної і політичної нації, бо велика історична спільнота створила власну державу або прагне до її створення. По-третє, підхід до нації як великої історичної спільноти не допускає підміни поняття "нація" іншими, що подібні до неї. Тут йдеться насамперед про те, що лише історична спільнота може претендувати на належність до нації, а це заперечує зазіхання завойовників інкорпорувати поневолені народи в своє етнічне тіло та водночас застерігає від того, щоби кожну національну групу називати такою, бо нацією може визнаватися лише велика група, яка спроможна створити власну державу.

По-четверте, важливе значення має наголос на визнанні спільності свого походження і спільності батьківщини. Звідси — можливість проведення меж мовної і національної спільнот. О.Гринів зазначає: "Відсутність у цьому визначенні згадки про мову аж ніяк не заперечує її значення для формування нації. Процеси становлення модерної нації та її мови взаємопов'язані. Мова не віддільна від ментальності нації. Правда, у деякі періоди поневолені народи (несформовані нації) перебувають тією чи іншою мірою в чужомовній орбіті, хоч і не ідентифікують себе з панівною нацією" [54]. Нарешті, з визначення, що модерна нація характеризується певною ментальністю й інформаційно-комунікативною системою, на що не звертали уваги інші дослідники.

На нашу думку, таке визначення модерної нації можна взяти за вихідне при дослідженні міжнаціональних відносин у багатонаціональній державі, якою був СРСР. Керуючись ним, можемо пояснити причини розпаду СФРЮ і Чехословаччини як багато-

національних соціалістичних держав, хоч у кожній з них різні нації співіснували декілька десятків років і міжнаціональні суперечності не виявлялися.

Дослідження міжнаціональних відносин неодмінно вимагає визначення національного інтересу, формування чіткого ставлення до його вульгарно-матеріалістичного трактування.

Марксизм наголошує на доконечності класового підходу до нації. С.Калтахчян зазначав: "Питання про характер єдності нації може і має розглядатися з послідовно класових позицій. Національна єдність є дійсною, коли класи, які складають певну націю, в істотних питаннях соціального розвитку мають спільні інтереси і завдання" [55]. Звісно, що таку національну єдність і спільність інтересів різних класів марксисти допускали тільки при соціалізмі в їхньому трактуванні, а не із соціал-демократичних позицій. Протиставляючи марксизм і теорії соціал-демократичного типу, треба зазначити, що для соціал-демократів ключовою є "проблема поступового "поліпшення" капіталізму, поступової його "трансформації", що має сприяти гуманізації і демократизації суспільного життя на всіх рівнях і в усіх сферах [56]. Водночас він не міг заперечити того, що соціал-демократи використовують важелі влади для поліпшення життєвого рівня життя трудівників [57]. Спираючись на марксистсько-ленінську концепцію нації, С.Калтахчян підкреслював, що нема і не може бути "спільності інтересів і духовного обліку буржуазії і пролетаріату", а відтак заявляє, начебто "при капіталістичній організації нації буржуазія не завжди є її провідною керівною силою" [58].

Проте національний інтерес все-таки існує, що виявляється у різних сферах, зокрема, в економічній. "Спільність виробничих зв'язків універсального рівня, спільність економічних інтересів у творенні матеріальних цінностей консолідують людей, надають їх життю конструктивного динамізму, сприяють формуванню ціннісних настанов щодо трудової діяльності" [59].

Кожна нація при своїй оригінальності та своєрідності входить у людство, надаючи йому різноманітності. У зв'язку з тим, за словами Ю.Римаренка, "народ повинен визнавати себе частиною вселенського цілого, бути солідарним у вищих вселюдських інтересах і служити не собі, а цим інтересам у міру своїх сил і відповідно до своїх національних рис" [60]. Нема сумніву, що

намагання нації протиставити себе цілому людству не на користь самій нації. Однак визнання нації частиною людства не означає беззастережного підпорядкування національних інтересів інтересам вселюдським, адже логічно при такому підході дійти до виправдання найбільших національних жертв, тобто до визнання інтернаціоналізму в офіційному марксистстько-ленінському розумінні. Як наслідок, марксистські теоретики заперечували існування національного інтересу, а також реальність національної ідеології, бо "кожний клас по-своєму усвідомлює і характеризує свою націю, свої національні інтереси" [61]. Звідси — відмова від "національної самосвідомості", "національної ідеології" тощо; бо так випливає з марксистсько-ленінського тлумачення національного інтересу, підпорядкування його класовим інтересам.

Отож, виникає проблема взаємозв'язку національного і класового інтересів, особливо тоді, коли йдеться про економічні інтереси, адже "саме в галузі економічних інтересів спостерігаються найбільші розбіжності всередині самої нації, зумовлені характером її соціально-економічної стратифікації, типом соціальної структури" [62]. Водночас за певних історичних умов економічні інтереси можуть об'єднувати націю як фактор її консолідації, йдеться про умови, коли соціальна структура своєрідно зливається з національною структурою, тобто йдеться про національно-соціальну стратифікацію, при якій чужоземні поневолювачі втілюють одночасно національний і соціальний гніт. Подібна ситуація панувала на західноукраїнських землях у міжвоєнний період, зокрема, в Галичині, на Волині та Буковині: перед українською людністю стояло завдання звільнитися як з-під національного, так і соціального поневолення.

Однак економічні інтереси націй виступають не лише в підневільному стані як спільні на міжнародній арені. Кожна нація живе в певних географічних умовах. Географічні параметри, або "життєва територія", забезпечує матеріальні умови існування нації. Тому націю визначають як "спільноту, що має право на володіння землею, яку одержала від своїх пращурів, і обов'язок передати її в належному порядку своїм нащадкам. Нація, що не вміє берегти своєї землі, гине. Такий невблаганний закон життя. Гарантом збереження своєї землі є національна держава як вияв цілеспрямованої творчої волі нації" [63].

Напевне, найяскравішим прикладом спільності економічних інтересів української нації були часи компартійного тоталітарного режиму, коли в ім'я імперських інтересів затоплювали найродючіші землі, виселяли людей з їхніх прадідівських земель для будівництва військових полігонів чи інших об'єктів аналогічного призначення. Сюди слід віднести будівництво промислових гігантів чи атомних станцій. Для роботи на них привозили фахівців з інших республік. Як наслідок, змінювався національний склад союзних республік, виникали міжнаціональні суперечності, суперечності між багатонаціональними, російськомовними містами і селами, в яких панувала мова місцевого населення.

При такому розвитку міжнаціональні суперечності дедалі більше загострюються. Як зазначає А.Колодій, "збіг соціальної та етнонаціональної стратифікації робить конфлікти між суспільними групами, в тому числі й етносами, непримиреннішими, а форми боротьби — жорстокішими, бо "чужих бити не шкода" [64]. Та не треба ігнорувати й другої сторони. Інтернаціоналізація населення певних територій руйнує духовність різних національних груп: відірвані від рідної землі промислові кочовики втрачають національні традиції, а чужих національних традицій приймати не хочуть, що створює ґрунт до формування психології кочовиків, які почуваються тимчасовими перебувальцями на чужій землі, не мають почуття відповідальності перед майбутніми поколіннями. Їхня бездуховність передається місцевим жителям: на перше місце ставляться матеріальні потреби, формується так звана "ковбасна психологія". Про творення якоїсь нової інтернаціональної спільноти говорити тут нема підстав. Навпаки, формується *безнаціональна бездуховна маса* на основі примітивних матеріальних потреб.

Економічним інтересам приділено стільки уваги лише тому, що марксистсько-ленінська ідеологія протиставляла їх інтересам національним, поділячи їх за соціально-класовим принципом. Однак треба наголосити, що на перше місце нація завжди ставить політичні інтереси, без яких не може бути мови про її політичну суб'єктність. Пріоритетність політичних інтересів полягає в тому, що нація самостверджується насамперед у сфері політичного життя. Без політичної діяльності неможлива національна держава, національний суверенітет, в якому втілювалися б національні інтереси.

Захищаючи свої національні інтереси союзні, а за ними й автономні республіки почали схвалювати декларації про суверенітет. Таку тенденцію назвали "парадом суверенітетів". Спочатку не побачили в ньому особливої загрози для єдності СРСР, що зумовлювалося певними причинами. З одного боку, національні сили не були спроможні реалізувати задекларовані наміри про суверенітет, а з іншого — союзне компартійне керівництво жило в полоні традиційних для режиму ілюзій, сподіваючись на те, що міжнаціональні суперечності вдасться придушити репресивними заходами.

Аналогічні підходи підтримувала офіційна наука. Г.Смирнов звинувачував у загостренні міжнаціональних відносин "націоналістичні елементи, котрі найвище ставлять навіть не інтереси власної нації, а особисті амбіції, різнорідні корумповані елементи вдаються до підбурювання, сіють міжнаціональні чвари, організовують екстремістські акції" [65]. Далі він звинуватив національну інтелігенцію, значна частина якої штовхала насамперед молодь на шлях міжнаціональної ворожнечі, а не на конструктивний шлях. Особливо Г.Смирнов нападав на Народний фронт Латвії за протиставлення так званому "реальному соціалізмові" ідеї "національно-народного соціалізму", який характеризується такими рисами: 1) несприйняття і критика марксистської теорії, зокрема її ідеї про класові інтереси як рушійну силу; 2) визнання за суб'єкт історії "національно ідентичний народ", а не соціальні класи; 3) ідея пріоритетності інтересів основної нації в усіх сферах економічного, політичного і культурного життя. Проте він змушений визнати, що теза про пріоритет інтересів основної нації чинила значний вплив на масову політичну свідомість у республіках Прибалтики; під таким кутом зору переоцінюювалися мета і рушійні сили перебудовних процесів, які, за трактуванням ідеологів НФЛ, переростали у національно-визвольні рухи, що не збігалося з первинним компартійним задумом оновлення суспільства, бо суб'єктом перебудови вважалася не партія, а нація [66].

Е.Баграмов висунув пропозицію "про стратегічну переорієнтацію національного фактора, його переоцінку", бо ще на початку перебудови радянські марксисти недооцінювали об'єктивної складності та суперечливості міжнаціональних взаємин, дотримувалися тези про повне і безповоротне розв'язання національного питання в СРСР, заперечуючи водночас специфіку національного жит-

тя [67]. Така недооцінка виявилася в намаганнях "підпорядкувати" національне питання іншим завданням перебудови як важливішим, хоч без уваги до багатонаціонального характеру СРСР не можливо розв'язати жодного питання дальшого суспільного розвитку. За його твердженням, не слід ототожнювати поняття *національна свідомість* з *націоналізмом*, бо в національних ідеях прихована величезна потенційна сила, тому не треба поступатися ними, віддавати їх різним неформальним об'єднанням.

Необхідно, як зазначив Е.Баграмов, зважати, що не все населення СРСР виховане в дусі інтернаціоналізму. Справді, навіть серед членів компартій у республіках Прибалтики — від 10 до 20% "етноцентриків" [68].

У період перебудови виникли питання, які замовчувалися в попередній час: про природу національного і націоналістичного, можливості й умови переростання першого в друге; про характер інтернаціоналізації і проблему національних цінностей; про залежність національного фактора від соціально-економічних умов і його відносну самостійність; про неоднорідність соціальних верств і груп, що становили соціалістичну націю і визначали її обличчя; про національні інтереси при соціалізмі і можливі суперечності між інтересами різних націй; про психологію великих і малочисельних націй; про багатоваріантність шляхів розвитку радянської федерації. Ці питання, як наголошував Е.Баграмов, не обмежувалися академічною сферою, а виходили безпосередньо в політику [69].

Основні проблеми загострення національних проблем обговорював вересневий (1989 р.) пленум ЦК КПРС. Намагаючись дати "зважену, реалістичну оцінку здобутків" у розв'язанні національного питання, виявити причини і фактори його загострення, пленум приділив головну увагу "**науковому обґрунтуванню принципових основ сучасної національної політики партії й визначенню найважливіших напрямів її практичного здійснення, подолання кризових ситуацій і справжньої гармонізації міжнаціональних відносин**" [70]. Платформа КПРС "Національна політика партії в сучасних умовах" наголосила на доконечності визначити оптимальні форми співвідношення інтернаціонального і національного, щоби забезпечити вільний і всебічний розвиток кожної нації, з одного боку, і зміцнити СРСР — з іншого. Якщо

раніше злиття націй трактували як зникнення, то внаслідок хибності такої політики змушені були злукавити, розглядаючи його як "досягнення високого рівня інтернаціональної єдності, згуртованості народів і їхніх представників, що зберігають свою соціально-етнічну самобутність" [71].

Справді, саме слово "злиття" має неоднозначне пояснення згідно зі словником: "Об'єднуючи кого-, що-небудь з кимось, чимось, створювати одне ціле; нерозривно, міцно зв'язувати, з'єднувати що-небудь із чимось; робити невиразним (для зору, слуху)" [72]. Однак марксистські погляди не збігалися з тими, які у період перебудови почали вкладатися в поняття "злиття націй". С.Калтахчян зазначав: "Спираючись на марксистсько-ленінську теорію, можна передбачити, що повна перемога комунізму в усьому світі створить умови для злиття націй, і всі люди будуть належати до всесвітнього безкласового і безнаціонального людства, яке має єдину економіку і єдину дуже багату і різноманітну комуністичну культуру" [73]. За словами В.Леніна, пролетаріат "не лише не береться відстояти національний розвиток кожної нації, а, навпаки, застерігає маси від таких ілюзій, відстоює найповнішу свободу капіталістичного обороту, вітає будь-яку асиміляцію націй за винятком насильницької або такої, що спирається на привілеї" [74]. Звісно, таке "повне злиття" націй марксизм-ленінізм пов'язував з періодом зрілої стадії комунізму.

Партія почала по-новому трактувати самовизначення народів і суверенітет нації. Перше поняття зводилося до "складного, багатопланового процесу утвердження національної гідності, розвитку мови і культури, зміцнення політичної самостійності, економічного і соціального прогресу" [75]. Отже, КПРС не зводила самовизначення лише до здійснення цього права. Союзні республіки трактувалися як суверенні соціалістичні держави. Водночас зазначалося, що самовизначення виявляється у самоврядуванні, яке "забезпечує збереження національної самобутності, право кожного народу користуватися всіма благами суверенітету, самостійно вирішувати питання свого розвитку" [76]. До головної мети національної політики партії відносилася гармонізація міжнаціональних відносин на новій основі.

Щоби запобігти міжнаціональній ворожнечі, КПРС вважала своїм першорядним завданням інтернаціональне і патріотичне

виховання молодого покоління, формування інтернаціональної свідомості. За оцінкою партії, "інтернаціоналізм — це не заперечення права на національне, навпаки, — це зростаюча увага до національних інтересів і одночасно — захист загальнолюдських цінностей, врахування інтеграційних тенденцій, які набирають сили в усьому світі" [77]. Такий інтернаціоналізм наділявся "високим гуманістичним смислом", протиставлявся націоналізмові та шовінізмові. Звісно, тут націоналізм трактувався в традиційному для компартійної ідеології змісті. Однак у науці слово "націоналізм" має різні значення: "а) у широкому розумінні — для позначення почуттів, ідей, ідеологій, що наголошують на цінності нації, національної культури, національних інтересів тощо; б) як назва особливої політичної ідеології, поряд з такими, як лібералізм, консерватизм та ін." [78]. Отож, мова може вестися й про неагресивний націоналізм, спрямований на захист розмаїття в міжнаціональних взаєминах. Врешті-решт КПРС не таврувала націоналізму колоніальних народів, які виступали за своє самовизначення.

Аналіз нового погляду КПРС на інтернаціоналізм дає змогу стверджувати, що насправді він трактувався як універсалізм, бо в ньому йшлося не про класові, а про загальнолюдські цінності. Партія вимагала нового осмислення ролі і місця релігії, а це вже не сумісне з марксистським розумінням інтернаціоналізму як класового феномену. Інтернаціональній згуртованості народів СРСР підпорядковувалися завдання оновлення радянської федерації.

2. Співвідношення федералізму в теорії з унітаризмом на практиці

Компартійне керівництво докладало всіх зусиль, щоб зберегти СРСР в існуючих межах, видаючи його за добровільний союз народів. КПРС вважала, що "розвиткові відцентрових тенденцій можна запобігти тільки на основі демократизації взаємовідносин між народами і національно-державними утвореннями Союзу РСР, успішного розвитку економіки всіх регіонів і єдиного загальносоюзного ринку" [79]. Визнаючи право націй на самовизначення, партія фактично відкидала його і наголошувала на доконечності "берегти цілісність оновленого Союзу як динамічної багатонаціональної держави" [80].

Якщо в умовах перебудови КПРС заперечувала потребу укладення нового Союзного договору, то незадовго перед XXVIII з'їздом почала вважати "необхідним розвиток договірного принципу будови Союзу", "встановлення оптимального зв'язку між союзними республіками і Союзом як їх спільним утворенням" [81]. Крім удосконалення відносин між союзними республіками і СРСР, КПРС приділяла увагу розвиткові автономних утворень.

В основі національної політики партії в умовах перебудови лежали такі ключові принципи: безумовне додержання прав громадянина будь-якої національності на всій території країни; реальне наповнення суверенітету союзних республік і новий рівень самостійності всіх видів національної автономії; збереження цілісності країни як федерації вільних і рівноправних республік, які добровільно делегують Союзові частину своїх прав заради досягнення спільних цілей. Саме у цьому КПРС вбачала вихід з труднощів у міжнаціональних відносинах, бо лише так можна перейти від "сталінської, по суті своїй унітарної моделі державного устрою" до "повної і послідовної реалізації принципу федералізму" [82]. Вперше КПРС пов'язала реальний суверенітет союзної республіки з економічною її самостійністю, наголосила на добровільній передачі у відання Союзу чітко визначених функцій, тобто про похідність суверенітету СРСР від суверенітету союзних республік. Доконечність центру офіційно зумовлювалася насамперед економічними інтересами, що збігаються з корінними інтересами республік і всіх народів федерації.

Проте в цьому партійному документі помітна суперечність. З одного боку, наголошується на врахуванні специфіки союзної республіки (географічного становища, історичних шляхів розвитку, формування державності, характеру і рівня економіки, психологічного складу та звичаїв різних частин населення), а з іншого — оновлення і зміцнення федерації підпорядковується інтеграційним процесам на рівні прямих договірних зв'язків між підприємствами і регіонами. Положення про суверенітет автономій, розширення їхніх прав і можливостей дозволяло самостійно розв'язувати питання економічного, соціального і культурного життя. Проте суверенітет означає "незалежність держави, її незалежну діяльність, яка регулюється сукупністю суверенних прав, що юридично гарантують реалізацію цієї діяльності" [83]. Отже,

суверенітет автономій — це, з погляду науки, нонсенс. Беручи до уваги партократичний характер радянської влади, треба наголосити, що КПРС ніколи не ставилася навіть до автономних республік як до держав: найвищим партійним органом у них був компартійний обком, як і в областях, що становили адміністративно-територіальні одиниці, про суверенітет яких не могло бути й мови. Якщо ж порівняти з реальним становищем, то варто звернутися до слів М.Горбачова, який "визнавав той факт, що СРСР був дико жорстокою тоталітарною державою" [84].

У радянській науці панувала думка, що В.Ленін рішуче виступав проти концепції "автономізації" всіх радянських республік через їх безпосередній вступ у РРФСР. Справді він писав: "...Ми визнаємо себе рівноправними з Українською СРР та ін. і разом і нарівні з ними входимо в новий союз, нову федерацію..." [85]. Проте навіть після такого його визнання політбюро ЦК КП(б)У в своїй постанові не заперечувало проти "автономізації", заявивши, що коли все-таки ЦК РКП(б) визнає доцільним входження республік до складу РСФРР, то не слід наполягати на збереженні формальних ознак політичної самостійності УСРР, а визначити її на основі практичної доцільності [86].

Варто нагадати, що В.Ленін у "Первісному начерку тез по національному і колоніальному питаннях" для Другого з'їзду Комуністичного Інтернаціоналу писав: "Визнаючи федерацію перехідною формою до повної єдності, необхідно прагнути до дедалі тіснішого федеративного союзу, маючи на увазі, по-перше, неможливість відстояти існування радянських республік, оточених незрівнянно могутнішими у воєнному відношенні імперіалістськими державами всього світу, без найтіснішого союзу радянських республік; по-друге, необхідність тісного економічного союзу радянських республік, без чого нездійсниме відновлення зруйнованих імперіалізмом продуктивних сил і забезпечення добробуту трудящих; по-третє, тенденцію до створення єдиного, за загальним планом регульованого пролетаріатом усіх націй, всесвітнього господарства як цілого, тенденцію яка цілком виразно виявлена вже при капіталізмі і безумовно має далі розвиватися і цілком завершитися при соціалізмі [87]. За багатьох рівних умов "свідомий пролетаріат завжди буде відстоювати велику державу", великі держави далеко успішніше, ніж дрібні, можуть розв'язати завдан-

ня економічного прогресу і завдання боротьби пролетаріату з буржуазією [88].

Отож, нема жодних підстав заявляти, що "в радянській федерації гармонійно поєднуються вимоги інтернаціональної єдності і національного суверенітету" [89]. Насправді формально союзні республіки не могли зберегти і розвивати своєї національної державності. Ленінське твердження про інтернаціоналізм російського народу як великої нації ніколи, за сім десятиліть, не було здійснене, адже лідер більшовиків вимагав не лише додержання формальної рівності націй, а й такої нерівності, яка компенсувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично [90].

Життя спростувало концепцію поділу націй на буржуазні (капіталістичні) і соціалістичні. В.Ленін пов'язував капіталістичні нації з внутрішнім ринком і зовнішньою торгівлею [91]. Вирішальними факторами визначення обличчя нації марксизм-ленінізм визнавав соціально-класові моменти. Так підходили до німецької нації, що "розкололася на два типи: на німецьку націю ФРН, на території якої функціонує імперіалістична держава, і соціалістичну німецьку націю НДР із своєю соціалістичною державою" [92]. Якщо партійно-державні керівники НДР виступали проти визнання "єдності німецької нації" [93], то ще раніше В.Ленін писав про "дві нації в кожній сучасній нації" [94]. Отже, прихильники марксизму абсолютизували в теорії нації соціально-класовий момент, протиставляли "нації" як спільноті етнічній соціально-класові особливості в середині неї і внутрінаціональний поділ. Штучність такого підходу спростував розвиток розділеної української нації.

Історія довела безпідставність концепції соціалістичної нації. За радянського часу соціалістичну націю трактували як нову соціальну спільність людей, що виросла з нації або народності капіталістичного суспільства в процесі ліквідації капіталізму і перемоги соціалізму; при збереженні певних етнічних особливостей вона набула якісно нового розвитку, перетворивши на соціалістичних інтернаціональних засадах весь уклад політичного, соціально-економічного і духовного життя [95]. По-перше, так звана соціалістична нація не перетворилася в нову соціальну спільність людей, бо після ліквідації компартійних режимів повернулася до

попереднього стану. По-друге, між так званими капіталістичними і соціалістичними націями подолано штучно нав'язане відчуження і дві частини нації (приміром, німецької) стали єдиним цілим. По-третє, не витримала іспиту часу концепція нових інтернаціональних спільнот, як радянський народ і зміцнювана співдружність соціалістичних народів [96].

Різні аргументи на користь концепції соціалістичної німецької нації в НДР і критика ідеологами цієї країни положення про "єдність німецької нації" спростовані історичним розвитком кінця XX ст. А.Колінг намагався переконати, що "багато політичних діячів ФРН так само, як і буржуазні філософи, історики і соціологи, вперто наполягають на тому, що начебто продовжує існувати єдина німецька нація і що як і раніше залишається в силі доконечність і завдання возз'єднання цієї нації, що існує нині як дві держави, в одну єдину національну державу" [97]. Однак історія довела, що намагання протиставити єдиній німецькій нації "соціалістичну німецьку націю НДР" як "ланку в соціалістичній спідружності держав" зазнало цілковитого краху.

«Зміцнювана соціалістична спідружність" розпалася одразу після виведення з країн, які були сателітами Москви, радянських військ. Не витримала міжнаціональних суперечностей концепція радянського народу як нової історичної інтернаціональної спільноти.

Структура СРСР трактувалася офіційно як розв'язання національного питання в багатонаціональній Росії на противагу країнам, яких називали імперіалістичними. В.Ленін вважав, що розв'язання національного питання вимагає виконання завдання зв'язати революційну боротьбу за соціалізм з революційною програмою в національному питанні [98]. Однак суттю в національному питанні він проголосив підпорядкування будь-якої вимоги вищим ідеалам соціалізму [99].

Пропагуючи ленінську національну політику, радянські вчені в період перебудови змушені були визнати, що сам В.Ленін змінював свої погляди в національному питанні (100]. У працях дореволюційного періоду він постійно наголошував на перевагах централізованої держави перед федерацією, хоч формально не відкидав права націй на самовизначення і автономію. У листі до С.Шаумяна він писав: "Ми в принципі проти федерації — вона ослабляє економічний зв'язок, вона непридатний тип для однієї

держави. Хочеш відокремитися? Забирайся до диявола, якщо ти можеш порвати економічний зв'язок або, точніше, якщо гніт і незгоди "спіжиття" такі, що вони *псують* і гублять справу економічного зв'язку. Не хочеш відокремлюватися? Тоді пробач, *за* мене не вирішуй, не думай що ти маєш "*право*" на федерацію" [101]. Далі В.Ленін спростовував такі погляди: "Ми за *автономію для всіх* частин, ми за право на відокремлення (а не за *відокремлення* всіх!). Автономія є наш план устрою демократичної держави. Відокремлення зовсім не наш план" [102]. Суперечливість поглядів Леніна детально проаналізована в науковій літературі [103].

Компартійне керівництво після тривалих дискусій підтримало не сталінський план "автономізації", тобто добровільного вступу формально незалежних радянських республік до РСФРР, а ленінський принцип федеративного устрою як "план демократичної організації відносин між народами в соціалістичній державі" [104]. Як організовувалися ці "відносини між народами", можна судити із самого процесу творення СРСР. Приміром, на Другому з'їзді Рад СРСР, який затверджував першу конституцію Союзу, Росія мала 77, Україна — 16, Закавказзя — 5, а Білорусія — 2% голосів [105]. Звісно, голоси неросійських республік можна було й не брати до уваги, хоч всі делегати були одностайні в підтримці партійних настанов.

Організатори СРСР досить суперечливо пояснювали доцільність його створення. З одного боку, декларувалося, що "Союз цей є добровільним об'єднанням рівноправних народів, що за кожною республікою забезпечене право вільного виходу з Союзу, що доступ до Союзу відкритий всім соціалістичним радянським республікам, як тим, котрі існують, так і тим, що мають виникнути в майбутньому", і водночас, з іншого боку, наголошувалося, що СРСР "послужить надійною фортецею проти світового капіталізму і новим вирішальним кроком на шляху об'єднання трудящих усіх країн у Світову Соціалістичну Радянську Республіку" [106].

З цього можна зробити декілька висновків. По-перше, кремлівське керівництво ставило завдання створити Світову Соціалістичну Радянську Республіку, що давало змогу трактувати СРСР як форму перехідного періоду («вирішальний крок на шляху об'єднання трудящих усіх країн"). По-друге, з цього випливала декларативність "права вільного виходу з Союзу".

По-третє, не викликало сумніву, що стратегічна мета кремлівського керівництва – створити унітарну республіку в глобальному масштабі на соціально-класовій основі.

Декларація і Договір про утворення СРСР зазнали докорінних змін у Конституції СРСР, за якою союзні республіки "добровільно" передавали найвищим органам державної влади повноваження, що охоплюють аж 24 пункти. Фактично союзні республіки втратили право на окрему зовнішню політику. Однак цим не закінчилося. О.Гринів зазначає: "Внутрішнє життя СРСР настільки централізоване, що навіть про якусь автономію їх (союзних республік. – *І.М.*) тут стверджувати годі. Адже до компетенції СРСР віднесені встановлення основ і загального плану всього народного господарства, єдиної грошової і кредитної системи, загальних засад землеустрою і землекористування, як і користування надрами, лісами і водами на всій території СРСР, основ судоустрою і судочинства, цивільного і кримінального законодавства, основних законів про працю, загальних засад у галузі народної освіти, загальних заходів у галузі народного здоров'я, системи мір і ваги, загальносоюзних податків і прибутків, системи внутрішньої торгівлі. Якщо сюди додати керівництво транспортом і поштово-телеграфною справою, утвердження єдиного державного бюджету, організацію і керівництво збройними силами, прийняття загальносоюзних законів про міжреспубліканські переселення і союзне громадянство, організацію всесоюзної статистики, право амністії, а також скасовувати постанови з'їздів Рад і центральних виконавчих комітетів союзних республік, то маємо всі підстави охарактеризувати цю "нову федерацію" як унітарну державу" [107].

Аналіз компетенції СРСР в особі найвищих державних органів дає змогу зробити певні висновки. По-перше, союзні республіки були позбавлені суверенітету, під яким розуміється "повнота влади держави", її незалежність у внутрішній і зовнішній політиці [108]. Так трактувався суверенітет навіть у радянські часи. О.Картунов писав, що суверенітет держави "можна визначити як політичну та правову властивість державної влади, що відрізняє її незалежність від будь-якої іншої влади як всередині країни, так і за її межами, і полягає в праві держави самостійно вирішувати свої справи", "незалежність держави, її незалежну діяльність, яка

регулюється сукупністю суверенних прав, що юридично гарантують реалізацію цієї діяльності" [109]. По-друге, унітаризм СРСР виявився в інституті союзного громадянства, що зводило нанівець громадянство союзної республіки, підмінивши його пропискою на певній території. Таким чином, союзна республіка, суверенна за конституцією держава, не мала свого громадянства. Адже житель іншої союзної республіки, перебуваючи на території не своєї республіки під час виборів до Верховної Ради, міг обирати найвищий орган влади і місцеві органи влади чужої держави. По-третє, право союзних органів скасовувати постанови державних органів союзної республіки доводить унітарний характер СРСР. З цього випливає декларативність такого положення союзної конституції: "Суверенітет союзних республік обмежений лише в рамках, вказаних у цій Конституції (1924 р. — *І.М.*), і лише з предметів, віднесених до компетенції Союзу. Поза цими рамками кожна союзна республіка здійснює свою державну владу самостійно. Союз Радянських Соціалістичних Республік охороняє суверенні права союзних республік" [110]. По-четверте, союзні органи могли на практиці узурпувати будь-яке питання, крім перелічених у компетенції СРСР. Фактично союзне міністерство навіть не брало до уваги республіканського законодавства, бо на перше місце ставило інтереси СРСР, а не народу союзної республіки. Нарешті, по-п'яте, треба зважати, що в СРСР встановився небмежений партократичний режим, який ґрунтувався на прямих вказівках В.Леніна. Часто посилаються на ленінське положення про те, що доконечно "залишити Союз Радянських Соціалістичних Республік лише у відносинах військовому і дипломатичному, а в усіх інших відносинах відновити повну самостійність окремих наркоматів" [111]. Однак В.Ленін після цього зазначав: "Треба мати на увазі, що поділ наркоматів і неузгодженість їхньою роботою щодо Москви та інших центрів може бути паралізовано достатньо партійним апаратом, якщо він буде використовуватись із скількинебудь достатньою обачністю і неупередженістю" [112]. О.Гринів вбачає в цих словах турботу не про суверенітет союзних республік, а про партократичне самодержавство, що зумовлена далекосяжними планами більшовицького лідера щодо впливу на сотні мільйонів народів у Азії, яка має заявити про себе дуже скоро на політичній авансцені [113].

У Конституції СРСР 1924 р. ще не було статті про партію як "керівну і спрямовуючу силу" радянської політичної системи, про що відверто заявила Конституція СРСР 1977 р., хоч подібна ідея вже була в так званій "сталінській конституції" (1936 р.).

Однак радянські конституції не були позбавлені положення про право союзних республік на вихід із Союзу РСР. При обговоренні союзної конституції в 1977 р. генсек Л.Брежнєв таке вилучення вважав передчасним, хоча противники права республік на вихід із СРСР обґрунтовували його як застаріле в умовах, коли склалася нова історична спільнота людей — "радянський народ". Очевидно, компартійне керівництво не передбачало, що саме ця стаття стане правовою підставою для виходу із Союзу республік, а конституційна норма про суверенітет цих республік зумовить цілий процес, який у СРСР назвали "парадом суверенітетів". До цього із суверенітетом не рахувалися і конституційна суверенна Карело-Фінська РСР була ліквідована за часів компартійного керівництва М.Хрущова без жодної згоди її населення.

Слід наголосити, що право ще не означало його фактичної реалізації. Насправді республіки здобули незалежність внаслідок об'єктивних умов суспільно-політичного розвитку.

Напередодні розпаду СРСР у різних виданнях переродження федерації на ленінських засадах приписували, як і раніше, Й.Сталіну. К.Плешаков зазначав, що дуже скоро після інтернаціональної за своєю суттю революції в Росії відбулося оформлення національної держави, а Й.Сталін через якийсь час вже вважав себе прямим спадкоємцем Російської імперії, навіть порівнював себе з царями Іваном Грозним і Петром I [114]. Історик А.Ненароков зазначав, що В.Ленін розрізняв федеративні зв'язки між радянськими республіками, які ґрунтуються на автономії, і федеративні зв'язки між незалежними суверенними республіками [115]. Й.Сталін дотримувався іншого погляду: союз рівноправних і суверенних держав він називав конфедерацією, тому вважав, що "суб'єктами федерації" мають стати автономії без незалежності і без права на відокремлення, бо лише федерація із сильною центральною владою буде перехідним етапом до "соціалістичного унітаризму". Порівняння текстів Декларації про утворення СРСР і Договору про утворення СРСР у двох варіантах, як документів, що схвалені в основному в останні дні

1922 р., і як частин Конституції СРСР 1924 р., переконує, що перемогла орієнтація на "соціалістичний унітаризм" [116].

Модель радянського національно-державного ладу, як стверджував Е.Баграмов, зумовила поділ народів начебто на "першосортні", "другосортні" і третьосортні", бо вони, різні народи, створили союзні республіки, автономні республіки, й автономні області та округи. Отож, він передбачав можливість вільного, самостійного вибору народами форм своєї державної організації, що могло призвести до збільшення кількості союзних і автономних республік, допускав створення на території РРФСР союзних республік (приміром Башкирської, Татарської, Чуваської), які могли увійти в СРСР безпосередньо [117]. Аналогічно до міжнаціональних відносин у СРСР підходив Л.Григорян: у СРСР замість вільної федерації рівноправних народів, створена модель, коли різні національності перебувають начебто "на різних поверхах", а 15 народів, які дали ім'я союзним республікам, можуть диктувати волю сотні народів, що створити автономії або не мають таких. Саме тому при творенні нової федерації треба виходити з того, що "кожен народ сам вирішує питання свого побуту, свого місця в загальній структурі держави, сам вибирає форми свого національного устрою; кожний народ має право на самовизначення аж до відокремлення в цілому чи від тієї союзної республіки, до якої він входить" [118].

Підхід Л.Григоряна ґрунтувався на реаліях Нагірно-Карабаської автономної області в Азербайджанській РСР, але не відповідав реальним умовам багатонаціонального СРСР як фактично унітарної держави. Водночас він пропонував свій варіант "багатоповерховості", при якому зв'язки центра з республіками можуть бути і федеративними і конфедеративними [119]. Набагато реалістичнішою була пропозиція М.Алієва, який наголошував, що суб'єктами СРСР як союзної держави є союзні республіки, тому переглядати зв'язки між ними можуть лише вони самі. Право на самовизначення має лише нація на своїй корінній території, а не її частини чи окремі етнічні групи, які живуть за межами своїх національно-державних утворень, на території інших союзних республік. Інакше — хаос з непередбаченими наслідками. За такими пропозиціями приховується негативне ставлення до зміни статусу Нагірного Карабаху в Азербайджані, вірменська більшість

якого прагне вийти зі складу цієї союзної республіки. Забезпечити стабільність міжнаціональних взаємин можна тоді, коли автономіям у складі союзних республік будуть забезпечені справді рівні можливості для розвитку економіки, культури, мови тощо. Водночас учений пропонує надати право автономії ще й тим народам, які її не мають [120].

Намагаючись узагальнити різні погляди на національно-державний устрій СРСР, Т.Шамба виділив такі три позиції: 1) орієнтація на пріоритет прав основних націй союзних республік; 2) намагання поліпшити міжнаціональні взаємини при чинному устрої СРСР; 3) пошуки гнучких форм зв'язку в середині Союзу РСР — і федеративних і конфедеративних. Відтак він вказує на негативні наслідки від реалізації кожної з таких позицій. Перша позиція спричинилася до утисків національних меншин і призвела до посилення сепаратистських настроїв у складі основних націй союзних республік. Друга позиція характерна для документів КПРС, орієнтується на збереження ієрархії в національних відносинах (автономна республіка — союзна республіка — союзний центр). За переконанням Т.Шамби, перевагу треба надати третій позиції, яка передбачає можливість гнучких, диференційованих внутрісоюзних зв'язків (конфедеративних і федеративних, союзних і автономних). Водночас Т.Шамба вважав, що "автономні утворення повинні користуватися рівними правами із союзними республіками" [121]. Такий підхід, за його переконанням, дасть змогу всім народам зберігати свою самобутність, розвивати економіку, культуру, мову, традиції, звичаї. Однак у такому випадку виникає питання про сенс поділу республік на союзні й автономні, якщо вони мають однакові права.

Якщо піти на оновлення федерації, то треба розпочинати цей процес знизу: кожна республіка має сама розв'язувати питання про передачу частини своїх прав центру, а не навпаки. Правовий аналіз дозволяє підтримати таку пропозицію, адже при її реалізації республіки реально зберігають свій суверенітет у складі федерації.

Набуло особливої актуальності питання про становище національних меншин у республіках. Насильницька асиміляція в деяких з них цілком очевидна. Приміром, в Узбекистані, таджики, яких там налічувалося приблизно 8-9 млн осіб, записані узбеками [122]. Ще більшого розмаху аналогічна практика "переписування" національності досягла в Російській РФСР.

До перебудовного часу в СРСР діяв недосконалий механізм розв'язання національних суперечностей, про що писав А.Жарников: "Цей механізм, по-перше, ґрунтувався на страху, який породжений загрозою застосування насильства, і на тотальній ідеологічній обробці. По-друге як це не парадоксально звучатиме, він у дечому тримався і на місцевій республіканській бюрократії, котра була зацікавлена в збереженні своїх позицій шляхом створення видимості порядку і спокою в республіках, що так цінувався в період застою" [123]. За часів перебудови силове розв'язання національних проблем вже почало втрачати ефективність. Вплив місцевої бюрократії також послабився, до чого спричинилося послаблення командно-адміністративної системи в центрі.

Аналізуючи міжнаціональні суперечності, радянські суспільствознавці вдавалися до некоректних прийомів. Так, А.Жарников наголошував на шкідливості політизації національних відносин у роки перебудови. Дуже дивним було намагання Є.Віттенберга нав'язати СРСР модель міжнаціонального і міжрасового співжиття в США. По-перше, населення США формувалося не з корінної людності, яка винищувалася і врешті-решт була загнана в резервації, а з іммігрантів. По-друге, радянська й американська федерації побудовані на різних засадах: "радянська (соціалістична) федерація" формально мала національно-державний характер, а так званий "буржуазний федералізм" будувався не на національній, а на територіальній основі [124]. По-третє, в США їдуть люди, які мимоволі погоджуються на асиміляцію, а в СРСР населення автохтонне, тому таку політику слід оцінювати як етноцид. По-четверте, СРСР у процесі розвитку підтвердив свою суть модернізованої Російської імперії на формально марксистських засадах.

За переконанням Є.Віттенберга, СРСР переживав період "роздробленості", пов'язаний з посиленням національного фактора в повному обсязі при запереченні насильства, тому певною мірою був прогресивним порівняно з попереднім періодом [125]. Проте він сподівався на те, що незабаром з'явиться нова міжетнічна спільнота на основі спільності корінних інтересів у всеєвропейському масштабі. Однак учений визнавав, що на теренах СРСР проявилася небезпека переходу міжнаціональних конфліктів у війни, хоча для цього не було достатніх підстав, тому він сподівався на перемогу "здорового глузду і відповідальності в центрі і в республіках" [126].

Іншого погляду дотримувався Г.Сорман, передбачаючи, що в Європейському Союзі ввійдуть у колізію дві концепції — Європи націй і Європи як федерації, хоча М.Тетчер висловилася за конфедерацію націй із власними національними культурами. В СРСР як імперії Г.Сорман пророкував створення нових імперій: росіяни підпорядкують собі найближчих сусідів; українці — свої внутрішні національні меншини; мусульмани докладатимуть марних зусиль для об'єднання на кшталт "нової Туреччини". Водночас, за його прогнозами, країни "третього світу" почнуть розпадатися на окремі національні держави [127].

Щодо оновлення національно-державного устрою СРСР виділилися дві позиції: прихильники першої виступали за збереження моделі "єдиної союзної держави" при одночасному усуненні деформацій часів сталінщини і застою, тобто консервувати централістичні засади нинішньої унітарної системи; прихильники другої вимагали радикальних змін для переходу до справжнього Союзу суверенних держав, що виявилося в деклараціях про державний суверенітет союзних і навіть автономних республік [128].

Слід наголосити, що КПРС ще у своїй програмній заяві XXVIII з'їзду "До гуманного, демократичного соціалізму", тобто за півтора року до розпаду СРСР, не пов'язувала його оновлення на основі нового Союзного договору, а наголошувала на важливості зберегти "цілісність оновленого Союзу як динамічної багатонаціональної держави", пропонуючи "політичну і правову багатоваріантність зв'язків республік між собою і Союзом у цілому, різноманітність їх господарських взаємовідносин на основі економічної самостійності підприємств" [129].

Американський учений Р.Пайпс вважав хибною аналогію між штатами США і союзними республіками СРСР: "Сполучені Штати — це добровільний союз на відміну від СРСР. Ваш Союз створювався шляхом завоювання, кожна окрема республіка була завойована. І не тільки Латвія, Литва, і Естонія. І Білорусія, і Україна, і Кавказ, і Центральна Азія. Всі вони включені в одну державу, і був створений абсолютно штучний союз" [130]. За його переконанням, росіяни не мають права протидіяти прагненням Литви, Латвії та Естонії до незалежності, бо вони поселилися у прибалтійських республіках після їх приєднання до СРСР.

Протилежна оцінка підтримувалася радянськими вченими і частиною населення. Р.Абдулатіпов заявляв, що "СРСР – унікальний союз народів, які вільні від соціального і національного гноблення" [131]. Однак він змушений був визнати, що до квітневого (1985 р.) пленуму ЦК КПРС навіть спроби захищати національну самобутність, національну культуру і рідну мову часто оцінювалися як вияв націоналізму, після чого робилися відповідні партійно-дисциплінарні та правові наслідки. Інтернаціоналізм трактувався як підпорядкування інтересів нації інтересам усього населення СРСР, тобто специфічні інтереси конкретних націй ігнорувалися, а інтереси республік таврувалися як вузькі, місцеві, другорядні. У часи сталінщини і застою "забували, що, з одного боку, не може бути інтернаціонального (загального) без національного (особливого, одиничного), а з іншого боку, безнаціональне – це взагалі не інтернаціональне. Водночас як з національного, так і з інтернаціонального вихолощували гуманістичний, загальнолюдський зміст" [132].

Криза унітарної моделі СРСР вимагала комплексного підходу до національної проблеми, бо в ній найтісніше переплелися економічні, соціальні, політичні, культурні, психологічні та історичні фактори. Однак суспільствознавці не мали адекватного уявлення про реальний стан міжнаціональних взаємин. Приміром, Х.Боков заявляв: "Чечено-Інгушетія – рідний дім не лише для чеченців та інгушетів, які дали їй назву, а й для всіх, хто в ній проживає" [133].

Нерозуміння засадничих положень побудови СРСР зумовило абстрактні пропозиції щодо розв'язання міжнаціональних суперечностей. Як правило, наголошувалося на доконечності забезпечити рівноправність усіх етнічних спільнот та індивідів незалежно від національності в усіх територіально-національних утвореннях при визнанні законних вимог на самовизначення націй, а також об'єктивного характеру національних рухів у СРСР. Усупереч цьому В.Мунтян запропонував відмовитися від територіально-етнічного принципу побудови СРСР, при якому абсолютизувався етнічний чинник, і перейти до творення повністю самоврядних територіально-економічних зон, в управлінських ланках яких на демократичних засадах забезпечуватиметься пропорційне, рівне представництво всіх народів, які заселяють територію цієї зони. Але в

такому випадку доведеться визнати хибним процес форсування державності багатьох етнічних спільнот, за винятком тих, де держава представлена у формі республік, хоч народи СРСР ще до революції проживали на своїх етнічних землях. За твердженням В.Мунтяна, перехід до територіально-економічних зон буде тривалим і непростим, та начебто він дасть змогу вивести з конфліктної стадії національні відносини [134].

Такий підхід на практиці мав би протилежні наслідки. По-перше, спільне життя різних народів у рамках однієї республіки призвело б до різкого загострення міжнаціональних взаємин і спричинилось би до конфліктів, що проявилися в Грузії, Азербайджані, Таджикистані, Молдові та ін. По-друге, він суперечив би тенденції національного розвитку в світі.

Вересневий (1989 р.) пленум ЦК КПРС намагався проаналізувати "основні причини загострення національних проблем на нинішньому етапі розвитку радянського суспільства" [135]. На перше місце ставляться суб'єктивні чинники, тобто відступи від ленінської національної політики, її порушення і перекручення, а відтак наголошується на впливі об'єктивних процесів розвитку радянського суспільства, їх суперечність. До них віднесені суперечності екстенсивного індустріально-економічного розвитку, перевага галузевого принципу управління, який нехтував інтереси комплексного розвитку територій. До об'єктивних чинників віднесені також суперечності між розвитком націй, прагненням їх до самостійності, з одного боку, та їх зближенням і поглибленням інтернаціональних зв'язків — з іншого. Крім цього, міжнаціональна напруга пов'язана зі зміною в низці регіонів співвідношення корінного населення і населення, яке осіло внаслідок міграції, спричинивши негативний вплив на збереження національної самобутності корінної людності.

Така ситуація, як правило, зумовлювалася політикою денаціоналізації неросійських народів і не була обґрунтована економічно. Приміром, значні витрати на освоєння цілинних земель у Казахстані могли дати набагато кращі результати, якби ті кошти були вкладені в український чорнозем. Однак масове переселення молоді в необжиті степи мало на меті перетворити їх у "казан" перемелювання народів на російськомовній основі з нехтуванням традицій і мови свого народу. Ще відвертіше асиміляційна політика виявилася в проекті освоєння російського Нечорнозем'я.

Проте КПРС визнавала, що гостра критика деформацій у сфері національних відносин не тільки виправдана, а й потрібна, бо безпідставна надцентралізація в поєднанні з командно-адміністративною системою управління призвела до обмеження прав союзних республік та інших національних утворень, перетворення радянської федерації в унітарну державу, яка гальмувала прогрес не тільки нації, а й суспільства в цілому.

Закликаючи до історичної правди, КПРС водночас відчула небезпеку в наголошуванні лише на деформаціях у національній сфері, тому намагалася пом'якшити їхній вплив на міжнаціональні взаємини: допущені свого часу серйозні помилки, деформації і навіть злочини мали місце на загальному тлі великих історичних здобутків соціалізму в національному питанні [136]. Насамперед звертається увага на те, що завдяки соціалізмові утвердилася різні форми національної державності: з 53 національно-державних утворень у СРСР — 15 союзних і 20 автономних республік, 8 автономних областей і 10 автономних округів. Як наслідок, створений "унікальний в історії людства державний союз — радянську федерацію", забезпечивши право на самовизначення націй і водночас можливості для користування перевагами спільного життя в багатонаціональній державі, вдалося подолати величезну соціально-економічну відсталість багатьох народів і зблизити рівень їхнього розвитку в єдиному народногосподарському комплексі, стимулювати прискорений прогрес усіх національностей.

Якщо КПРС застерігала від ідеалізації минулого націй, то воно стосувалося лише дореволюційного періоду, бо вона сама не дотримувалася власної настанови, заявляючи, що завдяки соціалізмові "вдалося врятувати від повного зникнення або відродити багато унікальних національних традицій, дати їм друге дихання, домогтися потужного піднесення культури всіх народів, створити вперше національну писемність для десятків народів" [137]. Партія приділяла головну увагу науковому обґрунтуванню принципових основ сучасної національної політики, щоб визначити найважливіші напрями її практичного здійснення, подолати кризові ситуації і досягти справжньої гармонізації міжнаціональних відносин [138]. Платформа КПРС "Національна політика партії в сучасних умовах" передбачала визначити оптимальні форми співвідношення інтернаціонального і національ-

ного з практичною метою: створити умови для вільного і всебічного розвитку кожної нації, з одного боку, і зміцнення СРСР — з іншого. Коли партія обмежилася визначенням загальної лінії політичної поведінки в національному питанні без розгляду часткових й конкретних національних проблем, переклавши їх на органи державної влади СРСР і союзних республік. Відзначивши, що в період перебудови порушується питання про потребу розробки нового Союзного договору і про підготовку нової Декларації про Союз РСР, ЦК КПРС заявив, що "сама Конституція радянської федеративної держави є договірним документом, оскільки в ній фіксуються основні права і взаємні зобов'язання Союзу і республік, які його складають" [139]. КПРС виходила з відкритості та збереження юридичної сили Договору про утворення СРСР 1922 року, що відверто кажучи, досить сумнівно. Водночас партійне керівництво вважало: "Основоположним політичним документом, який дасть змогу закріпити заходи щодо оновлення радянського федералізму і розв'язати питання, що виникають, могла би стати нова Декларація як органічна частина Конституції СРСР" [140].

Радянські вчені обґрунтовували оновлення СРСР як відновлення ленінських засад національного питання. Насправді під такими заявами приховувалася ревізія цих засад. Г.Смирнов визнавав, що складні та специфічні проблеми існують не лише при капіталізмі, а й при соціалізмі; від їх розв'язання, на його думку, залежить доля перебудови оновленого соціалізму.

Звуження прав союзних і автономних республік, а також обмеження їхньої економічної самостійності доповнювалися проблемами розвитку мов, культур, збереження історичних пам'яток, охорони природи, які замовчувалися. Деформації в національних відносинах прикривалися відповідним теоретико-юридичним обґрунтуванням, зокрема тезою про розв'язання національного питання без конкретного аналізу фактів, а ще до того стимулюванням схоластики і догматизму в деклараціях про розквіт і зближення націй.

Після цього Г.Смирнов дійшов досить дивного висновку: "Перекоси в соціальній структурі деяких націй, коли національний промисловий робітничий клас недостатньо розвинений, не могли не вплинути на послаблення позицій інтернаціоналізму в ряді республік. У цих умовах в ролі головного носія інтернаціоналі-

стських ідей почали переважно виступати не представники корінного населення, а інонаціональні групи" [141].

З цього випливало, що, по-перше, в деяких неросійських республіках не було ґрунту для утвердження інтернаціоналізму, по-друге, йому суперечили феодальні панівні частини населення, "пристосувавшись" до умов соціалізму, по-третє, інтернаціоналізм утверджували інонаціональні групи населення, фактично нав'язуючи його непідготованому населенню. Нема сумніву, що такі носії інтернаціоналістських ідей не могли сприйматися позитивно. Як правило, вони не знали мови населення, тому утвердження інтернаціоналізму такими способами означало насправді посилення зросійщення і фактично провокувало міжнаціональні суперечності, що проявилися в часи перебудови міжнаціональними конфліктами. Г.Целмс наголосив, що "сталінізм у Латвії говорив в основному російською мовою" [142]. Як наслідок у Латвії постали проблеми суверенітету республіки, її економічної самостійності, ускладнилася демографічна ситуація, оскільки латиші відчули, що вони стають меншістю на своїй території, посилились екологічні проблеми, зросла стихія міграційних процесів [143]. У таких умовах Я.Петерс пропонував розрізняти два поняття: "корінна нація" (для Латвії — латиші) і "корінне населення" (для тих жителів республіки, які вже в другому поколінні живуть у республіці і вважають її своєю батьківщиною). Водночас він застерігав, що "термін "радянський народ" можна розглядати лише в історико-політичному сенсі" [144].

Цікавий підхід до проблем СРСР мав Г.Водолазов, який писав про збіг двох криз (кризи суспільної і кризи так званої перебудови). Ця двоєдина криза накладалася на кризу національну, яка водночас була соціальною [145]. Проте він заперечував думку А.Авторханова, за яким сімдесятирічна історія СРСР — це суцільна історична помилка, історичний казус, посилаючись на "реальну історичну тенденцію: формування цілісного людства — через зближення націй, через зростання їхньої культурної, економічної і політичної взаємодії" [146]. На думку Г.Водолазова, СРСР слід оцінити як важливу частину соціального досвіду справді світового значення, а причини змістової неадекватності дві: "об'єктивна трудність об'єднання народів і країн — і деформації, які породжені характером і інтересами його історичного суб'єкта, тих

соціальних сил, які виконують ці завдання" [147]. За радянською науковою традицією, вчений критикував створений сталінізмом "нежиттєздатний сурогат" на противагу ленінській стратегії уповільненого переходу до соціалізму.

Проте Г.Водолазов вважав, що після певного відступу, "періоду роздроблення", вдасться "створити передумови нового об'єднання оживлених частин у живий організм" [148]. Аналогічно до цієї проблеми підходив і М.Казачков, передбачаючи попереднє розчленування СРСР на суверенні союзні й автономні республіки, а також порівняно незалежні "землі", в яких сформуються відносно самодостатні господарські комплекси, що потім створять єдиний ринок [149].

Доволі суперечливо міжнаціональну напругу оцінював В.Сидоров. Хоч "у масовій свідомості терміни "нація" і "етнос" синоніми, хіба розрізняються масштабом", за його словами, "поза політичними й економічними зв'язками нації нема" [150]. Далі В.Сидоров робив висновок, що в межах СРСР склалася нація, яка в жодному випадку не поглинає етноси [151]. Парадокс у тому, що стаття В.Сидорова була підписана до друку через тиждень після поразки Державного комітету із надзвичайного стану в СРСР (далі — ДКНС), а тоді вже була проголошена незалежність України, а ще раніше — незалежність прибалтійських республік.

Проте В.Сидоров змушений диференціювати міжнаціональні взаємини у різних республіках СРСР, що вже суперечить його теоретичним засадам. У Прибалтиці мігранти не піддавалися асиміляції ні етнічній, ні виробничій, не вважали себе робітниками естонськими, латиськими чи литовськими, а тяжіли до союзного центру і залишених домівок поза межами цих республік. Союзні республіки Середньої Азії і Закавказзя вважали себе, за словами В.Сидорова, "імперіями другого сорту" [152]. А ще розрізненню своїх і чужих слугує також конфесійна належність населення, зокрема католицизм у Литві чи іслам у Азербайджані. Однак він намагався обґрунтувати "націю" у СРСР як спільноту, що відзначається спільністю історичної долі, економічного простору, службою в одній армії та існуванням фактично однієї державної (загальнодержавної) мови поряд з мовами побуту і мовами культури. Він пише: "Її (загальнодержавної мови. — *І.М.*) об'єднувальна роль — реальність, хоч би як опиралися їй прихильники політизації етно-

сів, відродження етнічних націй-держав" [153]. Суспільний розвиток СРСР спростував теоретичні вправи В.Сидорова.

Виявивши шкідливість наслідків сталінської "автономізації", С.Калтахчян водночас виступав проти спроб у часи перебудови підмінити федерацію на конфедерацію. При цьому він виявляв непослідовність у трактуванні суверенітету. Спочатку С.Калтахчян писав: "Суверенітет взагалі означає необмежену свободу розв'язувати всі питання в своїх інтересах (в цьому випадку в національних інтересах)", тобто "національний суверенітет означає необмежене право нації влаштовувати своє соціально-економічне і суспільно-політичне життя так, як цього вимагають справжні її інтереси" [154]. А далі вже виступав проти національного відокремлення, культурної замкнутості, бо "принцип суверенітету не можна реалізувати на основі національної обмеженості і національного егоїзму" і "суверенітет повинен служити соціальному прогресові, розквіту національностей, а не затримувати їх розвиток" [155].

Щоби зміцнити і вдосконалити радянську федерацію, на думку С.Калтахчяна, потрібне безпосереднє входження в Союз разом із союзними республіками автономних республік й автономних областей. Однак на практиці таке урівноправнення фактично принижувало б статус союзних республік як суб'єктів створення СРСР. Безумовно, такий підхід нереальний: з одного боку, він не на користь союзним республікам, а з іншого — його реалізація значно зменшила б територію РРФСР і ускладнила б діяльність республіканських органів.

Іншої думки дотримувався А.Бразаускас. Він стверджував, що СРСР так і не став багатонаціональною державою і опинився перед реальною загрозою розвалу, плани злиття націй у конкретних умовах Радянського Союзу виявилися приреченими на провал, а відсутність "надетнічної цивілізаційно-культурної спільноти" не могла забезпечити єдності. В умовах перебудови інтереси російськомовної частини населення неросійських республік суперечили процесам національного відродження і прагненню окремих народів до самовизначення [156]. А ось Г.Кириленко вважав помилковим із самого початку поділ держави на національні республіки, а спроби створити в Збройних Силах СРСР національні з'єднання називав шкідливими [157].

Намагання обґрунтувати збереження СРСР, навіть "підтверджується" ідеалізацією дореволюційної імперії. П.Ковалевський пи-

сав, що "в багатонаціональній російській державі до революції всі народи, території яких входили до складу держави Російської, могли брати участь у загальноімперському житті за умови, що їх представники були достатньо кваліфіковані" [158]. Насправді реальність була далека від такого ідеалу. По-перше, фактично такі представники неросійських народів відривалися від своїх народів і виражали інтереси панівної імперської нації. По-друге, національний склад імперії доводив, що неросійські народи не могли мати реального впливу на загальноімперське життя. Наприкінці 1916 р. населення імперії становило 186,5 млн осіб, серед яких 67% росіян, українців і білорусів, 10,6%, тюрко-татарських народів, 5,8% поляків, 4,6% фінів, 1,4% литовців, 5% кавказьких народів і 3,9% (7 млн) євреїв [159]. З П.Ковалевським солідаризувався А.Гулига, закликаючи повернутися до дореволюційних часів, щоб і надалі "жити однією родиною, в одній державі" [160].

На противагу їм Г.Литвинова зазначала, що в дореволюційній Росії багато народів опинилися на грані вимирання через високий рівень смертності, особливо в азійській частині імперії [161]. Ще гірше становище було за радянських часів. Переміщування народів спричинилося до того, що землі центральної Росії компактно заселялися вихідцями з південних республік, а в інші республіки завозилися сотні тисяч робітників з В'єтнаму, Китаю. Водночас кількість росіян збільшувалася за рахунок змішаних у національному розумінні шлюбів. У російсько-татарських сім'ях до 87%, а в російсько-єврейських сім'ях приблизно 93% дітей записані росіянами [162].

У процесі національно-державного будівництва, як зазначав В.Козлов, розмежування республік здійснювалося "досить умовно", бо до революції "багато народів упродовж кількох століть вільно перемішувалися між собою в територіальному розумінні", тому республіканське розмежування мало начебто необ'єктивний характер. Як наслідок багато російських районів передавалося національним республікам (Україні, Казахстану, Башкирії та ін.), а Нагірний Карабах опинився в Азербайджані, хоч населений переважно вірменами [163]. Так виникли проблеми, яких не знала дореволюційна Росія, а саме: взаємини національних республік з Центром і водночас "взаємини привілейованих республіканських "титульних" націй з інонаціональними групами цих республік" [164].

Заперечуючи свої попередні твердження, В.Козлов змушений був визнати, що XII партз'їзд наголосив на необхідності боротьби з місцевим націоналізмом, спрямованим проти центральних відомств, тобто виступав в "оборонній" формі і в формі "наступального" націоналізму (шовінізму) "титульних" національностей. Йшлося, зокрема, про Закавказзя ("шовінізм грузинський" проти вірменів, осетинів, аджарців і абхазів; "шовінізм азербайджанський" проти вірменів тощо). Але тоталітарний режим гальмував ці конфлікти.

Однак, якщо вірити В.Козлову, то і при тоталітарному режимі створювалися умови для розвитку "національної за формою, соціалістичної за змістом" культури, господарства республік, прискореними темпами формувалася національна інтелігенція, утвердилася практика позаконкурсного зачислення в республіканські і союзні навчальні заклади представників "титульних" націй і пріоритетного їх висування на керівні посади, а з 30-х років XX ст. у паспортах і службових анкетах почали фіксувати національну приналежність особи.

Після XX з'їзду КПРС розпочалася демократизація суспільного життя в СРСР. Розширення прав союзних і автономних республік сприяло перетворенню деяких з них в удільні князівства з місцевими "владиками", особливо в Узбекистані (Ш.Рашидовим) і Азербайджані (Г.Алієвим). Серед "титульних" націй почав проявлятися "наступальний" націоналізм. Особливе незадоволення В.Козлова викликало те, що в республіках Закавказзя мовам "титульних" націй наданий статус державних. Він погоджувався з концепцією "радянського народу" як "нової історичної інтернаціональної спільноти людей", хоч не підтримував висновків про повне завершення цього процесу, а водночас акцентував увагу на сильному етноцентризмі на противагу абстрактним заявам про братерство трудящих всіх національностей. На думку В.Козлова, пожвавленню націоналізму і сепаратизму сприяли розчарування радянських людей в ідеях марксизму-ленінізму і віра в силу етноцентризму [165].

За його твердженням, Радянський Союз перетворився в конфедерацію. В.Козлова обурювало те, що представники "титульної" нації мають у республіканських законодавчих органах більше місць, ніж їхня частка в населенні республік, а на розвиток культури

корінної національності виділяється більше коштів, ніж для інших національностей, хоч не згадує коштів на розвиток української культури в Російській Федерації.

А.Ципко солідаризувався з О.Солженіциним, наголошуючи, що "Союз" є тим, "чим він є насправді, спадкоємцем царської Росії, котру вдалося підкорити більшовикам", бо Союзу ніколи не було і не могло бути при насильницькій владі [166]. Спочатку він заявляв, що "патріоти, як і демократи, переконані, що свобода націй і Росія несумісні, а тому заради збереження в своїй душі любові до Вітчизни мають випалювати зі своєї свідомості саму думку про демократію і свободу" [167]. А.Ципко звинувачував і демократів, і консерваторів у тому, що вони мислять категоріями Конституції СРСР і не зважають на реальний, тобто історичний підтекст проблеми. Абстрактні принципи для російського життя не підходять, бо прості люди "живуть нормальною історичною пам'яттю народу, котра вчить, що це (СРСР. – *І.М.*) ніякий не Союз вільних республік, а все та сама Росія, де живуть українці, казахи, білоруси, грузини, і де на місце царської влади в 1917 році прийшли комуністи" [168]. Сприйняття СРСР як продовження Російської імперії постійно висувалося на другий план, а багатонаціональній державі надавався "янусоподібний" характер союзу рівноправних народів і водночас великої Росії, що втілилося в Державному гімні СРСР. Така суперечливість виявилася у внутрішній національній політиці, в якій свідомо поєднувалися русифікація і сприяння піднесенню національних культур. На рівні зовнішньої політики химерно взаємодіяли імперська ідеологія з інтернаціоналізмом.

Б.Львін говорив про конфлікт між "трухлявою імперією", яка розпадається, і підкореними та повсталими проти неї народами, що об'єднуються проти російського імперіалізму. Проте, за його словами, "колоніальний статус народів СРСР двозначний і невизначений" [169].

З одного боку, всі вони були завойовані спочатку царями, а потім більшовиками; з іншого – пропаганда підкреслювала розквіт "радянських націй", їх суверенітет і рівноправність, що не відповідало реальності. Так само з правом на вихід союзних республік із СРСР в Конституції СРСР і конституціях союзних республік, чому суперечили кримінальні кодекси республік.

Проголошення Москвою "правової держави" сприяло противникам СРСР і вони почали використовувати ці фіктивні права,

які ще недавно Москва використовувала лише для зовнішньополітичної пропаганди.

Проте Б.Львін був далекий від реальності, коли говорив про невизначеність кордонів між націями СРСР, встановлених за різними критеріями (географічними, історико-династичними, етнографічними тощо). Отож, зазначав він, ці кордони не сприймалися як природні, освячені історією чи законом або як наслідок воєн чи угод між народами. Окрім того, не слід забувати про змішаний національний склад багатьох територій СРСР. Якщо в Європі творення держав, дуже однорідних за національним складом, охопило період з кінця XIX до середини XX ст., то на території СРСР ці процеси загальмувалися на 70 років. Звідси — чимало питань, які вимагали розв'язання. Приміром, суперечності між тюркомовними татарами і башкирами, бо в Башкирії проживало татар не менше, ніж башкирів, а до того обидві республіки (Башкирія і Татарія) мали в СРСР "другорядний" статус автономних. В Узбекистані колишні центри середньовічної цивілізації Бухара і Самарканд заселені в основному таджиками, які за мовою близькі до персів, але відрізняються від них формою ісламської релігії. Водночас сільське населення навколо цих міст — це тюркомовні узбеки. В Абхазії самі абхази становлять меншість серед грузинської більшості. Не легко, застерігав Б.Львін, розв'язати національні відносини в Латвії, в якій латиші ставали меншістю внаслідок напливу переселенців з інших республік, насамперед росіян. Інколи національний поділ збігається з професійно-соціальним: у столицях більшості республік і робітники великих заводів — найчастіше росіяни. Отже, боротьба за переділ Євразії неминуча і вона може спричинитися до змін політичної карти всієї Передньої і Середньої Азії.

Прихильники збереження цілісності СРСР вважали, що Захід повинен зберегти "імперію — Росію народів", бо інакше вона може перетворитися в політичний Чорнобиль [170]. Г.Поранц зазначав, що СРСР — це імперія, яка вийшла поза межі східних слов'ян і створена на перехресті християнського і мусульманського світів, а кордони між великими релігійними світами дуже стійкі [171]. Федералізм СРСР слід порівнювати з федералізмом Чехословаччини і Югославії, побудованих за національним принципом, а не з тим, який існує в США чи ФРН. За переконанням

Г.Хазака, в радянських умовах федералізм — це багатоповерхова будівля, наріжними каменями якої є національні суверенні республіки, що передають федеративній державі як цілому частину своїх функцій (оборонну, загальну координацію зовнішньої політики, а ще, можливо, деякі функції, пов'язані з координацією загальнодержавного транспорту, енергетики тощо), а в усьому іншому така республіка здійснює верховну владу на своїй території. У випадку конфліктів між Союзом і республіками треба зважувати особливості функцій. Якщо йдеться про ті функції, що передані Союзові, то пріоритет треба визнати за Союзом, в інших випадках — за союзними республіками. Г.Хазак вважав, що "добровільна відмова республіки від частини її функцій не заперечує її суверенітету в складі Союзу" [172].

Як бачимо, допускалася підміна понять, адже спочатку Г.Хазак говорив про *передачу*, а потім — про *відмову* від частини суверенітету союзною республікою, що аж ніяк не можна визнати тотожним. Цікаві дві пропозиції Г.Хазака: 1) про рівне представництво союзних республік у Раді Національностей Верховної Ради СРСР незалежно від наявності в ній автономних утворень; 2) про право "вето" кожного представника суверенної республіки з проблем, які безпосередньо стосуються її [173]. Латвійський юрист А.Плотнієкс висловив оригінальну думку: "Важливе значення має юридичне забезпечення суверенітету республіки. Упродовж тривалого часу йшлося про поступове розширення суверенних прав республік. Але неможливо розділити суверенітет на складові частини. Держава, якщо вона з якоюсь метою комусь делегує те чи інше своє право, повинна контролювати його здійснення, а всі інші права залишити за собою" [174]. Відтак А.Плотнієкс аналізував питання про співвідношення Конституції СРСР і конституцій союзних республік. Він згадував Конституцію СРСР 1924 р., що складалася з двох частин: Декларації про утворення СРСР і Договору про утворення СРСР. Тоді на рівні союзної республіки регламентувалися лише федеральні відносини. На жаль, учений не згадав, що ця конституція посилила повноваження Союзу РСР порівняно з документами про його утворення 1924 р. Саме на цьому наголошує О.Гринів: "Конституція СРСР не дала "жодних вольностей" навіть для формування урядів союзних республік, бо перелічила у них усіх наркомів" [175].

А.Плотнієкс вважав, що Конституція СРСР має окреслити контури "спільного дому", зокрема розв'язати такі питання: про суб'єкти політичної системи СРСР; про організацію федеративної держави; про федеративну власність; про систему федеральних органів і їх компетенцію; про основи конституційного статусу громадян СРСР. А конституція союзної республіки, по-перше, має бути конституцією суверенної держави і суб'єкта федерації, а по-друге, утвердити основи політичної, економічної, соціальної систем, громадянство союзної республіки, конституційний статус громадян інших республік на її території, організацію і форми реалізації державної влади республіки. При такому підході конституції не повторюватимуть одна одну.

В.Мартинкус протиставляв Конституції СРСР 1924 р. аналогічну Конституцію 1936 р., наголошуючи, що в ній Й.Сталін фактично втілив свою ідею "автомізації", якою підмінив федеративні міжреспубліканські відносини. У зв'язку з тим, що проблеми розвитку союзних відносин між республіками тісно пов'язані з діяльністю партійних організацій, учений наголошував на доконечності оновлення статусу КПРС у федерації [176]. Йшлося про перетворення КПРС у союз самостійних республіканських партій при одночасному виведенні їх з адміністративної системи. І.Кезберг порушував питання про участь представників союзних республік у радянських посольствах і консульствах певних регіонів, зокрема прибалтійських республік у державах Скандинавії, а також при обговоренні питань зовнішньої політики в зоні Прибалтики, Півночі Європи і Європи загалом, бо це одна з форм реалізації суверенітету республік [177].

Доцільність творення територіальних військових з'єднань обґрунтовував Ю.Боярс, зазначаючи, що вони не повинні бути національними, але могли би захищати державні кордони СРСР у Прибалтиці. Такі з'єднання допомогли би запобігти "дідівщині" і скоротити витрати на перевезення новобранців. Вчений проти того, щоби на територіях республік діяло Міністерство внутрішніх справ СРСР, війська якого застосовуються для боротьби з демонстрантами, адже такі питання мають розв'язувати силами міністерств внутрішніх справ самих республік [178].

На думку Е.Тадевосяна, суверенітети СРСР і союзних республік — категорії не відокремлені, а взаємопов'язані, тому неправильно

буде протиставляти їх. Учений пише про розширення прав і підвищення обов'язків союзних республік, хоч насправді тут перевернений зв'язок, бо суверенітет СРСР похідний від суверенітету союзних республік [179]. Як зазначав А.Маслов, у СРСР практично повністю відсутній правовий захист суверенітету союзних республік; що "дозволило центральним відомствам Союзу РСР, порушуючи ленінську національну політику, диктувати свою волю союзним республікам у галузі економіки, незважаючи ні на інтереси республік, ні на небезпеку для природного довкілля" [180]. Цьому, на думку вченого, служить те, що в статті 73 Конституції СРСР до компетенції союзних відомств віднесене "розв'язання інших питань загальносоюзного значення". Крім того, лише 3% правових актів, що стосуються економіки СРСР, мають форму закону, а всі інші – це фактично підвідомчі акти, які нехтують федеративними засадами СРСР, підходять до нього як до унітарної держави. Конституція СРСР 1924 р. дозволяла Центральним виконавчим комітетам союзних республік призупиняти дію розпоряджень наркоматів СРСР. Згодом ці спори передавалися на розгляд ЦВК СРСР.

Аналізуючи співвідношення різних видів суверенітету, О.Сурилов ставив на перше місце народний суверенітет, бо без нього не може бути мови про демократію. "Народний суверенітет є верховенство мас, який реалізується ними у формі прямої або представницької демократії" [181]. Коли йшлося про реалізацію національного суверенітету, то вчений наголошував, що при укладенні Союзного договору Україна може вибирати з кількох варіантів: 1) увійти до федерації на правах суб'єкта; 2) встановити конфедеративні зв'язки; 3) розв'язувати питання про вихід з СРСР.

Форму реалізації національного суверенітету необхідно ставити в залежність від волі народу, висловленої на референдумі.

3. Право на самовизначення і міжнаціональні відносини у процесі розпаду СРСР

Кожен з трьох основних типів суверенітету (держави, народу і нації) має свій суб'єкт, що випливає з уточнення цього суб'єкта, хоч вони органічно пов'язані між собою. У мононаціональній державі ці суб'єкти збігаються, а у багатонаціональній – взаємозв'язки їх досить складні. Національним суверенітетом визнається

"реальна спроможність нації (в розумінні етнонації) забезпечувати самовизначення аж до створення самостійної держави", "сукупність прав нації на вільний вибір соціально-економічного і політичного устрою, на цілісну національну територію, економічну незалежність, на розвиток мови й культури, на повагу національної честі і гідності" [182]. Інакше кажучи, такий суверенітет передбачає можливість розпоряджатися власною долею, тобто цілковиту повновладність нації. Отож, двох суверенних влад бути не може.

Серед ознак суверенітету, окрім неподільності, слід назвати невідчуженість, необмеженість, незалежність від чужої волі. В.Гулієв намагався переконати, начебто "навіть у сталінській і нинішній (1977 р. — *І.М.*) конституціях при всьому унітаристському, що в них закладено, зберігся правовий інститут конфедеративного типу — право союзної республіки на вихід із Союзу" [183].

Безпідставність такого твердження очевидна. По-перше, реалізація права виходу із СРСР якоюсь союзною республікою не означає, що її взаємини із Союзом перетворяться в конфедеративні, адже такий суб'єкт Союзу об'єктивно має право повністю відокремитись від СРСР. По-друге, Конституція СРСР, а також конституції союзних республік допускали вихід з СРСР. Приміром, стаття 69 Конституції УРСР проголошувала: "Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР". На практиці таке право не могло бути реалізоване, бо законодавство не передбачало подібної процедури.

Навпаки, стаття 56 Кримінального кодексу УРСР фактично оцінювала спробу реалізації цієї конституційної норми як посягання на суверенітет і територіальну непорушність СРСР, тобто як зраду Батьківщини, а про захист суверенітету і територіальної цілісності УРСР не могло бути мови. Наприклад, у підручнику з кримінального права УРСР зазначалося: "Безпосереднім об'єктом зради Батьківщини є суверенітет, територіальна недоторканність, зовнішня безпека та обороноздатність СРСР" [184]. Нарешті, слід додати, що праця В.Гулієва і названий підручник вийшли друком практично одночасно.

Отож, цілком логічними були пропозиції, щоби в Союзному договорі відтворити нові реалії, втілити нові підходи, які стосуються реального суверенітету республік, їхньої економічної самостійності, механізму виходу із Союзу, чіткого розмежування

компетенції і повноважень Союзу і республік, добровільну передачу функцій або частини їх Союзові [185]. При творенні нової федерації, вважав Л.Григорян, треба виходити з того, "що кожен народ сам вирішує питання свого побуту, свого місця в загальній структурі держави, сам вибирає форми свого національного устрою, кожний народ має право на самовизначення аж до відокремлення в цілому чи від тієї союзної республіки, до якої він входить" [186].

З перебудовою пов'язаний справжній вибух національних почуттів, які грубо порушувалися командно-адміністративною системою. Як наслідок, почали проголошуватися декларації про суверенітет союзними і автономними республіками, іншими автономними утвореннями, а водночас заявили про своє право на самовизначення ті народи, які не мали національно-державних утворень.

Проголошені декларації про суверенітет автономій, в яких корінне населення становило меншість порівняно з росіянами, на думку В.Мунтяна, можна захистити лише недемократичними методами, бо виходить, що ці документи суперечать волі більшості населення [187]. Учений не пояснював, чому таке співвідношення корінного населення з росіянами, не розкривавав причин, у чому небезпека таких декларацій для федерального центру, хоч насправді йшлося про захист інтересів корінного населення, яке асимілювалося на своїй території.

Вересневий (1989 р.) пленум ЦК КПРС намагався підійти по-новому до співвідношення інтернаціонального і національного. З 30-х років XX ст. утвердження інтернаціонального розглядалося як процес витіснення національного і особливо національно-специфічного. Інакше кажучи, інтернаціональне трактувалося як міжнаціональна одноманітність, а не національна різноманітність життя і культури багатонаціональної країни. Насправді інтернаціональне не існує поза національним і не може розглядатися як його антипод чи навпаки.

У доперебудовний період злиття націй ототожнювалися з їх зникненням. Через хибність такої політики ідеологи змушені були злукавити, розглядаючи цей процес як "досягнення високого рівня інтернаціональної єдності, згуртованості народів і їх представників, що зберігають свою соціально-етнічну самобутність" [188].

Марксистсько-ленінські погляди на злиття націй С.Т.Калтахчян пояснював так: "Спираючись на марксистсько-ленінську теорію, можна передбачити, що повна перемога комунізму в усьому світі створить умови для злиття Н[ацій] і всі люди будуть належати до всесвітнього і безнаціонального людства, яке має єдину економіку і єдину дуже багату і різноманітну комуністич[ну] культуру" [189].

У часи перебудови інтернаціоналізм у ленінському розумінні вже почали тлумачити як зважання на національні інтереси, пошанування самобутності кожної нації, визнання рівноправності всіх народів і непримиренне ставлення до будь-яких форм національного гноблення. Партія наголошувала на забезпеченні гармонійного поєднання національних та інтернаціональних цінностей та інтересів, чіткому розмежуванні національного і націоналістичного, зростання національної самосвідомості і націоналізму. Водночас давалося нове трактування самовизначення народів, як "складного, багатопланового процесу утвердження національної гідності (зміцнення політичної і економічної самостійності), розвитку мови і культури" [190]. Самовизначення трактувалося не як самоціль, а як засіб інтернаціонального об'єднання і згуртування народів, усіх трудящих. Пленум ЦК КПРС передбачав оновлення радянської федерації, наповнення її новим політичним і економічним змістом, виступив проти спроб підмінити тодішню федерацію крихкою конфедерацією. Взаємозв'язок сили центру і союзних республік формулювався досить невизначено: без сильного Союзу нема сильних республік, без сильних республік нема сильного Союзу. Така формула начебто застерігала від спрощеного, механічного уявлення про неможливість одночасного забезпечення широких прав Союзу і його суб'єктів.

Аналогічний підхід до питання суверенітету в СРСР як союзній державі: в розв'язанні одних питань самостійність і верховенство має СРСР, в інших — союзні республіки. Подібна формула нічого не давала, адже не розв'язане основне питання — про похідний характер повноважень Союзу від союзних республік, бо йшлося про перевагу союзного законодавства над республіканським. Водночас порушене питання про відновлення в повному обсязі прав та інтересів народів, які проживають у автономіях. Насамперед ставилася вимога відновити в повному обсязі принцип національного самовизначення, який утверджений конституційно, але втра-

тив свій зміст в умовах командно-адміністративної системи. Доконечно не лише відновити його, а й забезпечити правові гарантії [191]. Р.Нішанов писав про "народний інтернаціоналізм", наголошував, що з 26 малочисельних народностей Крайньої Півночі, Сибіру і Далекого Сходу лише 10 мають свої національні округи [192].

На початку перебудови, зазначав Е.Баграмов, здавалося, що стабільність міжнаціональних взаємин у СРСР можна вважати цілком очевидною. Радянські марксисти недооцінили об'єктивної складності та суперечливості міжнаціональних взаємин, дотримуючись тези про повне і безповоротне розв'язання національного питання в СРСР, а водночас заперечуючи специфіку національного життя [193]. У національних ідеях, за твердженнями Е.Баграмова, прихована величезна потенційна енергія, тому не треба поступатися ними і віддавати їх різним неформальним об'єднанням. Не варто відмовлятися від поняття "національна самосвідомість", яку ще недавно ототожнювали з націоналізмом [194].

Якщо до революції головне завдання комуністів у Російській імперії полягало в боротьбі проти націоналізму, тобто мало негативний характер, то після революції повинна була переважати позитивна робота, або розв'язання національного питання на засадах соціалістичного інтернаціоналізму. Водночас Е.Баграмов наголошував, що інколи доводиться поступатися частиною національного задля інтернаціонального, тому комуністи мають бути готовими до такого підходу, щоби дати приклад безпартійним [195].

Конституція СРСР не передбачала послідовних гарантій реалізації права нації на самовизначення, механізму його здійснення. Водночас не треба забувати, що такі гарантії утвердилися в міжнародному праві.

Угорський учений Ч.Табайді вважав, що право нації на самовизначення потрібно здійснювати в стабільних територіальних межах при забезпеченні прав національних меншин, посягання на права яких треба певною мірою розглядати, як посягання на права материнської нації [196]. Звісно, в поглядах угорського вченого виявлялося незадоволення становищем угорської національної меншини в Румунії. Він виступав за схвалення на міжнародному рівні кодексу прав національних меншин. Ч.Табайді писав про три етнополітичні прив'язаності представників національних меншин: "По-перше, така людина, безумовно, повинна

почувати себе громадянином і бути прив'язаною до тієї держави, в котрій вона живе, і відповідно до цього діяти; по-друге, вона прив'язана до свого етноса — його культури, мови, звичаїв, і тому їй не протипоказана прив'язаність до держави, де проживає її материнська нація. Нарешті, по-третє, вона ще прив'язана до своєї національної меншини як до певного єдиного цілого" [197]. Така потрійна прив'язаність може доводити до конфліктів, але їх вдасться розв'язати при проведенні правильної національної політики. Водночас нація, що становить більшість у державі, має, за переконанням Ч.Табайді, здійснювати не асиміляційну, а дезасиміляційну політику, тобто перешкоджати злиттю малої нації з великою. Пригнічувана меншість ніколи не буде лояльна до більшості, а в умовах нормальних міжнаціональних взаємин меншість проявлятиме коректність до більшості. Щоправда, інколи, як стверджував Ч.Табайді, національна меншина в регіоні свого проживання може дискримінувати представників більшості. Окрім того, він осуджував наміри трактувати російський народ як месію всього людства і спроби підштовхувати інші народи до обов'язкової вдячності російському народові як "старшому братові" [198].

Проблеми взаємозв'язку прав нації і прав людини можуть ґрунтуватися на різних міжнародно-правових нормах. З одного боку, представники російськомовного населення заявляли, що міжнародне право забороняє обмежувати свободу пересування і вибір місця проживання в межах однієї держави, а такою є СРСР. З іншого боку, представники національних рухів у Прибалтиці відштовхувалися від міжнародно-правової норми про суверенітет своєї республіки і відповідно від права визначати квоти в'їзду і прописки громадян інших республік.

Е.Паїн намагався знайти вихід з таких ситуацій. За його твердженням, визнання пріоритету прав особи над правами спільноти (класу, нації чи держави) має такі наслідки: 1) недопустимість оправдувати порушення прав особи інтересами класу, нації чи держави; 2) дотримання цих прав при делегуванні особою частини їх спільності; 3) з підвищенням прав особи пов'язана її ще вища відповідальність за дії групи чи спільноти. А ще Е.Паїн писав про моральну відповідальність прибулого населення за обмеження сфер застосування національної мови в неросійських

республіках, а звідси — доконечність особистих зусиль і частки коштів з боку прибулого населення для сприяння відродженню національних культур народів, які прийняли його на своїй історичній батьківщині. Водночас моральну відповідальність за депортацію деяких народів мають понести всі народи СРСР, які припустилися такої політики в минулому і не борються за усунення її наслідків нині. Відчуваючи нереальність такої політики на практиці Е.Паїн ще раз застерігав, що йдеться про "борг винятково моральний, усвідомлену, добровільно взяту на себе відповідальність" [199].

Л.Мкртчян вказував, що намагання записувати національність не за походженням, а за бажанням чи взагалі не записувати її в документах підспудно орієнтоване на те, щоби статистичними методами збільшувати російське населення [200]. М.Убрагімбекову не сподобалося, що вірменська більшість вирішила перейменувати Карабах на Арцахську автономну область. Він навіть посилався на те, що "добра половина вірмен має азербайджанські або турецькі прізвища" [201], хоч і не аналізував причин такого становища. Інші дослідники замість графи "національність" пробували запровадити в паспортах і анкетах запис про рідну мову, що, відверто кажучи, статистично збільшувало б російську націю [202].

Як ненаукову слід оцінити пропозицію Г.Гусейнова, який заперечував визнання нації політичним суб'єктом. Таким, на його думку, можуть бути начебто лише створені етносами державні утворення, їхні органи і представники. Зрозуміло, така позиція зумовлювалася подіями в Нагірному Карабасі.

К.Скуєнієкс вважав, що на основі Союзного договору "держава повинна поступитися місцем союзу держав" [203]. Ще один прибалтієць О.Уттъ спростовував підхід до дезінтегруючих процесів як "абсурдної аномалії" на тій підставі, що Європа інтегрується; він вказував на особливості європейської інтеграції: тривалий період незалежності європейських держав, що інтегруються, а сама інтеграція є суверенним актом кожної держави і ще — входження до європейської спільноти не призводить до втрати суверенітету [204]. О.Уттъ застерігав від надії на універсальні рецепти, бо потрібний конкретний підхід. Однак законні прагнення народів Прибалтики до рівноправності і справедливості нерідко трактуються як домагання переваг для своєї нації.

За переконанням В.Лебедєва, людство існує і за наявності націй, тому конструктив типу "нової спільноти радянського народу" він зачислив до вигадок у містифікованому світі політичних фантазій [205]. Після створення СРСР національне було повністю підпорядковане "шовіністично імперським пориванням". Далі В.Лебедєв давав власну інтерпретацію ставлення більшовиків до федерації, виходячи з концепції світової революції. Якщо наслідком революції мало бути створення "всесвітньої республіки Рад" або "Радянської світової республіки", то говорити про якусь самостійність окремих її частин нема сенсу. Попри такий підхід В.Лебедєв заперечував право націй на самовизначення, яке декларували радянські конституції: "Наше конституційне право "на самовизначення аж до відокремлення" — дивний релікт романтичної революційної епохи "бурі і натиску" [206]. Так само абстрактно він підходив до конституцій правових держав, в яких нема "права внутрішніх частин на відокремлення", ігноруючи особливості багатонаціонального Союзу, суверенітет якого, за твердженням учених, похідний від суверенних союзних республік як його суб'єктів. Без жодних підстав В.Лебедєв намагався перенести ситуацію США, країни іммігрантів, де кожен вважає себе американцем, на СРСР, де поневолені Росією народи живуть на своїх етнічних територіях. Він шкодував, що Росія, яка запізнилася з капіталізмом, не зуміла "перетворити" в своїй економіці і культурі величезні шматки захоплених територій, культурно-етнічних спільнот, надзвичайно різнородних — від країн мусульманського Сходу до католицького Заходу. Звісно, таке завдання не під силу жодній імперіалістичній державі, а не лише Росії з її засадами "православ'я, самодержав'я, народності".

Насправді міжнаціональні взаємини в Росії передає її характеристика як "тюрми народів". М.Гаспаров заявляв: "Росія була колоніальною імперією, і ми знаємо, хто з народів у ній був гнобителем і хто пригнобленим" [207]. Попри очевидність фактів Д.Балашов наголошував на особливостях російської експансії, бо начебто росіяни "зуміли створити терпимі форми співжиття різнородних етносів в складі єдиної державної системи" [208].

А.Авторханов спростовував твердження радянських учених. Насамперед він критикував учення В.Леніна з національного питання, зокрема його ставлення до права націй на самовизначення.

Ось дві спекуляції, які викривав А.Авторханов: по-перше, право націй на самовизначення не вигадане В.Леніним, а визнається як незаперечний принцип демократії взагалі; по-друге, в російському соціалістичному русі цей принцип з'явився завдяки Г.Плеханову і Л.Мартову, а не В.Леніну. "Заслуги Леніна, — писав А.Авторханов, — в цьому питанні лежать в іншій площині — в антинаціональній інтерпретації права народів на самовизначення і в майстерному використанні національного питання зі стратегічною метою на шляху до влади" [209].

А.Авторханов мав на увазі те, що В.Ленін вимагав самовизначення не народів і націй, а пролетаріату кожної нації. У статті "Про право націй на самовизначення" В.Ленін писав, що "під самовизначенням націй розуміється державне відокремлення їх від чужонаціональних колективів, розуміється утворення самостійної національної держави. [210]. А далі в цій же статті критикував "Пролетарскую правду" за те, що вона "безнадійно змішує самовизначення з сепаратизмом, відокремленням тієї чи іншої нації [211]. Відтак В.Ленін знову заперечував сам собі: "Обвинувачувати прихильників свободи самовизначення, тобто свободи відокремлення, в заохочуванні сепаратизму — така ж дурість, таке ж лицемірство, як обвинувачувати прихильників свободи розлучення в заохочуванні зруйнування сімейних зв'язків [212].

А.Авторханов зазначав, що В.Ленін здійснив своєрідний розподіл праці між російськими і неросійськими більшовиками в підході до національного питання: перші — мали пропагувати право неросійських народів на самовизначення, а другі — наполягати на збереженні єдності з Росією; в такому підході лідер більшовиків вбачав шлях до інтернаціоналізму і злиття націй. А.Авторханов дійшов висновку, що В.Ленін визнав право на самовизначення націй умовно лише при капіталізмі, а при соціалізмі заперечував його. Інакше кажучи, В.Ленін підтримував право націй (точніше — пролетаріату певної нації) на самовизначення, але заперечував його здійснення.

Національні комуністи сприйняли тактичний хід В.Леніна, тобто формальну підтримку права націй на самовизначення, за його істинну програму з національного питання. Треба зазначити, що В.Ленін висловлювався залежно від кон'юнктури. Приміром, на VIII партз'їзді

він спочатку говорив: "Всі нації мають право на самовизначення... Відкинути самовизначення націй і поставити самовизначення трудящих зовсім неправильно, тому що така постановка не зважає на те, з якими труднощами, яким крученим шляхом іде диференціація всередині націй" [213]. Відтак заявив: "У поляків іде самовизначення пролетаріату", але додав: "Тут не можна говорити про самовизначення трудящих мас" [214]. Нарешті, В.Ленін стверджував, що самовизначення трудящих мас здійснюється лише в Росії [215]. До прагнення національних комуністів не умовного суверенітету для своїх республік, а суверенітету справжнього в усіх сферах державного життя, крім оборони і зовнішньої політики, які погоджувалися координувати з Москвою на підставі певних договорів, кремлівське керівництво поставилося з розумінням. На квітневій партійній конференції (1917 р.), VIII (1919 р.) та X (1921 р.) партз'їздах схвалювалися документи, які давали для такого твердження підстави [216]. А.Авторханов писав: "Зрозумівши ці рішення буквально, національні республіки приступили до відродження національної культури, науки, мистецтва, національної економіки, до створення національних військових формувань, до рішучої і загальної "коренізації" за висловом Й.Сталіна, всіх видів органів влади та їх апарату на всіх рівнях" [217]. Проте незабаром більшовицьке керівництво побачило серед національних (неросійських) комуністів не лише "обрусілих націоналів з імперським чи інтернаціональним мисленням", а й комуністів з національним мисленням, які вступили до партії, як правило, після більшовицького перевороту. Звісно, політика "коренізації" (українізації, білорусизації тощо) не могла подобатися великодержавному комуністичному апарату в Москві.

Заперечуючи сталінський план "автономізації", В.Ленін пропонував створити об'єднання під назвою "Союз радянських республік Європи і Азії", але така пропозиція суперечила ідеї "Світової радянської республіки", що ґрунтувалася на глобальних засадах, тому виникла назва "Союз Радянських Соціалістичних Республік" як об'єднання радянських республік з розрахунком на поповнення його республіками з інших континентів. Отже, різниця між В.Леніним і Й.Сталіним у національному питанні стосувалася тактики, а не стратегії: Й.Сталін намагався прискорити процес, а В.Ленін розтягував його на триваліший період, побачивши небезпеку для імперії від поспішності кремлівського керівництва.

За словами А.Авторханова, "Ленін надавав перевагу для успіху своєї стратегії проводити більшовизацію національних околиць національними, а не російськими руками" [218]. Він писав про небезпеку "шовіністичної великоросійської неволі" [219]. Водночас слід зазначити, що В.Ленін засуджував імперіалістичне ставлення росіян до неросійських народів, що А.Авторханов називав радянським імперіалізмом, але вважав, що приборкати керівників неросійських республік вдасться за допомогою партійного апарату, бо партія не визнає федералістичних засад своєї організації.

При послідовному втіленні принципу самовизначення націй головна небезпека для відновлення імперії виходила з України. А.Авторханов зазначав: "Якби національний ухил в Україні переріс у загальний національний рух, то існування самої радянської імперії було би поставлене під питання" [220]. За його переконанням, приклад України вплинув би на сусідню Білорусію і Крим, а далі — на Кавказ і татаро-туркестанський світ.

Право націй на самовизначення як небезпека для існування СРСР зводилося нанівець партійними заходами в національній сфері. За часів М.Хрущова під керівництвом М.Суслова була розроблена комплексна програма денаціоналізації неросійських народів СРСР, щоби підготувати ґрунт для формування інтернаціональної спільності під назвою "радянський народ". Програма КПРС (1961 р.) завуальовувала тезу про злиття націй формулою про досягнення "повної єдності" як наслідку начебто розквіту і зближення націй. У ній підкреслювалося, що кордони між союзними республіками втрачають своє колишнє значення, а російська мова стала спільною мовою спілкування і співпраці усіх народів СРСР. Радянські юристи писали, що національна державність і федерація в цілому виконали свою історичну місію [221]. Почали створюватися позастатутні партійні органи, що стояли над центральними комітетами компартій союзних республік (Середньоазіатське бюро ЦК КПРС, Закавказьке бюро ЦК КПРС та ін.). Ці органи очолювали функціонери середнього рівня, хоч компартійні лідери союзних республік могли бути кандидатами в члени Президії ЦК КПРС. Брежнєвське керівництво розпустило ці органи.

У період перебудови всі виразки офіційної національної політики почали виходити на поверхню завдяки гласності. Криза

радянської національної політики проявилася в суперечності між ефемерним суверенітетом неросійських республік і імперським диктатом Москви [222].

Особливу роль у знеціненні права націй на самовизначення відігравало партійне керівництво. На XII з'їзді РКП(б) М.Бухарін сказав, що на Україні "склад партії російсько-єврейський" і дуже часто "частина наших товаришів так енергійно, так оскаженіло бореться проти українського націоналізму", що "для проведення правильної політики серед української людності їм треба було би перевчитися" [223]. Кому фактично належало кермо в партії певною мірою засвідчив такий склад делегатів XXII партійного з'їзду: 60,8% росіян, 11,3% євреїв, 7,1% латишів і естонців, 4,7% українців, 2,7% грузинів, 2,4% вірменів, 1,7% киргизів, 1,2% білорусів, 1% татарів, 7,1% представників інших національностей [224]. Вже тоді партія потрапила в зачароване коло: намагання "оробітничити" партію і боротися, згідно із рішеннями XII партз'їзду, проти русифікації в неросійських республіках зіткнулося з тим, що значна частина робітничого класу, а його вважали опорою радянської влади, належала до російської національності. Так було в Україні, Білорусії, Азербайджані, Туркестані та інших регіонах СРСР. А.Ланщиков намагався по-своєму інтерпретувати тодішню національну політику більшовиків. За його твердженням, в основу своєї багатонаціональної держави більшовики поклали "не інтереси різних народів, а світодержавну, імперієтворчу ідею — ідею світової революції, коли всі народи світу, в тому числі й народи, які входять до новоствореної союзної держави, повинні відмовитись від своїх національних інтересів і привичок" [225]. Певні поступки пригнобленим у дореволюційній Росії народам робилися, за його твердженням, лише для того, щоби залишити їх у рамках єдиної держави на майбутнє [226]. Своєрідно пояснював А.Ланщиков перейменування Російської комуністичної партії (більшовиків) на Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків). З одного боку, таке перейменування він схвалював, бо створений СРСР, а з іншого — критикував, бо всі союзні республіки зберегли "свої національні партії і ЦК, крім Росії" [227]. Те саме, за його твердженням, стосувалося російського комсомолу, Російської академії наук і низки наркоматів, а також багатьох громадських організацій і творчих спілок.

Ігноруючи особливості СРСР порівняно з іншими державами, Н.Нікітін закликав брати приклад з європейських і американських країн, в яких адміністративний поділ встановлений за територіальним, а не національним принципом. За його словами, "ні шотландцям, ні уельсцям, ні алійцям, ні бретонцям, ні каталонцям, ні лапландцям, ні іншим своїм "нацменам" він (Захід. — *І.М.*) не поспішає надати можливість створити "суверенні і повноцінні "держави" [228]. У 1945 р. Німеччина не забезпечила для лужицько-сербського 100-тисячного народу змогу для "самовизначення" і не дозволила приєднатися йому до Чехословаччини. Виступаючи проти сепаратизму, Н.Нікітін замовчував те, що в СРСР йшлося не про спроби відірвати частину території держави, а про боротьбу народів, загарбаних царською Росією, за здійснення права нації на самовизначення на своїй етнічній території. Однак він не погоджувався з тими, хто шукав аналогій між Оттоманською і Британською імперіями, з одного боку, і СРСР як імперією — з іншого.

За Н.Нікітіним, комуністи ставилися до нації як до категорії буржуазного суспільства, що не має майбутнього, зникне після перемоги соціалізму, а "державність" розглядалася більшовиками як "потіха" для тих, хто не позбувся відсталості та несвідомості, тому, на його думку, національно-державне розмежування трактувалося як справа "десятирядна", бо скоро нації зіллються в одну "людську спільноту". Проте марксистська теорія швидкого "злиття націй" при соціалізмі виявилася неспроможною і нежиттєвою. Н.Нікітін пропонував протиставити "романтичним уявленням" марксистів, "ленінським принципам" національної політики світовий досвід і "елементарний здоровий глузд" [229].

Однак сам Н.Нікітін до цієї проблеми підходив якраз без урахування конкретних умов СРСР, адже союзні республіки заявляли про свій повний суверенітет, автономні республіки домагалися статусу союзних, а деякі з них (Татарія, Чечено-Інгушетія та ін.) проголошували про свій вихід з РРФСР, автономні області й округи вимагали піднесення статусу до рівня автономних і навіть союзних республік. Нарешті, домагалися створення автономій народи, які їх ще не мали. Отже, продовжував Н.Нікітін, прагнення різних народів до власної "повноцінної" державності виступатиме фактором дестабілізації Росії доти, доки не буде покінчено з поділом її території на національно-державні утво-

рення "різного рангу", але не за пропозиціями радикал-демократів, які прагнуть надати кожній автономії статус "суверенної держави". Досвід останніх століть, наголошував Н.Нікітін, показав, що існує лише два способи розв'язання національного питання: *народи розходяться* по своїх в основному однорідних державах або *вони зливаються*, інтегруються чи просто "співіснують" в одній державі [230]. Якихось "проміжних" форм бути не могло, бо вони дуже нетривкі та тимчасові. Лідери національних рухів у російських автономіях, розуміючи непідготованість їх до самостійного життя, ще не домагалися "повного суверенітету". Однак навіть після проведення відповідного референдуму на порядку дня стоятиме питання нового "національно-державного розмежування", тобто визначення меж компактного проживання етносу на певній території. Нереальність відокремлення російських автономій зумовлена тим, що їх корінні жителі, приміром, у Мордовії, "живуть острівцями" серед російського моря. Н.Нікітін солідаризувався з тими, хто пропонував замінити право націй на самовизначення гаслом про право територій на самовизначення, а також про такий адміністративно-територіальний поділ, при якому правами суб'єктів федерації будуть наділені губернії і краї, які доцільно створити на базі союзних і великих автономних республік, країв, об'єднаних областей. Союз суверенних держав Н.Нікітін вважав історичним анахронізмом, давно пройденим етапом [231]. Він проти "держав у державі", тобто союзних республік, бо такий державний устрій буде "постійним джерелом нестабільності", що дасть змогу добиватися односторонніх для себе переваг на шкоду інших регіонів, шантажуючи загрозою "виходу". В єдиній Росії, за його проектом, мають бути всі регіони "повністю самостійними, самофінансованими, абсолютно рівноправними, незалежно від національного складу населення" [232]. Їх можна називати краями, областями, провінціями, землями, губерніями, штатами і навіть республіками — це вже питання "десятого порядку".

А.Кібрик трактував національно-територіальний поділ СРСР як "небезпечну міну уповільненої дії", бо провінції, штати, області мають ділитися на основі історичних, географічних і етнологічних факторів і не повинні бути національно однорідними одиницями. Не погоджувався він і з поділом етносів на ранги, бо модель поділу території за національним принципом зумовлює

формування в масовій свідомості такі стереотипи: 1) про асиміляцію етносу, який не має державного оформлення; 2) про його привілеї на території, на якій він створив свою державність [233]. "Досвід всього світового співтовариства показує, що національний розквіт не залежить від наявності територіальної автономії чи державності" [234]. Як приклад згадувалися українці в Канаді, італійці в Швейцарії, шведи в Фінляндії, а ще німецькі протестанти-меннoніти в США. Такий підхід спекулятивний, бо вчений нехтував особливостями країн з різними засадами міжнаціонального співжиття.

Аналогічно підходили до цієї проблеми Г.Гусейнов, Д.Драгунський, В.Сергеєв, В.Цимборський [235], вимагаючи деетатизувати націю, підходячи до неї лише, як до етносу, розуміючи під ним "культурну спільноту, яка трансформувалася в свідомості генетичної спільноти" ("за кров'ю") і часто в образ референтної групи досить високого рангу, з якою співвідносить себе належна до цього етносу людина [236]. За такою логікою, людина може віднести себе до кількох етносів (за памяттю культури, почуття "спорідненості за кров'ю або до референтної групи). Тоді етнос втрачає право на землю, бо йому належить лише культура — і то не на праві власності, а лише на праві співпричетності. Щоби послабити етатистські тенденції в національному питанні, запропоновано такі заходи: 1) констатація багатонаціональності кожної союзної республіки; 2) затвердження процедури виходу республіки з СРСР; 3) зміцнення в масштабах СРСР всіх етносів як суб'єктів культурної творчості [237]. Г.Гусейнов і його однодумці ще наприкінці 1989 р. були переконані в тому, що СРСР збережеться в тодішніх межах, а національну ідею називали "великою брехнею", від якої має звільнитися майбутня правова держава [238].

За переконанням А.Гулиги, догматичне уявлення про націю на підставі чотирьох ознак (спільності території, економіки, мови і "психічного складу") не відповідало реальним умовам. Приміром, вказував він, євреї і цигани не мають ні своєї мови, ні території, хоч усвідомлюють себе націями. Звичайно, російський учений плутав тут етнічну самосвідомість з національною, але такий підхід спрямований на чітку політичну орієнтацію, що "Росія завжди була спільною територією багатьох народів". Звісно — "спільна територія" як "єдина і неподільна" не дозволяє ділити її

на національні території. Для А.Гулиги "нація — це спільність святинь", тому в дореволюційний період слова "русский" і "православний" вважалися синонімами. Він пропонує суб'єктивний підхід визначення національності, тобто за бажанням особи [239].

На ґрунті збереження "єдиної і неподільної" Росії не було суперечностей між більшовицьким урядом і антибільшовицькою еміграцією, що визнав письменник О.Толстой, вибачивши, як писав А.Салуцький, більшовикам злочини проти його родини [240].

Д.Балашов вважав, що на противагу офіційній тезі про "нову радянську спільноту" у світі відбувався одновекторний процес виділення націй (етносів) у самостійні державні організми, а водночас малі та навіть маленькі держави зберігаються. Він переконував, що існування Росії як цілісності на євразійському просторі зумовлене "негативною ізотермою січня", яка "приблизно по Віслі відрізає гігантським язиком Східну Європу від Західної" [241]. Д.Балашов підкреслював, що "Росія ніколи не була колоніальною імперією" і в Росії ніколи не було національного гніту будь-кого" [242]. Отже, цей регіон розвивався як "певна природна єдність, з якої тягнеться і торгова, і господарська єдність" [243], а міжнаціональні суперечності "породжені цілком і повністю радянською комуністичною владою". По-перше, більшовики виділили національні території, що суперечило особливостям розселення в дореволюційні часи, зумовленого етнічного послужністю. По-друге, поділ націй на союзні й автономні спричинився до нерівності прав народів. По-третє, масове переселення за часів Й.Сталіна цілих народів, не всі з яких повернулись на свою батьківщину.

Офіційна політика КПРС у перші роки перебудови була заявлена у новій Програмі КПРС: "Видатне завоювання соціалізму — розв'язання національного питання. Перемога Жовтня назавжди покінчила з національним гнітом і нерівноправністю націй і народностей. Величезну роль відіграло об'єднання на добровільних началах вільних рівноправних народів в єдиній багатонаціональній державі — Союзі Радянських Соціалістичних Республік. У процесі соціалістичного будівництва забезпечено швидкий економічний, соціальний і культурний прогрес колишніх національних окраїн" [244]. М.Горбачов переконував, що "радянський народ виступає як якісно нова соціальна та інтернаціо-

нальна спільність, спаяна єдністю економічних інтересів, ідеології і політичних цілей" [245].

Партія недооцінювала нових явищ у суспільному житті, проголошувала доконечність дотримання вимог ленінської національної політики, яка охоплює широке коло питань, зокрема такі: забезпечити свободу розвитку великих і малих народів: розвивати національні відносини на основі повної рівності і добровільної співпраці народів, зрівняти в правах народи на створення своєї національної радянської, соціалістичної державності: з боку розвинених великих націй надавати допомогу малим націям і народностям у ліквідації фактичної нерівності — в економічній, політичній і культурній галузях; обов'язково і послідовно проводити демократичний централізм у державному будівництві в умовах багатонаціональної країни [246].

У національній політиці найвище компартійне керівництво СРСР дотримувалося політики часів застою — і в цілому було одностайним. Між М.Горбачовим і Є.Лігачовим не було якихось суттєвих незгод [247, 248]. Порівняння їхніх доповідей засвідчує, що партія не зробила об'єктивного аналізу в національній сфері після Казахстанських подій у грудні 1986 р.

Водночас слід зауважити, що в теоретичній думці намітилися нові підходи. Р.Озаліс намагався сформулювати засадниче положення в національних відносинах. Він зазначає: "Найголовніше з того, що відбувається в Прибалтиці, — це усвідомлення національної державності як основи суспільного життя. Проблеми взаємовідносин різних націй неможливо розв'язати, не визнавши, що нація, як і людина, живе тільки раз і має право на місце під сонцем. І ті національні меншини, які вибирають собі місце всередині неї або поруч з нею, мають про це пам'ятати" [249]. К.Гізатов пропонував створити нову концепцію національних відносин, в якій не буде кон'юнктурних підходів, а міжнаціональні відносини оцінюватимуться як складна внутрішньо суперечлива система, щоби забезпечити повну рівноправність усіх націй, народностей і етнічних груп на основі відновлення ленінських принципів національної політики [250]. Навіть офіційна компартійна аргументація перед розпадом СРСР обґрунтовувала доцільність його існування не класовими, а прагматично заідеологізованими позиціями. У редакційній статті журналу "Коммунист"

зазначалося: "За тисячоліття в гігантському казані значної частини Євразії витворилася унікальна, величезна людська спільнота, яка пов'язана неподільністю історії, тисячами культурних і економічних ниток. Зрушити її з місця, порушити ці зв'язки — значить викликати катаклізми, які катастрофічно відгукнулись би на житті не тільки країни, а й світу" [251]. Водночас об'єднання республік у Союзі трактувалося як загальнолюдська, загальноцивілізаційна цінність. Для розв'язання суперечностей у міжнаціональних взаєминах пропонувалося два підходи: 1) беззастережне право націй на самовизначення аж до створення самостійної держави; 2) безумовне дотримання прав людини [252].

Право націй на самовизначення органічно порушувало питання про забезпечення суверенних прав союзної республіки. І.Тимченко вважав, що доцільно розробити оптимальний механізм входження, виходу і виключення суб'єктів федерації зі складу СРСР, утвердити принципи "суб'єкт федерації — один голос", узаконити ратифікацію союзних законів республіканським законодавчим органом. Окрім цього, "прийняття Конституції Української РСР має передувати укладанню нового Союзного договору, а не навпаки", щоби конкретизувати її статус у Союзі [253]. Однак позиція кремлівського керівництва ґрунтується на визнанні пріоритету Союзу, що виявляється у намаганні нав'язати Союзний договір згори.

Міжнаціональні відносини в СРСР характеризувалися насамперед суперечністю між союзними республіками і союзним центром, який не зумів передбачити нових тенденцій і їх наслідків. Компартійне керівництво й офіційне суспільствознавство протиставляло об'єктивним процесам заяложені формули національної політики партії, намагаючись пригальмувати якимось способом неодмінний розвиток подій. Інакше кажучи, життя й надалі підганялося під готові схеми, що не витримували випробування часом.

Перед самим розпадом СРСР радянські суспільствознавці намагалися знайти нову дефініцію нації на противагу тій, яка визнавалася марксизмом-ленінізмом ще з початку XX ст. Нації в етнічному трактуванні протиставлявся підхід до неї в політичному розумінні, тобто як сукупності громадян цілої держави. Наукова об'єктивність при цьому підпорядковувалася політичній доцільно-

сті та ідеологічній ортодоксальності. Проблема ускладнювалася ще й тим, що багатонаціональний за своїм складом СРСР конституційно вважався федеративною державою, а насправді був унітарним. У зв'язку з цим суспільствознавці шукали аналогій в інших багатонаціональних державах, ігноруючи докорінні відмінності СРСР. Інакше кажучи, вони підпорядковували суть явищу.

Апологети СРСР намагалися захистити далеке від дійсності поняття "радянський народ як нова історична спільність", хоч реальні процеси наприкінці 80-х років XX ст. поставили його під сумнів. Нав'язувалося "теоретичне обґрунтування" консолідації націй при соціалізмі як позитивного процесу, бо СРСР розвивається в напрямі "зменшення етнічної мозаїчності та уніфікації в національній сфері".

У цьому контексті в питанні "зближення націй" акцент робився на "національно-російській двомовності", що означало обов'язкове вивчення російської мови і звільнення від вивчення рідної. Така політика асиміляції неросійських народів не змінилася і в часи перебудови.

Реакцією на таку офіційну політику було національне відродження, яке слід розглядати в світовому контексті. Реальні суперечності не могли розв'язуватися політичними деклараціями. У деяких союзних республік титульні нації почали перетворюватися в національну меншину.

Конкретизація ролі національних спільнот у багатонаціональних державах вимагала обґрунтування теоретико-методологічних засад нації як суб'єкта політичної науки. У деяких союзних республіках загострилися міжнаціональні конфлікти. Звідси — актуальність з'ясування національного інтересу без упереджених підходів офіційного суспільствознавства, взаємозв'язку національного інтересу з класовими інтересами, доконечність об'єктивної переоцінки національного фактора.

Партія була змушена по-новому трактувати самовизначення народів і суверенітет нації. Щоби запобігти посиленню міжнаціональної ворожнечі, компартійне керівництво визнало доцільність укладення нового Союзного договору. Завдання полягало в тому, щоби подолати спадщину минулого, перейти від моделі унітарного державного устрою до перебудови СРСР на засадах федералізму, адже формально суверенні союзні республіки не могли

зберегти і розвивати своєї національної державності. До часів перебудови СРСР офіційно трактувався як держава, що розв'язала національне питання в багатонаціональній державі.

Унікальність СРСР полягала в тому, що правовий статус союзних республік не відповідав їхньому реальному становищу. У Конституції СРСР і конституціях союзних республік формально зберігалося положення про право цих республік на вихід із Союзу, хоч до часів перебудови на їх суверенітет не зважали. Наприклад, суверенна на конституційному рівні Карело-Фінська РСР була ліквідована без згоди її населення.

На думку радянських суспільствознавців, модель національно-державного ладу СРСР зумовила поділ народів на "першосортні", "другосортні" і "третьосортні", бо різні народи мали різні національно-державні утворення або взагалі не мали їх. Взаємини між союзними республіками, між ними та автономними утвореннями значною мірою були спричинені подіями в Нагірно-Карабаській автономній області, що входила до складу Азербайджанської РСР. Особливої актуальності набуло питання про становище національних меншин.

Намагання оновити радянську федерацію, наповнити її новим політичним і економічним змістом за планами компартійного керівництва суперечило реальним відцентровим тенденціям у деяких союзних республіках, зокрема в республіках Прибалтики. Проте союзне керівництво не виходило з реалій, а намагалося втиснути реалії в штучно сконструйовані схеми. Концепції перебудови СРСР на засадах конфедерації воно не сприймало. На національну кризу накладалися дві інші кризи (криза суспільства та криза так званої перебудови). Штучні підходи до міжнаціональних відносин виявлялися в намаганні урівноправити як суб'єкти СРСР союзні й автономні республіки, а також у спробах розширити кількість цих суб'єктів. Все підпорядковувалося завданню зберегти СРСР як цілісність. Прихильники збереження СРСР сподівалися, що воно матиме глобальне значення, бо дезінтеграційні процеси в СРСР не обмежаться його територією.

Радянські суспільствознавці не могли вийти зі штучно створеної проблеми: співвідношення суверенітетів Союзу і союзних республік, похідність суверенітету Союзу РСР від суверенітету союзних республік. Потребувала також з'ясування проблема трьох

основних типів суверенітету (держави, народу і нації), адже проголошувалися декларації про суверенітет, не лише союзних, а й автономних республік.

У часи перебудови змінилося трактування інтернаціоналізму: його почали тлумачити як зваження національних інтересів, визнання рівноправності всіх народів. Партія наголошувала на доконечності гармонійного поєднання національних й інтернаціональних цінностей та інтересів, домагалася чіткого розмежування національного і націоналістичного, націоналізму і національної свідомості.

Конституція СРСР не передбачала послідовних гарантій реалізації права нації на самовизначення, механізму його здійснення, а керівництво СРСР фактично ігнорувало такі гарантії. Праву націй почали протиставляти права людини, що призводило до загострення взаємин між титульною нацією і національними меншинами. Апологети СРСР виступали навіть проти визнання нації політичним суб'єком, що не витримувало жодної критики. Право націй на самовизначення вважалося небезпечним для існування СРСР.

Намагання підпорядкувати суспільні процеси офіційним догмам спрямовувалося на протидію відцентровим тенденціям в СРСР, що виявилися у міжнаціональних суперечностях.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. *Тишков В.* Народы и государства // Коммунист. – 1989. – № 1. – С. 49.

2. Там же. – С. 49-50.

3. Там же. – С. 50.

4. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії / Відп. ред.: Ю.І.Римаренко, І.Ф.Курас. – Київ, 1993. – С. 240.

5. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф.Ильичев и др. – Москва: Советская энциклопедия, 1983. – С. 417.

6. *Тишков В.* Народы и государства. – С. 50.

7. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Інститут держави і права ім. В.Корецького; Ред кол.: Ю.І.Римаренко (відп. ред.) та ін. – Київ: Довіра; Генеза, – 1996. – С. 404.

8. *Тишков В.* Народы и государства. – С. 50.

9. Там же.

10. Там же.

11. *Руденко К.П.* Логіка: Курс лекцій. – Київ: Вища школа, 1976. – С. 256.
12. *Тишков В.* Народы и государства. – С. 51.
13. Там же. – С. 89
14. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 631.
15. Переможці та переможені // Кур'єр ЮНЕСКО. – 2000. – Червень. – С. 20.
16. Там же.
17. Там же. – С. 21.
18. Там же.
19. *Зеймаль Е.* Народности и их языки при социализме // Коммунист. – 1988. – № 15. – С. 64.
20. Там же.
21. Философский энциклопедический словарь. – С. 783.
22. Етнонаціональний розвиток України. – С. 465.
23. Там же. – С. 520.
24. КПРС. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). – Пер. з 8-го рос. вид. – Київ: Політвидав України, 1978. – Т. 2: 1917-1924. – С. 242.
25. Національна політика партії в сучасних умовах (платформа КПРС). Прийнято Пленумом ЦК КПРС 20 вересня 1989 року // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 19. – С. 38.
26. Там же. – С. 39.
27. *Бромлей Ю.В.* Очерки теории этноса. – Москва, 1983. – С. 354.
28. Большая советская энциклопедия / Гл. ред.: С.И.Вавилов. – 2-е изд. – Москва: Большая советская энциклопедия, 1950. – Т. 2. – С. 656.
29. *Зеймаль Е.* Народности и их языки при социализме. – С. 67.
30. Національна політика партії в сучасних умовах. – С. 33.
31. *Моисеев Н.* Национальные проблемы в контексте общих законов развития // Коммунист. – 1989. – № 8. – С. 57.
32. Там же.
33. Там же.
34. Там же.
35. Тишков В. Народы и государства. – С. 52-53.
36. Там же. – С. 53.
37. *Ребане Я.* Строить вместе разумные отношения // Коммунист. – 1989. – № 4. – С. 88.
38. *Тишков В.* Народы и государства. – С. 59.
39. Національна політика партії в сучасних умовах. – С. 59.
40. *Бердяев Н.А.* Судьба России. – Москва, – 1990. – С. 85.
41. *Колодій А.Ф.* Нація як суб'єкт політики. – Львів: Кальварія, – 1997. – С. 21.

42. Там же.

43. *Зеймаль Е.* Народности и их языки при социализме. — С. 66.

44. Коммунист. — 1989. — № 8. — С. 57.

45. *Моисеев Н.* Национальные проблемы в контексте общих законов развития. — С. 57.

46. Там же.

47. *Колодій А.Ф.* Нація як суб'кт політики. — С. 22.

48. Там же.

49. *Дашкевич Я.* Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — Київ, — 1993. — Вип. 26-27. — С. 44-53.

50. *Бочковський О.І.* Вступ до націології. — Мюнхен, — 1991— 1992. — С. 226.

51. *Колодій А.Ф.* Нація як суб'кт політики. — С. 23.

52. *Гринів О.* Україна і Росія: партнерство чи протистояння? // Етнополітологічний аналіз. — Львів, 1997. — С. 48.

53. Там же. — С. 47.

54. Там же.

55. *Калтахчян С. Т.* Марксистско-ленинская теория нации и современность. — Москва: Политиздат, 1983. — С. 213.

56. Там же. — С. 631.

57. Там же.

58. Там же. — С. 215.

59. *Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Я.А.* Філософія: Посібн. для студ. вищ. навч. закладів. — Київ: Академія. — 2001. — С. 449.

60. Мала енциклопедія етнодержавознавства. — С. 550.

61. Философский энциклопедический словарь. — С. 198..

62. *Колодій А.Ф.* Нація як суб'кт політики. — С. 29.

63. *Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Я.А.* Філософія. — С. 447.

64. *Колодій А.Ф.* Нація як суб'єкт політики. — С. 30.

65. *Смирнов Г.* Образование СССР — воплощение ленинской концепции федерации свободных наций // Политическое самообразование. — 1989. — № 12. — С. 43.

66. Там же. — С. 44.

67. *Баграмов Э.* О противоречиях в сфере межнациональных отношений и путях их разрешения // Политическое самообразование. — 1989.— № 12. — С. 47-51.

68. Политическое самообразование. — 1989.— № 16. — С. 17.

69. *Баграмов Э.* О противоречиях в сфере межнациональных отношений и путях их разрешения. — С. 48.

70. Политическое самообразование. — 1989.— № 16. — С. 17.

71. Там же.

72. Словник української мови: В 11 т. – Київ: Наукова думка, 1972. – Т. 3. – С. 594, 589.

73. *Калтахчян С. Т.* Марксистско-ленинская теория нации и современность. – С. 418.

74. *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972. – Т. 24. – С. 129.

75. Національна політика партії в сучасних умовах. – С. 35.

76. Там же.

77. Там же. – С. 77.

78. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 728.

79. До гуманного, демократичного соціалізму // Програмна заява XXVIII з'їзду КПРС // Під прапором ленінізму. – 1990.– № 15. – С. 15.

80. Там же.

81. Там же. – С. 14.

82. Там же.

83. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 605.

84. *Бондаренко В.* Михайло Горбачов – життя після життя... // Дзеркало тижня. – 2004. – № 16(491). – С. 13.

85. *Ленін В.І.* Про утворення СРСР: Лист Л.Б. Каменєву для членів Політбюро ЦК РКП(б) // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1974. – Т.45. – С. 201.

86. Під прапором ленінізму. – 1989. – № 11. – С. 49.

87. *Ленін В.І.* Тези до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1974. – Т. 41. – С. 156.

88. *Ленін В.І.* До питання про національну політику // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972. – Т. 25. – С. 67-68.

89. Философский энциклопедический словарь. – Москва: Советская энциклопедия, – 1983. – С. 248.

90. *Ленін В.І.* Останні листи і статті В.І.Леніна. 23 грудня 1922 р. – 2 березня 1923 р. // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1974. – Т. 45. – С. 342.

91. *Ленін В.І.* Розвиток капіталізму в Росії. Процес утворення внутрішнього ринку для великої промисловості // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1970. – Т. 3. – С. 56.

92. *Калтахчян С. Т.* Марксистско-ленинская теория нации и современность. – С. 418.

93. IX сьезд Социалистической единой партии Германии. – Москва, 1977. – С. 16.

94. *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972. – Т. 24. – С. 126.

95. *Калтахчян С. Т.* Марксистко-ленинская теория нации и современность. – С. 418.

96. Там же.

97. *Колинг А.* Нация в истории и современности. – Москва, – 1978. – С. 30.

98. *Ленін В.І.* Революційний пролетаріат і право націй на самовизначення // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972. – Т. 27. – С. 63.

99. *Ленін В.І.* Про карикатуру на марксизм і про "імперіалістичний економізм" // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972 .– Т.30. – С. 103-104.

100. *Коротеева В., Перепелкин Л., Шкаратан О.* От бюрократического централизма к экономической интеграции суверенных республик // Коммунист. – 1988.– № 15. – С. 23.

101. *Ленін В.І. С. Г. Шаумяну.* 6 грудня 1913 р. // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1974. – Т. 48. – С. 230.

102. Там же. – С. 230-231.

103. *Гринів О.* Україна і Росія: партнерство чи протистояння? – С. 142-143.

104. *Коротеева В., Перепелкин Л., Шкаратан О.* От бюрократического централизма к экономической интеграции суверенних республик. – С. 23.

105. *Гринів О.І.* Україна і Росія: партнерство чи протистояння? – С. 154.

106. Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик (в документах). – Москва, – 1973. – С. 264.

107. *Гринів О.І.* Україна і Росія: партнерство чи протистояння? – С. 157-158.

108. Український радянський енциклопедичний словник: В 3 т. – Київ, 1987. – Т. 3. – С. 323.

109. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 604.

110. Образование и развитие Союза Советских Социалистических Республик. – С. 321.

111. *Ленин В.И.* О национальном вопросе и национальной политике.– Москва, 1989. – С. 532.

112. Там же.

113. *Гринів О.І.* Україна і Росія: партнерство чи протистояння? – С. 159.

114. *Плешаков К.* Его борьба. К внешнеполитическим воззрениям И.Сталина // Диалог. – 1991.– № 12. – С. 91-92.

115. Федерация может быть разных типов. На вопросы отвечает доктор исторических наук А.Ненароков // Диалог. – 1991.– № 11. – С. 53.

116. Там же. – С. 55.

117. К новой федерации // Диалог. – 1990.– № 8. – С. 101.

118. Там же. – С. 103.

119. Там же.
120. Там же.
121. Там же.– С. 104.
122. Там же. – С. 105.
123. *Виттенберг Е., Жарников А.* Этнический ренесанс – парадокс XX века? // Диалог. – 1990.– № 15, – С. 42.
124. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 650.
125. *Виттенберг Е., Жарников А.* Этнический ренесанс – парадокс XX века. – С. 44-45.
126. Там же. – С. 45.
127. *Сорман Г.* Коллизия культур // Диалог. – 1991.– № 13. – С. 36-37.
128. Правовая основа обновленного Союза: Беседа с научными сотрудниками Института государства и права АН СССР М.Шафиром и А.Козловым // Диалог. – 1990.– № 18. – С. 28.
129. К гуманному, демократическому социализму (Платформа ЦК КПСС к XXУШ съезду партии) // Правда. – 1990, – 13 февр.
130. Россия при новом режиме: Ричард Пайпс о русской истории, социализме и перестройке // Диалог. – 1991.– № 5. – С. 43.
131. *Абдулатипов Р.* Укреплять в обществе интернационализм // Политическое самообразование. – 1989.– № 2. – С. 29.
132. Там же. – С. 33.
133. Межнациональные отношения: исторический опыт и современные проблемы: // Политическое самообразование. – 1989.– № 8. – С. 37.
134. *Мунтян В.* Некоторые проблемы русского национального движения // Политическое самообразование. – 1989.– № 17. – С. 63.
135. Національна політика партії в сучасних умовах. – С. 37.
136. Современная стратегия партии по национальному вопросу // Политическое самообразование. – 1989.– № 16. – С. 16.
137. Там же.
138. Там же. – С. 17.
139. Національна політика партії в сучасних умовах. – С. 37.
140. Там же.
141. *Смирнов Г.* Образование СССР – воплощение ленинской концепции федерации свободных наций. – С. 42.
142. *Целмс Г.* Противостояние или диалог? // Политическое самообразование. – 1989.– № 7. – С. 37.
143. Там же.
144. Слышать и услышать: Беседу ведут Янис Петерс и Юрий Калещук // Дружба народов. – 1989.– № 1. – С. 169.
145. *Водолазов Г.* Нацииональный ли это вопрос? // Дружба народов. – 1991.– № 5. – С. 230-231.

146. Там же. — С. 231.
147. Там же. — С. 232.
148. Там же. — С. 233.
149. *Казачков М.* Лента Мебиуса // Дружба народов. — 1991. — № 5. — С. 251.
150. *Сидоров В.* О нации — без эмоций. Небеспорные заметки // Дружба народов. — 1991.— № 8. — С. 225.
151. Там же.
152. Там же. — С. 228.
153. Там же. — С. 225.
154. *Калтахчян С.* Отстаивать позиции интернационализма. Размышления о некоторых проблемах теории национальных отношений // Политическое самообразование. — 1989. — № 9. — С. 25, 26.
155. Там же. — С. 26.
156. *Бразаускас А.* Замыслы и результаты // Дружба народов. — 1991. — № 5. — С. 219-221.
157. Щит, а не мишень // Москва. — 1990. — № 6. — С. 156.
158. *Ковалевский П.* Россия в начале XX века // Москва. — 1991. — № 1. — С. 165.
159. Там же. — С. 164.
160. *Гулыга А.* Почему я считаю себя реакционером // Москва. — 1991. — № 1. — С. 193.
161. *Литвинова Г.* России нужно равенство // Москва. — 1990.— № 8. — С. 8.
162. Там же. — С. 10.
163. Козлов В. Национал-сепаратизм, или каждому свое? // Москва. — 1991.— № 11. — С. 117
164. Там же. — С. 115.
165. Там же. — С. 119-120.
166. *Ципко А.* Пророк третьей силы // Октябрь. — 1991. — № 4. — С. 164.
167. Там же. — С. 163.
168. Там же. — С. 165.
169. *Львин Б.* Долой империи! Задачи национально-освободительной антиимперской борьбы на современном этапе // Век XX и мир. — 1990.— № 8. — С. 11.
170. *Гусейнов Г., Драгунский Д., Цымбурский В.* Империя — это люди. Общий дом и неоплеменное сознание // Век XX и мир. — 1990. — № 8. — С. 22.
171. Предчувствие гражданской войны // Век XX и мир. — 1991. — № 9. — С. 53.
172. Слышать друг друга // Коммунист. — 1989. — № 6. — С. 74.
173. Там же.

174. Там же. – С. 75.

175. *Гринів О.* Україна і Росія: партнерство чи протистояння? – С. 159-160.

176. Слышать друг друга. – С. 75.

177. Там же. – С. 77.

178. Там же. – С. 76-77.

179. *Тадевосян Э.* Советский федерализм: пути развития // Коммунист. – 1989. – № 13. – С. 48.

180. *Маслов А.* О правовых основах экономического суверенитета // Коммунист. – 1998. – № 7. – С. 57.

181. *Сурилов О.* Центральна проблема – суверенітет // Під прапором ленінізму. – 1990. – № 23. – С. 14.

182. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – С. 606.

183. *Гулиев В.* Политическая система: предвидимое будущее // Диалог. – 1990. – № 5. – С. 70.

184. Уголовное право УССР. Особенная часть: Учебник / Под ред. М.И.Бажанова и др. – Київ: Вища школа. – 1989. – С. 27.

185. *Иванов В.* Политический словарь проекта Программы. ЦК КПСС к XXVIII съезду партии // Диалог. – 1990. – № 6. – С. 19.

186. К новой федерации // Диалог. – 1990. – № 8. – С. 103.

187. *Мунтян В.* Иллюзии и реальности государственности российской // Диалог. – 1990. – № 18. – С. 47.

188. Современная стратегия партии по национальному вопросу. – С. 18.

189. Философский энциклопедический словарь. – С. 418.

190. Національна політика партії // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 19. – С. 35.

191. Нишанов Р. Совершенствование межнациональных отношений – важный фактор перестройки // Политическое самообразование. – 1989. – № 12. – С. 32.

192. Там же. – С. 34, 38.

193. *Баграмов Э.* О противоречиях в сфере межнациональных отношений и путях их разрешения // Политическое самообразование. – 1989. – № 12. – С. 47.

194. Там же. – С. 51.

195. Там же. – С. 56.

196. *Табайди Ч., Холопов Б.* Этнический ренесанс... Правомерен ли термин? // Дружба народов. – 1989. – № 2. – С. 188.

197. Там же. – С. 186.

198. Там же. – С. 187.

199. Роль интеллигенции в межнациональных конфликтах // Дружба народов. – 1989. – № 11. – С. 188.

200. Там же. – С. 208.
201. Там же. – С. 212.
202. Там же. – С. 216.
203. Там же. – С. 227.
204. Там же. – С. 231.
205. *Лебедев В.* За теории на платят, а расплачиваются // Дружба народов. – 1991. – № 4. – С. 204.
206. Там же. – С. 205.
207. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 6. – С. 166.
208. Там же. – С. 185.
209. *Авторханов А.* Империя Кремля // Дружба народов. – 1991. – № 1. – С. 219.
210. *Ленін В.І.* Про право націй на самовизначення // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972. – Т. 25. – С. 247.
211. Там же. – С. 267.
212. Там же. – С. 272.
213. *Ленін В.І.* VIII з'їзд РКП(б). 18-23 березня 1919 р. // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1973. – Т. 38. – С. 156.
214. Там же. – С. 157-158.
215. Там же. – С. 158.
216. КПРС. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). – С. 242.
217. *Авторханов А.* Империя Кремля. – С. 230.
218. Там же. – С. 233.
219. Там же. – С. 261.
220. Там же. – С. 241.
221. Советское государство и право. – 1961. – № 12. – С. 15, 23.
222. *Авторханов А.* Империя Кремля. – С. 237.
223. Москва. – 1989. – № 11. – С. 141.
224. Там же. – С. 142.
225. *Ланщиков А.* Еще раз о национальном вопросе в России // Москва. – 1989.– № 11. – С. 145.
226. Там же.
227. Там же.
228. *Никитин Н.* Суверенное право... О "некоторых "коренных" и "некоренных" народах и обновлении нашей федерации // Москва. – 1991. – № 6. – С. 136.
229. Там же. – С. 140.
230. Там же. – С. 141.
231. Там же. – С. 143-144.

232. Там же. — С. 144.

233. *Кибрик А.* Ложь "национальных родин" // Век XX и мир. — 1990. — № 10. — С. 16-17.

234. Там же. — С. 17.

235. *Гусейнов Г., Драгунский Д., Сергеев В., Цымборский В.* Этнос и политическая власть // Век XX и мир. — 1989. — № 9. — С. 17.

236. Там же.

237. Там же. — С. 18.

238. Там же.

239. *Гулыга А.* Русский вопрос // Наш современник. — 1990.— № 1. — С. 169.

240. *Салуцкий А.* Начало века или конец начала? Жесткие заметки // Наш современник. — 1991. — № 3. — С. 148.

241. *Балашов Д.* Союз равных народов. Национальный вопрос в СССР // Наш современник. — 1991. — № 7. — С. 135.

242. Там же.

243. Там же. — С. 136.

244. Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Нова редакція. Прийнята XXVII з'їздом КПРС // Комуніст України. — 1986. — № 5. — С. 6.

245. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС. XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Горбачова М.С. 25 лютого 1986 року // Комуніст України. — 1986. — № 4. — С. 42.

246. Живой вопрос теории и практики // Коммунист. — 1988. — № 2. — С. 68.

247. О ходе перестройки средней и высшей школы и задачах партии по ее осуществлению. Доклад члена Политбюро ЦК КПСС, секретаря ЦК КПСС Е.К.Лигачова на Пленуме ЦК КПСС 17 февраля 1988 года // Коммунист. — 1988. — № 4.

248. О практической работе по реализации решений XIX Всесоюзной партийной конференции. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачева на Пленуме ЦК КПСС 9 июля 1988 года // Коммунист. — 1988. — № 12.

249. Слышать друг друга. — С. 71.

250. *Гизатов К.* Противоречия и их проявление в национальной психологии // Коммунист. — 1989. — № 11. — С. 60.

251. Почему нужен Союз // Коммунист. — 1991. — № 3. — С. 3.

252. Там же. — С. 4.

253. *Тимченко І.* На основі суверенітету і самоврядування народу // Під прапором ленінізму. — 1990. — № 14. — С. 55-56.

Розділ 2

КРИЗА МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН У ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ

1. Передумови міжнаціонального протистояння

Перебудова спричинилася до справжнього вибуху національних почуттів, які до того часу грубо придушувалися командно-адміністративною системою. Як наслідок, союзні й автономні республіки, інші автономні формування почали проголошувати декларації про суверенітет. Заявили про своє право на самовизначення й ті народи, які не мали національно-державних утворень. Дуже скоро з'ясувалося, що суспільствознавці не знали про реальні міжнаціональні взаємини, бо дослідження здебільшого зводилися до пошуків фактів для підтвердження офіційних висновків.

Наукові прогнози у національному питанні не справдилися: не було ні інтернаціоналізації, ні зближення і злиття, навіть не могло бути мови про будь-яку уніфікацію. Причини помилок учених зумовлювалися насамперед тим, що дослідження виконувалися на офіційне замовлення, а їх результати підганялися під абстрактні схеми. На роботі науковців позначилися також кабінетний стиль та монополізація досліджень невеликою групою вчених, які тривалий час жили за межами своїх національних республік, втратили духовний зв'язок з ними. На "периферію" вони виїжджали рідко, тому, звісно, розробити нові моделі національної політики не були спроможні [1].

Щоби виявити напруження у міжнаціональних взаєминах, причини суперечностей, усередині 1990 р. у дев'яти регіонах РРФСР було проведене соціологічне дослідження. Більше ніж половина опитаних на перше місце серед таких причин поставили: ігнорування бюрократичним апаратом інтересів народу, зловживання владою (67%) і кризу економічної та соціальної сфер (61%). Цікаво, що різниця між відповідями росіян і титульного населення в автономіях на ці питання незначна. Приблизно половина опита-

них на третє і четверте місця серед причин міжнаціональних суперечностей поставила опір корумпованих елементів перебудові (всього — 52%, з них росіяни — 57%, а представники титульного населення в автономіях — 40%) та низький рівень культури, політичної і правової свідомості населення (50% і відповідно — 54% та 46%). Називалися також такі причини: надцентралізація управління, фактичний відхід від федеративного устрою (31%), наслідки сталінської національної політики (29%), догматизація теорії національних відносин (19%), надмірне індустріальне будівництво в окремих районах, що супроводжувалося значним напливом кадрів (18%). Незважаючи на тривалу ідеологічну обробку населення, лише 12% (14% росіян і 11% представників титульних народів) визнали, що причиною напруги в національних відносинах є вплив закордонної націоналістичної пропаганди [2].

На початку перебудови радянське керівництво вважало за аксіому твердження, що сфера міжнаціональних взаємин не вимагає таких докорінних змін, як інші сфери суспільного життя. Інакше кажучи, існування міжнаціональних проблем у СРСР не помічали, а то й просто ігнорували. Перші його прояви списували на підступи націоналістичних сил як за кордоном, так і в неросійських республіках. Приміром, К.Дмитрук підійшов до питань національного відродження з позицій, які утвердилися в радянській пропагандистській літературі: перекласти відповідальність за загострення міжнаціональних взаємин на закордонні націоналістичні організації, які намагалися посилити свій вплив на так звані неформальні організації, зокрема на Українську Гельсінську Спілку [3].

Проте вже тоді в партійному і державному керівництві почали формуватися інші погляди на міжнаціональні взаємини в СРСР, звучали серйозні перестороги. Так, Р.Нішанов наголошував, що усвідомлення відповідальності партії, всього суспільства за стан міжнаціональних відносин — найактуальніше завдання [4]. На з'їзді народних депутатів СРСР значну увагу національному питанню приділили М.Горбачов і М.Рижков, а виступи Ч.Айтматова, Є.Гаєр, Д.Кугультинова, М.Монго, Б.Олійника, В.Распутіна, К.Халлік та інших засвідчили плюралізм підходів до цього питання. Доводилося визнавати, що проблеми національних відносин властиві не тільки капіталізмові, як стверджувалося раніше, а й соціалізмові, а від їх розв'язання залежить доля останнього та зініці-

йоване керівництвом КПРС оновлення суспільства. Насамперед йшлося про вимогу відновити в повному обсязі принцип національного самовизначення.

Упродовж певного часу радянські суспільствознавці загострення міжнаціональних відносин намагалися обґрунтувати умовами, що створилися внаслідок перебудови. Однак при такому підході сплутувалися причина і привід. Якщо говорити про перебудову, що вона справді створила передумови для того, щоби міжнаціональні суперечності, зумовлені історичними причинами, які до певного часу фальсифікувалися і придушувалися, вийшли на поверхню. Як наслідок — довелося заглиблюватися в історію.

Г.Смирнов намагався простежити генезу міжнаціональних відносин від самих джерел. Після закінчення громадянської війни в Росії підходи до національного питання характеризувалися поліваріантністю, яку представляли три позиції: 1) створення союзу як аморфної конфедерації, що передбачала самостійні національні ринки, валюту, митні системи, армії тощо; 2) втягнення інших республік до РРФСР на правах автономій; 3) об'єднання рівноправних республік у федерацію. Сталінський проект "автономізації", тобто другий варіант, не передбачав жодного обговорення, а вимагав реалізації в директивному порядку, що спричинилося до протестів у неросійських республіках. Учений обґрунтував об'єктивні деформації в галузі національних відносин. Насамперед, за його твердженням, на становлення СРСР негативно вплинули результати громадянської війни та чужоземної інтервенції, що зумовили придушення радянської влади в Естонії, Латвії, Литві, Бессарабії, відторгнення західних територій України та Білорусії, а на півдні — Карса і Ардагана. На міжнаціональних взаєминах позначилися родоплемінні пережитки в деяких народів, які "пристосувалися" до соціалістичних суспільних відносин. Г.Смирнов згадав також високі темпи відтворення населення, що створило значний надлишок робочої сили, зокрема в республіках Середньої Азії. Нарешті, надмірна міграція загострила національно-демографічну ситуацію, бо корінні нації опинилися перед загрозою перетворитися в меншість на автохтонних землях [5].

Під іншим кутом зору до цих проблем підійшов І.Дзюба. Він писав, що Й.Сталіну була потрібна валюта для індустріалізації СРСР, тому в 1932 р. за кордон вивезли 1 млн 760 тис. т пшениці,

а в 1933 р., коли вже лютував голод, — 1 млн 717 тис. 500 т зерна (за іншими даними, навіть 18 млн т). Однак ціни на хліб на світовому ринку були тоді дуже низькі — і в 1933 р. за пшеницю було виручено 389 млн рублів. Від голоду померло 7-8 млн людей, з яких 5-6 млн — в Україні і близько 2 млн — на Кубані, Тамбовщині, Поволжі, Казахстані. Треба наголосити, що серед цих 2 млн людей основну частку становили українці [6].

Аналогічні репресивні заходи застосовувалися в деяких районах СРСР після Другої світової війни, коли особливо посилилася роль центру. Звуження прав союзних і автономних республік, обмеження їхньої економічної самостійності доповнювалися проблемами розвитку мов, культур, збереження історичних пам'яток, охорони природи, які замовчувалися і залишалися поза критикою.

Деформації в національних відносинах завуальовували відповідним "теоретико-юридичним обґрунтуванням", зокрема тезою про розв'язання національного питання без потуг до конкретного аналізу фактів, стимулюванням схоластики і догматизму в зображенні розквіту і зближення націй. Г.Смирнов дійшов такого висновку: "Перекоси в соціальній структурі деяких націй, коли національний промисловий робітничий клас недостатньо розвинений, не могли не вплинути на послаблення позицій інтернаціоналізму в деяких республіках. У цих умовах в ролі головного носія інтернаціоналістських ідей почали виступати здебільшого не представники корінного населення, а інонаціональні групи" [7]. На практиці виникали суперечності між корінним населенням і цими групами.

Радянські суспільствознавці недооцінили об'єктивної складності та суперечливості міжнаціональних взаємин, дотримуючись тези про повне і безповоротне розв'язання національного питання в СРСР, і водночас заперечували специфіку національного життя [8]. При обговоренні національних відносин у журналі "Дружба народов" також зазначалося, що органи влади не проаналізували причин міжнаціональних конфліктів, першим сигналом яких були алматинські події в грудні 1986 р., а вже в лютому 1987 р. мала насторожити ситуація в Нагірному Карабасі.

Е.Паїн розрізняв три типи конфліктів у СРСР — *кримський*, *карабаський* і *прибалтійський*, а відтак давав коротку характерис-

тику кожному з них, вказуючи на історичне коріння [9]. Конфлікт кримського типу сягав 1941-1944 рр., коли з півострова були депортовані кримські татари та інші народи, а їхнє місце в організованому порядку посіли переселенці. В аналогічному становищі опинилися також поволзькі німці, месхетинські турки та ін. Наслідки репресій давалися взнаки упродовж багатьох десятиліть. Тут принципові "відновлення історичної справедливості" протистояв інший принцип — "визнання історичних реалій, невідворотність історичних змін". Конфлікт карабаського типу зумовлювався сталінською сваволею у сфері територіально-адміністративного поділу СРСР. Сторони конфлікту спиралися на Конституцію СРСР: вірмени апелювали до записаного в ній права нації на самовизначення і вимагали приєднання НКАО до Вірменії; азербайджанці обґрунтовували свої протести проти відокремлення НКАО від Азербайджану правом збереження територіальної цілісності своєї республіки. Конфлікти прибалтійського типу спричинені змінами етнодемографічної структури як наслідок збільшення частки прибулого іноетнічного населення. В багатьох районах своїх республік латиші та естонці опинилися у меншості. Аналогічні зміни відбулися в Казахстані, Якутії, Каракалпакії та інших автономних республіках. Тут учасники конфлікту також апелювали до одних і тих же правових та філософських джерел: представники російськомовного населення заявляли, що міжнародне право забороняє обмежувати свободу пересування і вибір місця проживання в межах єдиної держави, тобто СРСР; представники національних рухів відштовхувалися від міжнародно-правової норми про суверенітет своїх республік і відповідно посилалися на право визначати квоти в'їзду і прописки громадян [10].

Особливість конфлікту прибалтійського типу в тому, що відбувалося, за словами Г.Смирнова, "злиття поглядів партійного і народнофронтівського керівництва", а тамтешні компартії прагнули перетворитися в самостійні партії і діяти на засадах "національно-народного соціалізму". Компартія Естонії пропонувала реорганізувати КПРС у союз компартій союзних республік, що мали стати самостійними, а також наголошувала на виняткових правах корінної нації [11].

На нашу думку, доцільно виділити ще четвертий тип конфлікту — галицький. Після 1939 р. партійно-державне керівництво

постійно протиставляло дві групи українців — "западенців" і "східняків", хоча ніде офіційно про таку політику не було заявлено. Недовіра до "западенців", насамперед галичан, призводила до того, що вони зазнавали утисків на батьківській землі, не допускалися до влади і потерпали від негласних переслідувань. Високий рівень національної свідомості галицьких українців постійно ставив їх під удар з боку центральної і республіканської влади. За уесь час радянської влади посади перших партійних керівників в областях посідали вихідці зі східних областей України. Вже в часи перебудови таке протиставлення двох частин українців значною мірою набувало конфесійного характеру. Йшлося насамперед про протиборство між місцевими греко-католиками і вірними Російської православної церкви. Греко-католики посилалися на незаконність так званого Львівського собору, який ліквідував їхню церкву; а прихильники РПЦ — на канонічність своєї церкви. В таких умовах у конфесійних суперечностях акумулювалися інші суперечності — регіональні, історичні, міжнаціональні, мовні тощо.

Однак галицький тип конфлікту не протиставлявся українській спільноті. Чорнобильська трагедія, яка поставила під знак запитання існування цілої нації, активізувала боротьбу української людності проти адміністративно-командної системи на національній основі. Підтвердженням цьому було мирне проголошення незалежності України після поразки ДКНС.

На межі двох останніх десятиліть XX ст. "кризові національні проблеми" в СРСР ставали дедалі відчутнішими. Із трьох відомих типів посилення національних конфліктів — конфронтації з кровопролиттям, загострення на грані конфлікту, "конфлікту міжнаціонального тертя" [12] — останній набув найбільшого поширення і без належної уваги до його розв'язання міг об'єктивно посилюватися. Відповідно до того, що було причиною конфліктів на національному ґрунті — зіткнення національного руху з інтернаціоналістською бюрократією, яка претендувала на висловлення загальнонародних інтересів, чи зазіхання "суверенного" етносу на право вирішувати долю "мігрантів" або інших меншин — розрізнялися два їх типи [13]. Перші з них яскраво виявилися в Білорусії, де держапарат жорстоко придушував групи, що виступали за піднесення білоруської культури, а конфлікти другого типу — в

Закавказзі й Середній Азії. В республіках Прибалтики обидва типи конфліктів поєдналися.

Інколи потрясіння, які трактувалися як криза Союзу, цебто імперської надбудови над національними республіками, оцінювалися як криза союзних республік. Під випробування поставлені всі ланки національно-територіальної структури: відносини союзних республік із Союзом як цілим; відносини між союзними республіками; відносини між республіками і підпорядкованими їм автономіями; відносини між одержавненими етносами і етносами, залишеними поза федеративною ієрархією [14].

Г.Водолазов стверджував наявність збігу двох криз — суспільної і так званої перебудовної, які накладаються водночас на кризу соціальну і національну. Проте, на його думку, СРСР — це важлива частина соціального досвіду справді світового значення, а причини його змістової неадекватності дві: "об'єктивна трудність об'єднання народів і країн" і "деформації, породжені характером й інтересами того історичного суб'єкта, тих соціальних сил, які виконують це завдання" [15]. В Латвії вже давно порушувалися проблеми суверенітету республіки, її економічної самостійності [16].

Не можна погодитися з тлумаченням А.Жарникова про залежність між соціальним статусом людини та її національністю. Він наголошував на тому, що політика "коренізації кадрів" була виправдана тоді, коли без неї неможливо було "підтягнути відсталі в їхньому розвитку народи колишньої дореволюційної Росії до рівня розвинених. Проте дослідник не хотів бачити тих причин, які змусили у республіках схвалювати закони про громадянство, про державні мови тощо, хоча такі акти мали одну мету: зберегти пригноблені неросійські народи від навальної русифікації. Інакше кажучи, це було своєрідне повторення національної політики 20-х років, але ініціатори помінялися місцями: раніше вона йшла з Москви на неросійські "околиці", а тепер — з цих неросійських республік, колишніх "околиць" [17].

Соціальні й національні кризи зумовлювалися також політикою в період Другої світової війни. У 1943-1944 рр. чеченці, інгуші, балкарці, карачаєвці, калмики та інші народи були примусово виселені з рідних земель у Казахстан, Середню Азію, Якутію, Красноярський і Алтайський краї, в Новосибірську, Томську, Тюменську області, на

Сахалін, Таймир, у Заполяр'я. А до спорожнілих сіл й аулів були переселені з інших районів росіяни, українці, осетини, а з гірського Дагестану — аварці, лакці, даргинці [18].

Як зазначав А.Авторханов, кремлівське керівництво в період перебудови діяло лукаво: оголошувало про дозвіл на повернення кримських татар на батьківщину, а водночас видавало таємні інструкції протилежного змісту [19]. Газета "Правда" вимагала: "виховувати так, щоби радянська людина почувалала себе насамперед громадянином СРСР, а вже потім — представником тієї чи іншої нації" [20].

Радянське керівництво не скористалося досвідом цивілізованого розв'язання національних конфліктів, якого набули народи світу. Заходи органів влади були малоефективними, половинчастими, запізнілими. А до того ж часто вони не виконувалися, а лише декларувалися. Є.Віттенберг стверджував, що "гострота національних конфліктів, варварство, вандалізм, які допускалися в них, пов'язані насамперед із жахливою злиденністю частини населення, із зруйнованою економікою, дефіцитом, інфляцією, розгнузданою спекуляцією, зниженням життєвого рівня більшості населення [21]. Вражала відсутність елементарної культури міжнаціонального спілкування, толерантності, спроможності до діалогу і консенсусу при намаганні перекласти відповідальність на представників іншої національності, що й призводило до конфліктів.

Звісно, в центрі уваги наприкінці перебудови опинився конфлікт у Нагірному Карабасі. Як уже зазначалося, позиції вірмен і азербайджанців були протилежні. Намагаючись зберегти статус цієї автономної області в складі Азербайджану, Г.Гусейнов виступив з абсурдною пропозицією: не визнавати націю політичним суб'єктом, бо таким може бути лише створене етносом державне утворення, його органи і повноважні представники [22]. Цілком очевидно, що така позиція заперечувала право нації на самовизначення. М.Ібрагімбеков висловлював незадоволення тим, що вірменська більшість вирішила перейменувати Нагірний Карабах на Арцахську автономну область [23]. Безумовно, що така зміна назви засвідчувала утиски вірменського населення і не могла бути добровільною.

Якщо вірменин Л.Мкртчян вбачав у міжнаціональних зіткненнях провокації місцевих керівників — консерваторів, як ворогів

перебудови, то його азербайджанський опонент звинувачував у цьому ультранаціоналістів, або "агресивних патріотів", які волею народу вважали волю натовпу [24].

Протистояння вірменського й азербайджанського населення в Нагірному Карабасі викривлено висвітлювала російська преса. Дискредитувалися обидва народи, з'являлися такі принизливі терміни, як "особи кавказької національності", "особи південної національності", безликі "місцеві жителі", "місцеве населення" тощо, не робилося різниці між напасником і його жертвою. Лукавство пропаганди пояснювалося напівгласністю, коли на зміну "інакшодумцям" — дисидентам і "ворожій Америці" прийшли "інакшодумці" — нації і сусідні "ворожі сили". Звідси неправильне сприйняття подій у Нагірному Карабасі [25].

Проблема Нагірного Карабаху продемонструвала крах національної політики КПРС. Спочатку причина міжнаціональних конфліктів зводилася до боротьби кланів у союзних республіках за свої національні інтереси. В.Дорофеєв переконував, що політизація конфлікту в Нагірному Карабасі як міжнаціонального насправді прикриває "економічне протиборство тіньовиків" [26]. Він посилався на висновок американського Центру з надзвичайних ситуацій про те, що цей конфлікт (протиборство екстремістів") вимагає тривалого застосування збройної сили. На перше місце В.Дорофеєв поставив нагальну і рішучу допомогу центральних властей (безумовно, йшлося про керівництво СРСР) "здоровим силам у державних і партійних органах" як Азербайджану, так і Вірменії в придушенні нахічеванського та ленінаканського кланів і виявлення всіх екстремістів.

Насправді причини конфлікту в Нагірному Карабасі зумовлювалися політикою московської влади, яка встановлювала кордони між закавказькими республіками, ігноруючи національні інтереси трьох народів — вірменського, грузинського, азербайджанського. Як наслідок, грубо порушувався принцип національного самовизначення, що створювало умови для Москви як арбітра у міжреспубліканських суперечностях. Отож, вірмени виводили свої вимоги з міжнародно-правового принципу права нації на самовизначення. На противагу їм азербайджанці протиставляли йому принцип непорушності кордонів згідно з гельсінськими домовленостями. Неспроможність Москви розв'язати проблему Нагір-

ного Карабаху підтвердила безуспішна діяльність особливого управління на чолі з А.Вольським.

Вже в середині 1990 р. В.Михайлов висловлював думку, що міжнаціональні взаємини в СРСР були "проблемою номер один" для компартійного керівництва [27]. Водночас у загостренні міжнаціональних взаємин він звинувачував "тіньовиків", корупціонерів, політиканів, антирадянські елементи, які прагнули влади, в той час, коли люди різних національностей хотіли жити в мирі. Однак В.Михайлов змушений був визнати існування серйозних проблем у національних взаєминах, які нагромаджувалися десятиліттями, тобто з кінця 20-х років XX ст., коли почала збільшуватися кількість всесоюзних відомств: з чотирьох у 20-х роках до 70 — у 1936 р. та понад 100 — у 80-х роках. У цьому В.Михайлов вбачав джерело тогочасних відцентрових тенденцій. За його твердженням, у міжнаціональних суперечностях, "під національною маскою проглядалася політична боротьба за владу" [28]. Врешті-решт В.Михайлов торкнувся підпільної боротьби проти окупаційної влади у західноукраїнських областях, згадав "ображених", тобто насправді репресованих людей, визнав як факт незадоволення багатьох своїм економічним, соціальним і політичним становищем, що призвело до так званого "реваншу". Нормалізувати міжнаціональні взаємини, на його думку, можна лише посилюючи роботу карних органів, тобто вдаючись до насильства. Хоча, на переконання В.Михайлова КПРС спроможна була виробити "правильні стратегію і тактику" в міжнаціональних відносинах.

За твердженням С.Андреєва, восени і взимку 1990-1991 рр. завершився процес, який розпочався 1985 р. і згодом був названий "перебудовою". Його закінчення засвідчили криваві події в Прибалтиці та катастрофа в економічній сфері. Верховна Рада СРСР почала штампувати реакційні закони, які значною мірою старіли ще до їх схвалення; виконавча і законодавча влада опинилися в руках апаратно-бюрократичного класу, волю якого виражав Президент СРСР; відбувалося повернення до старих, неефективних методів управління в народногосподарській сфері і водночас протидія новим формам вільної діяльності підприємств [29].

За А.Жарниковим, безпрецедентні міжнаціональні конфлікти в СРСР слід розглядати в контексті світових етносоціальних процесів, розрізняючи, проте, *міжнаціональні проблеми* та *міжнаціональні*

конфлікти. Перші існуватимуть і в майбутньому, бо пов'язані зі співжиттям націй. Переростання їх у міжнаціональні конфлікти в СРСР розпочалося з другої половини 80-х років XX ст., тобто в період перебудови. Підвищення національної самосвідомості зіткнулося з упертим опором адміністративно-командної системи, яка не мирилася зі змінами взагалі, а у сфері національних відносин — і поготів. У СРСР не були подолані сталінські перекручення національної політики, переважав унітаризм і диктат центру, деформованість самої системи національної самосвідомості [30].

Національні суперечності вилилися в міжнаціональні конфлікти тому, що не був створений дієвий механізм їх розв'язання. Раніше, виявляється, такий механізм існував, хоч, об'єктивно кажучи, навряд чи можна його назвати прийнятним. А.Жарников зазначав, що "цей механізм, по-перше, ґрунтувався на страху, породженому загрозою застосування насильства, і на тотальній ідеологічній обробці. По-друге, як це не парадоксально, він у дечому тримався і на місцевій республіканській бюрократії, котра була зацікавлена у збереженні своїх позицій шляхом створення видимості порядку і спокою в республіках, що так цінувався в період застою" [31]. Насправді твердження А.Жарникова засвідчують протилежне: механізму розв'язання міжнаціональних суперечностей у СРСР не було. І у доперебудовні часи національні проблеми не розв'язувалися, а лише затушовувалися так званим парадним інтернаціоналізмом, що зводився до проголошення того, чого не було насправді. Ідеологія вимагала від теорії підтвердження "історичних висновків КПРС" про "повне й безповоротне розв'язання національного питання в СРСР".

Досліджуючи генезу міжнаціональних взаємин учені доводили, що більшовики не мали впливу серед неросійських народів, тому після лютневої революції 1917 р. В.Ленін змінив тактику щодо цих народів, залишаючи незмінною стратегічну мету. А.Авторханов виділив *три етапи еволюції тактики більшовиків у національному питанні*: перший етап — В.Ленін на словах визнавав право націй на самовизначення (від II з'їзду РСДРП в 1903 р. до квітневої партійної конференції 1917 р.); другий етап — В.Ленін заявляв про самовизначення, гарантуючи державне відокремлення навіть для України (від кінця квітня до червня 1917 р.); третій етап був започаткований виступом В.Леніна на І з'їзді Рад про ідею фе-

дерації (червень 1917 р.), коли він закликав: "Нехай Росія буде союзом вільних республік" [32]. Проти "самовизначення" виступив П'ятаков, який насправді висловлював приховану стратегічну мету В.Леніна. Четвертий етап був започаткований більшовицьким переворотом у листопаді 1917 р., коли постало питання про творення нового типу колоніальної імперії. Декларацію прав народів Росії і звернення до мусульманських народів спростували самі більшовики своєю практикою в національному питанні [33]. Якщо В.Ленін виступав за диктатуру пролетаріату, що насправді означала диктатуру більшовицької партії, безумовно, з одного імперського центру, то про федерацію суверенних і рівноправних народів не могло бути й мови.

Вже в середині 20-х років XX ст. було заявлено, що національне питання в СРСР розв'язане повністю. Насправді, як зазначав В.Лебедєв, воно вирішувалося доволі своєрідно. Щоби придушити селянські повстання в 1921 р. до війська М.Тухачевського зігнали представників різних національних меншин (латишів, полонених німців, угорців, австрійців і навіть велику групу китайців). У 1937 р. з Далекого Сходу виселили всіх корейців до Казахстану та Узбекистану. Під час війни до цих двох республік переселили поволзьких німців, кримських татар, чеченців, інгушів, карачаєвців, балкарців, месхетинців та ін. Як свідчив М.Хрущов, Й.Сталін виношував такі плани і щодо українців, але не міг виселити аж 40 млн людей через відсутність транспорту. А ще на 1953 р. було заплановане виселення всіх євреїв за Полярне коло, де вже для них будувалися бараки [34].

В.І.Ленін у більшості своїх статей був гранично кон'юнктурний залежно від ситуації, тому й знаходять у нього вилучені з конкретного випадку, із контексту суперечливі твердження, що давно вже спритно використовують аматори цитат при взаємних атаках, проектуючи ці пристосовані до свого історичного часу цитати на сьогодення, що призводить до явних непорозумінь" [35].

Прискорені темпи розвитку раніше відсталих народів оберталися й тіньовими сторонами: ігнорувалася специфіка етнопсихології, вікові традиції способу життя і водночас робилася спроба нав'язати декретами нові суспільні відносини. Крім цього, міграційні процеси у деяких випадках призвели до збільшення інонаціонального населення, скорочення питомої ваги корінної нації,

що потенційно викликало загострення міжнаціональних відносин (приміром, у Прибалтиці) [36]. На зруйнування монархічної централістської імперії і на відновлення її вже як ідеї тоталітарного сталінського типу втрачено 60 млн людських життів [37].

За Д.Балашовим, усі національні конфлікти в СРСР породжені цілком і повністю радянською комуністичною владою. Для підтвердження такої тези вчений повторив відомі "аргументи" апологетів "єдиної і неподільної".

По-перше, більшовики створили національні території, що суперечило особливостям розселення в Росії, зумовленим етнічною строкатістю. Наприклад, у Казахстані казахи становили 18%, у Латвії – половина населення росіяни, до Литви приєднані білоруські землі з білоруським населенням, в Україні – 11 млн росіян, а в Росії – українців ще більше. Подібна ситуація спостерігалася в інших районах. По-друге, поділ націй на союзні й автономні спричинився до їх нерівноправності. По-третє, за часів Й.Сталіна було здійснене масове переселення народів і не всі з них повернулися на свою батьківщину [38].

Проте офіційна пропаганда постійно намагалася пов'язати націоналістичну (і навіть національну) позицію з аморальністю її прихильників. Як зазначав Х.Боков, інтернаціоналізація суспільного життя в СРСР як багатонаціональній країні підвищує інтернаціоналістську свідомість і водночас поглиблює національну самосвідомість людей. Він звертав увагу на те, що за певних умов природні національні почуття можуть перерости в націоналістичне самолюбування, марнославство та егоїзм [39]. Після алматинських подій у грудні 1986 р. казахський учений М.Сужиков стверджував: "Місництво, національний егоїзм, пихатість, марнославство є конкретними видами, формами вияву націоналізму, вони означають проповідь національної винятковості, зневагу до інших націй, протиставлення інтересів окремої національності іншим і загалом інтересам радянського народу" [40]. Таке намагання показати логічний зв'язок виявів націоналізму з аморальністю його адептів постійно використовувалося радянською пропагандою.

Й.Сталін дотримувався положення Ф.Енгельса про "контрреволюційні народи" [41]. До них зачислялися чехи і південні слов'яни, котрі за енгельсівським трактуванням, вичерпали революційні

потенції в 1848 р. і приречені на поглинання більшими і життєвостійкішими націями. Історичний розвиток спростував таку характеристику. Як відомо, і чехи, і південні слов'яни державно відродилися, але Й.Сталін на це не зважав: для нього такі "теоретичні висновки" мали практичне значення, що й виявилося у виселенні цілих народів [42].

У період перебудови відчутнішими стали проблеми малих народів. Народності Півночі заселяли майже половину території СРСР – від Кольського півострова до пониззя Амура й острова Сахаліна. У 1925 р. спеціальною постановою ЦВК і РНК СРСР в особливу групу малих народностей Півночі були виділені саами, ненці, ханти, мансі, енці, нганасани, селькупи, кети, евенки, евени, догани, юкагири, чукчі, коряки, ескімоси, алеути, ітельмени, тофалари, ульчі, нанайці, ніхви, удегейці, нігедальці, ороки, орочі і чуванці. Перед розпадом СРСР загальна чисельність їх становила понад 160 тис. осіб [43]. Учені визнають, що спроби перевести ці народи на осілий спосіб життя зазнавали невдач.

А.Жарников не погоджувався з тими, хто коріння безпрецедентних для країни і, на перший погляд, раптових міжнаціональних колізій намагався пояснити серйозними деформаціями в розвитку національних і міжнаціональних процесів, негативним тягарем минулого, суб'єктивізмом, теоретичними прорахунками, що породили тезу про цілковите розв'язання національного питання в СРСР. За його твердженням, тут йшлося не про причини, а про наслідки іншої причини, глибшої, яка спричинилася до деформацій і перекосів [44].

Напруга в міжнаціональній сфері посилювалася ще й тим, що національні околиці з волі Москви перетворилися у відстійники для злочинців, горлохватів та інших аморальних осіб, які грабували, розбещували і споювали місцеве населення, особливо на азійських просторах [45]. В.Сидоров намагався показати особливості конфліктів у різних регіонах СРСР. Наприклад, у Прибалтиці мігранти не піддавалися асиміляції ні етнічній, ні виробничій, не вважали себе робітниками естонськими, латиськими чи литовськими, а тяжіли до союзного центру і залишених домівок. Звідси – вогнища конфліктів. Психологічні причини конфліктів у Середній Азії і Закавказзі В.Сидоров пов'язував з імперськими амбіціями, бо союзні республіки начебто вважали

себе "імперіями другого сорту" щодо некорінних народів. Розрізненню на "своїх" і "чужих" слугувала також конфесійна належність, зокрема католицизм у Литві чи іслам у Азербайджані [46].

Група соціологів, економістів і психологів після відвідин Азербайджану й Вірменії намагалася періодизувати тодішні суспільно-політичні процеси в неросійських республіках. На першому етапі створювалися загальнодемократичні рухи типу народного фронту на чолі з представниками гуманітарної інтелігенції, які закликали до боротьби проти корупції, дефіцитів й екологічних порушень. На другому етапі загальнодержавний рух переростав у національно-демократичний, порушувалися питання про господарський розрахунок, критикувалася централізована система управління, а серед лідерів з'являлися особи від "тіньової економіки" з відверто антисоціалістичною орієнтацією. Нарешті, на третьому етапі "лідерами ставали націоналістично налаштовані буржуазні радикали", формувався образ ворога, пропагувалися західні моделі розвитку і водночас ідея відриву від центру, а демократичні засади поступово розмивалися [47]. Упередженість такої періодизації була очевидна, оскільки спрямовувалася на роздмухування ненависті до національних рухів у неросійських республіках.

Намагаючись дійти до безпосередніх джерел міжнаціональних конфліктів, В.Козлов переконував, що демократизація суспільного життя в СРСР розпочалася не з початком перебудови, а на 30 років раніше, тобто після XX з'їзду КПРС. Із розширенням прав деякі союзні й автономні республіки перетворювалися в "удільні князівства" з місцевими "владиками". Тоді серед титульних націй почав виявлятися "наступальний" націоналізм.

Особливе незадоволення російського вченого викликало те, що в республіках Закавказзя мови титульних націй набули статусу державних. Міжнаціональну інтеграцію в СРСР він пояснював, виходячи з марксистських методологічних засад. В.Козлов наголошує на тенденції збільшення міжнаціональних сімей (1959 р. – 5,2 млн, а в 1979 р. – 9,9 млн, або 15% усіх сімей) на тлі значного поширення "інтернаціональних елементів загальнорадянської культури" в її російськомовних формах, визнання неросійським населенням російської мови за рідну. Він погоджувався з концепцією "радянського народу" як "нової історичної інтернаціональ-

ної спільності людей", але не підтримував висновків про завершення цього процесу. Розвиток економічної інтеграції стимулював взаємодію національностей, посилював безпосередні контакти, що було цілком об'єктивним; водночас ці явища "не могли не викликати протидії з боку прибічників націоналістичних течій, насамперед еліти "титульних" націй і частини національної інтелігенції". Як наслідок, активізувався націоналізм "оборонного" типу [48].

У засобах масової інформації інтернаціоналізм трактувався як підпорядкування інтересів нації спільним інтересам усіх народів СРСР. Відомчі інтереси центральних органів, союзних відомств вважалися загальнодержавними, інтернаціональними, а інтереси республік таврувалися як вузькомісцеві, другорядні. За період перебудови у документах КПРС йшлося не про підпорядкування інтересів, а про гармонізацію міжнаціональних відносин, яка вимагала врахування специфічних інтересів націй і народностей.

Як зазначав Р.Абдулатипов, у часи сталінщини і застою ігнорувалися роль і місце національного в інтернаціональному, забувалося, що, з одного боку, не може бути інтернаціонального (загального) без національного (особливого, одиничного), а з іншого — безнаціональне — це взагалі не інтернаціональне. Водночас як із національного, так і з інтернаціонального вихолощувався гуманістичний, загальнолюдський зміст. Попри такий підхід він переконував, що: "СРСР — унікальний союз народів, вільних від соціального і національного гноблення" [49].

За твердженням Р.Абдулатипова, деформації в національній політиці не зміцнювали, а послаблювали позиції інтернаціоналізму, ускладнювали міжнаціональні відносини призводили до кризових ситуацій. Серед цих деформацій називалися недостатня увага до специфічних інтересів націй і народностей, безпідставне обмеження господарсько-економічної і політичної самостійності союзних республік та інших національних формувань з боку центральних органів і відомств, нівелювання культурної самобутності народів, нанесення шкоди природному середовищу і погіршення екологічної ситуації, нехтування розвитком національної самосвідомості, національних мов, різка зміна демографічної ситуації, що зачіпала інтереси й почуття корінного населення [50].

Всебічно підійти до міжнаціональних суперечностей у СРСР перед його розпадом намагалася І.Крупник. Вона зазначала, що "перед радянським суспільством стоїть питання: чи здатне воно знайти гармонійне (або хоч би розумне) поєднання інтересів народів, які входять до нього, або нас чекає нове посилення напруженості в міжнаціональних взаєминах" [51].

Пояснення причин міжнаціональних суперечностей у радянській науковій і публіцистичній літературі зазнало істотної еволюції. Можна виділити принаймні п'ять різних етапів. Спочатку в загостренні міжнаціональних взаємин у СРСР звинувачували екстремістів у союзних республіках. Потім почали шукати причини в економіці. Відтак вже в першій половині 1989 р. міжнаціональні конфлікти намагалися пояснити деформаціями первісного плану радянської федерації. Ця концепція віддзеркалювалася в національній політиці КПРС. Початок таких деформацій датувався другою половиною 20-х років. Згодом дійшли висновку: все, що відбувалося, було закономірним процесом, бо намічався неминучий розпад СРСР як імперії, створеної насильно. До речі, ще в 1918 р. Й.Сталін наголошував, що суб'єктами Російської Федерації мають стати Польща, Україна, Фінляндія, Крим, Закавказзя, Туркестан, Киргизія, частина Казахстану, татаро-башкирська територія, Сибір та ін. Нарешті, в часи перебудови звернули увагу на факт: незадоволення націй їхнім становищем у СРСР як імперії.

До міжнаціональних суперечностей спричинилися політичні фактори, які передбачали збіг політичних і національних (національно-культурних) чинників. Як зазначала І.Крупник, таку причину обґрунтував ще в 1983 р. професор Кембріджського університету Е.Гелнер у праці "Нації і націоналізм". Якщо державні інститути не гарантують національного розвитку, то виникають рухи протесту — і конфлікт неминучий. Націоналізм орієнтується на створення нових національних культур, які вимагають від держави захисту. Як рух великих й індустріалізованих міст націоналізм не можна списувати на випадковість чи реакційність, бо через 80-річну відсталість народи СРСР лише тепер (на початку перебудови. — *І.М.*) вступають в епоху націоналізму, що цілком закономірно. Отож, суть міжнаціональних конфліктів зумовлюється "боротьбою за контроль над системою національно-культурного відтворення, за створення політичних інститутів для забез-

печення реального суверенітету нації, оскільки попередні інститути виявилися ущербними або неефективними" [52].

І.Крупник звернула увагу на ще один чинник міжнаціональних суперечностей: особливості переходу радянського суспільства в XXI ст., які вимагали знайти форму політичного, економічного й національного ладу у контексті світової цивілізації, відповідно до рівня розвинених держав і націй. Адже економічні та політичні структури СРСР відтворювали реалії 40-50-х років XX ст. з такими проблемами, як авторитарна система влади, ідеологія військового протиборства наддержав, пріоритет важкої промисловості, ресурсомістких і металомістких галузей економіки, закритий національний ринок, суворий контроль над кордонами і міжнародними контрактами, ієрархічна структура багатонаціональної держави і територіальний принцип автономії у сфері національних взаємин. Останнє І.Крупник пояснювала так: "Ставлення до етнічних меншин і національного суверенітету звичайно перегукується зі ставленням до демократії і плюралізму, права націй на самовизначення, необхідності політичної та економічної реформи, із загальними поглядами на майбутнє держави" [53].

Більшість людства в другій половині XX ст. створила нові цивілізації з розвиненими інформаційними зв'язками, вільним пересуванням через державні кордони, потужними каналами комунікацій і міжнародних послуг, багатонаціональною і багаторасовою структурою суспільства. СРСР як відстала країна відчайдушно намагалася вийти на шлях прискорених реформ, тобто страждала від тих недуг, які західні держави переживали ще у 40-60-ті роки XX ст., відмовляючись від колоніальних володінь, застарілих галузей промисловості та водночас приймаючи мільйони іммігрантів, що змінило етнічний і расовий склад європейських націй.

Для дослідження причин загострення міжнаціональних відносин важливе значення має порівняння російського (радянського) імперіалізму на широкому євразійському просторі із західноєвропейським, чи ширше — західним імперіалізмом, який докорінно відрізняється від того, що створився на широкому євроазійському просторі. А.Авторханов, емігрант "другої хвилі", підкреслював: "Радянський тип імперіалізму домагається не просто підкорення чужих народів і привласнення їхніх багатств, а він ще ставить кінцевою метою навернення підкорених народів у нову комуніс-

тичну віру, щоби нав'язати їм комуністичний спосіб життя" [54]. Аналізуючи розвиток СРСР наприкінці 80-х років, учений дійшов висновку, що розпад імперії розпочнеться з її околиць, що посилило інтерес західних країн до неросійських народів. Водночас він вказував на три головні причини збереження СРСР як імперії: 1) "абсолютна досконалість військово-поліційного управління", яке забезпечує тотальний контроль за життям людини; 2) "науково розроблена система превентивного, вибіркового, але систематичного контролю" інакшомислення, індивідуального чи групового; 3) "політична природа радянської урядової системи" з необмеженою партійною владою, підпорядкуванням їй інтересів не лише особи, а й соціальних груп, класів і цілих народів [55].

Американський журналіст Д.Ремник у розмові з В.Дорофеєвим наголошував, що над СРСР тяжіє його історія, бо концепція інтернаціоналізму, яку В.Ленін заклав в основу цієї імперії як фундаментальну засаду, виявилася утопічною і на зламі двох останніх десятиліть XX ст., особливо наприкінці 80-х років, спричинилася до багатьох міжнаціональних конфліктів. Порівнюючи програмні документи народних фронтів у союзних республіках СРСР, Д.Ремник стверджував, що в майбутньому взаємини Росії з ними можуть нагадувати взаємини Англії з Індією чи Франції з Алжиром, які розвивалися самостійно, але підтримували зв'язок. В.Дорофеєв зіслався на офіційну позицію радянського керівництва про співжиття суверенних союзних республік і автономних утворень у "рамках справжньої кооперації" [56].

Насильне переселення народів, недооцінка національного коріння, способу життя, релігії, обрядів негативно позначилися на культурному розвитку народів. Провина за такий стан лягала на місцевіх кадри, які рівнялися більше на Москву, ніж на рідний народ. Ч.Гусейнов і В.Недошивін вбачали причину в тому, що після захоплення влади більшовиками на керівні посади в неросійських республіках висувалися люди невисокого культурного рівня (півкультури"), які були переконані, що інтернаціоналіст має ганити все національне та орієнтуватися на чужу, тобто російську культуру [57].

Водночас не слід нехтувати тим, що в КПРС переважали росіяни, які, безумовно, за короткий час не могли позбутися імперського мислення. КПРС налічувала 19 300 650 осіб, з яких 10 533 900 проживали в РРФСР, 3 299 300 — в УРСР, а в компартії

інших союзних республік не налічували навіть по мільйону осіб. Склад КПРС за національним критерієм не оприлюднювався, хоча зрозуміло, що частка росіян у компартійних організаціях союзних республік була чимала, бо вони як національна меншина стояли, як правило, на другому місці після представників титульної нації. Мислення ідеологічного активу КПРС відзначалося заскорузлістю: за півтора року до розпаду СРСР, коли радянська модель соціалізму зазнала цілковитого краху, 81% опитаних партійних активістів вважали праці В.Леніна "методологією (методом) аналізу сучасних явищ і процесів суспільного життя", а 57% — дотримувалися думки, що на його ідеях слід будувати платформу партії з національного питання, хоча вже навіть публікації у партійних часописах спростовували такий погляд, обґрунтовуючи його непридатність у нових умовах [58].

У СРСР всіма прибутками союзних республік розпоряджалися центральні партійні органи, а кремлівські керівники звинувачували неросійські республіки в утриманстві. Москва посилала в національні республіки свою бюрократію, технічний командний склад, а ці республіки мали віддавати в Росію надлишкову (дешеву) робочу силу. Союзні республіки почали домагатися тих фіктивних прав і законів, які ще недавно Москва використовувала тільки для зовнішньополітичної пропаганди про "торжество ленінської національної політики".

Посилення міжнаціональних конфліктів в СРСР зумовлювалося двома факторами: 1) колоніальним характером імперії; 2) малочисельністю народів СРСР або відсутністю традицій національної державності. Другий фактор, про який згадував Б.Львін, дуже спрощений, адже існували невеликі республіки з більшою кількістю населення, а низка народів мала в минулому національну державність. Серед них і за населенням, і за державницькими традиціями чільне місце посіла Україна. Далеким від реальності було твердження вченого про невизначеність кордонів між націями СРСР. Якщо брати до уваги союзні республіки, то адміністративні кордони між ними визначені, хоча, звісно, вони не завжди відповідали етнічним межам. За Б.Львіним, корінний і вихідний пункт усіх радянських проблем — це національна проблема [59].

Звісно, вчений мав рацію, що за часів радянської влади штучно були створені передумови для загострення міжнаціональних супе-

речностей. У столиці більшості республік робітничий клас великих заводів — це переважно етнічні росіяни, тобто національний поділ збігався із соціальним та професійним.

Як заперечення Б.Львіну прозвучала думка С.Васильєва, яку він висловив ще на початку 1989 р.: "Фактично за 70 років Радянської влади визріли передумови для національного суверенітету не тільки у найрозвиненіших, а й практично в усіх союзних і деяких автономних республіках" [60]. Приклад подала найменша союзна республіка. У листопаді 1988 р. надзвичайна сесія Верховної Ради Естонської РСР встановила верховенство республіканських законів на всій території, внесла зміни до конституції. Стаття 11 основного закону республіки констатувала: "У винятковій власності Естонської РСР перебувають земля, її надра, атмосферне повітря, внутрішні та територіальні води, шельф, ліси та інші природні ресурси. Власністю Естонської РСР є також основні засоби виробництва і промисловості, будівництва і сільського господарства, засоби транспорту і зв'язку, державні банки, майно організованих державою торговельних, комунальних та інших підприємств, а також інше майно, яке потрібне для виконання завдань Естонської РСР". Такі заходи Р.Таннер пояснював тим, що лише на своїй землі естонці можуть зберегтися як нація, тому змушені боротися з бюрократичними відомствами в Москві, які керуються психологією кочівника — "прийшли, розтратили, рушили далі" [61]. М.Бронштейн наголошував, що республіканський госпрозрахунок, економічний суверенітет республік Прибалтики аж ніяк не означав замкненої економіки. Проте естонський учений заявляв: "Ми не хочемо платити за повороти північних рік, різні економічні авантюри, а хочемо брати участь у програмах відповідно до наших можливостей і за спільно виробленими критеріями" [62]. На думку політолога К.Халлік, відомча система призвела до утворення в союзних республіках двох соціальних систем: 1) місто, промисловість, більш розвинені соціальні структури — сфера некорінних націй; 2) село, немеханізована праця — сфера корінного населення. Фактично, естонська національна структура деградувала в містах, звузився соціальний ареал, виникали диспропорції типу "село — місто", "промисловість — сільське господарство", "індустріальна праця — праця послуг" [63].

Унаслідок соціально-національного розмежування намітилася істотна різниця в соціально-економічних інтересах національних

спільнот. Єдиний шлях інтегрувати їх — це економічний суверенітет союзної республіки. Офіційна пропаганда часто підкреслювала, наскільки збільшився в умовах радянської влади обсяг промислового виробництва в республіках Прибалтики, але не звертала уваги на те, що лише незначна її частка перебувала в розпорядженні самої республіки. Приміром, наприкінці 80-х років у Латвії вона становила лише 5,5% фондів промисловості [64]. На III з'їзді Народного фронту Латвії проголошувалося: "Права нації вище, ніж права людини". У цій республіці термін "мігранти" був замінений новим — "колоністи" [65].

А.Жарников звернув увагу на стійкість національного фактора завдяки його етнічній стороні, що передбачало реальну можливість дисгармонії між соціально-економічним і національним розвитком суспільства. Ще К.Маркс і Ф.Енгельс намагалися розв'язати суперечність соціального і національного факторів, а формулу знання зазначеної суперечності висловили в тезі про "пролетарську націю", тобто обов'язок пролетаріату "піднестися до становища панівного класу, конструюватись як нація" [66]. У 20-х роках XX ст. серед більшовиків намітилися два підходи до національного питання: *демократичний* та *централізаторський*. А.Жарников вважав, що практично сталінська "автономізація" може розглядатися як спроба поєднати два підходи, один з яких — за "максимальний розвиток демократичних засад", а інший — за "міцну централізацію". Саме за такий підхід висловлювалися на VIII з'їзді РКП(б) Г.П'ятаков і М.Томський, що означало трактування права націй на самовизначення як "дипломатичної гри" і "неминучого зла". А.Жарников зазначав: "Закономірно допустити, що ситуація, яка склалася нині у сфері національних відносин, — це результат фактичного краху командно-адміністративної системи" [67]. Вихолостивши суть принципу самовизначення націй, адміністративно-командна система цілеспрямовано підмінювала його концепцією "старшого брата". Цим зумовлювалося негативне ставлення до росіян у неросійських республіках.

Радянське суспільствознавство дуже болісно переорієнтовувалося в оцінці міжнаціональних суперечностей. У традиційному офіційному дусі Г.Смирнов звинуватив у загостренні міжнаціональних відносин "націоналістичні елементи, котрі найвище ставлять навіть не інтереси нації, а особисті амбіції, різнорідні

корумповані елементи вдаються до підбурювання, сіють міжнаціональні чвари, організовують екстремістські акції" [68].

Як констатував учений, теза про "пріоритет інтересів основної нації" має значний вплив у республіках Прибалтики. Під таким кутом зору переосмислювалася мета і рушійні сили перебудовних процесів, які, за трактуванням деяких діячів народних фронтів, переростали у національно-визвольні рухи, що не збігалося з первинним задумом компартійного керівництва про оновлення суспільства. У період перебудови її суб'єктом уже визначалася нація, а не партія. Г.Смирнов наголошував на "ідеологічному оформленні політичного руху, який робив ставку на формування своєї масової бази при допомозі національного фактора" [69].

За переконанням Г.Смирнова, зняти напругу в міжнаціональних відносинах можна двома способами: ціною відмови від демократії та рішучим поворотом до неухильного дотримання принципу повної рівноправності і самовизначення націй на основі міжнародно-правових норм у гуманітарній сфері, тобто при дотриманні прав людини, громадянина і народу. Перший шлях міг завести в глухий кут, а до другого в СРСР ще не підготований ґрунт, бо не так легко позбутися синдрому "старшого брата" чи синдрому національної винятковості російського народу [70].

У період перебудови керівництво СРСР пересвідчилося, що силове розв'язання національних проблем не давало бажаних результатів. Союзний центр залишився на старих офіційних позиціях, а водночас вплив місцевої партійно-державної бюрократії послабювався, бо вона втрачала колишню підтримку з Москви, і залишилася віч-на-віч з новими реаліями. Наголошування А.Жарникова на політизації національних відносин у період перебудови [71] вже само собою було нонсенсом, адже національні відносини не можуть бути неполітичними.

Отже, спроби розв'язати міжнаціональні суперечності традиційними методами підтверджували свою безперспективність. Ці суперечності дедалі поглиблювалися.

2. Загострення мовно-етнічних конфліктів

Міжнаціональні суперечності в СРСР набули особливої гостроти в духовній сфері, насамперед у питаннях мови. Як уже зазначалося, перебудова не спричинилася до їх виникнення, а лише

створила умови для виходу на поверхню. Мовна проблема — це складова частина сфери духовного життя, тому її слід розглядати саме в цьому контексті.

Радянський дослідник національного питання Е.Баграмов виділив такі суперечності в духовній сфері: між підвищенням національної самосвідомості і поглибленням інтернаціоналізації; між загальнорадянським і національним патріотизмом; між принципом духовної рівноправності народів і прагненням відстояти пріоритет мови і культури народу, який дав назву республіці; між потребою взаємозбагачення культур і прагненням частини інтелігенції замкнутися в рамках своєї національної культури, щоби зберегти її самобутність і водночас "чистоту нації" [72]. У національних ідеях, за твердженням Е.Баграмова, прихована величезна потенційна сила, тому не треба поступатися ними і піддаватися впливу різних неформальних об'єднань. Не варто відмовлятися від поняття "національна самосвідомість", яка на офіційному рівні ототожнювалася з націоналізмом.

Аналізуючи висновки Е.Баграмова, слід зважати на тогочасні умови. Звісно, дослідник перебував під впливом так званої ленінської теорії національного питання, але він не міг недооцінювати посилення міжнаціональних суперечностей. На нашу думку, серед цих суперечностей на перше місце слід поставити суперечність між прагненням неросійських народів зберегти свою самобутність і посиленою русифікацією їхнього духовного життя під маскою "інтернаціоналізації". Мета русифікації відома: формування радянського народу як нової історичної, соціальної та інтернаціональної спільності, але з російською мовою спілкування.

Нереальність творення такої спільноти природним шляхом стає очевидною, якщо проаналізувати національно-лінгвістичний склад населення СРСР. За цими ознаками виділялося 12 основних груп: слов'янська, тюркська, угро-фінська, летто-литовська, вірменська, картвельська, романська, єврейська, іранська, чечено-дагестанська, германська, абхазо-адигейська. Спочатку мовна політика орієнтувалася на внутрішньогрупову "мовну консолідацію". Водночас офіційна пропаганда наголошувала, що цей процес не може бути стихійним, тому його слід підпорядкувати єдиному державному плануванню.

З початку 60-х років XX ст. національна політика зазнала значних змін. Радянський статистик П.Подьячих писав про два

напрями асиміляції в СРСР: внутрішньогруповий і міжгруповий. Якщо у першому випадку асиміляція мала форми "узбекизації", "таджикизації", "грузинізації", "аваризації", то другий — передбачав так звану "інтернаціоналізацію". Фактично П.Подьячих приховав русифікацію неросійських народів у такій формулі: "паралельно до консолідації відбувається асиміляція" [73]. Слід зазначити, що русифікація поєднувала і внутрішньогрупову, і міжгрупову асиміляцію: в слов'янській групі відбувалася посилена асиміляція українців і білорусів, а у міжгруповій площині вона приховувалася під "інтернаціоналізацію".

Після приходу до влади Л.Брежнєва радянське керівництво відмовилося від "зональної асиміляції", цебто проміжного етапу "зональних мов", або внутрішньогрупової асиміляції. Тоді визначилася орієнтація на прямий шлях "інтернаціоналізації" всіх мов на основі російської, як начебто "другої рідної мови". Водночас нав'язування російської мови доповнювалося приниженням неросійських мов, які оголошувалися "неписемними", "молодописемними" (приміром, у Туркестані) чи "неперспективними" (в Україні, Білорусії). Така підступна політика в національному питанні була піддана критиці у самвидавній праці І.Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

Як зазначав А.Бразаускас, Радянський Союз не став "нормальною" багатонаціональною державою й опинився перед реальною загрозою розпаду. Відсутність "надетнічної цивілізаційно-культурної спільноти" не могла забезпечити міжнаціональної єдності, тому "в конкретних умовах Радянського Союзу плани злиття націй виявилися приреченими на провал" [74]. Однак офіційна позиція не зважала на реальність. В.Михайлов переконував, що про "нову історичну, соціальну й інтернаціональну спільність людей — радянський народ" треба говорити як про незаперечний і очевидний факт. Така офіційна позиція викликала протест з боку національної інтелігенції, особливо її творчої частини, бо сприймалася як атака на національне, як спроба нівелювати і знищити його. Водночас, ігнорувалося інтернаціональне, пропонувалося запровадити окреме громадянство союзної республіки, хоча воно передбачене на конституційному рівні поряд із громадянством СРСР. Однак В.Михайлов нав'язував думку, що вимога республіканського громадянства не виправдана і в правовому, і в

політичному розумінні [75]. Учений (і водночас високого рангу партійний працівник) посилався на ленінське положення про те, що національні відмінності зберігатимуться ще дуже довго після перемоги соціалізму у світовому масштабі [76].

В.Михайлов змушений був визнати, що прагнення представників неросійських народів задовольнити свої культурні потреби розцінювалося як націоналізм, а подібні вимоги росіян сприймалися як цілком законні. Він наголошував, що XIX Всесоюзна партконференція вказувала на потребу піклуватися про активне функціонування національних мов у різних сферах державного, суспільного і культурного життя, і посилався на вимогу В.Леніна "запровадити найсуворіші правила щодо вживання національної мови в інонаціональних (неросійських. – *І.М.*) республіках і перевірити ці правила особливо ретельно" [77].

Звичайно, більшовики не могли ігнорувати національного питання в багатонаціональній Росії. У своїй першій партійній програмі вони проголошували право людей різних національностей на користування і здобувати освіту рідною мовою. Проте за допомогою ленінських цитат можна підтвердити чи заперечити протилежні ідеї. Коли було вигідно, то лідер більшовиків заперечував привілеї для будь-якої мови в багатонаціональній державі: "Демократична держава безумовно повинна визнати *повну свободу* рідних мов і відкинути привілеї однієї з мов" [78]. В.Ленін називав визвольні змагання українського народу рухом "до свободи і рідної мови". Водночас навіть в умовах дореволюційної Росії він підкреслював, що "потреби економічного обороту завжди змусять національності, які живуть в одній державі (поки вони захочуть жити разом), вивчати мову більшості. Чим демократичніший буде лад Росії, тим... настійніше потреби економічного обороту штовхатимуть різні національності до вивчення мови, найбільш зручної для спільних... зносин" [79]. І тут же наголошував на протилежному прикладі функціонування різних мов в одній державі: "Маленька Швейцарія не втрачає, а виграє від того, що в ній нема єдиної загальнодержавної мови, а їх аж три: німецька, французька і італійська" [80]. Отож, виходило, що маленька Швейцарія виграє без загальнодержавної мови, а велика Росія дотримується іншого критерію демократизму в мовному питанні: економіка змусить вивчати мову більшості.

Національна політика партії в перші роки її беззастережної диктатури зумовлювалася прагненням відновити державу у колишніх кордонах. На X з'їзді РКП(б) ставилося завдання "допомогти трудовим масам невеликоруських народів догнати центральну Росію, що пішла вперед" [81]. В.Ленін вимагав "сприяння не тільки фактичній рівноправності, а й розвиткові мови, літератури трудящих мас пригноблюваних раніше націй для усунення слідів успадкованих від епохи капіталізму недовіри і відчуження" [82].

Насправді мовний розвиток неросійських республік пішов у протилежному напрямі — постійного загострення взаємин між росіянами та іншими народами СРСР.

Різне становище російської мови як мови міжнаціонального спілкування і мов інших народів СРСР призвело до того, що мова титульних націй союзних республік витіснялася. Росіяни не хотіли вивчати мову народу, і на землі якого вони прожили, але вимагали від цього народу знання російської мови. Напередодні розпаду СРСР росіяни, що оволоділи мовою титульних націй союзних республік, становили в Литві — 36, Україні — 30, Білорусії — 29, Вірменії — 27, Латвії — 19, Грузії — 15, Естонії — 12, Молдавії — 11, Азербайджані — 9, Казахстані — 7, Таджикистані — 3, Туркменії — 2, а в Киргизії — 1,1%. Водночас російською мовою, окрім рідної, вільно володіли в СРСР 60% українців, 50% узбеків, 80% татар, 43% вірменів, 60% латишів і тощо [83].

У період перебудови партійне керівництво зіткнулося з тенденцією розвитку "національного патріотизму", до чого не було підготоване. Виникнення народних фронтів у неросійських республіках не оцінювалося з позицій перспективи. Поспішно сформовані інтерфронти не сприяли розв'язанню міжнаціональних суперечностей, а дедалі загострювали їх. Приміром, у Латвії Народний фронт та Інтерфронт розділили людей за критерієм: місцеві (корінні) жителі — в Народному фронті, а прибульці (іммігранти) — в Інтерфронті. Останні часто розглядали республіку лише як чергове місце проживання. У Народному фронті Латвії латиші становили 80%, а в Інтерфронті переважали росіяни. Національна основа конфронтації очевидна, бо неоднаковим було розуміння самої перебудови, хоча національні проблеми набували соціального характеру. Живучи в Латвії, латиш змушений був знати російську мову, щоби спілкуватися в різних установах і організаціях, а

росіянин обходився рідною мовою. Інтерфронт виступав за двомовність, що фактично означало збереження становища, але не порушував питання про суверенітет [84].

Узаконення державного статусу мов титульних націй у союзних республіках було сприйняте негативно в російському (і російськомовному) середовищі. В.Дорофеєв вважав, що межа в загостренні міжнаціональних відносин у Литві пролягає через закон про державний статус литовської мови [85]. Цікаво, що державний статус мови титульної нації в республіках Закавказзя був установлений на конституційному рівні давніше, але не спричинився до такої реакції, як пізніші вимоги визнати державними мови титульних націй союзних республік у період перебудови. Причина, напевне, в тому, що докорінно змінилася ситуація: конституювання мови титульної нації союзної республіки в період перебудови вже розглядалося в контексті боротьби за реальний суверенітет нації. Як наслідок, руйнувався один із принципів СРСР, так звана національно-російська двомовність. Тепер на роль мов міжнаціонального спілкування республік мали претендувати мови їх корінного населення. Доречно згадати тезу Т.Венцлови: "Права людини є одночасно індивідуальними і колективними: право людини — представника народу — зберегти мову, культуру, створити власну державу, яка є найбільшим гарантом усіх прав. У цьому сенсі націоналізм не є явищем негативним: бажання утвердити себе і свій народ у світі принесло чимало прекрасних плодів" [86].

Партійне керівництво після невдалих спроб придушити народний рух силою змінило тактику, намагаючись внести у нього розкол. В.Михайлов протиставляв "крикливо-демагогічному псевдопатріотизмові" патріотизм діяльний, який виходив на інтернаціоналізм, на службу загальнолюдським інтересам, без національної замкненості, упередженого ставлення до інших народів та їхньої культури. Водночас, він зазначав, що треба протистояти двом крайнощам — національному нігілізму і націоналізмові, межа між якими зумовлена претензіями на винятковість і вищість свого народу.

Як видно, трактування Т.Венцлови і В.Михайлова — різні. Окрім цього, другий фактично підмінював поняття націоналізму шовінізмом. К.Брутенц вважав, що "націоналізмові властиві ідеї національної вищості і національної винятковості, які набули більшого

чи меншого розвитку залежно від історичних обставин, від взаємовідносин певної нації з іншими" [87]. Шовінізм трактувався як "крайня форма націоналізму, проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам усіх інших націй, поширення національного чванства, розпалювання національної ворожнечі і ненависті" [88]. Звісно, при такому підході сама суть націоналізму розмивається.

Суспільно-політична думка дає змогу зафіксувати "серцевину" націоналізму. Якщо брати до уваги більшість визначень, то вони зводяться до такого варіанту: націоналізм — це ідеологія, в якій нація є найважливішим поняттям і центральною цінністю. Водночас ці визначення містять застереження, що "не варто ототожнювати націю як найважливішу цінність з нацією як найвищою та абсолютною цінністю", бо абсолютизація нації властива лише окремим видам націоналізму, до яких належить інтегральний націоналізм [89].

Пояснюючи роль національного чинника, В.Михайлов зазначав, що інтернаціоналістська свідомість не може розвиватися лише по висхідній лінії, бо тут можливі ухили, деформації і навіть у певний час на якомусь відрізку шляху — рух назад. Він ставив завдання надати цьому рухові здорового, свідомого характеру: "Ми маємо зробити національний фактор не перепоною і гальмом оновлення, а рушійною силою перебудови" [90]. Проте В.Михайлов застерігав, що не слід відпускати національні відносини на самоплив.

Підвищення національної свідомості в умовах перебудови охопило всі народи. Е.Баграмов вбачав у цьому заперечення попередньої практики применшення національного і трактування навіть природного інтересу до нього як націоналізму. Однак він висловлював стурбованість ігноруванням інтернаціональних основ СРСР і нерозумінням доконечності інтернаціонального виховання мас. У партійній платформі з національного питання, за його переконанням, слід визначити програмну мету комуністів, їх ідеал, яким В.Ленін вважав досягнення повної інтернаціональної єдності людства [91].

Якщо інші радянські вчені протиставляли національній самосвідомості націоналізм, то С.Калтахчян вбачав у ній два спрямування — як справжнє, так і перекручене. Йшлося про усвідомлення етнічної спільноти і ставлення до інших етносів; відданість

національним цінностям — мові, території, демократичній культурі; усвідомлення соціально-державної спільноти; патріотизм; усвідомлення спільності в національно-визвольній боротьбі; ставлення до національно-визвольної боротьби. Свій погляд на національні взаємини С.Калтахчян формулював так: "Відмінності в національно-етнічних особливостях людей самі собою жодного принципового значення не мають" [92].

Звертаючи увагу на психологічну напругу, що виникала через незнання мови титульної нації союзної республіки, С.Калтахчян переймався насамперед тим, що створення умов для рідної мови могло завадити інтернаціоналістському вихованню. Тому він ратував за збереження всіх набутків часів посиленої русифікації, розширення вжитку російської мови серед неросійських народів. Проблему розвитку мов учений зводив до так званої "двомовності", нападав на тих представників неросійських народів, які не знали російської мови, що утруднювало інтернаціональні контакти, заважало створенню інтернаціональної атмосфери в Союзі, в республіках, у трудових колективах, більшість з яких багатонаціональна" [93].

Попри загострення міжнаціональних взаємин у пресі наприкінці 80-х років XX ст., як правило, й далі наголошується на утвердженні "національно-російської (російсько-національної) двомовності". Безпідставність такого формулювання в тому, що російська мова є також національною мовою. В.Биченков заперечував таке формулювання: "Національна мова збігається у них (росіян. — *І.М.*) з мовою міжнаціонального спілкування" — зазначав В.Биченков [94]. Він же висловлював побажання, щоби росіяни вивчали мову республіки, в якій живуть і це стало б для них "внутрішньою потребою, моральною нормою, ознакою високої культури" [95].

Офіційної позиції про підвищення ролі та значення гармонійного розвитку двосторонньої двомовності — національно-російської і російсько-національної — дотримувався Е.Тадевосян. Однак він не заперечував проти того, щоби російська мова в СРСР набула статусу державної або мови міжнаціонального спілкування на офіційній основі. Національний нігілізм, за його переконанням, не сумісний зі справжнім інтернаціоналізмом. Учений визнавав неприйнятним таке становище, коли росіяни за десятки років проживання в інших республіках не вивчили мови

місцевого населення. Водночас він виступав проти насильства в мовній сфері: "Треба не змушувати, а роз'яснювати, переконувати в необхідності оволодіння російськомовним населенням мовою корінної національності, а представниками останньої — російської мови, створювати для цього реальні можливості і передумови" [96]. Оскільки "мови корінних національностей опинилися в кризовій і передкризовій ситуації", бо на практиці розвиток національно-російської і російсько-національної двомовності не був гармонійний, що призвело до серйозних перекосів і деформацій, то Е.Тадевосян захищав надання державного статусу мовам титульних націй союзних і автономних республік [97].

На противагу іншим радянським ученим, які шукали обґрунтування своїх поглядів у працях В.Леніна, Е.Тадевосян вказував на доконечність конкретно-історичного підходу до мовних проблем. Він був проти того, щоби безумовно негативне ставлення більшовицької партії та її вождя до політики нав'язування царизмом російської мови як обов'язкової державної переносити на принципово інші умови СРСР періоду перебудови. Проте сам Е.Тадевосян, пояснюючи суть державної мови, спирався на ленінські положення проти виділення російської як обов'язкової державної мови [98]. Водночас учений виступав проти підтримки державної мови при послідовному дотриманні принципів буржуазного демократизму [99]. Щоби поняття "державна мова" не сприймалася як "привілейована", він запропонував вживати поняття "офіційна мова" [100].

Відтак Е.Тадевосян фактично скотився до апології мовного становища в СРСР. Він виступив проти так званого мовного "шовінізму", тобто вивчення державної мови республіки поза волею людей. Така позиція "добровільності" в умовах поширеної русифікації фактично знецінювала державний статус мови титульної нації. Та вчений пішов далі: виступив за надання статусу державної мови в союзних і автономних республіках і мові російській, що, безумовно, могло лише законсервувати тодішній стан у мовній сфері, а в деяких випадках визнавати державними навіть декілька мов.

Підійти по-новому до ролі російської мови серед неросійських народів намагався А.Рязанов. Абсурдна практика у мовній сфері, стверджував учений, призводила до того, що все національне ототожнювалося з націоналістичним, а все інтернаціональне —

з російським, тобто національне й інтернаціональне розводилися по різні боки барикад. За його переконанням, теоретична формула К.Маркса про злиття мов і націй у сферах практики й ідеології допускала можливість експансії та асиміляції [101].

Протилежних поглядів дотримувався Г.Гусейнов, який називав себе "росіянином (русским человеком) азербайджансько-єврейського походження". Він переконував: "Демократія" в національному питанні змушує піднести придушення національних меншин до рангу державної політики" [102]. Далі пропонував зреагувати на узаконення державного статусу мов титульних націй у республіках. Інакше на питання національних меншин дивився латиш В.Белшевіца, пропонуючи створити "Червону книгу народів СРСР", а також розробити всесоюзно-республіканське законодавство, яке би охороняло права малих етнічних груп і обмежувало права відомств на території їх заселення [103].

Представники нечисленних народів підходили до проблем мови різноаспектно. Чуваський учений А.Хузангай вважав, що "денаціоналізація — це одне з джерел різнорідних антисуспільних явищ" [104]. В.Латишева констатувала, що серед народу комі, особливо інтелігенції, знижується інтерес до рідної мови, рідної культури, насамперед у Сиктивкарі. Таке становище не лише означало загибель національної культури, а й негативно впливало на моральність, основою якої є культура [105]. У Північній Осетії всі районні газети видавалися російською мовою, а єдина осетинськомовна газета опинилася перед загрозою закриття. У телебаченні також панувала російська мова — 80% російськомовних телепередач [106]. Про результати національної політики в СРСР переконливо свідчить статистика. Після революції на території РРФСР проживало 193 народи ("языки"). У 1937 р., тобто через 20 років, підручники в СРСР видавалися 90 мовами, а вже в 1988 р. навчальний процес здійснювався 39 мовами [107]. Отже, за 51 рік зникла 51 мова.

Щодо мовної політики в Україні, то тут мова титульної нації — українська — усувалася з громадсько-політичної, виробничої, культурно-просвітницької сфер. Якщо у 1946 р. на території УРСР було випущено для вищої школи 106 назв підручників, з яких 90 — українською, а 16 — російською мовою, то в 1980 р. — відповідно 38 і 422 [108].

Звісно, таке становище спостерігалося не лише в Україні. В містах Білорусії, Казахстану, Киргизії, автономних республік і областей РРФСР найважливішим аспектом мовної проблеми було оволодіння рідною мовою представниками корінної національності [109].

Русифікація неросійського населення особливо посилилася після 1938 р., коли вийшла постанова РНК СРСР про обов'язкове вивчення російської мови в Радянському Союзі [110]. А партійно-державна настанова за часів М.Хрущова про добровільний вибір батьками мови навчання своїх дітей зумовила новий виток русифікації. Надане батькам право обирати для своїх дітей мову навчання, за характеристикою Д.Павличка, було антинародним й антигуманним, бо орієнтувалося на виховання перевертнів. Кількість шкіл з певними мовами навчання має відповідати національному складові населення республіки. Д.Павличко нагадував, що В.Ленін виступав проти русифікаторських спроб витіснити українську мову на другий план. Проте поступово слово "русифікаторський" зникло і в україномовних, і в російськомовних виданнях його праць [111].

Захисники двомовності, тобто панування фактично державної російської мови в СРСР, вишукували різноманітні аргументи на свою користь. Так, Л.Скворцов потреби вивчення російської мови намагався обґрунтувати тим, що мови мають різні сфери вживання [112]. Однак естонський учений Я.Ребане вважав, що утвердження в його республіці двох державних мов — естонської і російської — призведе до витіснення естонської мови вже на законних підставах [113]. В.Іванов визнавав, що в побуті населення користується "начебто національними варіантами російської мови" [114]. Інакше кажучи, нав'язування російської мови мало згубні наслідки для неї самої. Як несприйняття домінування російської мови можна трактувати такий висновок Г.Нодії: "Універсальність здійснюється за рахунок взаєморозуміння культур при усвідомленні доповнювальності, а не конкурентності" [115].

Намагаючись законсервувати тодішній стан панування російської мови в СРСР, В.Михайлов посилався на історичні, морально-політичні, глобальні та навіть лінгвістичні чинники. Однак при цьому він замовчував найголовніше — штучне нав'язування російської мови, що було грубим порушенням норм міжнародного

права, зокрема, тривалим етноцидом і навіть геноцидом інших народів, насамперед українців. Якщо теоретично мова міжнаціонального спілкування мала охоплювати лише взаємини між різними націями, то насправді її вплив переносився на внутрішньореспубліканський і внутрішньонаціональний ґрунт, чому слугувала посилена міграція населення різних національностей на основі послідовної політики денаціоналізації неросійських народів. Нав'язувалася думка, що національну культуру, за прикладом карелів, удмуртів, марійців, комі, мордви, осетинів, можна творити російською мовою. Такої точки зору дотримувалися не лише на офіційному рівні, а й у середовищі противників адміністративно-командної системи (наприклад, І.Шафаревич).

Під гаслом "розквіту і зближення націй" насправді форсувалося злиття неросійських народів з росіянами. А.Авторханов розрізняв два методи русифікації: прямі, або відкриті, й опосередковані, або приховані. До перших, зокрема він відносив такі: 1) за законом про шкільну реформу 1958 р., вивчення національної мови і навчання національною мовою в неросійських республіках вважалося справою добровільною, а мову навчання дітей визначали батьки; 2) словниковий фонд національних мов навмисне наповнювався російськими словами і російською термінологією, хоча у цих мовах були відповідники, що відображали національні особливості; 3) масова колонізація слов'янським населенням (звісно, російськомовним) інших республік [116]. У той же час випускників вищих і навіть професійно-технічних закладів з неросійських республік без жодної потреби скеровували на роботу далеко від рідних місць.

В інших сферах не було прямих і відкритих методів русифікації, як у шкільництві, але їй слугували опосередковані, чи приховані, методи, зокрема такі, як масова міграція слов'янського, насамперед російського, населення до неросійських республік, новобудови (передусім комсомольські) з інтернаціональним контингентом робітників; 3) служба в армії; 4) місця позбавлення волі як "школа інтернаціонального виховання". Однак, як зазначав А.Авторханов, Всесоюзний перепис населення 1959 р. засвідчив, що успіхи русифікації мізерні. Мовна асиміляція охопила насамперед малі народи та народності (етнічні групи), що не мали в СРСР етнічних територій [117].

Посилити русифікацію в завуальованій формі вимагала Програма КПРС 1961 р., згідно з якою розквіт і зближення націй повинні були забезпечити їх "повну єдність", тобто злиття. Проміжною стадією, як зазначалося в подальших партійних документах, мала стати нова інтернаціональна єдність під назвою "радянський народ".

Замість мирного співіснування мов насправді послідовно розширювалося функціонування російської мови і, як наслідок, витіснялася мова корінного населення, тобто утверджувалася російська одномовність. Однак навіть після таких очевидних наслідків М.Михайлов зазначав: "Розвиток двомовності — прогресивний у соціально-економічному і духовному сенсі слова. Двомовність — це інтернаціоналізм у дії. Якщо людина вивчила з добрими намірами дві-три інонаціональні мови, то вона не може не стати інтернаціоналістом" [118]. Відверто кажучи, між вивченням чужих мов та інтернаціоналізмом нема прямого зв'язку, бо в такому випадку інтернаціоналістами мали б стати перекладачі в армії нацистської Німеччини. Далі М.Михайлов, сам собі заперечував, заявляючи, що "гідність людини визначається не кількістю вивчених мов", і не погоджувався з фетишизацією двомовності (багатомовності) [119]. Таку суперечність можна пояснити тим, що у першому випадку він намагався протидіяти відцентровим тенденціям серед неросійських народів, а в іншому — виходив зі становища одномовного росіянина.

А.Авторханов дотримувався погляду, що неросійські народи повинні неодмінно вивчати рідну мову, а російську опановувати добровільно, так само як англійську, французьку, німецьку, іспанську, арабську тощо. Проте радянське керівництво діяло протилежно: рідну мову (звичайно, за винятком російської для самих росіян) можна було вивчати добровільно, а російську — обов'язково. Практично російська мова виконувала функції державної мови в усіх республіках СРСР [120].

Русифікаторська діяльність кремлівського керівництва підспудно спричинилася до протидії — відродження національної свідомості в неросійських республіках. А.Рязанов стверджував: "Перебудовна діяльність у союзних республіках, як свідчить досвід останнього часу, ґрунтується на національній основі. Національне — фактор руху, який об'єднує й окрилює. Щоб обмежити народний рух,

стримують національне" [121]. Справді алматинський шок, кримськотатарські демонстрації в Москві, численні масові демонстрації в столицях прибалтійських республік не стали пересторогою: Москва й надалі орієнтувалася на давню політику під гаслом "інтернаціоналізації", що називалася політикою "двомовності".

В Україні, Білорусії, Закавказзі і Прибалтиці назрівали радикальні реформи у галузі мовної політики. Група визначних діячів білоруської культури 15 грудня 1986 р. звернулася з листом до М.Горбачова, у якому йшлося про порятунок білоруської мови. Вони зазначали, що наступники Й.Сталіна розпочали "інтенсивну ліквідацію" шкіл з білоруською мовою навчання, витіснення білоруської мови з усіх сфер суспільного життя. Саме Білорусія була своєрідними полігоном, на якому випробовувалися ті методи русифікації, які потім були перенесені в Україну.

Конституційне утвердження державного статусу мов титульних націй у союзних і автономних республіках його противники намагалися критикувати з позицій начебто здорового глузду. Ф.Філіппов прагнув звести все до абсурду: "Дошкільний етап людина буде змушена проходити, приміром, абхазькою мовою, в школі навчатися грузинською, у профтехучилищі — українською, а підвищувати кваліфікацію — естонською" [122]. На його думку, наявність мови міжнаціонального спілкування не засвідчувала примусової русифікації, вона виправдана історично, бо так склалося в минулому. Отож, майбутнє не зупинить русифікації, тому всі громадяни СРСР повинні вивчати дві мови (рідну і російську). Проте росіяни і російськомовні представники інших національностей можуть бути й одномовними. Врешті-решт, Ф.Філіппов дійшов висновку, що "поряд з національно-російською двомовністю радянська система безперервної освіти повинна буде забезпечити і докорінне підвищення якості знання іноземних мов" [123]. Логічно виникає питання, чому ж тоді не орієнтуватися зразу на вивчення рідної та поширеної західноєвропейської чи іншої світової мови.

Противники двомовності звертали увагу на те, що "оволодіння російською мовою розмиває національну самосвідомість, послаблює відданість людини своїй національній культурі, історії, традиціям, відриває її від рідного ґрунту, сприяє асиміляції, веде до русифікації", тому ця шкода "переважає ту користь, яку двомов-

ність приносить з політичного та економічного погляду в умовах багатонаціональної держави" [124]. Двомовність призводила до мовного розшарування неросійських націй: частина нації, яка жила на селі, розмовляла рідною, національною мовою, а міська — мовою міжнаціонального спілкування, тобто російською. Як наслідок, дві частини нації орієнтувалися на різні культури, посилювалася боротьба двох культур. Звісно, така конкуренція на користь культурі панівної нації, яка поглинала національну культуру неросійської республіки. Не випадково М.Попович зазначав, що напруга у питаннях мови в УРСР — це взаємини не українців і росіян, а українськомовного і російськомовного населення [125]. В умовах українсько-російської конкуренції знищувалися найменші прояви самовиявлення в літературі і мистецтві українського народу.

Навіть під тиском реальних обставин деякі радянські вчені дотримувалися догматів минулого. С.Калтахчян виступав проти тих, хто протиставляв ленінській концепції двох культур у кожної нації єдину національну культуру. Як і В.Ленін на початку XX ст., С.Калтахчян в умовах перебудови вважав національно-культурну автономію формою націоналізму [126].

Отже, в період перебудови міжнаціональні суперечності найяскравіше виявилися в мовній сфері. У центрі уваги опинилася концепція російсько-національної (національно-російської) двомовності. Якщо представники суспільних наук оцінювали її позитивно, то інші, переважно неросійські вчені, ставилися до неї негативно. Двомовними мали бути представники неросійських народів, а росіяни, незалежно від місця проживання, могли бути й одномовними. Крім цього, в неросійських союзних республіках національне протистояння, що виявлялося в мовній сфері, перетворювалося в протистояння соціальне: сільське населення користувалося рідною мовою, а міське — здебільшого переходило на російську мову, що зумовлювалося різнонаціональним складом міст. Для збереження мови титульної нації союзних (а також автономних) республік у них почали схвалювати закони про її державний статус. Це викликало відповідну реакцію російськомовного населення, яке не хотіло вивчати мову титульних націй.

На офіційному рівні мовна політика партії і держави не зазнала істотних змін. Проблеми в мовній сфері не розв'язувалися, що

врешті-решт лише посилило міжнаціональні суперечності. Партійно-державне керівництво сподівалося на еволюційне розв'язання цих проблем.

3. Неспроможність розв'язання національного питання перед розпадом СРСР

У період застою в офіційній ідеології сформувалася ідея про особливу спільність під назвою "радянський народ" — "нову історичну, соціальну й інтернаціональну спільність людей, які мають єдину територію, економіку, єдину за соціалістичним змістом і багатоманітну за національними особливостями культуру, федеративну всенародну державу і спільну мету — побудову комунізму; виникла в СРСР внаслідок соціалістичних змін і міцної соціально-політичної та ідейної єдності всіх класів і верств, націй і народностей. Радянський народ — це багатонаціональний колектив трудівників міста і села, об'єднаний спільним соціалістичним ладом, марксистсько-ленінською ідеологією, комуністичними ідеалами робітничого класу, принципами інтернаціоналізму. Радянський народ має єдині найвищі органи державної влади і державного управління СРСР, Конституцією СРСР для всіх радянських людей встановлене єдине союзне громадянство. Спільною мовою міжнаціонального спілкування в СРСР є російська мова, яка виражає ту роль, яку відіграє російський народ у братерській сім'ї народів СРСР" [127]. Звісно, при роз'ясненні поняття "радянський народ" наголошувалося на важливій ролі в його утворенні КПРС як партії, інтернаціональної за ідеологією, політикою, складом і побудовою.

У середині 80-х років як незаперечна сприймалася теза про розв'язання національного питання в СРСР, хоч загострення міжнаціональних взаємин ставало очевидним фактом. О.Яковлєв зазначав: "Соціалізм (у СРСР. — *І.М.*) розв'язав національні проблеми, успадковані від царизму: національну нерівноправність, пригноблення одних народів іншими, байдужість до національних культур, мов і їхньої долі, вимирання цілих народів" [128]. Проте ідеолог КПРС не піддавав сумніву помилки в національній політиці, які слід було негайно виправляти, не шукаючи винуватців.

Однак, якщо говорити про подолання національної нерівноправності, то доведеться визнати, що воно далеке від дійсності. По-перше, не могли бути рівноправними росіяни, яким відводилася особлива роль серед інших народів СРСР, з тими народами Півночі, котрі навіть в умовах радянської влади приречені на вимирання. По-друге, нерівноправність виявлялася в самому національно-державному ладі СРСР, бо одні народи мають союзні республіки, інші — автономні республіки, автономні області й автономні округи, а декілька десятків народів з різних причин залишилися без національних державних формувань. По-третє, в нерівному становищі перебували мови і культури різних народів.

О.Яковлєв наголошував на подоланні байдужості до долі національних культур, мов, хоч, як уже зазначалося, В.Ленін виступав за виховання робітництва в дусі байдужого ставлення до рідної культури. Суперечність між твердженнями О.Яковлєва і В.Леніна очевидна. Зрештою, сам О.Яковлєв не заперечував проблем у міжнаціональних в відносинах СРСР, але не вбачав у них загрози для самого існування СРСР, вірив у можливість їх розв'язання. Водночас він схилявся до розуміння національного фактора, підкреслюючи важливість "взаємозв'язку перебудови і національних відносин, розвитку національної самосвідомості, відповідальності кожного народу перед самим собою і за долю перебудови" [129]. Такий висновок О.Яковлєв зробив після того, коли національні проблеми почали виходити на поверхню.

Аналіз документів КПРС і публікацій у партійній пресі дає підстави стверджувати, що партійне керівництво ще в 1986 р. не мало достатнього уявлення про наростання міжнаціональних суперечностей. У постанові про роботу журналу "Коммунист" ЦК КПРС наголошував: "Важливим є комплексний аналіз динаміки соціально-класових і національних відносин, багатоманітності суспільного життя, інтересів, потреб властивих соціалізму, причин і шляхів подолання антисуспільних явищ" [130]. Отож, національні відносини не виділялися окремо, а ставилися в ряд з іншими суспільними проблемами. У партійному документі аналізувалася динаміка міжнаціональних відносин, але не йшлося про проблеми у цій сфері. На Всесоюзній нараді завідувачів кафедрами суспільних наук 1 жовтня 1986 р. М.Горбачов не торкався національних відносин у СРСР, називаючи питанням питань науково-технічний

прогрес [131]. Перед самим загостренням "проблеми Нагірного Карабаху" керівник ідеологічного відділу Компартії Азербайджану А.Дашдаміров відзначав успіхи інтернаціонального виховання партійних організацій промислових і сільськогосподарських підприємств Нагірно-Карабаської автономної області [132].

На XXVII з'їзді КПРС М.Горбачов у дусі своїх попередників підкреслював, що величезне значення для СРСР як багатонаціональної держави має проблема розвитку національних відносин. Він заявляв: "Раз і назавжди знищено національний гніт і національну нерівноправність в усіх формах і виявах. Утвердились, увійшли в свідомість десятків мільйонів людей непохитна дружба народів, повага до національної культури і національної гідності всіх народів [133].

Такий підхід був зафіксований і у новій редакції Програми КПРС, у якій, зокрема, наголошувалося, що в минуле відійшла національна ворожнеча, нормою життя стали братерська дружба, тісне співробітництво і взаємодопомога всіх народів СРСР. Далі зазначалося, що "національне питання, яке залишилося від минулого, в Радянському Союзі успішно розв'язане". Хоча у найголовнішому партійному документі і використовувалося поняття "радянський народ", усе ж він містив і такі терміни, як "народи СРСР", "багатонаціональний склад радянського суспільства", "соціалістична багатонаціональна держава", "єдина союзна багатонаціональна держава" [134].

Відзначаючи дві тенденції національних відносин у СРСР — подальший розквіт соціалістичних націй і народностей та неухильне зближення їх на основі добровільності, рівності, братерського співробітництва — партія орієнтувалася на "повну єдність націй" у віддаленій перспективі, але застерігала від крайнощів: штучного підштовхування і водночас стримування "назрілих об'єктивних тенденцій розвитку". У підсумку вона виходила з того, що "послідовне втілення ленінської національної політики, всебічне зміцнення дружби народів — складова частина вдосконалення соціалізму, перевірений суспільною практикою шлях подальшого процвітання нашої багатонаціональної соціалістичної Батьківщини" [135].

Про вплив ленінської національної політики КПРС і національного розвитку СРСР на тогочасний світ писав А.Восс, парткерівник однієї з республік Прибалтики [136], хоча там вже почали назрі-

вати події, які засвідчили нездатність цієї політики забезпечити національний розвиток багатонаціональної євразійської держави.

Після алматинських подій партійне керівництво змінило акценти в характеристиці міжнаціональних взаємин, що підтверджувала постанова ЦК КПРС "Про роботу Казахської республіканської партійної організації з інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих". ЦК КПРС звинуватив компартійне керівництво республіки в "серйозних помилках у реалізації національної політики" [137]. Насамперед зверталася увага на те, що на межі 70-80-х років внесок республіки в єдиний народногосподарський комплекс СРСР вже не відповідав її економічному і науковому потенціалові, посилилися вияви відособленості й утриманства. При цьому використана та ж сама ідея, що й у доповіді М.Горбачова на XXVII з'їзді КПРС. Лідер КПРС вимагав, щоб "внесок усіх республік у розвиток єдиного народногосподарського комплексу відповідав їхньому зрослому економічному й духовному потенціалові". У цій вимозі відчутна реакція на "прагнення до національної замкненості, місництва, утриманські настрої" [138].

ЦК КПРС звертав увагу на негативні явища в міжнаціональних відносинах, зокрема засудив національний егоїзм і самозадоволення. Казахська молодь мала переваги при вступі до вищих навчальних закладів, але вона менше вступала до професійно-технічних та середніх спеціальних навчальних закладів, що готували кадри для провідних галузей індустрії. Те ж стосувалося поповнення робітничого класу. Національна належність була основним критерієм для висування на керівну роботу при недооцінці політичних, ділових і моральних якостей. Національні перекоси виявлялися в усіх ланках суспільно-політичної структури.

Доречно нагадати, що саме Казахстан у період застою вважався прикладом "лабораторії дружби народів", а партійні керівники замість етноніма "казахи" вживали політонім "казахстанці". За матеріалами Всесоюзного перепису населення 1979 р., у республіці переважали росіяни (40,8%), а титульна нація становила дещо більше третини населення (36,0%); серед інших народів статистика називає українців (6,1%), німців (6,1%), татар (2,1%), узбеків (1,8%), білорусів (1,2%), уйгурів (1,0%), корейців (0,6%), дунганів (0,2%), представників інших національностей (4,1%) [139]. Такий національний склад Казахстану — наслідок колоніальної політики,

починаючи з дореволюційних часів, коли у казахські степи переїхало на постійне проживання чимало представників інших народів, зокрема українців. Казахи також зазнали впливу штучного голодомору: їх кількість у 20-30-ті роки XX ст. скоротилася вдвічі — з 6 до 3 млн осіб. На початку Другої світової війни сюди переселили приволзьких німців після ліквідації їхньої автономної республіки, а наприкінці війни — кримських татар і деякі народи Північного Кавказу. На національну структуру вплинуло й освоєння цілинних земель.

Звісно, автохтонне населення не могло байдуже ставитися до чужинецької колонізації його земель, адже іммігранти поселялися компактно. Отож, сама етнічна територія штучно й послідовно звужувалася.

Не слід забувати й того, що основним заняттям казахів до радянської влади було скотарство. Форсована радянізація залишила слід в історичній пам'яті народу, хоча в деяких випадках вона зводилася до формальних змін. У постанові ЦК КПРС зазначалося, що у республіці по суті відбулося згортання боротьби з патріархально-родовими звичаями, велася недостатня робота з розвінчування реакційної суті ісламу, його спроб зберегти віджилі традиції та уявлення, утвердити національну окремішність" [140]. Найвище компартійне керівництво наголошувало саме на серйозних помилках і прорахунках в роботі партійних органів республіки, пов'язуючи з ними посилення націоналістичних виявів. Як наслідок — заворушення у столиці республіки в грудні 1986 р. на ґрунті казахського націоналізму.

Як відомо, приводом для протестів казахської людності послужило те, що Москва прислала очолювати республіканську партійну організацію етнічного росіянина, який навіть не знав казахської мови. До цього часу в неросійських республіках фактичним керівником був представник ЦК КПРС у ранзі "другого секретаря ЦК компартії союзної республіки", як правило, росіянин за національністю.

ЦК КПРС поставив завдання перед новим казахським партійним керівництвом надалі поглиблювати інтернаціоналізацію всіх сфер суспільного життя і розвивати національно-російську (напевне, казахсько-російську) двомовність. Звісно, в умовах Казахстану, коли автохтонна людність становить дещо більше третини

населення, говорити про розширення впливу казахської мови — це ігнорувати суспільні реалії. До того ж саме керівництво КПРС залишалося в національній політиці на тих принципах, які панували в роки застою. М.Горбачов наголошував, що національною політикою треба займатися ґрунтовно, протиставляв радянський патріотизм виявам націоналізму і шовінізму, але критикував лише націоналізм. За його настановою, національну гордість і національну гідність кожного народу треба поєднувати з інтернаціоналізмом соціалістичного суспільства [141]. Є.Лігачов вказував, що на Заході роблять ставку на пожвавлення націоналістичних виявів у СРСР, тому партія не має права заспокоюватися, орієнтуючись на те, що національні відносини в державі безпроблемні. Засуджуючи національну замкненість у політиці кадрів, Є.Лігачов наголошував на міжреспубліканському обміні випускниками вищих і середніх спеціальних навчальних закладів [142]. Зрозуміло, такий кадровий обмін підспудно мав на меті подальшу асиміляцію неросійської молоді. У той час пропонувалося також здійснювати "ротацію" керівних кадрів на міжреспубліканському рівні.

Не знаходячи виходу в нових умовах, партійне керівництво прямо наголошувало на силових методах розв'язання міжнаціональних конфліктів. М.Горбачов пропонував посилити відповідальність за роздмухування національних чвар, за проповідування расової чи національної винятковості. Далі він виступав за збереження "самобутності кожної нації і народності", хоч між винятковістю і самобутністю як синонімами межа досить розмита [143]. Зрештою, кожна нація виняткова по-своєму і без уваги до таких її особливостей не може бути мови про науковість дослідження. Звичайно, при упередженому ставленні особливість можна протиставляти винятковості, але тоді вже нема науки, а лише політичне замовлення.

М.Горбачов висловлювався за доконечність розробити і здійснити широкомасштабні заходи для розвитку і зміцнення СРСР. У традиційному для радянського керівництва дусі він заявляв про потребу розмежувати компетенцію СРСР і союзних республік, оновити законодавство про союзні й автономні республіки, автономні області й округи. Досить завуальовано звучала вимога захисту російської національної меншини у неросійських союзних респуб-

ліках, а також так званого російськомовного населення. М.Горбачов заявляв: "Йдеться також про розширення правових гарантій у реалізації національно-культурних запитів національностей, які живуть за межами своїх державно-територіальних утворень або не мають таких" [144]. За даними статистики, в СРСР налічувалося понад 60 млн таких осіб [145]. Водночас слід зазначити, що з 26 малочисельних народностей Крайньої Півночі, Сибіру і Далекого Сходу лише 10 мали свої автономні округи [146].

Піддаючи осудові тих комуністів, які стали на позиції шовінізму і націоналізму, М.Горбачов фактично не торкався таких виявів у російському середовищі. Висунення на перше місце шовінізму аж ніяк не означало, що йдеться про російський великодержавний шовінізм, проти якого спрямовував свою критику В.Ленін, а про вияви шовінізму в деяких неросійських союзних республіках, зокрема про ставлення населення їх титульних націй до російської національної меншини і так званого російськомовного населення, а фактично вони найбільше гальмували перебудову в сфері міжнаціональних відносин.

Звернення до документів КПРС, промов і доповідей її керівників дає змогу простежити певну зміну в національній політиці. Характеризуючи початок перебудовного періоду, М.Горбачов заявляв: "Розквіт націй і народностей органічно поєднується з їх всебічним зближенням. У свідомість і серце кожної людини глибоко ввійшло почуття належності до єдиної родини — радянського народу як нової, небаченої в історії соціальної та інтернаціональної спільності" [147].

Розпочавши демократизацію, радянське керівництво не передбачало, що вона зумовить національний вибух великого масштабу, міжнаціональні непорозуміння оцінювались як тимчасове явище. Але такий вибух не був випадковим, адже СРСР як держава — це не союз націй, які мають реальне право на самовизначення, а фактично унітарна держава. Отже, демократизація вступила в суперечність з імперською політикою у сфері міжнаціональних відносин.

Пізніше міжнаціональні суперечності пов'язувалися з відходом від ленінської національної програми, яка охоплювала широке коло питань, зокрема, забезпечення свободи розвитку великих і малих народів; розвиток національних відносин на основі повної рівності та добровільній співпраці народів; зрівняння в правах

народів для створення національної радянської, соціалістичної державності; допомога з боку розвинених великих націй малим націям і народностям у ліквідації фактичної нерівності в економічній, політичній і культурній сферах; обов'язкове і послідовне втілення демократичного централізму в державному будівництві в умовах багатонаціональної країни [148].

Навіть тоді, коли міжнаціональні суперечності переросли у найнагальніші проблеми, серед учених не було одностайності. В.Андреєв назвав політику спрямовану на гармонізацію міжнаціональних відносин, другим етапом перебудови політичної системи [149]. За його переконанням, треба було надати нові права союзним республікам в галузі економіки і соціально-культурного розвитку. Така пропозиція суперечила основній засаді радянського федералізму: за Конституцією, права СРСР похідні від прав союзних республік. На аналогічних позиціях стояв Е.Тадевосян, наголошуючи на пріоритеті інтернаціонального, загальносоюзного інтересу під час розв'язання міжнаціональних суперечностей. Він пропонував створити нові національно-територіальні формування для багатьох національних меншин (німців, поляків, корейців, кримських татарів, болгарів, греків, уйгурів, циганів, гагаузів, угорців та ін.) [150]. Водночас у пресі порушувалися питання про національно-культурну автономію, яка в умовах соціалізму не суперечила інтернаціоналізмові [151].

Наприкінці 1989 р. О.Пчелінцев вважав національне питання в СРСР другорядним, підпорядковував його технологічним, економічним, соціальним, екологічним, культурним та іншим проблемам [152]. Насправді взаємозв'язок між національним та іншими питаннями в суспільстві набагато складніший. М.Горбачов зауважив, що в багатонаціональній державі соціально-економічні, політичні та правові настанови неодмінно торкаються і національного питання, тому треба виявляти особливу увагу до національних інтересів і національних почуттів людей, максимально розвивати потенціал кожної нації [153].

На перше місце О.Пчелінцев ставив безумовне дотримання прав людини, протиставляючи їх правам нації. Людина може інтегруватися в суспільство, сумлінно виконуючи обов'язки громадянина держави, а питання національності, мови, релігії треба відділити від держави і вважати особистою справою кожної людини,

сім'ї, громади. Звісно, тут ігнорувалося значення нації як суб'єкта політики. Вчений також пропонував не торкатися питань історичного розвитку націй, національних кордонів. Він не заперечував права націй на самовизначення, а водночас вважав, що утримання республік Середньої Азії в СРСР не на користь Росії. Подальший розвиток СРСР О.Плечінцев пов'язував з "ядром" Союзу в складі чотирьох республік – РРФСР, УРСР, БРСР і Казахської РСР. До них пропонувалося долучити території Киргизької РСР (за винятком Ошської області), Абхазької РСР, яка насправді мала статус автономної республіки в складі ГРСР, і Ташкентської області Узбекистану. За його прогнозами, етнічні проблеми в середині цього "ядра" будуть розв'язуватися вже в третьому тисячолітті [154].

Намагання поєднати дві протилежні правові норми призводять до парадоксальних висновків, що засвідчує позиція Д.Фурмана. Паралельно з визнанням права націй на самовизначення він пропонував вжити низку заходів, щоби придушити рухи, які дестабілізували СРСР. Інакше, за його прогнозами, на території СРСР можуть загостритися міжнаціональні конфлікти у збройних формах і встановитися диктаторські режими. Небезпека посилювалася тому, що СРСР – ядерна держава [155].

Зваженість у підході до міжнаціональних відносин виявив Ю.Римаренко. За його переконанням, тодішній національно-територіальний поділ не був перешкодою для того, щоб люди всіх національностей могли вільно жити в будь-якому куточку країни [156]. Гарантії вільного розвитку націй, без дискримінації на національній основі треба ґрунтувати на Загальній декларації прав людини 1948 р. Головним у сфері міжнаціональних взаємин учений вважав подолання волюнтаризму в національній політиці і демонтаж сталінської моделі в сфері міжнаціональних відносин, коли для розв'язання національного питання застосовувалася груба адміністративна сила центру, яка не зупинялася перед жодними злочинами. Хибні уявлення про національні відносини в СРСР стимулювала помилкова теза про розв'язання національного питання в багатонаціональній державі.

Ю.Римаренко звертав увагу на те, що на зустрічі в ЦК КПРС 13 вересня 1989 р. М.Горбачов наголосив на трьох принципово важливих положеннях у міжнаціональних відносинах: 1) спільному розв'язанні проблем у рамках федерації; 2) єдності партії

як основного гаранта перебудови і процесу національного відродження; 3) рівноправності громадян усіх національностей. Як засвідчив політичний розвиток СРСР, лише третя засада мала під собою підстави, бо федерація, що насправді існувала як унітарна держава, розпалася в процесі демократизації, а партія дуже повільно переосмислювала реальний стан національних відносин у СРСР, намагаючись пригальмувати незворотні процеси. Ю.Римаренко дійшов висновку, що "магістральний шлях виходу з труднощів, які виникли в сфері міжнаціональних відносин, — економічна і політична реформи, цілковита реалізація принципів федералізму. Ключові принципи тут: безумовне дотримання прав громадянина будь-якої національності на всій території країни; повне втілення суверенітету союзних республік і новий рівень самостійності всіх видів автономії; збереження цілісності країни як федерації вільних і рівноправних республік, що добровільно делегують Союзові частину своїх прав заради досягнення спільної мети" [157].

За А.Салуцьким, настав черговий переділ світу, під яким він розумівся органічний розпад СРСР. Виступаючи проти цього, він шукав протилежні приклади протидії відцентровим тенденціям в інших країнах, зокрема в Канаді, Іспанії, Індії. А.Салуцький обурювався тим, що з'явилися глумливі заяви про неминучий розпад СРСР. Він цитував естонську молодіжну газету: "Першою виходить зі складу Радянського Союзу Росія. Після виходу Росії ніхто вже не може утримати прибалтійські країни, і вони остаточно розривають зв'язки з Радянським Союзом. Одна за одною закавказькі республіки заявляють про припинення свого незаконного перебування в складі Радянського Союзу. Позаяк Київ не спроможний нічого розв'язати, самостійна українська республіка проголошується у Львові. Формується українська визвольна армія, яка починає рухатися на схід. У районі Донбасу зіткнення переходить у збройний конфлікт між Україною і Росією. Олжас Сулейменов (казахський письменник. — І.М.) закликає до звільнення предковічних тюркськo-татарських земель від російського панування. Розпочинаються бої, в яких беруть участь добровольці з мусульманських країн. Природний кордон між Туркестаном має пролягати на лінії Казані. Японія поверне свої "північні території" назавжди, а інші Курильські острови орендує на 99 років" [158].

Історично зумовлену тенденцію розпаду багатонаціональних держав заперечувала І.Стрєлкова. Для підтвердження такої позиції як приклади називалися Чехословаччина і Югославія. І.Стрєлкова зазначала: "Навпаки – в наші дні відбувається процес зближення країн Західної Європи, з'явився Європарламент, не розвалюється Спільний ринок, стоїчно долаючи суперечності країн з різним економічним рівнем, а що стосується екологічних проблем, то вони вимагали спільних зусиль усієї Західної Європи, всієї Східної, всього світу" [159].

Позиція І.Стрєлкової неодмінно вимагає уточнення. По-перше, недоречність прикладів Чехословаччини і Югославії спростувала сама історія: на їх місці виникло кілька країн на національній основі. По-друге, зближення країн Західної (і Центральної) Європи ґрунтується на певних засадах. Ці країни подібні за своїм рівнем розвитку. На противагу їм у складі Радянського Союзу були різні народи, які належали до різних лінгвістичних груп, традиційно дотримувалися різних релігій, а в одну імперію об'єднані внаслідок завоювання, а не на добровільних засадах. По-третє, інтеграція в Європі не заперечує державного суверенітету об'єднаних країн, а радянські "інтегратори" мали на меті інше: протидіяти суверенізації союзних республік, хоча, за конституціями, вони вже є суверенними.

Слід наголосити на ще одній особливості СРСР. Міжреспубліканський поділ праці посилював взаємозалежність господарств союзних республік як частин єдиного виробничого організму [160]. Економічну неефективність такого штучного утворення підтвердив час застою.

У багатонаціональних державах, на що вказував ще В.Ленін, діють протилежні сили – доцентрові та відцентрові [161]. За переконанням К.Гізатова, процес формування націй в СРСР тривав тому, що в національних відносинах діяли дві тенденції. Проте на офіційному рівні основний наголос робився на зближенні націй, ігнорувалося прагнення національних спільнот до збереження, розвитку своїх особливостей. К.Гізатов зазначав, "зустрічність процесів, існування в сфері міжнаціональних відносин різноспрямованих тенденцій – це факт реального життя, закорінений в об'єктивному існуванні національних відмінностей, тих особливостей, що виявляються в мові, культурі, історично сформованому

укладі життя, побуті, традиціях кожного народу". Учений запропонував створити нову концепцію національних відносин, в якій не буде кон'юнктурних підходів [162].

Американський учений Р.Пайпс вважав хибним пошук аналогії між штатами США і союзними республіками СРСР: "Сполучені Штати – це добровільний союз на відміну від СРСР. Ваш Союз створювався шляхом завоювання, кожна окрема республіка була завойована. І не тільки Латвія, Литва й Естонія. І Білорусія, і Україна, і Кавказ, і Центральна Азія – всі вони були включені в одну державу, і був створений абсолютно штучний союз" [163]. За його твердженням, росіяни не мають права протидіяти прагненням Литви, Латвії та Естонії до незалежності, бо вони поселилися у прибалтійських республіках набагато пізніше ніж титульні нації.

Щоби зберегти цілісність СРСР, партійні видання публікували прямі погрози на адресу тих союзних республік, які наважаться вийти з Союзу. В.Дорофеєв наголошував, що у випадку виходу Литви з СРСР треба забрати від неї Віленський край і Клайпеду, цебто відновити її кордони 1939 р. Однак і в такому випадку, продовжував він, постає питання про незмінність кордонів СРСР, згідно з Гельсінськими угодами 1975 р. Водночас начебто треба розв'язати питання про Інгалинську АЕС як об'єкт всесоюзної власності і ще низку питань (права жителів незалежно від громадянства, статус радянських військ тощо) [164]. Інші дослідники пропонували такі заходи, спрямовані на послаблення етатистських тенденцій у національному питанні: констатація багатонаціональності кожної союзної республіки; затвердження процедури виходу союзної республіки з СРСР; зміцнення в масштабах СРСР усіх етносів, як суб'єктів культурної творчості. Апологети СРСР були переконані, що він збережеться в попередніх територіальних межах, а національну ідею називали "великою брехнею", від якої має звільнитися майбутня правова держава [165].

Безпринципність і кон'юнктурність виявляли прихильники збереження цілісності СРСР у питанні щодо національних меншин. Зокрема, Т.Глушкова висловлювала незадоволення Паризькою хартією для нової Європи, яку 21 листопада 1990 р. схвалили 34 держави, бо в ній інтереси "національних меншин" протиставлені "всенаціональним інтересам" [166]. А журнал "Диа-

лог" закидав керівництву Литовської республіки порушення прав національних меншин (росіян і поляків) у сфері освіти [167].

Спостерігався майже аналогічний підхід до національної і державної символіки. І.Дементьєв вважав, що "для досягнення суспільного спокою, нормалізації міжнаціональних відносин доцільно усунути обмеження у використанні національної символіки, якщо вони ще зберігаються" [168]. А у зверненні З'їзду народних депутатів СРСР підкреслювалася необхідність повсюдного шанобливого ставлення до державних символів, історичних пам'яток, духовних цінностей народів. Отож, йшлося уже про державні символи, нав'язані народам у період культу Сталіна, хоча заодно засуджувалося "сталінське мислення", а не національна символіка.

Своєрідним було трактування інтернаціоналізму, яке засвідчило прямолінійність його розуміння. Е.Баграмов наголошував, що інколи доводиться поступитися частиною національного задля інтернаціонального, тому комуністи мають бути готовими до такого підходу, щоби дати приклад безпартійним масам [169].

Попри протидію з боку компартійної бюрократії життя брало своє. XIX Всесоюзна партконференція підтримала ідею республіканського госпрозрахунку, який повинен був: посилити економічну відповідальність за використання власних і перерозподілених засобів; виробити імунітет до економічного утриманства; протидіяти сваволі союзних міністерств і відомств, які ігнорували інтереси автохтонної людності. Наслідки такої сваволі очевидні: унікальні людські спільноти були поставлені на межу вимирання, а їхню землю заполонили через бездумні міграційні процеси інші національності.

Серед учених не було одностайності щодо характеру змін у Прибалтиці, адже вона належала до найрозвиненіших у соціально-економічному розумінні регіонів СРСР, відзначалася досить високим інтелектуальним потенціалом, рівнем суспільної свідомості, політичної культури. Саме тому прибалтійські республіки найбільше відчували недосконалість системи управління економічними і соціальними процесами, а водночас відкривали перспективи для реформ. Звісно, не треба забувати про політичні особливості Прибалтики, зумовлені її окупацією в роки Другої світової війни, факт якої визнавався в СРСР на офіційному рівні [170].

Започатковані ідеї економічного суверенітету в Прибалтиці, зазначав С.Чешко, зумовлюють серйозні зміни в державному устрої СРСР, що можуть проявитися в двох варіантах — поміркованому та вкрай радикальному [171]. Якщо перший варіант сприяв би регенерації федеративних зв'язків, деформованих за часів Й.Сталіна, то другий — міг призвести до встановлення конфедеративних міжреспубліканських зв'язків, що створило б передумови для цілковитої самостійності союзних республік як незалежних держав, адже йшлося про встановлення республіканських митних кордонів, запровадження власної валюти і республіканського громадянства, формування власних військових контингентів тощо. Такому підходові суперечили офіційні ідеологічні стереотипи із задогматизованим розумінням інтернаціоналізму.

Як наголошував С.Чешко, "представники старої школи тлумачення марксизму-ленінізму" будь-які спроби децентралізації СРСР таврували як підрив інтернаціоналізму. Для них інтернаціоналізм мав класову природу і класові функції, тобто завжди був пролетарським, хоч у соціалістичному суспільстві, в якому відсутні класові антагонізми, інтернаціоналізм втілює певну модель відносин між народами (чи державами), що ґрунтуються на засадах рівноправності, взаємоповаги, солідарності, співпраці тощо. Вчений підкреслював: "В конкретних умовах нашої дійсності справжній інтернаціоналізм має полягати не в насильницькому стримуванні децентралістських ініціатив союзних республік, політичної творчості мас на основі республіканської самосвідомості, а в тому, щоби сприяти зміцненню правового суверенітету республік і водночас зміцненню верховного правового суверенітету Союзу" [172].

Слід зазначити, що поняття "верховного правового суверенітету Союзу" не пояснювало правових засад взаємин союзних республік і СРСР, фактично суперечило договірній основі СРСР, в якому республіка не відчужувала свого суверенітету. С.Чешко вказував: "Головною метою утворення СРСР не було розв'язання національного питання як такого. Це була форма організації зв'язків між національними державами, між кількома націями, що політично самовизначилися" [173]. Таке твердження цілком слушне, як і те, що Рада Національностей Верховної Ради СРСР була представлена не народами країни, а репрезентувала національно-територіальні утворення, тому в ній могло й не бути

представника від титульної національності. Звідси — дві проблеми, які стояли перед СРСР: удосконалення радянської федерації і регулювання національних відносин.

Динамічний розвиток СРСР не привів до встановлення конфедеративних зв'язків. Поразка ініціаторів державного перевороту в серпні 1991 р. прискорила процес утвердження союзних республік як незалежних держав.

СКАН AndriyDM

4. Пошуки альтернативи національній політиці КПРС

Кризове становище в міжнаціональних взаєминах СРСР неспроможність компартійно-державного керівництва розв'язати назрілі проблеми стимулювало пошуки альтернативи національній політиці КПРС.

Свій погляд на розвиток СРСР у майбутньому і на міжнаціональні взаємини на євразійському просторі відомий вчений А.Сахаров виклав у формі конституційного проекту [174]. За його переконанням, добровільне об'єднання суверенних республік (держав) Європи й Азії має на меті забезпечити "щасливе, повне сенсу життя, свободу матеріальну і духовну, добробут, мир і безпеку для громадян країни, для всіх людей на Землі незалежно від їхньої раси, національності, статі, віку і соціального становища" [175].

Автор проекту домагався оновлення Союзу лише за умови усунення найбільших хиб, що засвідчувала запропонована назва "Союз Радянських Республік Європи й Азії" (скорочено — Європейсько-Азійський Союз, Радянський Союз), а також заміни терміна "радянський народ" політонімом "народ Союзу Радянських Республік Європи й Азії". Звісно, називати багатонаціональну людність на євразійському просторі просто "народом" з наукового погляду не цілком коректно.

За проектом, у парламенті Союзу суверенних і рівноправних республік більше половини голосів відводилося представництву від Російської Республіки. Отже, інші республіки мали відігравати другорядну роль. А.Сахаров пропонував первісно структурними складовими частинами Союзу Радянських Республік Європи й Азії визначити Союзні й Автономні республіки, Національні автономні області й Національні округи колишнього Союзу

Радянських Соціалістичних Республік [176]. Насамперед, вважав учений, усі національно-територіальні структурні частини СРСР мали проголосити незалежність і реформуватися в суверенні республіки (держави). Деякі з них могли об'єднуватися на основі референдуму. Якщо зважити, що в абсолютній більшості тих "національно-територіальних структурних частин СРСР", які належали до РРФСР, переважали етнічні росіяни, то результати референдуму заздалегідь відомі. Щоби запобігти загостренню міжнаціональних суперечностей, А.Сахаров пропонував встановити 10-річний мораторій на з'ясування питань про кордони між республіками. Таке зволікання з розв'язанням питання, яке набуло особливої гостроти, звісно, не на користь збереження СРСР.

Конституційний проект містив низку положень, які мали регулювати взаємини між республіками та Союзом.

По-перше, основоположним і пріоритетним правом кожної нації і республіки визнавалося право на самовизначення" [177], що потенційно створювало передумови для міжреспубліканських суперечностей. Як уже зазначалося, "карабахське питання" — це вияв суперечностей двох правових норм: якщо вірменське населення ґрунтувало свої вимоги на праві нації на самовизначення, то азербайджанські вчені протиставляли йому право республіки як суверенної, за Конституцією СРСР, держави на недоторканність своєї території, тобто виступали за територіальну цілісність Азербайджанської РСР. За таких протилежних підходів 10-річний мораторій на перегляд кордонів між республіками не став би виходом з конфлікту.

По-друге, всі "національно-територіальні одиниці" мали стати республіками, бо інших національно-державних формувань конституційний проект не передбачав. Збільшення кількості республік не сприймалося б однозначно в союзних республіках, бо територія тих із них, які мають національно-автономні формування, мала би значно зменшитися. Як наслідок міжнаціональні суперечності загострювалися б, переростаючи в нові конфлікти.

По-третє, А.Сахаров прагнув ставити поряд з громадянством СРСР можливість, а не неминучість встановлювати громадянство республіки [178]. Громадянство Союзу створювало б умови для вільного пересування населення, проти чого протестували республіки Прибалтики, в яких "іммігранти" зміцнювали національний

склад населення не на користь титульних націй. На противагу їм перенаселені республіки Середньої Азії мали інші інтереси.

По-четверте, паліативні заходи в сфері мовного питання не дали б бажаного результату. За А.Сахаровим, на території республіки державною є мова національності, вказаної в її назві [179]. Якщо в назві республіки вказані дві чи більше національностей, то має бути стільки ж державних мов. Наприкінці 80-х років XX ст. були національно-територіальні утворення, в назвах яких фігурували два народи. Приміром, до складу РРФСР входили Кабардино-Балкарська АРСР, Чечено-Інгуська АРСР, Карачаєво-Черкеська автономна область, Ханти-Мансійський автономний округ, але існувала багатонаціональна Дагестанська АРСР, з кількома десятками мов, а писемними були тільки п'ять — аварська, даргинська, лакська, лезгинська, табасаранська [180]. Подібне становище не вкладалося у схему конституційного проекту.

Ще складнішим було становище з російською мовою, яка визнавалася в СРСР "мовою міжнаціонального спілкування", хоча такий її статус не повинен затверджуватися конституціями республік. Водночас, за проектом, російська мова мала визнаватися усіма республіками Союзу як офіційна мова міжреспубліканських відносин і мати рівні права "з державною мовою в усіх установах і підприємствах союзного підпорядкування". Як відомо, такі підприємства в союзних республіках переважали. Отож, як могла функціонувати державна мова республіки за таких умов? Проект на це питання не давав відповіді, залишаючи відкритими проблеми, які тривожили неросійські республіки. Окрім цього, кількісна перевага російського (і російськомовного) населення в багатьох автономних республіках, автономних областях і автономних округах не залишили б його байдужим у випадку конституційного утвердження в автономіях державних мов національностей, вказаних у назві республіки.

По-п'яте, республіки як члени Союзу не були б рівноправними, бо при вступі до нього, за волею їх населення, має оформлятися Спеціальний протокол про додаткові умови вступу. А.Сахаров залишив відкритим питання про процедуру схвалення, такого протоколу.

Нерівноправність виявлялася б і в іншому: республіки могли мати власні Збройні Сили або окремі роди військ та республі-

канську грошову систему поряд із союзними. Водночас постачання Збройних Сил озброєнням, обмундируванням і продовольством передбачалося здійснювати централізовано, за кошти союзного бюджету [181]. Отож, війська однієї республіки мав утримувати увесь Союз, а це, безумовно, тертя між республіками, з одного боку, між союзними і республіканськими Збройними Силами — з іншого, адже вважалося, що республіканські Збройні Сили і підрозділи входитимуть до союзних Збройних Сил і підпорядковуватимуться єдиному командуванню [182].

Нарешті, по-шосте, Конституція Союзу Радянських Республік Європи й Азії не гарантувала його стійкості, оскільки передбачала вступ, право виходу та виключення із Союзу. За повної економічної самостійності республік право виходу ставало реальним, але не для всіх, адже автономні області й автономні округи не могли скористатися з цього права.

Аналізуючи конституційний проект А.Сахарова, слід визнати слушною думку В.Бєлоцерковського, про те, що "Союз суверенних і рівноправних республік може будуватися тільки на конфедеративній основі" [183]. Він заперечував твердження, що проект передбачав федеральну державу. Проте рудименти федерації в проекті відчутні, насамперед при визначенні порядку формування союзних державних органів. В.Бєлоцерковський не погоджувався з порядком обрання Палати Республік. Проект передбачав, що ця Палата "обирається за територіальним принципом по одному депутату від виборчого територіального округу з приблизно рівною кількістю виборців" [184]. На думку В.Бєлоцерковського, верховний законодавчий орган має складатися з рівноправних делегацій від усіх республік незалежно від їх населення за принципом: "одна республіка — один голос". Порядок обрання таких делегацій потенційно альтернативний: можуть обиратися всім населенням республіки або її парламентом. Справді, в такому випадку суверенітет Союзу буде похідним від суверенітету республік.

Далекі від реальності пропозиції А.Сахарова про другу палату З'їзду народних депутатів — Палату Національностей, що мала обиратися за національним принципом. У проекті записано: "Виборці кожної національності, яка має свою мову, обирають певну кількість депутатів, а саме — по одному депутату від 2,0

(повних) мільйонів виборців певної національності і додатково ще по два депутати від цієї національності" [185]. А.Сахаров зазначав, що "ця квота розподілена на великі багатомандатні округи", вибори мають бути прямими і загальними на альтернативній основі. Нездійсненність цього положення очевидна при першому зіставленні з матеріалами статистики.

По-перше, понад 2 млн у СРСР, за переписом 1979 р., налічували такі нації: росіяни — 137,4, українці — 42,3, узбеки — 12,4, білоруси — 9,5, казахи — 6,6, татари — 6,3, азербайджанці — 5,5, вірмени — 4,1, грузини — 3,6, молдавани — 2,9, таджики — 2,9, литовці — 2,9, туркмени — 2,0 млн [186]. Отож, виходить, що киргизи (1,9 млн), латиші (1,4 млн) та естонці (1,0 млн), які мали союзні республіки, не були б представлені в Палаті Національностей. По-друге, як уже зазначалося, понад 60 млн осіб жили за межами своїх національно-державних формувань або їх не мали. Яким би було їхнє представництво в цій палаті З'їзду народних депутатів? Звісно, шляхетна мета академіка А.Сахарова не забезпечувала розв'язання міжнародних суперечностей, а його конституційний проект містив потенційну небезпеку їх посилення.

Звертає на себе увагу термінологічна некоректність А.Сахарова, який вважав, що Центральний Уряд Союзу мав охоплювати: 1) З'їзд народних депутатів Союзу; 2) Раду Міністрів Союзу; 3) Верховний Суд Союзу [187]. Як відомо, уряд — це найвищий орган виконавчої влади. У цивілізованому світі структура державної влади поділяється на три частини: законодавчу, виконавчу і судову. Так забезпечується їх рівновага. А.Сахаров виходив із засадничого положення єдності влади, на якому ґрунтувалася радянська організація влади, хоч її неефективність була очевидна, бо підмінювала професійність масовою некомпетентністю, тобто замінювала демократію псевдодемократією і водночас створювала передумови для колективної безвідповідальності. Невипадково перед розпадом СРСР була встановлена посада Президента, хоча окремі дослідники, зокрема В.Бєлоцерковський, вважали її недоречною. У такому випадку центральне керівництво унезалежнювалося від республіканських. Прецедент вже був — посилення союзних органів СРСР після 1922 р., що призвело до перетворення федерації на централізовану унітарну державу.

Проте В.Бєлоцерковський висловлював слушні думки щодо самої союзної конституції. Якщо б йшлося про унітарну чи федеративну державу, то потреба у ній була б зрозуміла. Для конфедеративного союзу вона недоречна [188], як і Верховний Суд Союзу. Діяльність Союзу міг повністю забезпечувати Союзний договір. У випадку створення Верховного Суду Союзу виникало питання про прокуратуру в масштабах Союзу. Однак А.Сахаров вважав, що у складі найвищого судового органу треба створити Конституційний Суд Союзу, Палату арбітражу. Існування Конституційного Суду при відсутності конституції Союзу втрачало сенс і логічно заперечувало доцільність існування пов'язаних із судочинством органів союзного масштабу.

Ще одним уразливим місцем конституційного проекту було те, що до Ради Міністрів Союзу мали увійти Міністерство закордонних справ, Міністерство оборони, Міністерство оборонної промисловості, Міністерство фінансів, Міністерство транспорту союзного значення, Міністерство зв'язку. Некоректність автора проекту полягала в тому, що до Ради Міністрів Союзу повинні увійти не міністерства, а міністри відповідних відомств. Та суть небезпеки в іншому. Проект передбачав створення інших міністерств для виконання функцій, які окремі республіки згідно зі Спеціальними протоколами і Союзним договором передали Центральному урядові [189]. Подібна невизначеність давала змогу посилити владу на союзному рівні.

В.Бєлоцерковський ставив під сумнів конституційний проект А.Сахарова ще під одним оглядом. Автор проекту пропонував звільнитися від імперського мислення й усвідомити, що всі розмови про Союзний договір і структуру майбутньої союзної держави зайві, оскільки дуже малі шанси на створення навіть конфедеративного Союзу республік [190]. Реальний підхід переконував, що в союзі з Росією в недалекому майбутньому побажають залишитися в кращому випадку тільки Білорусія, а ще, може, Україна і Вірменія й кілька автономних республік при підвищенні їхнього статусу до рівня союзних. Та в будь-якому варіанті питома вага Росії в Союзі була очевидна. Як наслідок, союзний уряд став би або придатком російського уряду, що врешті-решт призвело б "до відокремлення всіх республік від Росії", або — тягарем для уряду російського" [191]. Слід додати, що при домі-

нуванні Росії фактично обидва уряди були б російськими, від чого страждали б інші республіки. Не слід відкидати іншої крайності при діяльності парламенту за принципом: "одна республіка — один голос". У деяких випадках Росія при голосуванні могла опинитися в меншості, що не було в її інтересах. Отож, питання про вигідність такого Союзу для Росії поставало цілком реально.

Нарешті, треба торкнутися ще одного питання, яке обминули А. Сахаров і В.Бєлоцерковський. При піднесенні статусу автономних республік, автономних областей, автономних округів до рівня союзних республік, неодмінно виникало б питання про територію самої Росії в етнічних межах. Чи погодилася б Росія, що величезна територія Якутії, нафтоносний Татарстан, важливі в стратегічному значенні землі Північного Кавказу та інші опиняться поза впливом Москви як столиці союзної республіки? Йшлося про звуження території Росії як республіки Союзу приблизно до меж держави часів Івана Калити. Коментарі зайві!

Отже, Європейсько-Азійський Союз, основою розвитку якого, за задумом А.Сахарова, мали бути моральні і культурні традиції Європи й Азії та всього людства, всіх рас і народів [192], не виходив за межі бажаного, якому не судилося здійснитися. Тут треба відзначити політичний реалізм В.Бєлоцерковського. За півтора року до розпаду СРСР він намагався обґрунтувати власне бачення співжиття народів на євразійському просторі. За його переконанням, "якщо більшість союзних республік вийшла б із Союзу, то він втратив би сенс (у його демократичному, конфедеративному варіанті) насамперед для самої Росії" [193]. Аналогічний висновок дослідник зробив і стосовно того, якщо більшість республік залишаться в Союзі, адже "сенс мала тільки імперія, коли можна було... нафту чи бавовну брати з республік за безцінь" [194].

В.Бєлоцерковський узяв за приклад колишню Британську імперію, яка трансформувалася в Британську співдружність націй. Сенс для Росії могло мати об'єднання на кшталт Спільного ринку, а ще митний союз чи створення колективної системи безпеки нової співдружності націй аж до формування спільних поліційних сил на взірець сил ООН, щоби протидіяти можливим міжнаціональним (міжреспубліканським) конфліктам. З часом така система могла б інтегруватися в загальноєвропейську систему безпеки.

Проте В.Бєлоцерковський вважав такий розвиток подій малоймовірним, бо на цьому шляху дві перешкоди: пережитки імперської свідомості у російського народу і недостатня його суспільна активність. Він сподівався, що Союзний договір буде все-таки укладений, але його "імперські та унітарні пункти" й надалі перешкоджатимуть природній ході подій і процесові демократизації. Однак заходи центральної влади не дали сподіваного для неї результату.

На думку В.Бєлоцерковського, демократизація вимагала посилення ролі Рад трудових колективів, що забезпечило б становлення демократичної держави, яка мала йти в напрямі децентралізації і конфедеративності. Утвердилася б верховна влада в регіонах, а вони делегатували частину її центрові для координації діяльності [195].

А.Сахаров пропонував перебудувати Союз знизу, виходячи з нової Конституції, фундаментальної перебудови принципів і норм, які стосувалися тодішнього суспільно-політичного ладу, а відтак забезпечити правову деталізацію всіх сфер суспільного і політичного життя [196]. Проте конституційний проект академіка не відповідав тодішнім умовам попри шляхетні наміри його автора. В ньому відчутне правове аматорство.

Розвиток СРСР не вписувався в прокрустові схеми прихильників модернізації імперії. В авангарді йшли народи Прибалтики. На початку 1990 р. лідер Народного фронту Естонії М.Лауристін заявив: "Ми творимо історію для всіх народів Радянського Союзу. Ми показуємо вихід. Не обов'язково вихід зі складу Союзу, але вихід з нашої жахливої ситуації. Якщо ми зможемо бути вільними, вільними зможуть бути всі" [197].

М.Казачков передбачав безпосереднє розчленування СРСР на суверенні республіки, союзні й автономні, а також порівняно незалежні "землі", з яких сформуються відносно самодостатні господарські комплекси, які згодом створять єдиний ринок [198].

Намагаючись знайти вихід з міжнародних суперечностей, прихильники збереження СРСР шукали прикладів у минулому Росії та інших країнах. За твердженням В.Козлова, дореволюційна Росія не була "тюрмою народів", бо росіяни не виконували ролі імперської нації і не пригнічували інших народів. Національні рухи в тодішній Росії не мали сили. Більш чи менш чітко

окреслювалося польське питання. Інші національні питання (наприклад, єврейське) мали переважно релігійний характер. Саме так треба оцінювати і "вірмено-татарську різню" 1905 р. у Баку, тобто конфлікти між вірменами-християнами й азербайджанцями-мусульманами ("закавказькими татарами") [199].

Н.Нікітін пропонував брати приклад з європейських і американських країн, в яких адміністративний поділ установлений за територіальним, а не національним принципом. Він писав: "Ні шотландцям, ні уельсцям, ні валійцям, ні бретонцям, ні каталонцям, ні лапландцям, ні іншим своїм "нацменам" він (Захід. — *І.М.*) не поспішає надати можливість створити "суверенні" і повноцінні держави" [200]. У 1945 р. Німеччина не забезпечила для 100-тисячного лужицько-сербського населення можливості для "самовизначення" і дозволила йому приєднатися до Чехословаччини.

Некоректність підходу вченого полягала в тому, що він сприймав як безцінний подарунок російській громадськості, цебто апологетам імперії, надруковану в журналі "Вопросы истории" статтю Рози Люксембург, яка називала більшовицьку національну політику "марною дрібнобуржуазною фразеологією і дурисвітством". За переконанням опонентки В.Леніна в національному питанні, проголошене більшовиками право націй на самовизначення на практиці звелося до того, що "нації" "інтернаціолістка взяла це слово в лапки) Російської імперії використали "найширшу, необмежену свободу розпоряджатися своєю долею" лише для того, щоби проголосити своїм "смертельним ворогом російську революцію" і "вступити в союз з німецьким імперіалізмом і під його захистом понести прапор контрреволюції в саму Росію" [201].

Такий емоційний пасаж не витримує жодної критики. Право самовизначення націй — це аж ніяк не винахід більшовиків: воно утвердилося як міжнародно-правова норма в цивілізованому світі. Більшовики діяли в конкретних умовах і проголошення (декларативне) права націй на самовизначення мало кон'юнктурний характер, бо імперія сама розвалювалася. Таке визнання було тактичним маневром, щоби здобути прихильність серед неросійських народів. Приклад союзу з німецьким імперіалізмом дали самі більшовики, уклавши з ними сепаратний Брестський мир.

Виступаючи проти сепаратизму, Н.Нікітін забув, що в СРСР йшлося не про потуги відірвати якусь частину держави, а про

боротьбу неросійських народів за здійснення права на самовизначення на їхніх етнічних територіях. Він лякав наслідками "національно-державного розмежування" неросійських народів з росіянами. Водночас Н.Нікітін безкомпромісний: якщо відокремлення, то повне, без жодних конфедерацій, бо "створення в нас (у СРСР. – *І.М.*) конфедеративної держави буде лише новим способом пограбування Росії". Він осуджував "доморощених російськомовних сепаратистів", тобто тих, хто хотів створити на російських землях кілька російськомовних держав. За його переконанням, Росія вже ніколи не буде мононаціональною державою, бо "Надто багато живе в Росії народів, надто тісно переплелися їхні долі, надто розмиті їхні національні межі за тисячолітню історію" [202].

Н.Нікітін виступав за цілісність СРСР як унітарної держави і пропонував власне адміністративне упорядкування Росії, тобто СРСР. Насамперед він вимагав відмовитися від прив'язування адміністративно-територіальних структур до національного принципу і усунути "поділ народів на сорти за типом державності", бо тоді всі росіяни, тобто жителі РРФСР, будуть рівними за своїм "державним статусом" і зможуть розвивати свою національні культуру в багатонаціональній державі. "Сполучені Штати Росії", вважав Н.Нікітін, не таке вже й нереальне. Саме в ньому вчений вбачав перспективу "оновлення федерації" за умови, що широкі права та самостійність адміністративних одиниць (національно-державні утворення будуть ліквідовані) не протистоятимуть загальнодержавному законодавству. Будучи противником проекту Союзного договору Н.Нікітін зазначав, що у випадку його реалізації витвориться конгломерат "суверенних держав" на кшталт об'єднання країн колишньої Ради Економічної Взаємодопомоги тим самим буде закладена міна уповільненої дії під єдність Союзу.

Н.Нікітін солідаризувався з тими, хто вимагав замінити гасло про право націй на самовизначення правом територій на самовизначення, а також провести такий адміністративно-територіальний поділ, при якому суб'єктом "федерації" будуть самоврядні губернії і краї, які виникнуть на основі нинішніх невеликих союзних, великих автономних республік, а також країв, об'єднаних областей.

Союз суверенних держав, на думку Н.Нікітіна, слід оцінювати як історичний анахронізм. В "єдиній Росії", за проектом Н.Нікітіна, регіони мають бути "повністю самостійними, самофінансованими, абсолютно рівноправними, незалежно від національного складу населення". Їх можна назвати краями, областями, провінціями, землями, губерніями, штатами і навіть республіками — це вже питання десятого порядку. За логікою Н.Нікітіна, поряд з Литовською (чи Прибалтійською) республікою може існувати, приміром, якась Карпатська республіка в західноукраїнському регіоні, Поліська республіка на білоруських землях чи, нарешті, Уральська та Красноярська республіки в РРФСР [203].

Навальність національних конфліктів підштовхувала до нових пошуків виходу з такого становища. На думку А.Данилова, росіяни мали б думати лише про себе, тому зобов'язані чим скоріше залишити Середню Азію, як колись англійці — Індію. Натомість треба посилити російські позиції на балтійських землях, створивши балто-російську Прибалтику, що спростить шлях до європейської інтеграції. Далі він переконував: "Основою російської геополітики, без сумніву, є "Союз чотирьох" — РРФСР, України, Білорусії і Казахстану, у якому три останні республіки частково є "інобуттям" самої Росії. Здоровий глузд і природне національне магнетування з плином часу зміцнять Конфедерацію наших вільних республік" [204]. Напевне, йшлося про конфедерацію чотирьох названих союзних республік, бо А.Данилов не уточнив.

Водночас пропонувалося розв'язувати міжнаціональні суперечності не на засадах права, а з позицій сили. Саме так вимагав ставитися до прибалтів А.Гливаковський. За його переконанням, прибалтійські райони з російським населенням мають приєднатися до Росії або в гіршому випадку перебувати під її протекторатом. До таких він відніс район Клайпеди, Віленський край, деякі території, заселені білорусами — в Литві, Ризі та інших російськомовних промислових анклавах, великих портах, інфраструктурі і коридорах: райони Кохтла-Ярве і Нарви, російськомовна частина Таллінна, стратегічні пункти і бази на островах у Естонії. Міжнародно-правовим нормам А.Гливаковський протиставляв силу, бо два мільйони естонців і латишів, на його переконання, не можуть закривати доступ до моря континентальній державі з населенням 300 млн осіб. Лише для Литви він допускав реаліза-

цію права на вихід з СРСР, якщо так вирішать 3 млн литовців. З позицій сили треба ставитися і до всіх республік, які домагаються реалізувати своє право на самовизначення [205].

Г.Забродський не гребував ксенофобією. За його твердженням, республіки Середньої Азії взагалі не готові до самостійного існування. У випадку виходу з СРСР вони і республіки Закавказзя можуть стати жертвою захланних сусідів [206].

Як реакцію на пропозицію Міжрегіональної депутатської групи блоку "Демросія" та інших поділити СРСР на 40 чи 50 карликових держав можна розцінити заяву В.Осипова про те, що між цими державами зразу ж виникли б територіальні конфлікти. Адже Білоруський народний фронт декларував свої претензії на прилучення до Білорусії Псковської, Брянської, Смоленської областей та інших територій, а український Рух згадував про українців Кубані, Курської та Воронезької областей. Звісно, В.Осипов не зважає на те, що колись населення цих земель, а також Криму, Донбасу і південноукраїнських областей було насильно русифіковане, тому намагання рухівців трактувати їх як українські етнічні землі він відкидав. Проте В.Осипов не погоджувався і з О.Солженіциним стосовно відмови від значної території колишньої Російської імперії, бо в такому випадку 25 млн етнічних росіян опиняться в "націонал-бюрократичних республіках" на становищі апатридів. Ще він додав до них 33 млн представників інших народів, які проживали в СРСР поза своїми етнічними землями [207]. Щоправда, В.Осипов не зазначав, що певна частина з тих 35 млн людей живуть і в РРФСР, не маючи, як приміром, українці, жодних умов для національно-культурного розвитку. Цікаво, що тих 25 млн етнічних росіян сама РРФСР неспроможна забезпечити нормальним житлом.

Реалістичний підхід до аналізу міжнаціональних суперечностей у СРСР виявив І.Клямкін. Політичний суверенітет союзних республік супроводжувався національним піднесенням, що давало змогу створити в союзних республіках уряди, які мали б довір'я серед народу і взяли на себе відповідальність за труднощі переходу до ринку. Він не міг заперечити стихійного розпаду СРСР, але причину цього вбачав у затримуванні підписання Союзного договору попри прямування республік до політичної незалежності і прагнення до переходу на ринкові відносини [208].

А.Кибрик виводив тодішні проблеми СРСР з того, що його територіальні утворення не просто виділені за національним принципом, а й "приписані" певним етносам, а це призводило до тертя і недовір'я між народами. Щоправда, він визнавав, що фактором міжнаціональних суперечностей виступав тоталітаризм. Однак на перше місце ставив відмову від національно-територіального поділу. Він пропонував поетапне реформування СРСР. Спочатку, на його думку, треба було вивести автономії із союзних республік і зрівняти з ними у правах. Відтак мали бути створені всі умови для виходу будь-якого національно-територіального утворення зі складу СРСР, бо зменшення території такої великої відсталої країни було б лише їй на користь. Нарешті, за 10 чи 15 років довелося б скасувати національно-територіальний поділ на всій території, створивши багатонаціональні губернії (приміром, Бакинську губернію замість Азербайджанської РСР чи Сухумську губернію замість Абхазької АРСР), забезпечивши правові, соціальні та культурні гарантії для всіх етносів. У цьому, за твердженням А.Кибрика, "перспективний шлях розв'язання національного питання в СРСР". Він писав: "Право етносів на нормальне і повнокровне життя має бути гарантоване незалежно від наявності їх власної державності" [209].

Водночас А.Кибрик заперечував право представників певного етносу розпоряджатися етнічною територією, якщо вони живуть за її межами. Свою "логіку" він доводив до самозаперечення і абсурду, що засвідчує така думка: "В протилежному випадку доведеться не лише створювати російську автономію в Естонії, а й естонську, вірменську і молдавську всередині міста Москви, — а можливо, й особливу автономію для єдиного готтентота, що проживає в СРСР" [210]. Отож А.Кибрик ігнорував права автохтонного народу на свою територію. Прожекти А.Кибрика, врешті-решт, не розв'язували національного питання, а ще більше загострювали міжнаціональні взаємини в СРСР.

Учасники "круглого столу" журналу "Москва" приписували СРСР як "космополітичній псевдоімперії" мету зруйнувати історичну російську державність, замінити велику російську націю "безглуздою масою російськомовного населення", створивши низку "цілком штучних автономій". Ось чому укладення нового Союзного договору вимагало насамперед "розв'язання російського питання" [211].

Протилежних поглядів дотримувався Г.Гусейнов. Він не погоджувався з тим, що націоналізм протиставляють інтернаціоналізмові як погане доброму, забуваючи про істинну альтернативу їм обом — космополітизм, як "погляд на землю не як на власність етносу, а як на природний спільний дім для співжиття різних народів". На перше місце треба поставити розуміння "наявності етно-культурної спільноти, яка пов'язана єдиною екосистемою, що суттєвіша для певного регіону, ніж навіть мовні та навіть релігійні відмінності" [212].

У космополітичній екосистемі національна гордість поєднуватиметься з розумінням мови свого сусіда як своєї власної для мирного співжиття, що сильніше від патріотичних образ, тобто космополіт має перемогти патріота. У цьому, за переконанням Г.Гусейнова, єдина альтернатива болісному і катастрофічному розпаду системи націй після Ялтинських домовленостей у середині XX ст. СРСР стоїть перед доконечністю тяжкого вибору: "перетворення наддержави у вільне співтовариство, прототип майбутнього світового". Г.Гусейнов підсумовував: "Через знання, покаяння, творчий міжетнічний діалог — до світу без погромів, різні й відчаю. Це шлях конвергенції, який ще не відкритий" [213].

Пошуки виходу з кризи СРСР вийшли за його межі. Західні вчені та відомі політики пропонували свої варіанти. Г.Сорман наголошував, що в Європейській Спільноті в майбутньому виявиться колізія двох концепцій — Європи націй і Європи як федерації. Свого часу прем'єр-міністр Великобританії М.Тетчер висловлювалася за Європу як конфедерацію націй із власною незалежною культурою [214].

Дж.Сорос передбачав два можливі варіанти майбутнього СРСР: або він стане частиною вільного світу, або його розвал триватиме. Попри такі висновки Дж.Сорос зазначав, що "розпад Радянського Союзу дуже ймовірний", але він допускає, що в РРФСР може встановитися реакційний націоналістичний режим, який нині підживлює антизахідна й антисемітська традиція [215]. Після свого розпаду СРСР може показати вищий рівень єдності, ніж колишня Британська імперія, бо він складається з географічно суміжних частин, які перебувають у тісній економічній взаємозалежності, тому ці регіони мають навчитися жити разом. Для Заходу, на думку Дж.Сороса, було б вигідно, щоб СРСР перетворився в

конфедерацію. Для уникнення міждержавних конфліктів він пропонує поважати нинішні кордони, бо з часом вони втратять своє колишнє значення.

Подальша доля СРСР спростувала різні прогнози, які ігнорували очевидні факти. Після розпаду Російської імперії неросійські народи, за незначними винятками, опинилися в модернізованій імперії, яка формально проголосила себе інтернаціональним союзом суверенних республік, хоч діяла як унітарна держава, в якій національне питання так і залишилося не розв'язаним. Боротьба за національні права неросійських народів призвела до розпаду СРСР.

Загострення міжнаціональних суперечностей у період перебудови спонукало до переоцінки національної політики радянського партійно-державного керівництва, адже раніше вважалося на офіційному рівні, що національне питання розв'язане остаточно. Однак суспільствознавці не були до цього готові, бо продовжували свої дослідження на підтвердження ідеологічних висновків партійних документів.

Спочатку прояви міжнаціональних суперечностей намагалися пояснювати зовнішнім впливом і діяльністю так званих "неформальних організацій". Потім обговорення національного питання на І З'їзді народних депутатів СРСР засвідчило плюралізм підходів до його розв'язання. Якщо в доперебудовний період визнавалося як незаперечне твердження, що проблеми міжнаціональних відносин існують лише при капіталізмі, то тепер доводилося констатувати, що вони властиві радянському варіантові соціалізму.

Принцип національного самовизначення, який вважався формальним, почав набувати особливої актуальності. Дослідники намагалися простежити генезу міжнаціональних відносин, шукають їхні джерела ще в дореволюційній Росії, в особливостях формування СРСР як багатонаціональної федерації, що фактично перетворилася в унітарну державу, в якій союзне керівництво постійно звужувало права союзних республік, що за Конституцією СРСР визнавалися суверенними державами. Обмеження їхньої економічної самостійності доповнювалося проблемами мов, культур, збереження історичних пам'яток титульних націй, охорони природи.

Реальні умови змусили типологізувати конфлікти, що виникли в СРСР за їх характером, процесом посилення, рівнями. СРСР як фактично унітарна держава опинився в стані кризи: союзні республіки вимагали реального наповнення свого суверенітету, схвалювали декларації про державний суверенітет, що було новим феноменом для багатонаціонального СРСР.

Особливо загострилися мовні конфлікти, що було пов'язано з витісненням мов титульних націй у союзних і автономних республікам у зв'язку з фактичним перетворенням російської мови, яка теоретично визнавалася за мову міжнаціонального спілкування, в державну мову на території СРСР. У міжнаціональних відносинах на перше місце вийшла суперечність між прагненням неросійських народів зберегти свою самобутність і їх посиленою русифікацією.

Партійна теза про радянський народ як нову історичну, соціальну та інтернаціональну спільність з російською мовою спілкування означала на практиці, що партійно-державне керівництво підтримує денаціоналізацію неросійських народів. Реакцією на таку політику стало схвалення в союзних республіках на конституційному рівні державного статусу мови титульної нації за прикладом союзних республік Закавказзя (Азербайджанської РСР, Вірменської РСР, Грузинської РСР). Як наслідок посилилися суперечності не лише між центром як російськомовним і союзними республіками з мовами титульних націй, а і в самих республіках — між корінним населенням зі своєю рідною національною мовою і так званим "російськомовним населенням". Концепція національно-російської (російсько-національної) двомовності зіткнулася з новою реальністю. Неспроможність центру з розумінням поставитися до безпрецедентних в історії СРСР подій засвідчило водночас безпорадність офіційного суспільствознавства, яке намагалося пригальмувати реальні процеси посиланнями на цитати з творів Леніна, абсолютизацією і їх фактичною догматизацією безвідносно до конкретних умов.

Мовне питання опинилося в центрі міжнаціональних суперечностей, оскільки воно набувало не лише політичного, а й соціального змісту, зокрема в протистоянні міста і села. Якщо в селах жили, як правило, представники титульної нації союзних республік, то міста неросійських республік під впливом цілеспрямова-

ної "інтернаціоналізації" русифікувалися. Протистояння двох культур у таких умовах стало доконаним фактом. Значною мірою таке становище призвело до поділу населення в багатьох союзних республіках на дві протилежні орієнтації: корінне населення, як правило, підтримувало народні фронти, а "російськомовне" — потенційно було резервом різних інтерфронтів.

Партійно-державне керівництво СРСР не було готове до такого повороту подій. Розпочавши демократизацію, воно не передбачало того, що доля багатонаціональної держави залежала насамперед від демократизації міжнаціональних відносин. Національний вибух, безпрецедентний в історії, був невипадковий, адже СРСР — це не союз націй, які мали реальне право на самовизначення, а унітарна держава. Таким чином, демократизація суспільного життя в багатонаціональному СРСР вступила в суперечність з імперською політикою в сфері міжнаціональних відносин, чого ще на початку перебудови союзне керівництво не могло допустити, оцінюючи міжнаціональні непорозуміння як тимчасове явища.

Коли міжнаціональні суперечності стали однією з найголовніших проблем, виникла потреба гармонізувати міжнаціональні відносини. Однак замість цього з'явилися спроби усунути їх, протиставити правам нації права людини, хоч їх слід розглядати у взаємозв'язку, оскільки кожна людина є водночас представником певної нації. Нова концепція міжнаціональних відносин відповідно до реальних вимог не була створена аж до самого розпаду СРСР.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. *Карпов В.* Старые догмы на новый лад // Октябрь. — 1990. — № 3. — С. 142-158.

2. *Иванов В.* Межнациональные отношения // Диалог. — 1990. — № 18. — С. 3.

3. *Дмитрук К.* Национализм: кому выгодно? // Политическое самообразование. — 1989. — № 11. — С. 23-31.

4. *Нишанов Р.* Совершенствование межнациональных отношений — важный фактор перестройки // Политическое самообразование. — 1989. — № 12. — С. 31-38.

5. *Смирнов Г.* Образование СССР — воплощение ленинской концепции федерации свободных наций // Политическое самообразование. — 1989. — № 12. — С. 39-47.

6. *Дзюба И.* Пятьдесят лет спустя. Украинская литература 30-х годов — глазами 80-х // Дружба народов. — 1989. — № 4. — С. 210-237.

7. *Смирнов Г.* Образование СССР — воплощение ленинской концепции федерации свободных наций. — С. 42.

8. *Баграмов Э.* О противоречиях в сфере межнациональных отношений и путях из разрешения // Политическое самообразование. — 1989. — № 12. — С. 47-57.

9. Роль интеллигенции в межнациональных конфликтах. Первая сессия Совета по межнациональным отношениям // Дружба народов. — 1989. № 11. — С. 179-216.

10. Там же. — С. 187-188.

11. *Смирнов Г.* Образование СССР — воплощение ленинской концепции федерации свободных наций. — С. 43.

12. *Гусейнов Ч., Недошивин В.* Культура твоя и моя... // Диалог. — 1990. — № 1. — С. 80.

13. *Воробьевский Ю.* Союз нерушимый // Москва. — 1990. — № 3. — С. 142-153.

14. *Козлов В.* Национал-сепаратизм, или каждому свое? // Москва. — 1991. — № 11. — С. 118-119.

15. *Водолазов Г.* Национальный ли это вопрос? // Дружба народов. — 1991. — № 5. — С. 230-233.

16. Слушать и услышать. Беседу ведут Янис Петерс и Юрий Калещук // Дружба народов. — 1989. — № 1. — С. 169-191.

17. *Жарников А.* Национальное самоопределение в замысле и реализации // Коммунист. — 1989. — № 9. — С. 58.

18. *Ибрагимбейли Ж.-М.* Сказать правду о трагедии народов // Политическое самообразование. — 1989. — № 4. — С. 58-63.

19. *Авторханов А.* Империя Кремля // Дружба народов. — 1990. — № 4. — С. 245.

20. Правда. — 1987. — 7 апреля.

21. *Виттенберг Е., Жарников А.* Этнический ренессанс — парадокс XX века? // Диалог. — 1990. — № 15. — С. 37-45.

22. Роль интеллигенции в межнациональных конфликтах. Первая сессия Совета по межнациональным отношениям. — 1989. — № 11. — С. 219.

23. Там же. — С. 212.

24. Там же . — С. 208, 209.

25. Там же. — С. 210.

26. *Дорофеев В.* Эффект зеркальности // Диалог. — 1990. — № 5. — С. 65.

27. Время реванша или время согласия? Беседа с первым заместителем заведующего Отделом национальных отношений ЦК КПСС В.А.Михайловым // Диалог. — 1990. — № 9. — С. 82.

28. Там же. — С. 85.

29. *Андреев С.* Траурный марш. Хроника последних месяцев перестройки // Октябрь. – 1991. – № 6. – С. 161, 165.

30. *Виттенберг Е., Жарников А.* Этнический ренессанс – парадокс XX века? – С. 37-45.

31. Там же. – С. 42.

32. *Ленін В.І.* І Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів 3-24 червня (16 червня – 7 липня) 1917 р. // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1973. – Т. 32. – С. 278.

33. Декларация прав народов России // *Бухбиндер Н.А.* Коммунистическое строительство и национальный вопрос. – Санкт-Петербург, 1919.

34. *Лебедев В.* За теории не платят, а расплачиваются // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 202-205.

35. *Бондаренко В.* Назад пути нет. Из литературного дневника // Молодая гвардия. – 1989. – № 5. – С. 218-241.

36. *Литвинова Г.* Старший или равный // Наш современник. – 1989. – № 6. – С. 10-20.

37. *Проханов А.* Заметки консерватора // Наш современник. – 1990. – № 5. – С. 85-98.

38. *Балашов Д.* Союз равных народов. Национальный вопрос в СРСР // Наш современник. – 1991. – № 7. – С. 134-141.

39. *Боков Х.* Формировать интернационалистские убеждения // Коммунист. – 1988. – № 3. – С. 87-95.

40. Живой вопрос теории и практики // Коммунист. – 1988. – № 2. – С. 69.

41. *Энгельс Ф.* Демократический панславизм // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – Т.6. – С. 293, 294.

42. *Зотов В.* Национальный вопрос: деформации прошлого // Коммунист. – 1989. – № 3. – С. 79-89.

43. *Пика А., Прохоров Б.* Большие проблемы малых народов // Коммунист. – 1988. – № 16. – С. 76-83.

44. *Жарников А.* Национальное самоопределение в замысле и реализации – С. 58.

45. *Воробьевский Ю.* Союз нерушимый? – С. 142-153.

46. *Сидоров В.* О нациях – без эмоций. Небесспорные заметки // Дружба народов. – 1991. – № 8. – С. 244-250.

47. *Зотов В.* Национальный вопрос: деформации прошлого. – С. 76-83.

48. *Козлов В.* Национал-сепаратизм, или каждому свое? – С. 118-119.

49. *Абдулатипов Р.* Укреплять в обществе интернационализм // Политическое самообразование. – 1989. – № 2. – С. 29-36.

50. Там же. – С. 33.

51. *Крупник И.* Семь обьяснений // Дружба народов. – 1990. – № 11. – С. 239.

52. Там же. — С. 243-244.

53. Там же. — С. 246.

54. *Авторханов А.* Империя Кремля // Дружба народов. — 1991. — № 1. — С. 216.

55. Там же.

56. *Дорофеев В., Ремник Д.* "Нам не надо предугадать...?" Диалог. — 1990. — № 1. — С. 87-92.

57. *Гусейнов Ч., Недошивин В.* Культура твоя и моя... — С. 87-92.

58. Штрихи к портрету КПСС // Диалог. — 1990. — № 1. — С. 80.

59. *Львин Б.* Долой империю! Задачи национально-освободительной антиимпериалистической борьбы на современном этапе // Век XX и мир. — 1990. — № 8. — С. 10-14.

60. *Васильев С.* Осторожно с рецептами! // Век XX и мир. — 1989. — № 2. — С. 11.

61. *Таннер Р.Х.* Эстония ищет рецепт // Век XX и мир. — 1989. — № 2. — С. 8-10.

62. Слышать друг друга // Коммунист. — 1989. — № 6. — С. 62.

63. Там же. — С. 67-68.

64. Известия. — 1990. — № 280.

65. *Никитин Н.* Суверенное право... О "коренных" и "некоренных" народах и обновлении нашей федерации // Москва. — 1991. — № 6. — С. 123.

66. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. — Т.4. — С. 444.

67. *Жарников А.* Национальное самоопределение в замысле и реализации. — С. 61, 62.

68. *Смирнов Г.* Образование СССР — воплощение ленинской концепции федерации свободных наций. — С. 43.

69. Там же. — С. 44.

70. Там же.

71. *Жарников А.* Национальное самоопределение в замысле и реализации. — С. 161.

72. *Баграмов Э.* О противоречиях в сфере межнациональных отношений и путях их разрешения. — С. 45-57.

73. *Подьячих П.* Население СССР. — Москва, 1961. — С. 111-112.

74. *Бразаускас А.* Замыслы и результаты // Дружба народов. — 1991. — № 5. — С. 219-221.

75. *Михайлов В.* Братство народов — наше достояние. XIX Всесоюзная конференция КПСС о межнациональных отношениях // Молодая гвардия. — 1989. — № 3. — С. 188-196.

76. *Ленін В.І.* Дитяча хвороба "лівизни" в комунізмі // Повне зібрання творів. — Київ: Політвидав України, 1974. — Т. 41. — С. 72.

77. *Ленін В.І.* До питання про національності або про "автономізацію"

// Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1974. – Т. 45. – С. 344.

78. *Ленін В.І.* До питання про національну політику // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972. – Т. 25. – С. 69.

79. *Ленін В.І.* Ліберали і демократи в питанні про мови // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972. – Т. 23. – С. 405.

80. *Ленін В.І.* Ліберали і демократи в питанні про мови // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972. – Т. 23. – С. 406.

81. КПРС. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898-1970). – Т. 2. – С. 520.

82. *Ленін В.І.* Проект Програми РКП(б) // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1973. – Т. 38. – С. 108.

83. *Попов Е.* Судьба СССР. Чем мы лучше Африки? // Век XX и мир. – 1991. – № 3.

84. *Целмс Г.* Противостояние или диалог? // Политическое самообразование. – 1989. – № 7. – С. 39.

85. *Дорофеев В.* Литва. "Единство" и противоположности // Политическое самообразование. – 1989. – № 11. – С. 37-48.

86. *Венцлова Т.* Права народа – права человека? – С. 9.

87. Философский энциклопедический словарь / Гл. ред.: Л.Ф.Ильичев и др. – Москва: Советская энциклопедия, 1983. – С. 840.

88. Там же.

89. *Лісовий В., Проценко О.* Націоналізм, нація та національна держава // Націоналізм: Антологія / Упоряд. О.Проценко, В.Лісовий. – Київ: Смолоскип, 200. – С. 11-34.

90. *Михайлов В.* Братство народов – наше достояние. XIX Всесоюзная конференция КПСС о межнациональных отношениях. – С. 195.

91. К новой федерации // Диалог. – 1990. – № 8. – С. 100-105.

92. *Калтахчян С.* Отстаивать позиции интернационализма. Размышления о некоторых проблемах теории национальных отношений // Политическое самообразование. – 1989. – № 9. – С. 22-30.

93. Там же. – С. 29.

94. *Быченков В.* Диалог ведут читатели // Политическое самообразование. – 1989. – № 18. – С. 51.

95. Там же.

96. *Тадевосян Э.* Еще раз о государственных языках. Ответ читателям // Политическое самообразование. – 1989. – № 15. – С. 35-40.

97. Там же.

98. *Ленін В.І.* Тези по національному питанню // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1972. – Т.23. – 302-303; *Його ж.* Резолюції літньої 1913 року наради ЦК РСДРП з партійними працівниками // Там же.

– Т. 24. – С. 57, 279-281, 376; *Його ж.* Розбещування робітників витонченим націоналізмом // Там же. – Т. 25. – С. 138-140; *Його ж.* С. Г. Шаумяну. 6 грудня 1913 р. // Там же. – Т. 48. – С. 229-232, 297-298 та ін.

99. *Тадевосян Э.В.* Что такое государственный язык // Политическое самообразование. – 1989. – № 5. – С. 17.

100. Там же. – С. 18.

101. Нация. Язык. Литература // Дружба народов. – 1989. – № 6. – С. 235.

102. Там же. – С. 241-243.

103. Там же. – С. 240.

104. Там же. – С. 228.

105. Роль интеллигенции в межнациональных конфликтах. – С. 194.

106. *Бязарти К.* С точки зрения осетина // Дружба народов. – 1991. – № 5. – С. 222-224.

107. Коммунист. – 1988. – № 15. – С. 69.

108. *Павлычко Д.* Государственный язык и духовное творчество народа. // Дружба народов. – 1989. – № 6. – С. 221.

109. *Гарапов Я.З.* Тенденции национально-языкового развития // Социологическое исследование. – 1989. – № 2. – С. 13.

110. Как чувствует себя русский? // Дружба народов. – 1989. – № 10. – С. 216.

111. *Павлычко Д.* Государственный язык и духовное творчество народа. – С. 221-223.

112. Как чувствует себя русский. – С. 217.

113. Там же. – С. 215.

114. Там же. – С. 216.

115. Три диалога. Диалоги ведет Е.Юдковская // Дружба народов. – 1990. – № 1. – С. 226.

116. *Авторханов А.* Империя Кремля // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 224.

117. Там же. – С. 225-226.

118. *Михайлов М.* Национально-русское двуязычие: аргументы "за" // Политическое самообразование. – 1989. – № 13. – С. 71-76.

119. Там же. – С. 76.

120. *Авторханов А.* Империя Кремля. – С. 231.

121. Нация. Язык. Литература. – С. 236.

122. *Филиппов Ф.* Непрерывное образование – на каком языке? // Политическое самообразование. – 1989. – № 2. – С. 36-37.

123. Там же. – С. 37.

124. *Михайлов М.* Национально-русское двуязычие: аргументы "за". – С. 71-77.

125. *Попович М.* В обстановке безразличия опасны любые случайности // Век XX и мир. — 1991. — № 3. — С. 21-23.

126. *Калтахчян С.* Отстаивать позиции интернационализма. Размышления о некоторых проблемах теории национальных отношений // Политическое самообразование. — 1989. — № 9. — С. 27.

127. Философский энциклопедический словарь. — С. 840.

128. *Яковлев А.Н.* Реализм — земля перестройки // Избранные выступления и статьи. — Москва: Политиздат, 1990. — С. 544.

129. Там же. — С. 442.

130. Комуніст України. — 1986. — № 9. — С. 11-18.

131. Промова товариша Горбачова М.С. на Всесоюзній нараді завідуючих кафедрами суспільних наук 1 жовтня 1986 року // Комуніст України. — 1986. — № 11. — С. 3-7.

132. *Дашдаміров А.Ф.* Удосконалюємо інтернаціональне виховання // Комуніст України. — 1986. — № 8. — С. 70-78.

133. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Горбачова М.С. 25 лютого 1986 року // Комуніст України. — 1986. — № 4. — С. 42.

134. Там же.

135. Там же.

136. *Восс А.* Союз нерушимый // Коммунист. — 1986. — № 3. — С. 59.

137. Коммунист. — 1987. — № 12. — С. 13.

138. Політична доповідь Центрального Комітету КПРС XXVII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Горбачова М.С. 25 лютого 1986 року. — С. 42.

139. Демографический энциклопедический словарь / Редкол.: Валентей Д.И. (гл.ред.) и др. — Москва: Советская энциклопедия, 1985. — С. 608.

140. Коммунист. — 1987. — № 12. — С. 15.

141. Революционной перестройке — идеологию обновления. Речь Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачова на Пленуме ЦК КПСС 18 февраля 1988 года // Коммунист. — 1988. — № 4. — С. 5-31.

142. О ходе перестройки средней и высшей школы и задачах партии по ее осуществлению. Доклад члена Политбюро ЦК КПСС, секретаря ЦК КПСС Е.К.Лигачева на Пленуме ЦК КПСС 17 февраля 1988 года // Коммунист. — 1988. — № 4. — С. 32-66.

143. О практической работе по реализации решений XIX Всесоюзной партийной конференции. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М.С. Горбачова на Пленуме ЦК КПСС 9 июля 1988 года // Коммунист. — 1988. — № 12. — С. 4-27.

144. Там же. — С. 13.

145. Политическое самообразование. — 1989. — № 16. — С. 21.

146. Политическое самообразование. — 1989. — № 12. — С. 34.

147. Безсмертний подвиг радянського народу. Доповідь товариша М.С.Горбачова // Комуніст України. — 1985. — № 5. — С. 8-22.

148. Живой вопрос теории и практики // Коммунист. — 1988. — № 2. — С. 68-71.

149. *Андреев В.* Об экономической самостоятельности республик // Коммунист. — 1989. — № 12. — С. 61.

150. *Тадевосян З.* Советский федерализм: пути развития // Коммунист. — № 13. — С. 49.

151. Из почты КПСС: О национальном вопросе // Коммунист. — 1989. — № 15. — С. 46-52.

152. *Пчелинцев О.* Люди — прежде наций. Мысли консерватора // Век XX и мир. — 1989. — № 11. — С. 10.

153. Октябрь и перестройка: революция продолжается. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачева на совместном торжественном заседании Центрального Комитета КПСС, Верховного Совета СССР и Верховного Совета РСФСР, посвященном 70-летию Великой Октябрьской социалистической революции, в Кремлевском Дворце съездов 2 ноября 1987 года // Коммунист. — 1987. — № 17. — С. 3-40.

154. *Пчелинцев О.* Люди — прежде наций. Мысли консерватора. — С.12-13.

155. *Фурман Д.* Осторожно с империями. Мысли либерала // Век XX и мир. — 1989. — № 11. — С. 9.

156. *Римаренко Ю.* Оновлюючи інтернаціональне і патріотичне виховання // Під прапором ленінізму. — 1990. — № 1. — С. 27.

157. Там же. — С. 28.

158. *Салуцкий А.* Начало конца или конец начала? Жесткие заметки // Наш современник. — 1991. № 3. — С. 147.

159. *Стрелкова И.* Заметки о национальном // Наш современник. — 1989. — № 7. — С. 133.

160. *Восс А.* Союз нерушимый // Коммунист. — 1986. — № 3. — С. 48-59.

161. *Ленін В.І.* Критичні замітки з національного питання // Повне зібрання творів. — Київ: Політвидав України, 1972. — Т. 24. — С. 121.

162. *Гизатов К.* Противоречия и их проявление в национальной психологии // Коммунист. — 1989. — № 11. — С. 57, 60.

163. Россия при новом режиме. Ричард Пайпс о русской истории, социализме и перестройке // Диалог. — 1991. — № 5. — С. 36-45.

164. *Дорофеев В.* Распятая Letuvia // Диалог. — 1991. — № 5. — С. 20-23.

165. *Гусейнов Г., Драгунский Д., Сергеев В., Цымбурский В.* Этнос и политическая власть // Век XX и мир. — 1989. — № 9. — С. 18.

166. *Глушкова Т.* Хищная власть меньшинства (Над строками "Парижской хартии для новой Европы") // Наш современник. — 1991. — № 4. — С. 147-172.

167. *Гланц Ю.* Литовская "Белая книга" // Диалог. — 1991. — № 12. — С. 48.

168. *Дементьев И.* О психологии национальных конфликтов // Коммунист. — 1990. — № 1. — С. 43-50.

169. *Баграмов Э.* О противоречиях в сфере межнациональных отношений и путях их разрешения. — С. 47-57.

170. *Яковлев А.Н.* Об итогах работы комиссии по политической и правовой оценке советско-германского договора о ненападении от 1939 года // Реализм — земля перестройки: Избранные выступления и статьи. — Москва: Политиздат, 1990. — С. 533.

171. *Чешко С.* Экономический суверенитет и национальный вопрос // Коммунист. — 1989. — № 2. — С. 99.

172. Там же. — С. 101.

173. Там же.

174. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии. Проект А.Д.Сахарова // Октябрь. — 1990. — № 5. — С. 145-150.

175. Там же. — С. 145.

176. Там же. — С. 148.

177. Там же. — С. 146.

178. Там же.

179. Там же. — С. 147.

180. Там же.

181. Там же.

182. Там же.

183. *Белоцерковский В.* О будущей конституции и проекте Сахарова // Октябрь. — 1990. — № 10. — С. 142-144.

184. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии. Проект А.Д.Сахарова. — С. 148.

185. Там же.

186. Советский энциклопедический словарь / Гл. ред.: А.М.Прохоров. — 4-е изд. — Москва: Советская энциклопедия, 1988. — С. 1047.

187. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии. Проект А.Д.Сахарова. — С. 148-149.

188. *Белоцерковский В.* О будущей конституции и проекте Сахарова. — С. 143.

189. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии. Проект А.Д.Сахарова. — С. 144.

190. Там же. — С. 145.

СКАН
ANDRIYDM

191. *Баткин Л.* О конституционном проекте Андрея Сахарова // Октябрь. – 1990. – № 5. – С. 150.

192. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии. Проект А.Д.Сахарова. – С. 145.

193. *Белоцерковский В.* О будущей конституции и проекте Сахарова. – С. 144.

194. Там же.

195. Там же.

196. Конституция Союза Советских Республик Европы и Азии. Проект А.Д.Сахарова. – С. 145.

197. Балтийский путь // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 200-202.

198. *Казачков М.* Лента Мебиуса // Дружба народов. – 1991. – № 5. – С. 234-255.

199. *Козлов В.* Национал-сепаратизм, или каждому свое? – С.115-125.

200. *Никитин Н.* Суверенное право... О "коренных" и "некоренных" народах и обновлении нашей федерации // Москва. – 1991. – № 6. – С. 112.

201. Вопросы истории. – 1990. – № 2.

202. *Никитин Н.* Суверенное право... О "коренных" и "некоренных" народах и обновлении нашей федерации. – С. 123.

203. Там же.

204. Система национальной безопасности России – какой ей быть? // Москва. – 1991, – № 7. – С. 8.

205. Там же. – С. 10.

206. Там же. – С. 8.

207. Там же. – С. 9.

208. *Клямкин И.* До и после президентских выборов // Октябрь. – 1990. – № 6. – С. 187-188.

209. *Кибрик А.* Ложь "национальных родин" // Век XX и мир. – 1990. – № 10. – С. 16-19.

210. Там же.

211. Система коллективной безопасности России и какой ей быть? – С. 7.

212. *Гусейнов Г.* Идеология общего дома // Век XX и мир. – 1989. – № 1. – С. 21-24.

213. Там же.

214. Цит за: *Сорман К.* Коллизия культур // Диалог. – 1991.– № 13. – С. 35-37.

215. *Сорос Дж.* Советская система: к открытому обществу // Октябрь. – 1990.– № 12. – С. 148-178.

Розділ 3

РОСІЙСЬКЕ ПИТАННЯ В КОНТЕКСТІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ

1. Особливості російського питання в СРСР

У науковій літературі, а ще більше в публіцистиці і політиці слово "росіяни" вживалося в двох значеннях: перше — росіяни як представники однієї нації; друге — росіяни як громадяни (жителі) Російської Федерації. Якщо в першому значенні йдеться про етнонім, то в другому — про політонім. Водночас не варто ігнорувати й того, що росіяни населяють не лише Російську Федерацію. За матеріалами перепису 1979 р., росіяни жили в усіх союзних республіках: РРФСР — 82,6, Україні — 7,6, Киргизстані — 0,7, Латвії — 0,6, Молдавії — 0,4, Казахстані — 0,3, Естонії — 0,3, Таджикистані — 0,3, Грузії — 0,3, Туркменистані — 0,25, Литві — 0,2, Вірменії — 0,05% [1].

У нашому дослідженні поняття "росіяни" вживається в етнічному значенні, тобто йдеться насамперед про росіян як представників однієї нації Російської Федерації, а також етнічних росіян в інших союзних республіках.

Не можна не зважати на те, що в західноєвропейських чи американських джерелах росіянами часто називали все населення СРСР. Інакше кажучи, слова "російський" (русский) і "радянський" використовувалися як синоніми.

На позначення євразійського простору СРСР на початку XX ст. була прийнята назва Росія. Звісно, тут неодмінні уточнення, тому доцільніше для цілої держави вживати її офіційну назву — Російська імперія з певними застереженнями в тому випадку, коли йдеться про етнічні російські землі, хоча їхні межі дуже розмиті.

Російські автори, особливо з еміграції, часто під етнонімом "русские" (у нашому дослідженні — росіяни) розуміють три східнослов'янські народи (українців, великоросів і білорусів), тобто не відмовляються від дореволюційної термінології великодержавної

ідеології, що не визнавала українців, як і білорусів, окремими націями. Посилаючись на таких ідеологів вважаємо за коректне відмовитися від поняття "малороси" для українців, тому до цього рудиментарного поняття вдаватимемося лише у виняткових випадках.

Розглядаючи російське питання в контексті міжнаціональних суперечностей, що загострилися в період перебудови, треба визнати слушність Д.Драгунського, за твердженням якого, становище російського (русского) суперетносу (наднароду) як мінімум тризначне: 1) становище "старшого брата", керівної нації; 2) функції "імперського цементу", який з'єднує народи-цеглини, втрачаючи при цьому свою національно-культурну визначеність; 3) статус національної меншини в союзних республіках [2]. Водночас слід погодитися з іншою думкою, яка стосувалася самої Росії після фактичного краху перебудови: "Сьогодні Росія — це не органічна цілісність, а сума механічно з'єднаних суверенних автономій та несуверенних країн і областей з руським і російським населенням" [3]. Історик С.Наумов стверджував, що росіяни — "найзнедоленіший і найроз'єднаніший народ" в СРСР [4]. Такого висновку вчений дійшов після поразки гекачепістського перевороту, коли на території СРСР почали виникати незалежні національні держави.

На початку 90-х років XX ст. Росія і російський народ опинилися перед невизначеністю. Намагаючись проаналізувати цей етап, М.Мейєр зазначав, що для багатьох поколінь і учених і журналістів тема Росії була табу [5]. Мабуть, справа не лише в заборонах. Ще за піввіку до цього український дослідник Ю.Липа підкреслював: "Самі росіяне дуже неохоче пізнають свій край. Вони, як витвір бюрократії, цікавляться лишень передовсім життям Петербурга чи Москви, не звертаючи уваги на місцеві відносини і місцевих людей. Під цим оглядом Петербург чи Москва для них відігравали і відограють далеко більшу роль, як у зцентралізованій (але все ж французькій по крові) Франції Париж" [6]. А далі він зауважував, що про незнання росіянами самих себе і своєї країни писав ще М.Горький.

За М.Мейєром, суспільні процеси підтвердили висновок, що без змін у РРФСР не могло бути мови про перебудову СРСР; підвищення суспільної свідомості в Росії зумовило плюралізм

політичного життя, підірвавши основи монополії правих груп на володіння російською тематикою; нові геополітичні (і треба додати: внутрішньополітичні) реалії СРСР змусили переглянути та переоцінити роль і значення Росії в трансформації Союзу [7]. Якщо раніше основна увага приділялася децентралізації СРСР і відповідні вимоги виходили від союзних республік, то на межі 80-90-х років актуалізувалася проблема автономій, зокрема Абхазії, Каракалпакії, Південної Осетії, Нагірного Карабаху, Туви і Бурятії. Як наслідок, "з'явилася нова зацікавленість автономних республік, областей та округів у збереженні цілісності держави" [8]. Напевне, йшлося про збереження "централізованої федерації", тобто СРСР, але М.Мейєр без жодних доказів заявив, що гарантом безпеки малих народів і національних меншин виступає демократично розвинена і сильна Росія. Він стверджував: "На політичній карті вимальовується баланс між охопленими національно-сепаратистським рухом (демократичні цілі котрого дедалі частіше викликають сумніви) республіками і меншинами, що апелюють до Росії і росіян (русских) як до захисників" [9].

Хибність думки М.Мейєра не лише в її бездоказовості: вона суперечить іншим його твердженням і можливим наслідкам, що випливають з такої ролі гаранта на практиці. По-перше, М.Мейєр визнавав, що політичне життя Росії ставило її перед вибором між консервацією (у випадку переходу російського руху на позиції чорносотенства) і демократичними змінами. Звісно, консервативна Росія не буде гарантом безпеки для корінних народів і національних меншин навіть у самій РРФСР. По-друге, демократизована Росія, за словами М.Мейєра, "буде новим і вирішальним фактором у мирному переході від бунтівної імперії до стабільної конфедерації рівноправних народів" [10]. Виявляється, що така Росія не може бути зацікавлена у втручанні в справи інших незалежних держав, які об'єдналися в конфедерацію. По-третє, у випадку такого втручання Росія не стане гарантом, а допускатиме дії, не сумісні з основними засадами міжнародного права, внаслідок цього проблеми корінних народів і національних меншин не розв'язуватимуться. Навпаки, протистояння між ними і титульною нацією суверенних держав, між цими державами і Росією лише посилюватиметься, ставлячи під знак запитання існування "стабільної конфедерації рівноправних народів".

Нарешті, до "тривожних" місць М.Мейєр зачислив Туву і Бурятію, тобто автономні республіки в самій РРФСР. Однак їх кількість можна збільшити. Отож, логічне запитання: чому роль гаранта прав корінних народів і національних меншин в інших державах має відігравати Росія, яка не спроможна врегулювати міжнаціональні суперечності на підвладних їй землях?

Звісно, треба розрізняти діагноз і рецепти для одужання. М.Мейєр встановив діагноз правильно, виявив причини, але ефективність його рецептів дуже сумнівна. Російське питання виникло не в період перебудови, а набагато раніше, хоча перебувало в латентному стані. Вже згадувалося про програмні документи більшовицької партії, статті В.Леніна "Про право націй на самовизначення", "Критичні замітки з національного питання" і особливо "Про національну гордість великоросів". Якщо виникало питання про національну гордість, то цілком очевидно: з національним питанням не все було гаразд, що підтвердили революційні події 1917 р.

За В.Козловим, суть "російського питання" на початку 90-х років спричинена зниженням життєздатності російського етносу; посиленням за останнє десятиліття неприязні до росіян і появою русофобських настроїв у національних республіках; втратою попередньої провідної ролі російського народу в житті СРСР. З кінця 20-х років скоротилася народжуваність, яка не забезпечувала навіть простого відтворення; давалися взнаки алкоголізм, травматизм, професійні та економічні зумовлені хвороби. Як наслідок підвищувалася смертність і народжувалися діти з фізичними і психічними вадами [11].

Треба віддати належне В.Козлову: симптоми російської хвороби він встановив досить переконливо, хоч не завдав собі труду з'ясувати їх причину. Насамперед слід зазначити, що навіть при скороченні народжуваності російська нація, як випливає з офіційної статистики, кількісно збільшилася: 1926 р. — 77 791 тис., 1959 р. — 114 114 тис., 1970 р. — 129 015 тис., 1979 р. — 137 397 тис. осіб [12]. Інакше кажучи, з кінця 20-х років кількість росіян у СРСР збільшилася на 43,39%. Зовсім інша картина серед українців, яких налічувалося в СРСР у 1926 р. — 31 195 тис., 1958 р. — 37 253 тис., 1970 р. — 40 753 тис., 1979 р. — 42 347 тис. осіб [13]. Отже, приріст українців за цей час становив 26,11%,

або 11 152 тис. осіб. Але треба враховувати, що на цей показник не могло не вплинути приєднання до СРСР населення українських земель, які входили у довоєнний час до Польщі, Румунії, Чехословаччини. За даними 1938 р., на українських землях, які входили до складу Польщі, проживало 10,2, Румунії — 1,4, Чехословаччині — 0,8 млн українців, тобто разом — 12,4 млн осіб [14]. Звісно, не всі вони опинилися в СРСР, але ці показники говорять чимало.

Генезу російського питання досліджував А.Авторханов, який розрізняв російське і національне питання в СРСР. "Національно, — зазначав він, — росіян ніхто не пригнічує, але політично і соціально росіяни так само пригнічені і так само безправні, як й інші народи" [15]. Якщо раніше росіяни вважали своїми гнобителями латишів, євреїв і кавказців, то тепер вони не можуть переносити вину на інших, бо терплять від самих росіян. У працях про "загадкову душу" російської людини підкреслюється, що їй більше подобається батіг, ніж медівник. Однак такі дослідники не звертають уваги на те, що росіянин потрапляє під батіг, шукаючи медівника не лише для себе, а й для інших народів, з метою ощасливити їх. У цьому А.Авторханов вбачав трагедію російського народу і з нею пов'язував трагедію народів неросійських. Широта російського характеру пояснюється властивостями духовного і геополітичного характеру. Звідси — особливості первісної експансії росіян: вона зумовлюється не меркантильними спонуками, а до неї спонукав "неподоланний свербіж крайньої допитливості", намагання дізнатися про землі, а також народи, які живуть за горизонтами. З часом таку народну допитливість використала держава для експансіоністської політики.

Вийшовши за свої територіально-етнічні межі, росіяни почали втрачати власну свободу і громадянські права. У "клаптиковій" за етнічним складом і географічними умовами імперії не було розподілу занять, що не сприяло постійному спілкуванню між населенням різних частин держави і становленню спільних інтересів. Брак внутрішніх зв'язків, як зазначав історик С. Соловйов, спричинився до централізації. Водночас централізація призвела до поневолення людини, бо "гонитва за людиною, за робітною, промисловою силою у просторій, але бідній і безлюдній державі стає суттєвим заняттям уряду: утік — зловити її і прив'язати до

місця, щоби працювала, промишляла і платила" [16]. З політики експансії випливав ще один парадокс російської історії: коли в європейських державах феодальна залежність селян послаблювалася, в Росії кріпосна залежність посилювалася. Адже завойовувати чужі землі та тримати їх у покорі можна лише за допомогою сили, а забезпечення війська всім необхідним для життя вимагало зміцнення фіскальної системи. "Велич держави, — підкреслював С. Соловйов, — досягалася ціною фізичного і духовного рабства" [17].

Злидні та поневолення загострили в росіян глибоке почуття соціальної справедливості, що виливалося в патологічну ненависть до всіх пригноблювачів. Крайнощі російського характеру — любов і ненависть, милосердя і жорстокість, "все або нічого" — вміло використали більшовики, обіцяючи "рай на землі", що перетворився в безпрецедентний в історії людства казарменно-поліційний соціалізм. У більшовизмі, як російському різновиді марксизму, за словами М.Бердяєва, "Маркс був з'єднаний зі Стенькою Разіним" [18]. Отже, "відбулася русифікація й орієнталізація марксизму", узгодження його "зі своєрідністю російського історичного процесу" [19].

Однак, зазначав А.Авторханов, росіяни як великий народ не мають права після власного поневолення, поневолювати інші народи. Відтак він дійшов висновку, що "дорога до свободи і суверенітету самого російського народу пролягає через розклад Радянської імперії") [20]. За його твердженням, "класичний більшовизм Леніна" розглядав "історичну й ідеологічну дерусифікацію російського народу" як генеральне завдання партії, щоби замінити російський патріотизм патріотизмом радянським. Тут дослідник не має рації, адже В.Ленін писав про національну гордість росіян і велике майбутнє їхньої мови.

При підході до ленінської тактики щодо російського народу, на наш погляд, треба брати до уваги тодішню політичну констеляцію. По-перше, серед неросійських народів сформувалося негативне ставлення до росіян, адже спроби заперечити російський характер Російської імперії марні. "В основі російської нації, — зазначав А.Авторханов, — лежали, крім мови і культури, два духовні фактори — російська православна релігія і російська державницька правосвідомість, хоч й імпортовані зовні, але русифіковані у вікових традиціях народу" [21]. Отож, "дерусифіка-

ція російського народу" в перші роки після більшовицького перевороту зумовлена не абстрактною ідеологічною метою, а конкретними практичними завданнями: повернути неросійські народи, які демонстрували своє прагнення до незалежного державного життя, в лоно відновлюваної супердержави. Звісно, мусульманські народи не могли сприймати російської православної церкви, як і російської державницької правосвідомості. Чимало народів імперії ще до підкорення їх царизмом мали власні держави. Невипадково одним із перших державних актів більшовицької влади була Декларація прав народів Росії. Факт красномовний — і водночас свідчення розкладу імперії. По-друге, навіть на конституційному рівні керівництво СРСР заявило про свою далекосяжну мету: створити Світову Радянську Соціалістичну Республіку. Русоцентризм, чи росієцентризм не був би на користь такій ідеї.

Знову повернемося до думки А.Авторханова про два духовні чинники російської нації. За його твердженням, російська православна релігія і російська державницька правосвідомість, разом з мовою та культурою, є основою російської нації. Отож, вони залишилися і після встановлення радянської влади. Як могли співіснувати в одній нації православна релігія та більшовицький атеїзм — зрозуміти не просто. Російський філософ М.Бердяєв зазначав, що "комунізм як релігія фанатично ворожий будь-якій релігії і найбільше християнській", бо "він сам хоче бути релігією", що йде на зміну християнству [22]. Комунізм з традиційним російським характером поєднує "трансформацію і деформацію російської месіанської ідеї": "з одного боку, шукання царства Божого і цілісної правди, здатність на жертву, відсутність буржуазності, з іншого — абсолютизація держави і деспотизм, слабке усвідомлення прав людини і небезпека безликого колективізму" [23]. У радянській державі, що народилася в Росії, М.Бердяєв вбачав "трансформацію ідеї Іоана Грозного", бо в ній давня гіпертрофія держави набувала нової форми.

Можна погодитися з тим, що "більшовицька марксистська ідеологія" не витримала іспиту часу, капітулювала перед "незнищенним духом" російської релігійної і патріотичної свідомості. Апогеєм перемоги однієї і свідченням краху іншої А.Авторханов вважав "Вітчизняну війну", беручи цю назву в лапки. Як знаємо,

у зверненні до населення на початку війни Й.Сталін закликав брати приклад з російських полководців, хоч як інтернаціоналіст мав би поставити на перше місце соціалістичні цінності народів СРСР. Югославський учений М.Джилас також здивувався, що радянський лідер в часи війни називав Радянський Союз Росією. "Це означає, — пояснював югослав, що він не лише інспірував російський патріотизм, а й захоплювався ним, сам ідентифікувався з ним" [24].

На нашу думку, перемога російської месіанської ідеї над комуністичною ідеєю світової революції випливала з ленінського закону про нерівномірність економічного і політичного розвитку капіталістичних країн в епоху імперіалізму та можливості перемоги соціалістичної революції в одній окремо взятій країні й побудови в ній соціалізму. Звісно, В.Ленін не сумнівався, що такою країною є Росія, хоч в ній переважало селянство. Пролетаріат на неросійських землях імперії (тут Україна — не виняток), був російським за своїм етнічним походженням або фактичним становищем, адже зрусифіковані робітники не відтворювали своєї національної специфіки. Таким чином, ударним загоном будівництва соціалізму міг стати в неросійських республіках російський пролетаріат. Його роль як керівної сили переносилася на російську націю в цілому. Треба визнати справедливим твердження політолога Р.Шпорлюка, який зазначає: "Надавши "провідній нації" — росіянам певні привілеї в управлінні, культурній сфері, політиці тощо, імперська влада намагалася перетворити їх на головного носія "радянської свідомості", цементуючий елемент імперії, але цим сприяла також подальшій еволюції їхньої національної свідомості і в перспективі — відповідних державницьких амбіцій" [25].

У пореволюційних умовах партія потрапила в зачароване коло. Намагання "оробітничити" партію в неросійських республіках і водночас боротися проти їх русифікації, як цього вимагав XII партз'їзд, зіткнулося з тодішніми реаліями: значна частина робітничого класу належала до великоросійської національності. Так було в Україні, Білорусії, Азербайджані, Туркестані, на що звертав увагу і Й.Сталін. Проте А.Ланщиков намагався по-своєму інтерпретувати національну політику більшовиків. За його твердженням, в основу своєї багатонаціональної держави більшовики

поклали "не інтереси різних народів, а світодержавну, імперієтворчу ідею — ідею світової революції, коли всі народи світу, в тому числі й народи, які входять до новоствореної союзної держави, повинні відмовитися від своїх національних інтересів і звичок" [26]. Певні поступки пригніченим у пореволюційній Росії після революції робилися, за його твердженням, лише для того, щоби залишити їх у рамках єдиної держави на майбутнє. Боротьба проти великодержавного шовінізму, за твердженням Л.Ланщикова, начебто зводилася до викорінення російської національної культури і витравлення російської національної свідомості. Отож, виходить, що російський народ і російський пролетаріат нібито стали жертвою денаціоналізації в ім'я великодержавної ідеї світової революції; далі йшли українці, а відтак — малі народи.

А.Ланщиков також підкреслював, що: "денаціоналізація республік відбувалася під виглядом русифікації, тобто під виглядом заміни національних мов російською. Насправді жодної русифікації не проводилося і загальнодержавною мовою стане по суті не російська мова, а якесь державне есперанто, в основу котрого лише внаслідок свого найбільшого розповсюдження буде покладено російську мову. Між іншим, багато народів розмовляє англійською мовою, але від цього вони взагалі не англофікуються" [27]. Звісно, кожен імперіалізм намагається денаціоналізувати поневолені народи. У міжвоєнний період навіть малі імперіалістичні держави, такі як Польща, Румунія, Угорщина, намагалися денаціоналізувати поневолені частини українців.

Російський чи англійський імперіалізми не могли бути якимись щасливими винятками, але треба відзначити їхні суттєві відмінності. Англійська мова насаджувалася далеко від англійських етнічних земель, серед народів, які перебували на низькому цивілізаційному рівні та не спромоглися на створення власних літературних мов, або в країнах з різномовним населенням, як приміром, Індія. На Британських островах англіфікація відбувалася не так просто. В Ірландії їй перешкоджала релігія. Навіть панування англійської мови не зумовило денаціоналізації, тому врешті-решт ірландська нація збереглася і державно відродилася. Англіфікація шотландців зумовлювалася прагненням її панівних верств належати до імперської нації, що, за словами Б.Андерсона, "затягнуло Шотландію до Сполученого Королівства" [28]. І найго-

ловніше: вивчення англійської мови аж ніяк не означало відмови від рідної. Серед англійських учених не виникала концепція "двох рідних мов", а уряд Сполученого королівства не претендував на роль захисника англомовного населення. Причина проста: англомовна людність — це насамперед своєрідна лінгвістична спільність, а "російськомовне населення" на державному рівні Росії трактується як політична спільнота на противагу автохтонному населенню, яке бореться за збереження рідної мови. Феномен "державного есперанто" — продукт не тільки євразійського простору, адже подібна ситуація була і в інших імперіях: англійська мова, далека від літературної, утверджувалася в колоніях. Проте російська мова в пореволюційний період справді зазнала втрат, адже основною силою русифікації поневолених народів був низькоосвічений пролетаріат. У цьому розумінні можна погодитися з таджицькою письменницею Г.Сафієвою, що від русифікації найбільше постраждали росіяни: вони розсіялися по всьому СРСР і не змогли згуртуватися в неросійських республіках так, як росіяни поза межами Радянського Союзу, витворився своєрідний "канцеляризм", або "неправильна всесоюзна російська мова" [29].

Росіяни посідали особливе місце в СРСР з двох причин: перша — російська нація статистично становила більшість населення СРСР, чого не могла ігнорувати влада, в якій було найбільше росіян, друга — революція, яку принесли ззовні, мала сприятливий ґрунт серед російського народу і вважалася "своєю", про що вже йшлося. У неросійському середовищі ставлення до цієї революції було інше.

Особливо посилився вплив росіян у СРСР після закінчення Другої світової війни. Приймаючи 24 травня 1945 р. командувачів військами Червоної Армії, Й.Сталін проголосив тост за великий російський народ, назвавши його "найвидатнішою нацією з усіх націй, які входять до Радянського Союзу", "керівною силою серед усіх народів", а ще наголосив на його "світлому розумі, стійкому характері і терпінні", бо він "пішов на жертви, щоби забезпечити розгром Німеччини" [30]. Про жертви інших народів СРСР Й.Сталін не згадав, хоч про них було відомо не лише йому. Український історик В.Косик на підставі німецьких і радянських матеріалів, зокрема відомого демографа Б.Урланіса, вказував, що втрати українського народу у роки Другої світової

війни становили 8 млн осіб, у тому числі 2,5 млн військових і 5,5 млн цивільних, а загальна кількість російських втрат – приблизно 5-6 млн осіб, з яких від 3 до 4 млн військові [31]. Звичайно, людські втрати не мають ціни, але спекуляція і ще більше обман у таких питаннях аморальні. До речі, за воєнними втратами українці стоять на першому місці серед народів світу: майже кожен п'ятий українець (19,1%) загинув у роки війни [32].

За повоєнного часу відбулася реконструкція системи уявлень. Є.Добренко зазначав, що радянський патріотизм – це, за офіційним трактуванням, дружба народів, а вона є насамперед любов'ю до великого російського народу [33]. Звідси – боротьба на "два фронти": проти націоналізму і проти космополітизму. Звісно, йшлося про націоналізм поневолених неросійських народів, бо російський великодержавний шовінізм виведений з-під ударів критики; російську імперію вже перестали називати "тюрмою народів", а боротьба з російським царизмом характеризувалася як боротьба проти "дружби народів", державної єдності Росії, тобто прирівнювалася до кримінального злочину.

В офіційному дусі ідеалізував ставлення російського уряду і російського народу до інших народів імперії В.Кожинов. За його твердженням, "принципова відкритість російської нації для представників інших рас і національностей" начебто спричинилася до того, що "росіяни так легко приймали в себе представників інших племен", хоч насильну асиміляцію він заперечує [34].

Лише в умовах перебудови М.Гаспаров міг заявити: "Росія була колоніальною імперією, і ми знаємо, хто з народів у ній був гнобителем і хто пригнобленим" [35]. Цікаво, що гнобителем названий народ, а не клас, як цього вимагав марксизм. Т.Джумагельдієв зазначив, що туркмени помітили різницю між нинішніми росіянами, тобто наприкінці XX ст., і колишніми їх одноплемінниками, які проживали серед його земляків і шанували їх мову та звичаї, чого нема тепер [36].

Намагаючись простежити тенденцію посилення ролі російського народу в СРСР, А.Авторханов наголошував, що під прапором російського патріотизму здійснена "амністія" православної церкви, амністія російських князів і полководців, "закриття" Комінтерну тощо. Якщо з "амністіями" доцільно погодитися, то, напевне, "закриття" Комінтерну вважати наслідком посилення

російського патріотизму можна з певними застереженнями, адже розпуск Комінтерну в роки війни, причому не за ухвалою його конгресу, а за постановою президії виконкому Комінтерну, мав цілком прагматичний розрахунок: показати, що комуністичне керівництво СРСР не бере на себе відповідальності за діяльність компартій в інших країнах, бо вони стали самостійними і не залежать від Москви.

Закінчення війни не припинило експлуатації російського патріотизму з новою метою. Сталінське керівництво спрямувало свої зусилля проти "космополітизму", що завуальовано означало викорінення єврейства, а водночас — проти схиляння перед Заходом, або так званого "низькопоклонництва". "Наступна епоха — хрущовсько-брежнєвська — була епохою російського самодержавства у формулах псевдоінтернаціоналізму, що не повністю задовольняли росіян, але більше зачіпали неросіян" [37]. Епоха "гласності" як протест проти минулих епох породила такий внутрішньо суперечливий феномен як об'єднання "Пам'ять", в якому знайшли своє місце монархісти й анархісти, православні й атеїсти, патріоти, антисеміти й столипінці, а ще групи нових зубатових, тобто взаємодіють шовінізм з бунтом здорового російського патріотизму, колишній марксистський вандалізм і нинішнє мракобісся [38]. На противагу формуванням на кшталт "Пам'яті" представники творчої інтелігенції вимагали від компартійного керівництва повернутися до ленінських оцінок національно-визвольних рухів у дореволюційній Росії. Вихід, за А.Авторхановим, лише в спільних зусиллях національних рухів росіян і неросійських народів у боротьбі за свободу і демократію на всій території СРСР, але для цього історичного шансу російські патріоти повинні відмовитися від імперської концепції як згубної для ідеї правової держави.

Цілком протилежну думку висловив А.Ципко. Він наголосив, що "патріоти, як і демократи переконані, що свобода націй і Росія несумісні", а тому заради збереження любові до Вітчизни треба випалювати в своїй душі думку про свободу і демократію [39]. На протилежних позиціях стояв М.Мейєр: "Росія може стати твердинею чорносотенства, що тільки посилить відцентрові процеси в цілому СРСР, а при демократичному перетворенні вона стане вирішальним фактором при переході від бунтівної імпе-

рії до стабільної конфедерації рівноправних народів. Саме тому "нові геополітичні реалії СРСР вимагають переглянути роль і значення Росії в умовах трансформації Союзу" [40]. Навіть висловлювалася думка, що Захід повинен зберегти "імперію — Росію народів", бо інакше вона може перетворитися в політичний Чорнобиль [41].

В умовах національного відродження народів СРСР виявилося, що лише росіяни не мають власної національної символіки. Водночас низький суспільний статус росіян, як вважав М.Жеребетьєв, виявився в таких формах: 1) визначення своєї національності через державну належність; 2) формування вищих ешелонів партійного, державного апарату, а також військово-командного складу і дипломатичного корпусу з росіян чи інших слов'янських народів, хоч за документами вони можуть вважатися українцями або білорусами; 3) нав'язування адміністративними методами російської мови як обов'язкової при незнанні росіянами мов інших народів країни, зокрема тих, серед яких вони живуть; 4) некомпетентність і несамостійність російських чиновників при розв'язанні господарських проблем з тяжкими наслідками для інших народів [42]. Як національна меншість росіяни живуть не лише в союзних республіках, а й у деяких автономних республіках РРФСР (Калмикії — 46, Чечено-Інгушетії — 23, Дагестані — 13, Кабардино-Балкарії — 40, Чувашії — 30%) [43].

Росіяни, як вважав К.Скуєнієкс, опинилися в тяжкому становищі, адже в неросійських республіках вони нагадують "вихриста", що не знає родоводу: вони відірвалися від своєї батьківщини, яка не дуже зацікавлена в їх поверненні [44]. За твердженням І.Дєдкова, ставлення до росіян за межами Росії — це наслідок імперської політики, імперського виховання, імперської несправедливості і не зумовлене національним характером, традиціями тощо [45]. Водночас треба зазначити, що при такому ставленні до російських меншин у неросійських республіках Москва вбачає в них свою "п'яту колону", що згодом підтвердили різні події, зокрема солідарність офіційної і неофіційної Росії з так званими "інтерфронтами" у союзних республіках як противниками національно-визвольних рухів, що відстоюють суверенітет своєї нації. Проте, за словами А.Алтуняна, "росіяни не мають кого звинувачувати за своє становище, за свій уряд, крім самих себе, а в

національних околиць є кого: адже всі вони були формально колись приєднані або завойовані Росією" [46].

Нема сумніву, що наприкінці XX ст. російська нація опинилася в кризі. Б.Львін назвав такі риси російської національної кризи: "Ідейна глуха безвихідь, відсутність всенаціональних ідеалів, крах імперської ідеології соціалізму, повний занепад православної церкви" [47].

2. Російська національна криза: гносеологічні та геополітичні аспекти

При створенні СРСР більшовицькі лідери були переконані в тому, що перетворення його у всесвітній союз — перспектива реальна і дуже близька. Водночас, як уже зазначалося, для великої частини населення СРСР був просто Росією — так він сприймався і за кордоном.

Більшовики не нав'язали соціалізму Росії, бо цей соціалізм мав пункти зіткнення з попередньою монархічною парадигмою. Н.Шульгін зазначав: "Після того, як монархічна парадигма себе вижила і втратила сакральний ореол, російський народ прийняв соціалістичну парадигму життя" [48]. Наприкінці XX ст. на зміну їй приходить нова, комерційно-екологічна парадигма життя, що ще більше загострює російську національну кризу.

Як уже наголошувалося, для національного питання в СРСР характерні три рівні. Перший рівень — це конфлікт між СРСР як імперією і підкореними та повсталими проти неї, тобто проти російського імперіалізму, народами. На другому рівні цей конфлікт посилився та загострився внаслідок колоніального характеру імперії та малочисельності поневолених народів або відсутністю в них (чи доповненістю до малочисельності) традицій своєї національної державності. На третьому рівні визначальний вплив мала національна проблема самих росіян (русских) як етносу. Б.Львін вбачав у ній вихідний пункт усіх радянських проблем. "Наш час, — зазначав він, — це час розпаду імперської свідомості російського народу і становлення свідомості національної" [49]. Після розпаду СРСР перед Росією постало питання вибору шляху національної консолідації. Відсутність сформованої російської нації вчений називав трагічним парадоксом, бо "Росії як мети, як символа

національної ідентифікації ще нема" [50]. Без визначення власної національної мети в умовах реальних міжнаціональних відносин росіяни будуть тільки плодити нові міжнаціональні конфлікти навколо себе. На думку В.Карпова, наприкінці 80-х років почала про себе систематично заявляти ідеологія етноцентризму [51], хоч ще на кілька років раніше з'явилося відоме есе І.Шафаревича "Русофобія". В.Карпов погоджувався з такими його ідеями, як неправомірність міркувань про архетипні риси російської душі (культ влади, рабська психологія, нетерпимість), що зумовили трагізм російської історії; оцінка русофобії як патологічного явища; заперечення спроб копіювати західні варіанти виходу з кризового стану.

Як відомо, І.Шафаревич звинувачував у злигоднях росіян "малий народ", тобто євреїв. Водночас 74 відомі російські письменники також звинуватили "Огонек", "Советскую культуру", "Комсомольскую правду", "Книжкое обозрение", "Московские новости", "Известия", "Октябрь", "Юность", "Знамя" та інші періодичні видання в паплюженні російського народу та його історії, вбачаючи у цьому підступи євреїв [52]. На противагу їм Н.Шульгін підкреслював, що саме євреї принесли російському народові найбільше користі. За його переконанням, нові ідеологеми мають згубний вплив. Серед них на першому місці звинувачення євреїв у ініціюванні більшовицького режиму, а як наслідок росіяни зображаються стадом баранів, яких начебто гонять чужі пастухи, тому "ця русофобія найнебезпечніша, бо одягнена в риси русофільства". Обґрунтовуючи свою позицію, Н.Шульгін поділив нації на дві групи: 1) емпірично-етнографічні; 2) метафізичні та сакральні. У другій групі, зазначив учений, втілився "земний вираз містерії, яка недоступна поверховому поглядові". Саме такими метафізичними і сакральними націями є росіяни та євреї. "З вищої точки зору, — писав Н.Шульгін, — це одна й та сама нація, але в різних духовно-історичних просторах. Звідси — і взаємопритягнення, і відштовхування, і неминуче єднання в перспективі" [53].

Усвідомлення глибокої національної кризи прийшло до росіян не зразу. "Якщо початок фізичної деградації російського народу і його духовно-культурний занепад становлять внутрішній бік "російського питання", то неприязнь до росіян, що переходить у багатьох національних республіках у русофобію, — це його зов-

нішній бік" [54]. Далі автор цих слів намагався спростити пояснення причин цієї неприязні до росіян, пов'язував її з "хвилею місцевого республіканського націоналізму" в часи започаткованої перебудови. Він хотів проникнути в логіку "русофобів": кожна республіка створена для людей "титульної" національності, тому вони повинні мати привілеї порівняно з іншими. За межами РРФСР живуть понад 25 млн росіян, а ще 10 млн їх поселилося в автономних республіках самої Російської Федерації, в яких "також "прорізався" місцевий націоналізм і пов'язані з ним елементи русофобії" [55].

Посилення антиросійського спрямування "республіканського націоналізму", за В.Козловим, зумовлене поширенням серед національної інтелігенції (навіть російськомовної) перейнятої від західних радянологів концепції "імперської нації", яку він вважав хибною. Незважаючи на створення національних республік, радянологи наполягали на імперській суті країни, бо вона виникла внаслідок захоплення російськими загарбниками інших народів, а за радянського часу змінилася мало, що особливо засвідчило правління Й.Сталіна, коли росіяни користувалися всіма привілеями, перешкоджали розвиткові місцевих мов і культур, русифікуючи їх. Отож боротьба проти "великодержавності" й "імперських амбіцій" вимагала усунення наслідків сталінізму, утвердження справжнього національного суверенітету і рівноправністі, відродження і розвиток національних мов і культур аж до витіснення росіян на їхні етнічні землі.

В.Козлов змушений був визнати, що прихильники концепції "імперської нації" спиралися на певні історичні факти і матеріали державної статистики, які засвідчують збільшення кількасот росіян (а також і російськомовних громадян) у неросійських республіках. Красномовно про це свідчать їхні реальні владні можливості. Борючись проти "ухилу до місцевого націоналізму", більшовицький режим посилював вплив росіян у союзних і автономних республіках, що засвідчує їх чисельність у державному та партійному апараті наприкінці 20-х років: Казахстан — 70,3% росіян і 16,5% казахів, Татарстан — 65,8% росіян і 25,5% татар, Карелія — 80,7% росіян, 10,3% карелів і 4,6% фіннів, Башкирія — 65,5% росіян, 8,5% башкирів, Бурятія — 73,8% росіян і 14,1% бур'ятів, Узбекистан — 61,9% росіян і 24,7% узбеків. У

тому ж 1927 р. у партійному і державному апараті Москви працювало 83,7% росіян, 11,8% євреїв і 4,5% представників інших національностей, а в Ленінграді – відповідно 82,5, 9,4 і 8,1% [56]. Згодом частка євреїв у партійному і державному апараті зменшилася. У 1986 р. національний склад ЦК КПРС був такий: росіяни – 74%, українці – 13%, білоруси – 5%, представники інших національностей – 8% [57]. Звісно, йдеться аж ніяк не про винятки.

Реакцією на таку русифікацію було прагнення "республіканських націоналістів" усунути кадрову перевагу росіян у партійному і державному апаратах, обмежити функцію російської мови, надавши законодавчо статус державної мові місцевої людності, схвалити закони про "республіканське громадянство" на користь громадян "титульної" національності. Такі заходи союзних республік не подобалися тим етнічним росіянам і російськомовним жителям, що упродовж десятиліть не хотіли вивчати мову титульної нації, яка дала назву союзній чи автономній республіці.

Деякі російські вчені робили спроби спростувати концепцію "імперської нації". В.Козлов звернувся ще до часів царя Івана Грозного, коли росіян (москвинів) налічувалося 5,5-6 млн осіб. Якщо вірити йому, то росіяни поселялися на незаселені землі нинішніх автономних республік РРФСР, будували на них міста, тому ці поселення виникали як російські. Та тут дослідник забув про заселення етнічних російських земель, адже, за його словами, "посли західноєвропейських держав зазначали, що навіть у Підмосков'ї деякі райони були майже безлюдні" [58]. Логічно виникає запитання, чому росіяни (москвини) не заселяли автохтонні землі біля самої столиці, а мандрували на завойовані території. Мабуть, саме в такій поведінці виявляється суть "імперської нації".

Імперська позиція В.Козлова відчутна і в ставленні до України. Звичайно, для людей, які не знають історії, протиставлення різних частин України може видатися переконливим, але вчений використовував статистику упереджено, замовчував, що південні землі України постійно опановував український плуг, а царизм організовано переселяв або приймав чужі народи, щоби заселити ними українські степи і відірвати Україну від моря. Сумлінний дослідник, звісно, підійде критично до твердження про малий відсоток українців у Києві (14,3%) і Одесі (2%) в 1920 р. [59].

Адже це саме один із доказів на користь концепції "імперської нації": захопити міста, щоби пригнічувати місцеве сільське населення. У 1926 р. в УРСР українська людність працювала здебільшого у сільському господарстві (90,7%) і значно менше в промисловості (3,8%), транспорті (2,7%), інших галузях (2,8%) [60]. Саме цим визначається мала частка міського українського населення. Доречно згадати, що у часи польського панування в українських містах переважали поляки і євреї, а за царизму місце поляків посіли росіяни.

Українські міста не були винятком у Російській імперії. Приміром, у Вільнюсі литовці значно поступалися росіянам, а ще більше полякам і євреям. Чимало росіян проживало в Ризі, Ревелі (Таллінні) і Юр'єві (Тарту). Якщо така картина в європейській частині імперії, то в азійській — кількість росіян була ще більшою.

Звісно, російська національна криза — факт очевидний. Найяскравіше вона виявилася в зниканні російського села як основного носія національних традицій. Із 700 тис. російських сіл 580 тис. знищені як "неперспективні", а щороку за останній час з мапи Росії зникало 3 тис. сільських населених пунктів [61]. Противникам концепції "імперської нації" не просто пояснити, чому сільське населення Росії зменшилося вдвічі, а пояснення тут очевидне: як представники "імперської нації" вони залишали свої рідні села і виїжджали в неросійські міста, де користувалися різними пільгами, посідаючи керівне становище в партійних і державних органах. Однак деякі дослідники (приміром, В.Козлов) еміграцію росіян за межі своєї республіки пояснювали економічними потребами неросійських республік. Заперечуючи йому, треба наголосити, що така тенденція навіть посилювалась. У 1939 р. поза Росією проживало 10 млн росіян, а в 1979 р. — вже 24 млн. Ще слід згадати, що приблизно 10 млн росіян проживало в автономних республіках РРФСР [62]. Отож, російське питання стосувалося не лише неросійських республік, які почали схвалювати закони, що, за твердженням В.Козлова, спрямовані проти росіян і російськомовних жителів неросійських республік.

Розуміючи "ахіллесову п'яту" своїх аргументів, В.Козлов уникав чіткості при розгляді питання про розширення імперії. Приміром, прибалтійські республіки і Молдавія були прилучені в 1940 р. до СРСР, за його словами, "не цілком демократичним

шляхом". Проте русофобія виявилася і в інших союзних республіках і навіть в автономних утвореннях в самій РРФСР. В.Козлов пише: "Загалом суть "російського питання" в РРФСР полягає в тому, що російські області малоправні в економічному і політичному відношенні порівняно з автономними республіками і навіть автономними областями попри більшу чисельність жителів і економічний потенціал російських областей; в самих же автономіях росіяни малоправні порівняно з "титульними" національностями, котрих вони часто-густо переважають чисельно" [63]. Знову вчений залишає поза увагою причини такої демографічної ситуації, а вони відомі — і обґрунтовуються на підставі концепції "імперської нації", чого не хоче розуміти В.Козлов.

На ще один аспект російського питання звернув увагу М.Антонов. Розрізняючи два поняття "асиміляцію" і "національну мімікрію", він вважав, що "про справжню асиміляцію можна говорити лише тоді, коли людина, яка за народженням належить до одного народу, потрапляє в середовище іншого і начебто розчиняється в ньому, засвоює його мову, культуру, психологію і спосіб життя, що стають буквально її власними" [64]. Національна мімікрія, за його трактуванням, це своєрідний "маневр", щоб отримати певні переваги та користь: саме тому представники інших народів, як відомо, записуються росіянами. Однак М.Антонов попереджав: "З підвищенням національної самосвідомості в республіках (неросійських. — *І.М.*) багато з тих, хто раніше назвався росіянином, знову почали зачисляти себе до корінної національності" [65].

Згадавши прогнози М.Бернштама, М.Антонов зазначив, що демографічна картина стосовно великоруського етносу може бути ще гірша, ніж вона представлена у викладах американського вченого. М.Бернштам намагався прогнозувати демографічну ситуацію на території СРСР. Він вважав, що початок XXI ст. означатиме перелом у народонаселенні Росії. Якщо росіян у СРСР було в 1959 р. — 114 113 тис., у 1970 р. — 126 363 тис., у 1979 р. — 133 487 тис., у 1984 р. — 138 828 тис., то на 2000 р. прогнозувалося вже 136 749 тис., на 2050 р. — 107 233 тис., на 2105 р. — 64 881 тис., а на 2200 р. — 23 001 тис. осіб [66]. Звісно, М.Бернштам не брав до уваги асиміляційних процесів. Далі він звернув увагу на тривалість життя росіян: 1958-1960 рр. — 67,50,

у 1969-1970 рр. — 68,64, у 1978-1979 рр. — 65,90 років [66]. Якщо й надалі збережуться такі тенденції і передумови, то в 2100 р. росіяни не увійдуть у число найбільших народів світу. В.Кожинов намагався спростувати прогнози М.Бернштама на тій підставі, що темпи зростання того чи іншого народу змінюються, тому не можуть вважатися постійними за тривалий період [67]. До речі, на це вказував й американський учений.

Інакше поставилася до прогнозів М.Бернштама Г.Литвинова. Вона застерігала від легковажності, бо треба задуматися над тим, що "зменшення чисельності однієї нації не може бути компенсовано бурхливим ростом чисельності іншої з огляду на принцип рівності націй і цінності кожної з них" [68]. За її твердженням, національний склад за переписами населення і матеріалами паспортного обліку не збігаються, бо при переписі національність визначається без врахування національності батьків, чого не мають права ігнорувати паспортні столи, але їхні матеріали ніколи не публікувалися. Саме з таким обліком пов'язане статистичне збільшення росіян серед населення СРСР.

Тривога за національне життя російського народу і майбутнє Росії висловлювалася не лише в російському середовищі. К.Султанов зазначав, що перед росіянами стоїть "складна дилема: або повне національне самовизначення і, як наслідок, відмова від імперських завоювань — або збереження геополітичних прагнень і, як наслідок, відмова від ясного і визначеного національного обличчя" [69]. Посилаючись на дослідження А.Авторханова, він підкреслював, що російський націоналізм сильніший від марксизму. Далі К.Султанов запитував: "Куди еволюціонує Росія? До союзу держав? До православної Русі? До коаліції слов'янських держав, до тієї Славії, в створення якої повірив М.Волошин?" [70].

Питання майбутнього Росії висунулося на перше місце в суспільно-політичній думці не лише на широкому євразійському просторі. Відповіді на нього охоплюють широкий спектр поглядів — від містичних до раціоналістичних. А.Проханов писав: "Дві тайни лежать в основі російської політики двадцятого століття, випливаючи одна з одної. Перша пов'язана з усуненням могутньої російської (русской") імперії зі світової арени. Друга — з призупиненням повторно створеної радянської імперії й усуненням її із світового процесу" [71].

Незаперечною рисою російського національного характеру М.Казачков вважав максималізм з його принципом "все або нічого". Росія, на його думку, не змириться з рядовим місцем серед націй світу (приміром, між Бразилією та Індією). Проте далі він змушений визнати, що таке російське прагнення може здійснюватися за рахунок народу, — як наслідок лише посилюватиметься нинішній стан самозневаги. За М.Казачковим, "унікальна риса російського народу полягає в тому, що нормальне етнічне почуття в нього витіснене почуттям державності" [72]. Для успіху Росії потрібна, за його словами, "достатньо божевільна ідея". Навіть після мирного демонтажу "внутрішнього ядра" східнослов'янської імперії Росія залишиться гігантською наддержавою з ядерним потенціалом.

М.Новикова вважала, що треба "відокремити російське начало від державного, імперського, унітарного і подібного", щоби Росію, РРФСР не ототожнювали механічно з СРСР лише на тій підставі, що всесоюзний центр перебуває в Москві, а багато діячів СРСР мали російські прізвища [73]. Вона не погоджувалася з думкою, що російське національне почуття треба підсилити православ'ям, бо в ньому, на її думку, розрізняються три варіанти: уніатство, що визнає східний обряд; Українська автокефальна православна церква; Російська православна церква. Отже, не може бути світової релігії, яка намертво пов'язана з національністю, в Росії прихильники православ'я насправді підтримують ідею "Третього Риму" [74].

Таким твердженням опонував Л.Аннинський, бо нерозуміння зв'язку відродження російської нації з "російською всесвітністю", на його думку, позбавляє народне існування духовного завдання — і воно втрачає сенс, тому до "російської всечуйності" (русской всеотзывчивости") не слід підходити кон'юнктурно [75]. На євразійській рівнині всі народи приречені жити в "гігантській єдності", яку забезпечує "російський характер" з невимірною широтою, емоційною непередбачливістю, фаталістичним терпінням і "хворобливістю" (слабостью") на "всесвітню" аргументацію. На таку роль претендували й литовці, але вони не зуміли об'єднати різних народів цієї рівнини. Далі Л.Аннинський намагався своєрідно обґрунтувати "євразійство" росіян у східнослов'янському контексті. Їхня мова успадкована від слов'ян, хоч українці і білоруси

заявляють, що "російська мова від коріння слов'янського дещо відійшла" [76]. Територія, засади державного ладу і влади взагалі — це вже спадщина татар, ординців, з якими предки росіян змагалися за право розв'язувати світове завдання. Відмінність між росіянами й українцями виявляється у психології. На противагу вибуховій імпульсивності київських князів росіяни демонструють "розраховане терпіння", "тиху російську витривалість", джерелом якого є не Київ, а Схід. Подібну характеристику "північному руському народонаселенню" давав ще в середині XIX ст. російський історик С. Соловйов, зазначаючи, що москвини не відрізняються в історії рвучкими рухами, до мети йдуть повільно, обережно, постійно і обдумано, виявляють витривалість при захисті своїх набутків; так само діють північні князі: "кожний ступає крок вперед перед своїм попередником, кожний готує для свого спадкоємця можливість ступити ще крок вперед" [77].

На долю росіян, продовжував Л.Аннинський, випала світова роль, але вона виявилася непосильною. Водночас він застерігав від іронічного ставлення до російської "всечуйності", бо росіяни — великий народ, який складається з "малих народів", а коли настає певний час, так само розпадається на малі народи [78]. С. Куняєв звеличував "російську відкритість", бо, за його твердженням, російський національний інстинкт "інтернаціональний", тому будь-хто може стати росіянином... [79]. Так замовчуються причини, які спонукають поневолені народи до асиміляції.

М.Антонов вірив в особливе вселенське первісне призначення Росії, бо, за його словами, "наша країна покликана бути охоронницею і мирною розповсюджувачкою найчистішого християнського вчення і способу життя — Православ'я, стати духовним лідером світу, маяком, який вказує шлях до спасіння всієї нашої безбожної і безглуздої цивілізації" [80]. Водночас він наголошував, що зберегти російський народ допоможе лише відновлення духовно-моральних цінностей і орієнтирів та православна віра. Розпочинати духовне відродження М.Антонов пропонував з відновлення сільської парафіяльної общини, від якої піде відтворення великої російської православної землеробської культури.

Д.Урнов зіслався на думку деяких істориків, хоч і не називав їх, і стверджував, що лише два народи претендували на особливу, світову місію спасителя людства — це євреї і росіяни. У світовий

політичний, культурний і насамперед літературний словник поняття "росіяни" увійшло з 80-х років XIX ст. завдяки І.Тургенєву, Л.Толстому, Ф.Достоєвському і А.Чехову. У XX ст. у цьому розумінні "росіяни" переживають декаданс, пов'язаний зі втратою ідеалів. Так було з "греками" після еллінської епохи, з "італійцями" після епохи Ренесансу. Дуже туманно Д.Урнов приписував подібну ситуацію й "англійцям", які упродовж трьох-чотирьох століть Нового часу народжували Шекспірів, Байронів, Діккенсів. Започаткувано кризу "росіян" XX ст., після Срібного віку російської літератури, коли вичерпалися ідеї попереднього століття [81].

Інакше до російського питання ставилися представники інших народів. Азербайджанський письменник В.Рзаєв спростував погляди про те, що росіянам властива якась особлива загадковість і чуйність, бо так можна сказати про будь-яку націю. За його твердженням, месіанська ідея дуже приваблива, бо допомогає консолідувати націю, але вона водночас засвідчує втомленість народу. В таких умовах може з'явитися не тільки месія, а й лжепророк чи навіть сатана. В.Рзаєв викрив спроби часів перебудови протиставити поганого Й.Сталіна як грузина доброму М.Бухаріну як росіянину, нехтуючи тим, що Й.Сталін, М.Бухарін, Л.Троцький, О.Риков, С. Каменєв та інші були в одній упряжці. Лукавство пропаганди він пояснював невіглаством, коли на зміну "інакшедумцям" — дисидентам і "ворожій" Америці прийшли "інакше думці" — нації і "ворожі" сили по сусідству. Звідси, за його переконанням, неправильне сприйняття подій у Нагірному Карабасі [82].

Латиш К.Скуєнієкс вважав, що російський народ опинився серед народів СРСР у найгіршому становищі, бо російська державність "фактично розмита", десятки мільйонів росіян (близько 60 млн) живуть за межами своєї батьківщини, генофонд зіпсований і цей процес триває. Імперський характер російського мислення латиський поет називав "історичним пороком", бо національне самоусвідомлення ототожнювалося із самоусвідомленням державним. Він переконував, що нинішня структура скоро перестане існувати, жодних "старших братів" вже не стане, Росія як Центр вже не буде стрижнем нової системи, бо в державі утвердився новий паритет між народами [83]. У виникненні російського націоналізму К.Скуєнієкс не бачив нічого випадкового, бо націоналізму не треба лякатися, сам термін слід реабілі-

тувати, не трактувати його як шовінізм, що робила раніше офіційна ідеологія.

Розіграш "російської карти", роздмухування шовіністичної істерії, дійшов висновку український учений М.Рябчук, на користь антиперебудовним силам в умовах безсумнівного банкрутства всіх інших ідеологічних догм. Аналізуючи причини нинішнього стану Росії, він зазначав: "Великодержавно настроєний обиватель не бажає бачити в Росії саме Росію, тобто звичайну державу, яка інтегрується на рівних правах з іншими в "загальноєвропейський дім", він бажає від імені Росії об'єднати весь земний світ навколо себе" [84]. Думку про дискримінацію російського народу в СРСР М.Рябчук називав брехнею і лицемірством, що обґрунтував фактами.

М.Назаров стверджував, що "вселенськість російської людини", яка знаходить опору в еллінсько-християнському джерелі, дозволяє Росії з'єднувати Захід і Схід. Не в "пролетарському інтернаціоналізмі", а в духовній єдності народів Київської Русі треба бачити "цінність єдності з Україною". Про це нагадує великоруським ізоляціоністам М.Назаров, адже "відсіченням від Росії її історичного духовного лона було би відокремлення Києва". Лише так історик може зрозуміти "позачасову реальність", "цінність єдності трьох гілок Русі", "побачити внутрішню логіку спільного живого Духа наших народів", тобто українців, росіян і білорусів, почути "спільність долі"; на цих підставах він твердить про "духовний тип слов'янтва, його призначення, що відрізняється від романо-германського світу" [85].

Однак і з твердженням М.Назарова, не можна погодитися хоча б насамперед тому, що він допускався методологічної похибки, підмінюючи частиною ціле: в його аргументах йшлося про слов'янство, хоч насправді автор має на увазі лише його східну гілку. Духовний світ слов'янства як цілого — це розмаїття, тому, приміром, зв'язок різних слов'янських народів і їх відмінність від романських і германських народів неоднакова. Чеський народ у процесі історичного розвитку зазнавав впливу германських народів, зокрема німців і австрійців. Упродовж тривалого часу поляки наближалися до інших католицьких народів, тобто народів романських і германських. Навіть серед одного й того ж народу, як наприклад українців, відмінність від романо-гер-

манського світу має певні особливості: перебування галицьких областей у складі Австрійської імперії, належність їхнього населення до греко-католицизму, в якому поєднуються особливості двох найбільших течій християнської релігії — православ'я і католицизму, не могли не залишити сліду на цій частині нашої нації, що відчувається й нині. Нарешті, в нейтральних, на перший погляд, формулюваннях М.Назаров заперечував право українського народу на самостійність. На його думку, духовна єдність українців, росіян і білорусів на підставі їхньої належності до Київської Русі не може розглядатися поза історичним контекстом. Треба зважувати, що різні частини її людності спілкувалися з різними народами. Якщо населення Півдня мало безпосередні контакти з Візантією, а згодом — з Туреччиною, то на Півночі на слов'янсько-угро-фінському симбіозі формувалася майбутня російська нація, для населення нинішньої Білорусії важливе значення мало сусідство з народами Балтії. Вчений також вважав, що генеалогічний зв'язок династії Київської Русі та Московського князівства аж ніяк не може ототожнюватися з духовною спадковістю. Адже, наприклад, належність європейських народів до Священної Римської імперії не переноситься на їхню нинішню культуру. М.Назаров, як абсолютна більшість російських учених, не взяв до уваги відомої праці великого українського історика М.Грушевського "Звичайна схема "русскої" історії й справа укладу історії східного слов'янства", що була надрукована 1909 р. у збірнику праць Російської академії наук, яка спростовує подібні твердження.

Спекулятивність методологічних підходів М.Назарова виявилася в упередженій інтерпретації термінології. Він зазначав, що тепер слово "русский" вживається як ідентичне поняттю "великоросс", хоч ще на межі XIX-XX ст. воно позначало понятійну єдність великоросів, малоросів (українців) і білорусів. При цьому М.Назаров посилався на галицьких москвофілів. Справді в Галичині аж до кінця XIX ст. українці називалися "русинами", але не "русскими", бо в тій частині України не було такого протистояння між українцями і росіянами, як в Російській імперії. Водночас Головна Руська Рада визнавала належність галичан до українського народу, а не до росіян. До речі, подібний аргумент взяла за вихідний пункт своєї квазінаукової книги "Очерки истории русского

движения в Галичине XIX-XX вв." Н.Пашаєва, яку 2000 р. видала Публічна історична бібліотека Росії.

Ігноруючи історичні факти, М.Назаров трактував назву Україна як польську околицю (Окраїну), хоч, як відомо, вперше вона згадується в літописі за 1187 р. Далі він намагався проаналізувати питання національної свідомості українців, білорусів і росіян, відштовхуючись від ідей емігрантського філософа Г.Федотова, висловлених ще в 1929 р. Ця свідомість, за таким підходом, має бути одночасно великоруською (русской) і російською для росіян (великоросів), а для українців, що не втратили усвідомлення своєї "русскости", — малоруською (русской) і російською. Так само і для білорусів. Г.Федотов, як згадував М.Назаров, писав, що завдання для великоросів таке: "Не тільки утримати Україну в тілі Росії, але вмістити й українську культуру в культуру "русскую". Оскільки "молода українська нація ще не сформувалася остаточно", то треба перешкодити завершенню її формування, бо "воно веде до політичної самостійності" [86]. Фактично йшлося про нав'язування малоросійської свідомості як форми "русской" свідомості, що начебто властива трьом народам (українцям, росіянам і білорусам). Але Г.Федотов пішов далі, вимагаючи розширення "русской" свідомості, доконечності її перетворення в "свідомість російську" (вже не національну, а державну), бо Росія охоплює не лише слов'янські народи. М.Назарова тривожив "великоруський ізоляціонізм", що дедалі активніше виявлявся в суспільно-політичній думці, відтворюючи прагнення деяких суспільствознавців зосередитися лише на російських проблемах.

Пошуки джерел російського європеїзму знову привели М.Назарова до праць Г.Федотова, зокрема, до його статті "Три столиці", в основі якої лежить ідея, що Київ — це магнітний полюс національного (звісно, "русского") Духа, а Москва і Петербург — дві спокуси, західницька і азіатська, які долаються самим життям. Ідея Києва, точніше Київської Русі, за такою логікою, від самого свого народження зв'язувала Росію через Візантію з такими джерелами європеїзму як Середземномор'я й антична культура Греції, ошляхетнена християнством. Такий зв'язок протиставляється західницьким реформам Петра I, тобто намаганням пересадити на російський ґрунт не первинну європейську культуру, а секуляризовану після Реформації, в формі західноєвропейської

раціоналізації. Як наслідок Росія, що обірвала зв'язок з Європою після татаро-монгольської навали, тепер опинилася між Сходом і Заходом. Лише Афон зберігав традиції російського монашества.

Як уже зазначалося, М.Назаров досить вільно повівся з понятійним апаратом, що переконливо виявилося в підміні ним понять "русский" і "російський". За його переконанням, Київська Русь була Росією.

Якщо вірити Д.Леденьову, то сильна і розвинена Росія потрібна не лише росіянам, а насамперед іншим народам, зокрема народам Півдня, щоб "врятувати їх самих від себе", бо без Росії "саме виживання багатьох народів буде проблематичним у морі хаосу й анархії" [87]. Автор визнавав наявність ознак деградації російської нації, зокрема втрату чіткої національної самосвідомості. Термін "російськомовне населення", за словами Д.Леденьова, означає "безрідне, безнаціональне бидло, об'єднане лише спільністю мови" [88]. Далі Д.Леденьов різко виступав проти висловів типу "національні кадри", "національні республіки" як синонімів слова "неросійські", бо РРФСР також не "безнаціональна республіка". Він називав РРФСР колонією, а всі інші союзні республіки СРСР — метрополією [89]. Водночас він дійшов до самозаперечення, заявивши, що доля СРСР і його державної цілісності розв'язується не у Вільнюсі, не в Тбілісі, і не в Ташкенті, як може здаватися на перший погляд, а на території зі скромними назвами Нечорнозем'я, Центральна смуга Росії тощо. Отож, виходить, що імперію має врятувати не метрополія, тобто, за Д.Леденьовим, "неросійські союзні республіки", а колонія під назвою "Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка".

У час остаточного розпаду СРСР порушувалося питання, чи можлива національна ідея для народів багатонаціональної держави. У дореволюційній Росії існувала наднаціональна об'єднувальна ідея — православ'я, а після революції — комуністична. Звісно, ні перша, ні друга не були об'єднувальними. Говорити про те, що православна ідея могла об'єднати імперію, на території якої, окрім православних, проживали мусульманські народи, займаючи її величезні простори, католики і християни інших конфесій, занадто сміливо, а з наукового погляду — некоректно. Ще менше аргументів для того, щоб на роль об'єднувальної могла претендувати ідея комуністична, бо вона панувала лише в середовищі,

яке югославський мислитель М.Джилас називав "середньовічною релігійною сектою", "театром без публіки", в якому актори грають на "самонатхненні". Він наголошував: "Люди в комуністичних системах не настільки одурманені безликою пропагандою, скільки глибоко страждають через неможливість дотягнутися до істини, до свіжих ідей" [90].

Водночас треба розрізнити ставлення до комунізму росіян і неросійських народів СРСР. За С.Лєзовим, "комунізм у Росії сформував ту масову політичну культуру, всередині якої виник націоналізм "Пам'яті" [91]. Переносити подібну характеристику на мусульманські народи імперії досить ризиковано. Те ж стосується й інших народів, національні фронти яких виступили як антиподи комуністичної партії та її ідеології.

Після комуністичної ідеї в Росії виник ідеологічний вакуум. У таких умовах С. Селіванова зробила висновок, що найважливішою ідеєю росіян є "збирання Росії, країни, держави, яка перешкоджає її остаточному розпаду і краху" [92]. Безумовно, таке завдання аж ніяк не було самоціллю. Його суть, на наш погляд, сформулював лідер КПРФ Г.Зюганов: "Потрясіння, пов'язані з розвалом СРСР, кінцем "біполярного" світу, нинішнім приниженням Росії та посилюванням її рішучості повернутися на історично успадкований шлях національно-державного розвитку, засвідчують, що час серйозного перерозподілу геополітичного балансу сил і зміни культурно-світоглядного вектора епохи вже не за горами" [93]. Компартійний керівник не приховував, що має на меті відновлення Великої Росії, яка не допустить "нового історичного порядку", що намагаються встановити США.

Таким великодержавним прагненням заважало реальне становище Росії перед розпадом СРСР. Естонський учений Т.Маде писав: "Росіяни самі повинні відчути, що імперія розпадається. Треба, щоби вони перенесли потрясіння і зрозуміли, що не є центром світу" [94]. Звісно, народи Прибалтики усвідомлювали, що треба врегулювати державне життя Росії, бо поруч з дуже голодним і лютим сусідом, цебто жителем бідних районів Росії, вони й надалі відчуватимуть небезпеку. Подібну думку висловив і М.Жеребетьєв. За його переконанням, на шляху творення принципово нового рівня союзної федерації потрібна відмова росіян від ролі імперського народу і перетворення їх у "простих" великоросів [95].

Намагання знайти вихід з тодішнього становища змушувало росіян шукати натхнення в ідеях минулого, в міфологізації його, звертатись до упереджених праць західних авторів. Д.Ільїн зазначав: "Суть "русской идеи" – це нескінченний тримірний простір живого космосу, який охоплює три іпостаті буття: Бог (душа і небо), близькі (душа і Земля), Батьківщина (душа і світ). У соціальному побутуванні "русская идея" завжди втілювала тоталітарну владу, засновану на Православ'ї" [96]. Його майже наслідує А.Проханов, обстоюючи "національний ідеал" з його земною і космічною компонентою, який відкриє "океан енергії" в російському середовищі. Цей ідеал охоплює також ідеал соціальної справедливості ("спільне благо"), російський космізм ("моральну вселенську мету") і "здатність на велике всесвітнє діяння" [97].

З подібного прагнення випливала позиція А.Гулиги, який етнічні конфлікти на межі 80-90-х років XX ст. трактував як реакцію на політику "злиття націй", хоч він проти бар'єрів між національними спільностями, а водночас і за суб'єктивний підхід до визначення національності, що, як показав історичний розвиток СРСР, на користь російській нації, бо служить поповненню так званого "російськомовного населення". Нарешті, А.Гулига дійшов висновку, що "Росії потрібна економічна і культурна самостійність. Цілковита господарська незалежність від будь-кого" [98].

На загальному тлі звучала дисонансом думка С.Лєзова, що "в Росії відроджується те саме православ'я, яке не витримало випробування і з усіх поглядів проявило свою неспроможність", а "плоть цього нашого (російського. – *І.М.*) православ'я зіткана з переплавлення своєрідних політичних, національних і духовних прагнень" [99]. Водночас С.Лєзов висловив занепокоєння тим, що "новий патріотизм" у російському національному русі, який виник всередині комуністичної спілки, подібний до чорносотенства, тобто "расистського націоналізму пронацистського типу", бо характеризується таким "подвійним утвердженням": "Зміст ідеології нового патріотизму черпається головно з расистської думки, чи то російської, німецької або загальноєвропейської взагалі (приміром, з англійських і французьких расових теорій минулого (XIX ст. – *І.М.*) віку; "Структура нової національної ідеології переважно визначена структурою тієї комуністичної ідеології, що ще недавно майже безроздільно панувала в нашій країні" [100]. Її струк-

турні характеристики такі: тотальність як "зазіхання ідеології дати відповіді на всі питання людського буття, охопити собою все, не залишивши відкритих питань"; "дуалізм, як "чітке визначення світлого і темного полюсів, образу соціальної реальності, що поляризована за ознакою "свої — чужі", "друзі — вороги", "прогресивне людство — сили реакції" [101]. Отже, центр програми російського "нового патріотизму" становить "єврейське питання", визнання "сіоністів" і навіть усіх євреїв темним полюсом і джерелом світового зла. У цьому розумінні російський "новий патріотизм" уподібнюється німецькому нацизмові, який офіційна радянська пропаганда називала "фашизмом". Ідеї "нового патріотизму" пропагуються на сторінках впливових періодичних видань, не залишаються осторонь від них навіть творчі спілки, зокрема письменницька спілка. Але тут виникає питання про причини такого парадоксального становища. За офіційними статистичними даними, в СРСР налічувалося в 1979 р. 137 397 тис. росіян і 1 811 тис. євреїв [102]. Звісно, виникає запитання, як при такому співвідношенні євреї могли нав'язувати свою волю росіянам.

Алогічність звинувачень так званого "малого народу" ще більше підтвердилася намаганнями І.Шафаревича вивести якусь світову місію Росії, бо "шлях воскресіння Росії той самий, на якому людство може знайти вихід зі сліпого кута, знайти спасіння від безглуздої гонки індустріального суспільства, культу влади, мороку безвір'я [103]. Водночас І.Шафаревич загострив увагу, на тому що єврейські емігранти виступають з нападками на Росію. Так, А.Синявський звинувачував усіх росіян в антисемітизмі, А.Янов зводив до фашизму увесь зміст "російської ідеї", Б.Шрагін заявляв, що в росіян не було історії, а лише "буття поза історією" [104]. Досить дивний висновок: з одного боку, росіяни звинувачують у всіх своїх бідах євреїв, яких у Радянському Союзі в 70 разів менше від них, а з іншого — претендують на якусь визвольну місію в усьому світі.

Ніяк не можуть росіяни дати чітку відповідь на питання про особливості свого колоніалізму. За переконанням І.Стрелкової, "Росія на шляху від московської держави великоросів до багатонаціональної імперії так і не обзавелася тими ідеями, які складаються в колоніальну ідеологію" [105]. Мабуть, для неї недостатньо того, що стрижень такої ідеології проявився навіть у художній літературі при протиставленні "гордого росса" кавказьким наро-

дам чи іншим "інородцям". А ще сама І.Стрелкова згадала російських сибіряків-патріотів, які в середині XIX ст. обурювалися тим, що Сибір перебував на становищі колонії. Виходить, що колоніальною імперією Росія була, хоч не мала формально "колоніальної ідеології".

Російська національна ідея змушує спиратися на свій власний потенціал [106]. Так заявив М.Антонов, який бачив байдужість російської людності до власної історичної долі, пояснюючи її бездуховністю. Вину за це він покладав на космополітичні сили. Тому лише духовне відродження, високий і ошляхетнювальний ідеал забезпечить розвиток Росії гігантськими кроками. Без цього процес розпаду держави посилюватиметься, а його наслідки будуть трагічні.

На думку М.Антонова, "вихід з кризи може вказати світові тільки наша Батьківщина, Радянська Росія, Росія оновленого соціалізму, який повертається до народних основ" [107]. Він шукав аналогій в російській історії — і згадував так само, як і в середині 90-х років лідер комуністів Г.Зюганов, князя А.Горчакова, який в своєму меморандумі після поразки імперії в Кримській війні висловив суть нової політики: "Росія зосереджується". Іншими словами, Росія мусить зосередитися на розв'язанні своїх проблем і не втручатися в справи європейські, міжнародні.

Водночас М.Антонов вважав, що боротьба прозахідної і самобутньої течії в Росії, починаючи з XIX ст., не припинялася, виявляючись і приховуючись в різних формах. Наприкінці 80-х років на Захід орієнтувався Демократичний союз на чолі з В.Новодворською [108].

Щоби осмислити місце СРСР і Росії в нинішньому світі, треба, на думку Н.Біккеніна, "дуже точно, без зайвих емоцій самовизначитися як "русские" і "росіяни", як люди інших національностей і рівноправних, дійсно суверенних республік" [109]. Як зазначав В.Мунтян, наприкінці XX ст. тенденція до відродження, яка впливала на формування духовного потенціалу російської (русской") національної самосвідомості, мала такі прояви: традиційне протиборство "західництва" і "слов'янофільства"; поступова відмова від економічної й культурної інтеграції, яка вимагала забути власну історію, придушити національні почуття і яка призводила до національного нігілізму; звернення до загально-

людських цінностей, зокрема таких, як виживання, гуманізм, свобода тощо; боротьба за відвернення в майбутньому духовної, моральної, соціальної і демографічної деградації російського народу; стурбованість збереженням природного довкілля; прагнення відновити традиційне становище в Російській державі православної релігії і церкви [110]. Далі він обґрунтовував внутрішні та зовнішні фактори, що зумовили піднесення російського національного руху. Серед внутрішніх факторів особливо наголосив на демократизації, яка прискорила розвиток національних процесів. Сюди належить також криза російської нації, яка характеризується розмитістю російської національної свідомості, втратою багатьох духовних цінностей, вимиранням і занепадом сільських поселень, руйнуванням сільської общини, відсутністю об'єднувальної ідеї, а також нерівноправністю російського народу в багатьох сферах життя, релігійний фактор. Зовнішні фактори такі: тенденції розвитку національних процесів в усіх країнах світу, посилення зарубіжної пропаганди на національні райони СРСР, сильна російська еміграція на Заході як носій елементів духовної і моральної культури нації, посилення її взаємодії з Росією [111].

А.Проханов акцентував на посиленні нападів на російський (русский) фактор, коли росіянам нав'язується комплекс неповноцінності, паплюжиться їх історія, приписується відповідальність за вселенську катастрофу. Русофобія, за його переконанням, стала політичним інструментом розвалу СРСР як багатонаціональної держави [112].

Проблеми російського національного характеру у пресі на зламі 80-90-х років XX ст. розглядалися ретроспективно. Журнал "Диалог" передруковував фрагменти з праць філософів М.Бердяєва і К.Кавеліна, історика В.Ключевського і письменника Ф.Достоєвського для того, щоби при опрацюванні державних і партійних рішень "зважувати національну психологію народів СРСР" [113].

Наприклад, М.Бердяєв вважав, що недостатність форми, слабкість дисципліни призводить до того, що росіянин (русский человек") не має "правдивого інстинкту самозбереження, він легко винищує себе, спалює себе, розпорошується в просторі" [114]. Такі властивості відрізняють росіян від народів Західної Європи, які виробили в себе відчуття форми в умовах національно-державного розмаїття в тій частині континенту. Загадковість і скла-

дність Росії, за М.Бердяєвим, саме в тому, що вона не належить ні до Заходу, ні до Сходу, а представляє "великий Сходо-Захід".

Однак росіяни відрізняються такими рисами не лише від західноєвропейців, а й від українців як народу Центрально-Східної Європи, на що звертали увагу вкраїнські мислителі. За переконанням М.Грушевського, Я.Яреми, В.Янева, О.Кульчицького, українці належать до західного (окцидентального) культурного поля. За словами О.Кульчицького, "українська культура й українська психіка належать до "європейського культурного кола", до сфери окцидентальної (західної) духовності, але посідають геокультурний периферійний характер супроти оксидентальної духової сфери" [115]. Звідси — трагічні наслідки перебування українців в одній державі з росіянами.

За твердженням історика В.Ключевського, під впливом природних умов свого життя росіянин (великоросс") протиставляє капризові природи каприз власної відваги, сподіваючись на якийсь "великорусский авось". Коротке російське літо змушує російського селянина надмірно напружувати сили, чого не знають народи Центральної і Західної Європи, які звикли "до рівної, поміркованої і розміреної праці" [116]. Росіянин прямо йде до мети, а коли шукає обходів, то не дивиться на узбіччя; окрім того, він недостатньо обмірковує свої дії. Мабуть, такий національний характер вплинув і на радянське керівництво з його потягом до різноманітних експериментів зі згубними наслідками. З такими думками солідаризувалися погляди філософа М.Кавеліна, який водночас зазначав, що росіянин звик спиратися лише на себе, бути вічно на чатах, а це начебто сприяє глибокому усвідомленню своїх сил і своєї особи [117].

Письменник Ф.Достоєвський вказував на суперечності російського народного характеру, в якому поєднуються вибухове самозаперечення і саморуйнування з жадобою самозбереження і покаяння. За твердженнями письменника, російський народ цінує понад усе світське і плинне свою віру і свій ідеал. Отож, у ньому непорушне і святе світле начало. Напевне, такий характер спричинив не лише ортодоксальність російського православ'я, а й більшовизму як особливого російського комунізму, що зазначав М.Бердяєв. "Первісний російський марксизм, — писав філософ, — був складним явищем, в ньому були різні елементи. І це вияви-

лося згодом. Якщо одна частина російських марксистів найбільше цінувала цілісніший, тоталітарний характер свого революційного світогляду, охороняла свою ортодоксію і відрізнялася крайньою нетерпимістю, якщо марксизм і соціалізм були для них релігією, то в іншої частини відбулася диференціація різних культурних галузей, була порушена революційна цілісність і відбулося звільнення придушеного життя Духа і духовної творчості" [118]. З першою частиною російських марксистів, або більшовиками, асоціювалося поняття сили, а з меншовизмом — порівняної слабкості. Як відомо, перемогли більшовики.

Російська періодика зверталася і до праць іноземців. Журнал "Москва" надрукував статтю бельгійського журналіста Ж.М.Шов'є, присвячену національному відродженню російського народу. Причини тяжкого становища росіян напередодні розпаду СРСР Ж.М.Шов'є вбачав в "історичному зруйнуванні двох основ російської традиційної культури: селянської цивілізації і релігії" [119]. На зміну тисячолітній культурі прийшов новий індустріальний світ атеїстичного спрямування. Як наслідок — у Росії демографічна криза й алкоголізм, що стали "національною трагедією", а також розчарування зі схильністю до депресії і меланхолії.

Ж.М.Шов'є намагався розрізнити два плани статусу Росії в багатонаціональному СРСР: у політичному плані Росія користувалася перевагами, а в ідеологічному — була більше підпорядкована й інтегрована, ніж інші республіки. Щоправда, незрозуміло, кому була підпорядкована Росія, адже всесоюзне керівництво формувалося, як правило, з етнічних росіян, з їх числа добирали фактичних правителів неросійських республік, що титулувалися "другими секретарями ЦК компартій союзних республік". Ж.М.Шов'є не надав жодних доказів і тоді, коли завляв, що "легше бути грузином у Грузії, вірменином у Вірменії, естонцем у Естонії, "мусульманином" в Середній Азії, ніж "повністю росіянином" у Москві, Рязані чи Вологді" [120].

Біля джерел національного відродження російського народу Ж.М.Шов'є ставив письменників, що змальовували життя російського села ("деревенщиков"), а символом цього відродження вважав академіка Д.Лихачова, який на початку 80-х років був "на грані дисидентської діяльності", постійно підкреслюючи християнські засади російської держави і цивілізації російського народу. За Ж.М.Шов'є,

російське відродження не слід плутати з примітивним і агресивним націоналізмом, який виникає одночасно з таким відродженням в інших народів. Відродження пов'язується з патріотизмом, який не варто ототожнювати з євразійською інтелектуальною традицією, а також з традиційним русофільством, що мало свої початки в ідеях слов'янофілів XIX ст., і "націонал-радянізмом" чи "соціалістичним етатизмом". Водночас Ж.М.Шов'є звернув увагу на те, що на християнському російському ґрунті реанімується давня дискусія між європеїстами і євразійцями, цебто про належність Росії до Європи чи Азії.

Порушені Ж.М.Шов'є питання російської політичної думки справді належать до центральних. Історик В.Хорос називав їх міфами, що заважають адекватному сприйняттю історії. Вчений виділяє такі чотири міфи: 1) Росія — це Схід; 2) Росія — це Захід; 3) Росія — це якийсь культурний міст між Заходом і Сходом; 4) Росія — це винятковий феномен, загадка, казковий сфінкс [121]. Творці різних міфів запропонували нездійсненні історичні парадигми, плани і стратегії, що зазнали краху. Ідея декабриста А.Розена "пересадити Францію в Росію", тобто створити в Росії такі умови, як у західноєвропейській державі, не була здійснена. На стала Росія всеслов'янським царством, тобто об'єднувачем усіх слов'янських народів, чого прагнули слов'янофіли. Не вийшло з Росії нової Америки, як мріяло чимало російських діячів, серед яких був і молодий О.Герцен. Не завоювала Росія як євразійська потуга Константинтонополя, щоби запанувати над світовим православ'ям. Нарешті, зазнала краху спроба втілити формулу про роль Росії як перетворювачки цілої планети, хоч на чолі світової революції стояли російські більшовики. Отож, В.Хорос закликав відмовитися від споконвічного російського "месіанізму", починаючи від тези "Москва — Третій Рим", бо подібні претензії не дають жодної користі російському народові. Як підтверджує практика, теза "Росія спасе весь світ" часто перетворюється в різновид націоналізму, що відіграє певну компенсаторську роль при відчутті національної неповноцінності [122].

На подібні протилежності в психології російського народу звернув увагу і Ж.М.Шов'є, протиставивши почуття неповноцінності (меншовартості), з одного боку, і почуття зверхності, з другого. Росія не знала нації-держави в європейському чи бур-

жуазному сенсі слова, тому національна ідея не могла сприяти національному зв'язку і національні процеси не були завершені. У цьому контексті, за Ж.М.Шов'є, сталінізм певною мірою втілював повернення до традиціоналізму (патріархальної сім'ї, традиційного живопису, усної народної творчості, дрібнобуржуазної архітектури), що протистояв навальному космополітизмові перших радянських літ.

В.Хорос визнав, що "тема про самобутність Росії, порушена слов'янофілами, важлива, вимагає глибокого теоретичного осмислення" [123]. Засновником нинішньої русофільської течії Ж.М.Шов'є називав О.Солженіцина, зазначивши, що її поширенню сприяли твори В.Пікуля, а також різноманітна бульварна література. Аналізуючи русофільство 80-х років, бельгієць виділив чотири блоки його тем: 1) мучеництво росіян; 2) русофобію; 3) відновлення культури, національних інститутів; 4) національне оздоровлення [124]. Один з різновидів русофільства, підкреслював Ж.М.Шов'є, відзначається відвертою ксенофобією, що проявляється в антисемітизмі.

За кордоном існував дисидентський варіант русофільства, одним із представників якого був О.Зінов'єв. Ж.М.Шов'є намагався переконати, що після більшовицького перевороту більшовики дуже боялися "нещасного російського народу: їм було вигідніше використовувати українців, татарів, грузинів... та ґрунтувати своє панування на меншинах, що втратили коріння" [125], внаслідок чого Росія і російський народ опинилися в колоніальному становищі. Росіяни начебто були паріями радянської імперії, а ще раніше — паріями імперії царської. Проте серед цих паріїв Ж.М.Шов'є згадував лише російських селян, які обробляли землю, йшли на війну як гарматне м'ясо, виконували найрізноманітніші, найпринизливіші й найтяжчі роботи за наймитську плату.

Зовсім протилежне ставлення русофілів щодо взаємин з іншими народами. М.Антонов вважав, що на національний характер росіян вплинула особлива історична доля: "Історія довела: наш народ здатний на великі подвиги при захисті своєї Вітчизни, готовий багато чим пожертвувати задля того, що він вважає справедливим, може добровільно виступити на боці пригнічених народів, які борються за справедливість" [126]. Н.Іванова висловила іншу

думку: "Народ, розпещений імперським становищем "великого" і "центрального", навіть не помічає того, що він обмежує волю і принижує самолюбство інших народів" [127]. Суперімперія, заявила вона, охоплювала не лише союзні (наші") республіки, а й країни за західним кордоном (східноєвропейський ареал"), де стояли радянські війська. Чиновники у всесоюзному центрі за останні шістдесят років існування імперії формувалися на 85% з етнічних росіян. Напередодні розпаду СРСР націоналістичні імперські елементи в пошуках порятунку з'єдналися зі спадкоємцями дискредитованого казармового соціалізму, партійним апаратом. Н.Іванова виступила з нападками на критику російського шовінізму М.Рябчуком, який, на її думку, не хоче відрізняти партію і державу від народу, від національності, від інтелігенції. Якщо вірити їй, то ніхто не змушував українського письменника вивчати російську мову. Звісно, такі звинувачення Н.Іванової безпідставні, як і намагання перенести на всі народи СРСР відповідальність за 73 роки існування більшовицької (компартійної) влади.

Історик А.Мігранян зазначав, що в основі спочатку самодержавної, а потім більшовицької Росії лежала ідея "богообраності", "винятковості", "месіанства", а для російської національної самосвідомості характерні приречені на поразку "ідеї великодержавного російського націоналізму: орієнтація на особливий шлях, ізоляціонізм, нейприняття західних інститутів і цінностей і т.ін." [128].

Поряд із "західництвом" і "слов'янофільством" (русофільством) у російській суспільно-політичній думці XX ст. утверджувалось "євразійство", що мало на меті заперечити ідею європоцентризму, тобто світовідчуття, яке запанувало в романо-германській Західній Європі з X ст. Як стверджував Л.Гумильов, на чужому (неросійському) ґрунті європоцентризм завдавав більше шкоди, ніж користі. Далі він на підставі ландшафтно-кліматичних відмінностей розрізняв романо-германську Європу (вологу, теплу і гористу) і Росію-Євразію (суху, холодну і лісостепову), що створювали етнічні культури за різними моделями. Євразієць Л.Гумильов звинувачував західноєвропейські народи у "культурологічній агресивності" [129], протиставляв їм толерантність своїх земляків, завдяки якій дійшло до "симбіозу, що ґрунтується на взаємній симпатії". Як наслідок, кочовики допомагали Росії

боротися проти шведів, французів і німців, бо начебто їх вела "сила щирості, а не розрахунок" [130]. Це була спроба видати бажане за дійсне.

Навіть журнал "Коммунист" опублікував матеріали "круглих столів" про "русскую идею". Б.Олійник розрізняв "русскую идею" і "российскую идею". хоч і не обґрунтував різниці між ними, лише зазначав, що в першій відтворюється "таємничість русской душі", а духовні основи втілюються в православ'ї [131]. За переконанням С.Баруздіна, в історії Росії переплелися долі народів Європи, Азії і Сходу. "Останнє, — продовжив він, — особливо наочно виявляється в російській культурі, в якій античність і християнство сусідують з ісламом і буддизмом, в якій так характерно виявилася особливість Росії як багатонаціональної держави" [132]. Своє бачення "русской идеи" вчений виводив з тези історика М.Карамзіна про особливу велич Росії, з якою в одній державі об'єдналися різні племена. Водночас він не погоджувався з думкою М.Бердяєва, що Росія вже ціле століття живе не для себе, а для однієї лише Європи.

У російській політичній думці впродовж XIX-XX ст. утвердилися такі течії: слов'янофільство, західництво і євразійство. Спочатку євразійці вважали росіян учнями європейців і вчителями в країнах Сходу, а відтак настійливо підкреслювали східні риси Росії як спадкоємиці Візантії й імперії Чінгісхана, звинувачуючи в усіх бідах католицький Захід. В.Керимов наголошував, що в "євразійській ідеї дедалі більше брали гору нотки політичної експансії" в тоталітарному забарвленні "під приводом особливих "цивілізаторських" функцій Росії" [133].

За А.Іскандеровим, "русская идея" заявила про себе у XVIII ст., коли відбувся "значний ривок в самопізнанні народу, його самовиразі, що проявився в новому мисленні", бо перед Росією постало питання про два шляхи: консервацію відсталості чи засвоєння всього нового, передового. Таке питання стоїть і нині, коли росіяни некритично переймають все, що йде із Заходу, а це може витворити "курйозний симбіоз відсталого капіталізму і поганого соціалізму", бо ігнорує самобутність Росії [134]. Однак учений А.Іскандеров обмежився загальником: у теорії і практиці "треба виходити з національної основи і спиратися на багатонаціональний фактор" [135].

Звісно, під подібне твердження можна підвести будь-що. Та на згаданому "круглому столі" в редакції журналу "Коммунист" протоієрей В.Рожков намагався переконати його учасників, що ідея месіанства глибоко вкоренилася в російській народній свідомості, бо в ній зафіксований такий досвід, якого нема на Заході, і росіянин бажає поділитися ним з іншими народами. А все зводиться до місії православ'я, яка полягає в об'єднанні народів [136]. На цій підставі російський церковник завуальовано заперечував право Української православної церкви на автокефалію, хоча стверджував, що вона стала "на шлях автономності". Однак через десять років після цього найвище духовенство РПЦ не визнало офіційно автономії УПЦ.

Е.Араб-огли підійшов до проблеми Росії і Заходу в її внутрішніх і зовнішніх аспектах у контексті європейської цивілізації, загальноєвропейської культури, тому виступив за відновлення пріоритетних загальнолюдських цінностей, а не цінностей окремих західних країн. Японський учений Х.Вада зазначав, що взаємини Росії і Заходу досить складні, бо вона йшла шляхом своєрідного поєднання вестернізації й антивестернізації, хоч і пережили під зовнішнім впливом кілька справжніх революцій. Таким чином, "для євразійського дому навряд чи підходить модель Європейського Економічного Співтовариства" [137].

Оригінальністю на "круглому столі" відзначився історик В.Хорос, за твердженням якого, на шляху до творення "Дому Євразії" стоїть "традиційна соціальна модернізація російського (российского. — *І.М.*) суспільства в прокрустовім ложі імперської моделі" яка налічує триста років. За його переконанням, до 1917 р. Росія в культурному плані не була готова до модернізації, а більшовики зруйнували і ці культурні здобутки, а тепер доводиться створювати "новий фундамент культури як основи прогресивного суспільного розвитку", — лише так завершиться "трьохсотлітній цикл російської (русской. — *І.М.*) державності" [138].

3. Причини "нерівноправності" РРФСР

У російському середовищі дедалі частіше висловлювалася тривога за майбутнє свого народу. В умовах тотальної кризи серед російських інтелектуалів активізувався пошук виходу зі станови-

ща, що склалося. Як часто трапляється при цьому, звертаються до минулого, щоби знайти приклад для майбутнього. На сторінках журналів почали з'являтися праці тих мислителів, які допомагали зрозуміти кризу і запропонувати вихід.

У статті "Дух народу" І.Солоневич намагався переконати, що порівняно з європейськими монархіями Російська імперія будувалася не на правових, а на моральних основах; у ній існували рівні можливості для представників усіх народів, чого не знала Західна Європа. Виявляється, що російська державність "розвивалася органічно", тому вона була "вдалою будівлею" [139]. Він намагався обґрунтувати схему російської історії, наводячи схему, неспроможність якої вже давно показали сумлінні дослідники. Ще М.Грушевський писав: "Схема ся стара, вона має свій початок в історіографічній схемі московських книжників, і в основі її лежить ідея генеалогічна — генеалогія московської династії. З початком наукової історіографії в Росію сю схему положено в основу історії "Россійского государства". Потім, коли головна вага перенесена була на історію народу, суспільності, культури, і "русская история" стала зближатися до того, щоб стати історією великоруського народу й його культурного життя, задержано ту ж схему в її головних моментах, тільки стали відлітати епізоди, що далі, то більше" [140].

Очевидно, що І.Солоневич виступав апологетом саме цієї схеми, заявляючи, що "російська історія, по суті, дуже проста — попри її трагічність" [141]. Він намагався спрощено показати, що "пізнішу Росію" вже видно в "Імперії Рюриковичів", кращі елементи якої після монгольської навали емігрували в суздальські ліси, де відновлювали "демократичну і монархічну центральну владу". Завдяки народним низам північної Русі розширилася нова, московська монархічна влада, — і "Русь знову була об'єднана і степ знову був розгромлений", причому в об'єднавчому процесі опорою монархії завжди були народні низи . Він пише, "за другого царя нової династії українські низи, так само як раніше новгородські, переходять на сторону Москви, ламаючи опір своєї аристократії (старшини)" [142]. Звісно, погляди вченого — це яскравий приклад потуг втиснути суперечливий історичний розвиток в прокрустові схеми своєї заідеологізованої концепції, щоби знайти в минулому аргументи для орієнтації в теперішньому.

Якщо вірити І.Солоневичу, народні низи забували про дворянське кріпосне право, коли треба було боротися проти ворогів.

Від князя Івана III, тобто з 1464 р., до кінця царювання Миколи II територія Росії збільшилася з 550 тис. до 21,8 млн кв км. Дослідник порівнював народонаселення Росії з головними європейськими державами, але серед них чомусь не називав Німеччини. Отож, за чотири століття населення європейської Росії збільшилося в 50 разів [143]. Російську історію, за його переконанням, "творив народ... як сума індивідуальностей, які об'єднані не лише спільністю історії і географії, але й спільністю відомих психологічних рис" [144]. Звісно, такий екскурс в історію знадобився для того, щоб обґрунтувати винятковість російського народу, що доконечне для підтвердження його майбутнього. До речі, російська наука і публіцистика наприкінці XX ст. знову повернулася до тих же історичних питань.

Навіть після розпаду Російської імперії її вдалося відновити, чому послужили правила "гри в незалежність" неросійських народів, спираючись на визнане більшовиками право націй на самовизначення. Д.Драгунський писав: "Створення радянської національно-територіальної структури — це найбільша, за своєю глобальністю ще не до кінця оцінена політична афера XX віку. Ось її сходинки: внести в імперський етнополітичний простір Росії уявлення про правосуб'єктність етносу (ідея чисто расистська...). За допомогою такої пропаганди зруйнувати цей простір, тобто саму державу. Далі на короткий час подарувати етносам незалежність. І нарешті, зібравши сили, відновили імперію, але не в чесному "губернському" вигляді, а в образі глумливого лукавого плетива декоративної національної державності і реальної партійної влади" [145]. "Декоративна національна державність" неросійських народів ґрунтувалася на конституційному рівні правом націй на вихід з СРСР, але це "право з юридичної площини переходить в міфологічну", бо в СРСР "предмети права стають предметами віри" [146].

Після поразки в Афганістані російську імперську свідомість охопив жах. Як і в 1917 р., імперія опинилася перед загрозою розпаду. А.Салуцький обурювався, що при проголошенні суверенітету Російської Федерації в 1990 р. її керівництво залишило поза увагою територіальні претензії Росії. Звісно, А.Салуцький перебільшував, адже, наприклад, без володіння Кримом і республіками Балтії

Росія має доступ до цих морів. Справа в іншому: за його словами, "збирання земель в єдиний моноліт здавна становило одну з особливостей російської історії" [147]. Від деяких захоплених територій Росія була змушена відмовитися. Продаж Аляски був зумовлений тим, що ця земля не вписувалася в цілісність континентальної держави, тому нею не дорожили. Підспудно ця ідея впливала також на передачу Україні Криму, який не мав спільного кордону з РРФСР як монолітом. Однак почав розпадатися і континентальний простір. А.Анісімов стурбований, що про попередню внутрішню єдність вже не може бути мови. Він пише: "Першопричиною цих явищ, очевидно, можна вважати політичну слабкість російської нації як етнічного ядра держави" [148].

Суверенітет почали проголошувати навіть автономні республіки РРФСР, в яких переважають росіяни. Приміром, в Карелії населення становить 792 тис. осіб, а в цілому СРСР проживає 131 тис. карелів, з яких лише 48% розмовляють мовою своєї національності. На 1 263 тис. жителів Комі АРСР припадає в СРСР 345 тис. комі, а мовою своєї національності розмовляють тільки 70%. Аналогічно і в Якутії: в СРСР налічується 382 тис. якутів, а населення республіки становить 1 336 тис. осіб [149]. Як й інші дослідники, А.Анісімов не виявляв причин такого співвідношення росіян і автохтонного населення, бо інакше він був би змушений підтвердити геноцид неросійського населення на широкому євроазійському просторі. З 16 автономних республік РРФСР тільки в шести корінне населення становить більшість [150].

Причини чвар на міжнаціональному ґрунті, за твердженням Н.Нікітіна, дві: 1) ідея пріоритету нації, ім'ям якої названа республіка; 2) ігнорування реальної етнодемографічної ситуації в окремих регіонах [151]. А.Анісімов вважав, що у випадку припинення існування СРСР як суперімперії США можуть поглинути сибірські території, а при "ліванізації" Радянського Союзу ними зацікавиться Китай [152].

Деякі з російських учених вихід з кризового становища вбачали у минулому. А.Гулига закликав повернутися до дореволюційних часів, щоби й надалі "жити однією родиною, в єдиній державі" [153]. За даними преси, на кінець 1916 р. населення Росії становило 186,5 млн.осіб, серед яких 67% "руских", тобто українців, білорусів і росіян, 10,6% тюрко-татарських народів, 5,8% поляків,

4,5% фіннів, 1,4% литовців, 5% кавказьких народів і 3,9% євреїв [154]. П.Ковалевський писав, що "в багатонаціональній російській державі до революції всі народи, території яких входили до складу держави російської, могли брати участь в загальноімперському житті зв умови, що їх представники були достатньо кваліфіковані" [155]. Фактично такі представники неросійських народів відривалися від свого коріння і виражали інтереси панівної імперської нації.

Намагання показати винятковість росіян подавалося в дещо завуальованій формі: стверджується, що росіяни справді не є етносом в тому значенні, що естонці чи литовці. Як імперська нація, росіяни відкриті упродовж всієї своєї історії для інонаціональних компонентів і водночас розпадаються на територіальні спільноти (приміром, козачі круги) у своєму власному складі. В умовах краху імперської свідомості росіяни опинилися перед складним комплексом національних проблем при стертості своєї національної свідомості. Якщо Росія хоче думати насамперед про себе, то вона повинна чим швидше залишити Середню Азію, як колись англійці залишили Індію [156]. Водночас вже після розпаду СРСР В.Дубовицький писав про "переваги унікального співіснування з Росією" мусульман Середньої Азії [157], хоч, мусульмани до такого співіснування поставилися інакше, вийшовши з імперії, в якій вони жили разом з росіянами.

Коли йшлося про сибірські та північнокавказькі землі, то наголошується на праві на них росіян. У Сибіру проживало 20 млн росіян, тобто 90% від усього населення, а сибірські народи заледве налічували 1 млн осіб [158]. Звісно, серед цих "росіян" чималу частину становлять українці та переписані на росіян представники інших неросійських народів. Н.Нікітін намагався обґрунтувати право росіян належати до корінних народів Північної Азії, а не лише тих народів, які дали назву національно-державним утворенням. Отже, як наголошував Н.Нікітін, при "самовизначенні" автономій неодмінно постає "російське питання" [159]. За Д.Балашовим, цей величезний регіон становить певну природну єдність, а з нею пов'язана торговельна і господарська єдність — лише караванний шлях замінила залізниця, що з'єднала Європу з Далеким Сходом. У традиційному дусі прихильників імперії він ідеалізує дореволюційну Росію, в якій начебто між-

національні взаємини вели до того, що народи "легко перемішувалися", тобто мали оптимальний характер [160]. Д.Балашов не згадував колоніальної політики царизму, в тому числі й на українських землях, але перебільшував кількість росіян в Україні, заявляючи, що вони становлять третину населення, хоч, як відомо, за переписом 1979 р., їх налічувалося 21,1% [161].

За твердженням Б.Нікольського, російський (русский) простір зіграв важливу роль при формуванні національного ядра, став джерелом і водночас основою безпеки російської держави [162]. Невизначеність слова "русский" (і навіть його заплутаність) дозволяє його багатозначне трактування: воно може стосуватися і всієї території СРСР, і території РРФСР, і території трьох слов'янських народів (українців, росіян і білорусів), адже Н.Нікольський окреслював його межі від Архангельська до Криму, від Самарканду до Карпат.

Сприйняття СРСР як продовження Російської імперії постійно висувалося на другий план, надаючи державі янусоподібного характектеру — союзу рівноправних народів і водночас Великої Росії, що втілено навіть у Державному гімні СРСР. Така суперечність постійно виявлялася у внутрішній національній політиці, в якій свідомо поєднувалися русифікація і сприяння піднесенню національних культур. На рівні зовнішньої політики химерно взаємодіяли імперська ідеологія з інтернаціолізмом. Н.Іванова зазначала: "Система, котра створювалася в нас з 20-х років, поступово ставала національно-соціалістичною" [163]. На її думку, під гаслом "Великої Русі" здійснювалася духовна денаціоналізація Росії. "Примусова русифікація, — стверджувала Н.Іванова, — яка централізовано проводилася в республіках, завдала не тільки серйозної шкоди розвитку їх культур, а й самій національній гідності. Тяжких втрат від цієї самої політики зазнала і російська культура: в номенклатуру влилися русифіковані "національні" кадри; загальний рівень російської мови, яка використовувалася в засобах масової інформації задля дресирування масової свідомості, не те що знизився — мова деградувала, вироджувалася катастрофічно" [164].

Російські вчені та публіцисти намагалися знайти аргументи на підтвердження того, що російський народ найбільше принижений серед народів СРСР, наголошуючи, що більшовики вимагали

від росіян "поставити себе в нерівне становище". В.Козлов зазначав, що в 1917 р. в Росії налічувалося 77 млн, а в 1927 р. – 77,8 млн росіян, хоч, за його підрахунками, мало бути понад 11-13 млн осіб [165]. Цікаво, що він ототожнював Російську Федерацію і Радянський Союз, адже в цілому по СРСР у 1926 р. числилося 77 млн 791 тис. росіян. Разом з тим дослідник не порівнював кількості росіян у 1926 р. і 1979 р., бо в останньому році в СРСР їх проживало 137 397 тис., тобто збільшилося на 59,4 млн осіб [166].

Етнічне буття російського народу, продовжував В.Козлов, зумовлюється станом справ у самій РРФСР. Однак далі він сам спростовував своє твердження про геноцид росіян за часів Й.Сталіна, бо змушений визнати, що з 1926 р. до 1939 р. їх кількість збільшилася на 28% і становило перед війною 99,6 млн осіб. У 1940 р. вони становили 53% населення СРСР: зменшення їх частки (1939 р. – 58,4%) пояснювалося тим, що до СРСР була приєднана людність західних областей України і Білорусії та республік Прибалтики. Зросла частка росіян за межами РРФСР: з 5,2 млн у 1926 р. до 9,6 млн у 1939 р. [167].

В.Козлов стурбований тим, що напередодні розпаду СРСР наголошувалося на підвищенні статусу автономій, оскільки це буде використано представниками "титульної" національності, хоч вона може становити меншість серед населення автономії. У такому випадку за його переконанням, міжнаціональні тертя в самих автономіях неминучі. Демографічні процеси в СРСР вплинуть на склад Збройних Сил, бо з часом лише третина буде комплектуватися з росіян, а дві третини становитимуть вихідці з республік. в яких збереглися мусульманські традиції. Виходить, що традиції Дмитра Донського і Михайла Кутузова для них будуть далекими, а ближчими – воєнні традиції Тимура.

Група російських письменників, діячів культури і науки звернулася з листом до Президента СРСР, Верховної Ради СРСР, Верховної Ради РРФСР і делегатів XXVIII з'їзду КПРС, в якому намагалася обґрунтувати нерівноправність своєї республіки з іншими союзними республіками СРСР, звинувачувала "лжеінтернаціоналістів" єврейської національності із засобів масової інформації в усіх нинішніх бідах російського народу, а також у спровокованій антиросійській кампанії. Вони вимагали урівноправни-

ти Російську Федерацію з іншими союзними республіками. За їхніми твердженнями, тираж російськомовних видань, які проповідують русофобію, становить 60 млн, а загальний тираж патріотичних видань — лише 1,5 млн примірників. Русофобія спрямована на руйнування Росії, зневагу до російського народу та інших народів федерації. Автори листа закликáли народ не допускати надалі зневаги своєї національної гідності [168]. Згодом один із авторів листа письменник В.Распутін переконуватиме росіян у тому, що гідність нації має стояти вище від добробуту [169].

Після краху соціалістичних, інтернаціональних цінностей духовні лідери російського народу намагалися замінити їх загальнолюдськими, а їм водночас протиставити відродження російської правосвідомості, нав'язування переконань у доконечності російської єдності. В.Осипов пояснював становище в Росії пануванням "марксистсько-ленінської ідеології з її псевдоінтернаціоналістичними ідеалами — антихристиянськими за своєю суттю". За його словами, "керуючись антихристовою ідеологією більшовики анексували майже половину Росії, роздавши її республікам, і, що найстрашніше, розбили російський (русский) народ на три частини — росіян (русских), українців і білорусів, вкрали при цьому в росіян (русских) навіть їх самоназву — великороси" [170]. Якщо вірити В.Осипову, СРСР спрямований насамперед проти російського народу і православ'я. В часи перебудови "ця вбивча для росіян антихристова ідеологія" й далі панувала у формах як старого (прихильники Д.Лихачова), так і нового мислення (прихильники М.Горбачова, О.Яковлєва, Е.Шеварднадзе) і навіть у нових структурах створеної РКП, хоч у них чимало патріотично зорієнтованих людей. В.Осипов називав М.Горбачова і О.Яковлєва "манкуртами серед власного народу", приписував їм згоду на створення чи навіть ініціативу створення народних фронтів у Прибалтиці на чолі з партапаратниками, а в Україні — Руху, в якому інтереси місцевих партапаратників отримали підтримку "літературної богеми". Як бачимо, до богеми цей провідник російського відродження на християнських засадах зачислив визначних українських письменників І.Драча і Д.Павличка, бо тільки їх він назвав у своєму виступі на "круглому столі".

Причини занепаду і розвалу країни, за твердженням скандально відомого Н.Лисенка, у 70-річному утвердженні ленінської

національної політики, яку він назвав злочинною. Вихід він вбачав у створенні Російського Союзу, до якого, крім Російської Федерації, увійдуть Україна, Білорусія і частково Казахстан, бо Радянський Союз нічого рятувати. Ще 25-30 років існування квазіімперії СРСР означало би кінець Росії, остаточне зникнення "російського фактора" як вселенського явища [171].

У твердженнях Н.Лисенка нема нічого нового: тут він виступив апологетом ідей О.Солженіцина, котрий зазначав, що спроба здійснити "сліпонароджену і злоякісну марксо-ленінську утопію коштувала населенню СРСР третини всіх людей країни" [172]. Він переконував, що СРСР неодмінно розвалиться і одинадцять союзних республік (три прибалтійські, три закавказькі, чотири середньоазійські та Молдавія, яка магнетує до Румунії) відокремляться. Казахстан він вважав штучним більшовицьким витвором і вважає, що відділитися має право лише "велика південна дуга областей", які заселяють переважно казахи.

Після таких відокремлень залишається, за О.Солженіциним, Русь, що з XVIII ст. називається Росією, а тепер за своїм значенням становить Російський Союз, його населяють "русские", тобто малороси, великороси і білоруси, оскільки вони становлять "русское национальное ядро". На імперію та асиміляцію околиць Росія не має сил, тому треба відмовитись від "великої радянської держави" і "радянського патріотизму" як успадкованого від комуністів імперського дурману, протиставивши йому духовне і фізичне спасіння свого народу, забезпечення його внутрішнього розвитку. Якщо Росія не збідніла після відокремлення Польщі і Фінляндії, то звільнення від 12 республік дасть змогу їй зберегти "свої життєві соки", що витрачаються для розвитку цих республік.

У зверненні до українців, і білорусів О.Солженіцин повторював відомі концепції московських книжників, розкритиковані ще М.Грушевським, погрожував українцям відокремити від них цілі регіони (Новоросію, або колишнє Дике Поле, Крим, Донбас). "Самовизначення" українців допускав тільки на основі всенародного голосування, при якому лише місцеве населення буде вирішувати долю своєї області. Отож, підспудно йшлося про шматування українських земель. Білорусам не пред'явлено чогось конкретного, окрім застережень проти сепаратизму, а також наголошено на спільному подоланні наслідків на Чорнобильській АЕС.

Малим народам і народностям О.Солженіцин радив залишатися в Російському Союзі. Це стосувалося навіть "деяких великих націй" (татар, башкир, удмуртів, комі, чувашів, мордви, марійців, якутів), бо одні з них не мають зовнішнього кордону, а інші в своїх автономних республіках не становлять більшості, хоч взагалі О.Солженіцин "дозволяє" навіть їм при бажанні відокремитися. Найменшим народностям ("дрібноті"), тобто ненцям, перм'якам, евенкам, мансі, хакасцям, чукчам, корякам та іншим, дуже добре жилося в царській "тюрмі народів", а до вимирання їх довів комуністичний Радянський Союз.

Якщо котрась із 12 республік не буде квапитися з виходом із СРСР, то Росія повинна заявити про своє відокремлення від неї. Водночас треба припинити підтримку тиранічних режимів, які поглинають народне надбання СРСР (Куби, В'єтнаму, Ефіопії, Анголи, Північної Кореї). Також О.Солженіцин вимагав повернення власності КПРС народові та припинення діяльності КДБ. Він проти створення Російської комуністичної партії.

У колах російських "нових патріотів" СРСР трактувався як "космополітична псевдоімперія", що мала на меті зруйнувати історичну російську державність, замінити велику російську націю "безглуздою масою російськомовного населення", розділити російську землю на низку "цілком штучних автономій" [173]. Отож, укладення нового Союзного договору вимагало попереднього розв'язання російського питання. За прогнозами Н.Лисенка, російське національно-державне відродження залежало від волі політизованих народних мас у Росії. В умовах політичної стабілізації в СРСР про нього не може бути й мови.

Ю.Буличов переконував, що "Росія, — центр рівноваги світової цивілізації, взаємин Заходу і Сходу", в культурологічному сенсі вона однорядна з такими поняттями, як Європа, Азія, Америка і навіть Захід чи Схід. Отже, треба "відтворити Велику Росію", а головною запорукою її національно-державного відродження має стати особливий тип російського політичного мислення — творчий консерватизм. Російських патріотичних діячів він зобов'язував "визначити фундаментальні цінності, які спроможні надати високого сенсу нашим зусиллям і жертвам, окрилити народ на подвиг відродження Вітчизни, зміцнити і прояснити стихійний патріотизм, котрий, на щастя, ще зберігається в народі" [174]. На

основі російської політичної думки і національно-державної ідеї треба відродити "такі складники державного організму: націю як конкретну живу основу держави; верховну владу, яка відтворює національно-культурний і релігійно-моральний ідеал; тверду виконавчу владу, що чітко і компетентно здійснює волю верховної влади" [175].

Як бачимо, в його концепції не було ідеї поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, що забезпечує у державі рівновагу та звідси — належний правопорядок.

Найпесимістичнішу перспективу змалював В.Пруссаков: Росія "має реальний шанс стати напівколонією" [176]. Щоби протидіяти її сповзанню в прірву, треба, за В.Солодовниковим, довести до позитивного завершення антитоталітарну революцію. А це можливо лише за умови, що вона матиме національний характер, а для цього треба колосальної праці та величезної жертовної енергії російської нації, насамперед "русского" народу. З цього випливає, що В.Солодовников розглядає "русский" народ як частину російської нації, тобто перший термін для нього етнонім, а другий — політонім [177]. Кінцева мета антитоталітарної революції — це "початок національного будівництва нової Великої Росії", що вимагає обмежити руйнівні завдання, які, за В.Солодовниковим, виконують і "Горбачови", і демократи, протидіючи ортодоксальним комуністам з їхнім прагненням утримати старе, тобто спадщину більшовизму, або "радянсько-марксистський режим". Так буде здійснена "Велика Біла Ідея", яка захистить "честь російського імені" [178]. Патріотичну ідеологію, за його переконанням, треба творити, спираючись на ідеї П.Столипіна, І.Ільїна, О.Солженіцина.

Г.Подлєських називавав брошуру О.Солженіцина "Як нам облаштувати Росію: посильні міркування", "геніальним синтезом національної думки, всього цінного, що за останнє десятиліття підспудно дозріло в народі", бо начебто "на відміну від інших республік (СРСР. — *І.М.*) у Росії політика національної зради, геноциду й етноциду російського народу, політика його пограбування триває" [179]. Причина в тому, що російське суспільство вибрало хибні шляхи: одна здорова частина нації боролася за права людини, забувши про права громадянина, а друга, патріотична, не стала реальною силою, борючись більше "проти", ніж "за".

З такими ідеями перегукувалися думки Д.Леденьова. За ним, Росія не розв'яже своїх проблем доти, доки нею буде керувати партія, яка не відмовляється від "злочинної терористичної ідеології" [180]. В.Козлов пояснював, що зміна національної політики більшовиків зумовлена тим, що вже з початку громадянської війни вони відчули небезпеку об'єднання трудящих всіх національностей проти більшовицької диктатури, тому спробували протиставити неросійським народам росіян як пригноблювачів і спрямувати удар проти них. Звідси начебто наголос X партз'їзду (1918 р.) і XII партз'їзду (1923 р.) на боротьбі проти великодержавного російського шовінізму. У процесі національно-державного будівництва, продовжував дослідник, тільки росіяни з "основних народів країни" не отримали своєї республіки (русской республики), а ще до того російські за населенням міста і райони були відірвані від російських областей і передані іншим республікам, щоби створити матеріальні умови для розвитку титульних націй цих республік [181]. Підхід В.Леніна до російського питання В.Козлов виводив з протиставлення двох націоналізмів, або націоналізмів великих і малих націй, гнобителів і пригноблених, а також з вимоги дотримуватися при "формальній рівності націй" такої нерівності, яка була би на користь нації пригнобленій. Так В.Козлов намагався довести, що більшовики спрямовували свою боротьбу лише проти "націоналізму великої російської нації" [182].

В унісон Д.Леденьов заявляв, що начебто під гаслом досягнення "фактичної" рівності націй і республік здійснювалася "політика планомірного пограбування російського народу" на користь мусульманського Півдня. За його переконанням, "комуністична шкала цінностей" призвела до загравання з національними меншинами та зумовила негативне ставлення до "основного народу країни". "Російському народові, — продовжував він, — потрібне рівне з іншими народами право повністю розпоряджатися всім створеним його руками на його споконвічній землі багатством". Далі Д.Леденьов переконував, що депопуляція росіян зумовлена штучно створеною масовою бідністю, потворністю одержавленої економіки, гримасами модернізації, а водночас і значним поширенням споживацтва населення. Водночас мусульманський Південь зберігає і культивує патріархальні цінності, що освячені релігією, і часто економічні інтереси задовольняє за рахунок

російського народу, хоч "кожен народ повинен відповідати за свою долю і за свій рівень життя". Небезпека депопуляції росіян у тому, що вони можуть перетворитися не просто в меншину, а в меншину дискриміновану і принижену, а це може призвести до "кривавої розв'язки" [183].

Статистичні показники переконували, що кількість росіян у населенні РРФСР збільшувалася: в 1959 р. вони становили 83,3%, а в 1989 р. — вже 91,5%. Водночас лише за десять років, з 1979 р. до 1989 р., на території республіки збільшилася частка інших народів: киргизів — у 2,8 раза, азербайджанців — у 2,2 раза, таджиків — у 2,1 раза, узбеків — на 60%, туркменів — на 70%, інгушів — на 30%, чеченців — на 26%, народів Дагестану і тувинців — на 25%, казахів — на 23%, кабардинців — на 21%, карачаєвців — на 20%, бурятів — на 19%, калмиків і алтайців — на 18% [184]. Звісно, відсоток приросту росіян й інших народів у РРФСР у кількісних показниках не йде в жодне порівняння. Проте у Збройних Силах СРСР росіяни безповоротно ставали меншістю. Д.Леденьов погрожував небезпекою мусульманського екстремізму, що спричинить міжнаціональні зіткнення, а російський народ у таких випадках завше виконував роль арбітра. Крім цього, тюркизація й ісламізація СРСР змінить характер самої держави, призведе до зміни основ цивілізації. На зміну протистоянню Сходу й Заходу йде протистояння між Північчю і Півднем, між християнством та ісламом, що вже виявилося в Нагірному Карабасі. Про справжні причини міжнаціональних суперечностей у цій автономній області він не згадував. Проте далі переконував, що доля СРСР і його державної цілісності розв'язується не у Вільнюсі, не в Ташкенті, як видається на перший погляд, а на території зі скромними назвами Нечорнозем'я, Центральна смуга Росії і тощо. Однак, як довела історія, цю долю вирішив насамперед український народ на референдумі 1 грудня 1991 р.

Першопричиною вимирання російського народу та інших народів радянської Півночі Д.Леденьов називав "політичну й ідеологічну суть режиму, встановленого внаслідок жовтневого перевороту" [185]. Такі акти тоталітарного режиму він характеризував як геноцид російського народу, бо внаслідок його загинула "розумна, енергійна і підприємницька еліта", або "мозок" нації,

і широкі соціальні верстви, або "тіло" нації. Як зазначав В.Козлов, за кількістю осіб з вищою освітою на відповідну кількість населення серед народів СРСР росіяни опинилися на 16-му місці в місті і на 19-му — у селі. Щорічно з карти Росії зникає 3 тисячі сіл, пустіють пасовища, дичавіють поля, а число учнів у школах стало менше, ніж у 1940 р. [186]. Серед населення СРСР росіяни становлять не більшість, а відносну більшість: напередодні розпаду СРСР їх було не більше 48,5% [187].

А.Ланщиков намагався переконати, що основний удар тоталітарного режиму спрямовувався проти великоросійського шовінізму, хоч факти говорять протилежне. Його висновок категоричний: "Ніколи національне питання в Росії не стояло так катастрофічно гостро, як нині" [188]. Центр завжди йшов на поступки неросійським республікам, проявляв несправедливість до росіян. Вихід, вважав він, у тому, щоб всі республіки одночасно перейшли на господарський розрахунок, бо цього вимагає "диктатура часу", яка прийшла після того, коли впала диктатура пролетаріату і закінчується диктатура партії. А.Жуков переконаний, що жоден великий народ не принижений так, як росіяни, тому нема підстав звинувачувати їх у націоналізмі та шовінізмі. Російська республіка начебто "числиться значною мірою номінально" чи, за іншим трактуванням, це декоративна держава, подібної до якої ще не знала історія [189].

Як аргументи нерівноправності РРФСР російські вчені згадували відсутність у ній керівного партійного органа, комсомолу, профспілок, академії наук, а також те, що "росіяни позбавлені національної історії" і не мають статусу титульної нації, бо республіка називається російською, а не "русской". Вже згаданий А.Ланщиков досить своєрідно пояснив перейменування Російської комуністичної партії (більшовиків) на Всесоюзну комуністичну партію (більшовиків). З одного боку, таке перейменування він схвалював, бо створений СРСР, а з іншого — критикував, бо "всі союзні республіки начебто зберегли свої "національні партії і ЦК, за винятком Росії". А.Ланщиков прогнозував, що з часом "створиться денаціоналізований сильний центр, при якому Російська республіка опиниться в найбезправнішому становищі, як своєрідна багата матеріальними і людськими ресурсами колонія", а "під гаслом інтернаціоналізму і пролетарської солідарності буде роз-

цвітати і розвиватися ідея великодержавного космополітизму, що окрилює маси на боротьбу в планетарному масштабі" [190]. Отож, російський народ і російський пролетаріат начебто стали жертвою денаціоналізації в ім'я великодержавної ідеї світової революції, що вимагала національного самозречення на користь класової солідарності.

Заперечив "аргументи" А.Ланщикова Д.Фурман: "Парадокс історії в тому, що саме інтернаціоналізм більшовиків дозволив їм відновити (в основному) територіальну цілісність старої імперії, державу, яка зберігає старі "імперські" етнічні співвідношення — російський (русский) центр і "інородецькі" околиці, що прекрасно зрозуміло багато російських патріотів, які почали чесно служити новій владі [191]. Про суть більшовицького "інтернаціоналізму" свідчив склад партії. На XII партз'їзді були делегатами: 60,8% росіян, 11,3% євреїв, 7,1% латишів і естонців, 4,7% українців, 2,7% грузинів, 2,4% вірменів, 1,2% білорусів, 1,7% киргизів, 1% татарів, 7% комуністів інших національностей [192].

Спростовуючи твердження про приниження росіян у СРСР і нерівноправність РРФСР, Д.Фурман зазначав: "На рівні державного устрою, де Росія — єдина союзна республіка без своєї столиці, партії і, відповідно, ЦК, Академії Наук і т.д. ... розуміють, що всесоюзна столиця, ЦК, академія, і поява поряд з ними російських, практично означало би руйнування того мовчазного ототожнення Росії і СРСР, на якому ґрунтується наша держава, "розпад імперії" [193].

Український учений М.Рябчук твердження про дискримінацію російського народу в СРСР називавав брехнею і лицемірством. Прихильники такої думки замовчують, що так звані всесоюзні армія, комсомол, компартія, телебачення, Академія наук тощо є насправді російськими, а в союзних республіках існують філії таких "всесоюзних" структур, як компартії, комсомолу, Академії наук... Понад 90% академічної продукції і 100% дисертацій російськомовні. Треба додати, що навіть дисертації з проблем української мови виконувались російською мовою, бо так вимагала ВАК СРСР. Те саме стосується всесоюзного радіо, телебачення, кінопрокату. Середньостатистичний українець отримував на рік 1,5 книжки рідною мовою проти 10 книжок, які має російський читач у Росії, звісно, рідною мовою. А ще російськомовні

всесоюзні газети, російськомовна армія, російська мова у вищій і навіть середній школі неросійських республік. М.Рябчук наголошував, що створення названих організацій чи установ у Росії лише тоді дасть ефект, коли будуть забезпечені загальнодемократичні, антицентралістичні перетворення [194]. Проти таких поглядів виступила Н.Іванова [195].

Нерідко захисники прав російського народу висловлювали невдоволення тим, що у школах РРФСР вивчають історію СРСР, але в шкільній програмі нема історії республіки. Хоча шкільний курс історії СРСР — це насправді історія Росії з деякими епізодами минулого інших народів. К.Скуєнієкс наголошував на тому, що національна свідомість передбачає насамперед усвідомлення власної історії, а в усіх школах Союзу практично історія СРСР вивчається як історія Російської імперії, хоч трактування в ній минулого не може однозначно сприйматися різними народами [196].

Уболівання за долю російського народу породжувало намагання декоративно усунути непорозуміння. Деякі російські вчені та письменники (серед них — О.Солженіцин) пропонували розділити столиці СРСР і РРФСР. Як столиця багатонаціонального СРСР Москва начебто перетворилася в інтернаціональний центр, позбавлений чітких національних рис. Водночас порушувалося питання про збереження російських сільських поселень. Навіть самі росіяни змушені були визнати, що ленінське положення про зближення і злиття націй як мета соціалізму не відповідало суспільному розвиткові. [197]. Хибність подібних підходів про столицю очевидна. Москва — це насамперед столиця Росії і духовний центр російського народу. Російські національні інституції (зокрема, театри, бібліотеки, архіви тощо) набули статусу всесоюзних. Проте духовне життя мало б розвиватися не лише в Москві, Ленінграді чи інших містах, а насамперед у так званій "глибинці", а вона — на грані знищення.

Щоби урівноправнити РРФСР з іншими союзними республіками СРСР, у пресі порушувалося питання про надання їй міжнародного статусу рівноправного члена ООН, які мають з радянських республік лише Україна і Білорусія. Відсутність такого представництва РРФСР в ООН зумовлена тим, що найвище радянське керівництво ототожнювало СРСР і РРФСР, тому після розпаду СРСР Росія оголосила себе його спадкоємицею і посіла

його місце в ООН. Створена в 1989 р. асоціація "Об'єднана рада Росії" наголошувала, що "упродовж віків держава наша складалася навколо Росії" [198].

Напередодні розпаду СРСР у російському середовищі проявилися два погляди: державний – за збереження СРСР та сепаратистський – за вихід Росії з СРСР. Прихильники російського (русского) сепаратизму мали свої аргументи: "Росія, якщо вона опиниться в межах власного етносу, має все, щоби забезпечити розвиток, залишитися великою державою" [199].

В.В'юницький зазначав, що починаючи боротьбу за суверенітет Росії, Б.Єльцин не передбачав, що й сам зіткнеться з не менш гострою проблемою суверенітету російських автономій [200].

Один з ідеологів руху в еміграції І.Ільїн наголошував, що кожен, хто прагнув розчленувати Росію, формулював одну директиву: "Росія має стати федеративною державою, її треба будувати на загальній добровільній згоді всіх народів та її громадян" [201]. У такому випадку кожен житель Росії міг би сам визначати свою належність до Росії, а, можливо, до Китаю, Польщі чи Німеччини; інші можуть заснувати свої держави – Тунгузію, Черемисію, Україну, Білорусію, Зир'янію, Грузію, Кримію чи, як було в 1917 р., – Мокшанську Республіку, Саранську Федерацію, Сичевську Демократію, Чухломський Кантон, Новоржевський Штат, Пошехонську Совєтію, Бузулуцьке Ханство, Іваново-Вознесенську Соціалістичну Олігархію і Мінське Прелатство [202]. Зрозуміло, що І.Ільїн іронізував. Свій ідеал майбутньої Росії він сформулював так: "Державний лад нової Росії повинен бути за формою унітарний, а за духом федеративний. Єдність держави і центральної влади не може залежати від згоди багатьох окремих самостійних держав (обласних і національних), це розвалить Росію. Але єдина і сильна центральна влада повинна виділити сфери обласної і національної самостійності й наситити всенародне єднання духом братерської солідарності" [203].

У російській пресі висловлювалось обурення тим, що представники "титульних" націй у законодавчих органах своїх республік мають більше місць, ніж їхня частка в населенні республіки, а на розвиток культури корінної національності виділяється більше коштів, ніж для інших національностей. Щоправда, вони не згадували, як фінансувалася українська культура в Російській Феде-

рації. В.Козлов підтримував пропозицію створити окрему Російську (Русскую) республіку і схвалював діяльність В.Жириновського на захист росіян як найприниженішої нації на всій території СРСР [204]. Однак, пропонуючи створити таку республіку "в межах компактного розселення росіян", він оминув інше питання — питання про автономії на території РРФСР, їхні взаємини з Російською республікою.

В. Козлов заявляв, що в центральних ешелонах державної влади й надалі ігнорують "російське питання". Однак його рецепти могли призвести до ще більшого загострення національних конфліктів. Насамперед намагання створити окрему Російську (Русскую) республіку "на основі російських (русских) областей і країв" на практиці могло призвести до створення в ній автономних утворень. Звідси — нові проблеми в самій РРФСР. Окрім того, він вважав, що поза Російською республікою росіяни повинні отримати "культурну автономію" і навіть приєднати землі, на яких вони проживають в сусідніх республіках, до Російської республіки.

Таким чином, могли виникнути конфлікти між майбутньою Російською республікою, з одного боку, й Україною, Казахстаном, Естонією, Латвією, Білорусією, автономними республіками в нинішній РРФСР — з іншого. В одному треба визнати слушність позиції В.Козлова: здійснений ним аналіз російського питання в СРСР не вселяв надії. Водночас навіть його спроба розв'язати це питання в межах Російської Федерації далека від реалізації.

Треба наголосити, що питання про створення Російської республіки в складі Російської Федерації виникло ще на початку 20-х років, а в 1989 р. А.Сахаров запропонував перетворити СРСР на засадах повної рівноправності 53 суб'єктів (союзних республік, автономних республік, автономних областей і автономних округів). На противагу цьому прихильники створення Російської республіки висунули пропозицію федерального договору для РРФСР між його суб'єктами (національно-державними та адміністративно-територіальними), які самі делегують свої повноваження Російській Федерації. Такий договір не заперечував Союзного договору [205].

Отож, у російській політичній думці виникли дві крайні течії: О.Солженіцин виступав з позиції "*оновленого панславізму*", тоді як

А.Авторханов захищав "*власне сепаратизм*" [206]. Знову на поверхню вийшли старі-престарі концепції. М.Антонов наголошував, що великороси, українці і білоруси становлять один "русский народ" [207]. Асоціація "Об'єднана рада Росії" та інші організації закликали виходити з "реальності": "Росія історично складалася як русоцентрична держава. Росіяни (русские), українці, білоруси є його ядром" [208].

Письменник В. Распутін порушив питання про те, чи не вийти Росії зі складу Союзу, якщо проти неї так виступають русофоби з інших союзних республік. За його твердженням, Росія принижена порівняно з іншими союзними республіками [209]. А В.Бєлов вважав, що нерівноправне політичне становище РРФСР стає джерелом русофобії [210]. Інакше на цю проблему дивився І.І. Гончаров, який вважав, що реальний суверенітет РРФСР призвів би правосуб'єктивність СРСР "майже до абсолютного політичного нуля". Лише подрібнення РРФСР на "значну кількість псевдодержав" було би на користь СРСР. У правосуб'єктності СРСР були зацікавлені його кредитори — держави Західної Європи, США і Канада, що спонукало їх до невизнання національних суверенітетів союзних республік [211]. У таких умовах можливий перехід СРСР від унітарної до конфедеративної держави, що звільнило би Росію від функцій економічного донорства.

Партія "Демократичний Союз" порушила питання про демонтаж великої імперії, розчленування РРФСР на три чи чотири "російськомовні держави" [212].

М.Мейєр пропонув ліквідувати ієрархічну систему побудови РРФСР і СРСР, розробивши водночас для РРФСР програму її регіоналізації, що передбачала б надання регіонам і областям більшої автономії в господарській і культурній сферах [213]. Між союзним центром і Росією вже розпочалася боротьба, бо Верховна Рада РРФСР відмовилася перечислити в союзний бюджет приблизно 40 млрд рублів [214].

Оригінально до російського питання підійшов А.Акопян, запропонувавши на столицю СРСР Ленінград при одночасному створенні державного формування — Русь у складі України (Малоросії), Білорусії (Дреговії) і Великоросії (Московії), а за столицю обрати якесь із міст у трикутнику Мінськ — Москва — Київ (Рославль, Любач, Путивль) або побудувати нове місто на межі України, Білорусії і Росії [215].

Як завжди, подібні пропозиції піддавалися критиці. Приміром, Л.Баткін вважав, що "ретроградність позитивних поглядів Солженіцина" в поєднанні з його авторитетом в умовах, коли відкрилася пряма дорога від слова до діла, робить його брошуру ("Як нам облаштувати Росію: посильні міркування". – *І.М.*) шкідливою для справи російської свободи [216]. Н.Нікітін особливо піддав осудові "доморощених російськомовних сепаратистів", тобто тих, хто хотів на російських землях створити кілька держав [217]. Він пропонував власне адміністративне упорядкування Росії, насамперед вимагав відмовитися від прив'язування національного до адміністративно-територіальних структур, щоби усунути поділ народів на "сорти за типом державності", бо тоді всі росіяни, тобто жителі РРФСР, будуть рівними за своїм "державним статусом" і зможуть розвивати свою національну культуру в багатонаціональній державі.

Ідея розчленування Росії на самостійні держави корінних російських областей виникла в умовах, коли, за словами Н.Нікітіна, рівень національної самосвідомості переважної більшості росіян перебував на "нульовій позначці" [218]. Таку ідею обґрунтували також різні періодичні видання [219].

Кількість "російськомовних республік" називали різну – від 3 до 15. Їхніми столицями пропонували обрати Нижній Новгород, Свердловськ, Новосибірськ, Ростов-на-Дону, Петербург, Владивосток, Калінінград та ін. Створення низки рівноправних суверенних російськомовних держав, відродження російськомовного поліцентризму навіть трактувалося як єдиний шлях "розриву з імперським минулим Росії" [220]. Б.Курашвілі пішов далі: він запропонував для "гнучкої федерації" розділити на самостійні "союзні республіки" не лише Росію, а й Україну, Казахстан, Узбекистан, бо менші держави життєздатніші [221].

Російський народ відчував свою неповноцінність у СРСР, що підсилювалося імперським мисленням частини російської людності. За А.Михайловим, становище Росії в СРСР нагадувало становище Пруссії у Веймарській республіці, принаймні збіг столиць РРФСР та СРСР уже ставив РРФСР у невизначене становище. Він погоджувався з тими, хто виступав за російськомовний поліцентризм, зауважуючи, що існує багато англомовних і португаломовних держав. Отож, А.Михайлов вважав за доцільне створити в Росії

такі регіони з відповідними центрами: Центрально-Російські Землі (Нижній Новгород), Урало-Волзькі Землі (Свердловськ або Самара), Сибірська Республіка (Новосибірськ), Південно-Російська Республіка (Ростов-на-Дону), Північно-Західна Республіка (Петроград), Далекосхідна Республіка (Находка або Владивосток), а Московський регіон уконституювати як позареспубліканський всесоюзний центр. Так, за його переконанням, буде забезпечена децентралізація і водночас реальна свобода від диктату Москви [222].

А.Михайлов запропонував три етапи процесу перетворення РРФСР. Як можна судити, він мав на меті поділити цілу територію союзної нині республіки, а не лише російські (русские) землі. Отож, логічно допустити, що національні автономії на її території пропонувалося ліквідувати, адже про них у статті не йшлося.

За іншими проектами, на території РРФСР, поза національними автономними формуваннями, треба було б виділити такі держави: 1) Європейську Росію зі столицею в Ленінграді (58,8 млн осіб); 2) Урал (14,5 млн); 3) Західний Сибір без нафтоносних Ханти-Мансійського та Ямало-Ненецького автономних округів (10,3 млн); 4) Східний Сибір без Якутської АРСР, Хакаської автономної області, Долгано-Ненецького, Евенкійського, Усть-Ординського, Бурятського автономних округів (5,0 млн); 5) Далекий Схід без Єврейської автономної області, Чукотського і Коряцького автономних округів (6 млн); 6) Камчатка без Коряцького автономного округу (0,4 млн) [223]. Очевидно, що цілісність Російської Федерації опинилася перед загрозою, оскільки схвалені декларації про суверенітет автономних республік фактично перекреслювали ідею федерації і претендували або на конфедеративні, або на конфедеративно-асоціативні відносини з Росією [224].

У цій проблемі не міг звести кінців з кінцями В.Мунтян. Він начебто підтримував урівноправнення російських країв і областей з національними регіонами, що створювало передумови для перемішування різних народів у єдину націю (а вона, безумовно, могла бути лише російською, бо так легше асимілювати неросійські народи). Проте таке урівноправнення загрожувало розпадові самої РРФСР, бо перетворювало національно-територіальні формування і регіональні одиниці в самостійні республіки (приміром, Уральську, Далекосхідну, Краснодарську тощо), між якими

могли виникати суперечності, які посилювали б під впливом зовнішніх і внутрішніх факторів. Отож, керівництво РРФСР, здавалося, було зацікавлене в розпаді СРСР. Згодом сама РРФСР ризикувала ввійти у конфронтацію на кшталт союзу американських штатів наприкінці XVIII ст. з потенційними конфліктами між її суб'єктами. Разом з тим перетворення територіальних одиниць (країв і областей) у суб'єкти федерації протидіяло консолідації російського етносу. "Доводиться констатувати, – зазначав В. Мунтян, – що витворилося зачароване коло: державність Росії неможливо будувати, не консолідувавши російський національний рух; а консолідувати його неможливо, не запропонувавши об'єднувальну для всіх ідею побудови держави" [225]. Водночас він запитував, чи самі росіяни спроможні перебороти панівну в російській національній самосвідомості імперську, великодержавну психологію, синдром месіанського призначення російського народу і православного християнства. Залишені без відповіді, такі питання приховували небезпеку того, що в російському національному русі могли виникнути серйозні деструктивні прояви.

В.Мунтян ще одну небезпеку вбачав у тому, що корінне населення в національно-територіальних утвореннях інколи становило не більше третини, але його національні рухи зрослися з партійним і радянським апаратом. Щоправда, він не заглиблювався в проблему такого співвідношення корінного населення з росіянами в автономіях, а саме вони, як правило, становили там більшість. Проголошені декларації про державний суверенітет у подібних умовах можна захистити лише демократичними методами, бо виходить, що вони суперечать волі більшості населення. В. Мунтян не розкрив причин, у чому небезпека таких декларацій для федеративного центра, та, напевне, йшлося про захист корінного населення, яке асимілювалося. Однак він вважав, що наявність таких недемократичних суб'єктів у федеративній, демократичній і правовій державі створює передумови для міжнаціональних зіткнень. Водночас прихильники розчленування Росії побоювалися, що як реакція на подібні тенденції може виникнути фашистська диктатура противників таких дій. Приміром, Н.Нікітін зазначав, що мету розчленувати російську територію ставив перед собою А.Гітлер, розпочинаючи війну проти СРСР [226]. Далі вчений звертав увагу, що ослаблена Росія потрібна Заходові як ринок

дешевої робочої сили, джерело дешевої природної сировини, як полігон для розгортання екологічно небезпечних виробництв і захоронення радіоактивних відходів. Однак вийти на магістральний шлях розвитку світової цивілізації Росія спроможна лише як єдина, цілісна держава.

Проектам розчленування Росії Н.Нікітін протиставляв великі розвинені держави на Заході — США, Канаду, а також об'єднану Німеччину. Він критикував Г.Старовойтову, яка необхідність створення на основі "великих областей" Росії самостійних російськомовних держав обґрунтовувала тим, що різні природні, історичні умови сформували найрізноманітніші групи російського населення (північан, поморів, сибіряків, уральців, далекосхідняків тощо) [227]. Однак ні в Китаї, ні у Німеччині ще більші відмінності не призвели і не призводять до створення карликових держав.

Небезпека розчленування Росії, за Н.Нікітіним, полягала ще й у тому, що нерозвинені економічні зв'язки могли призвести до переорієнтації нових самостійних державних утворень (Примор'я, Уралу та ін.) не на інші російські території, а, приміром, на Японію, Південну Корею, Китай — на Сході, на Фінляндію і держави Північної Європи — на Заході. Водночас як реакція на розчленування великодержавна російська національна ідея могла бути використана для відновлення цілісності країни, єдиної і неподільної Росії. Н.Нікітін переконаний, що лише як єдина, цілісна держава Росія спроможна вийти на шлях розвитку світової цивілізації [228].

«Майбутнє Росії, — писав А.Проханов, — не казарма, не концтабір, не концесія, не придаток олігархічних імперій, а цілісне стабільне суспільство зі всенародним ідеалом істини, справедливості і добра" [229]. Він зазначав, що в майбутньому Росії доведеться жити серед трьох колосів, які оточують її: на Заході — організована навколо великої Німеччини Європа, де будуть діяти Франція, Італія, Польща, а також "держави-ліліпути Прибалтики, всі уламки радянського царства, які захопила гравітація німців"; зі Сходу — велика Японія, що "затягає в ареал своєї економіки, ідеології і культури країни Тихого океану"; на Півдні — відірвані від Росії мусульманські народи (казахи, узбеки, туркмени) створять "зелену імперію", північний кордон якої позначатимуть Урал і Волга [230].

Після краху двополюсного світу Росія опиниться перед проблемою пошуку союзників. А.Данилова пов'язувала найбільші надії з Німеччиною, хоч і з певними застереженнями, бо німці можуть розбудити свої колишні амбіції. А В.Осипов до Німеччини додав ще арабські країни. Інші науковці (А.Гливаковський, В.Семенов, А.Сергєєв) виступали за російсько-китайський симбіоз, але водночас зазначали, що не на користь Росії китайський прагматизм, перенаселеність і нерозв'язані територіальні питання [231].

Не міг погодитися з перетворенням Росії в "географічний простір" А.Салуцький, адже за найскромнішими прогнозами, вона могла перетворитися на 20 окремих держав. Він наголошував на одностайності різних політичних сил на ґрунті збереження "єдиної і неподільної" держави. А.Салуцький переконаний, що в майбутньому вдасться поєднати справжні національні та справжні народні інтереси у "нових формах добровільного й узгодженого співжиття різноплемінних народів" [232].

П.Тулаєв протестував проти легковажного копіювання Заходу, що може перетворитися в Росії на карикатуру, бо слов'яни з давніх-давен "були рівними із західними сусідами і мали з ними багато спільного" [233]. Як бачимо, тут допускалася підміна понять, бо слов'янські народи фактично зводилися лише до українців, білорусів і росіян, тобто східних слов'ян, а також заперечувалася цінність для Росії запозичень із Заходу і водночас наголошувалося на чималій спільності східних слов'ян і західних європейців. А далі П.Тулаєв зробив ще один пасаж: "Досягнення сучасного світу нам потрібні для власного і спільного успіху. Треба зуміти з'єднати, хоч це і дуже важко, вільноінтелектуальне західне начало з нашою ледь керованою російською (русской) стихією, що, на мій погляд, можливе тільки через принцип соборності, діалектично точно продуманої і проведеної в життя диференціації й ієрархії в усіх сферах [234]. Для відродження російської самосвідомості, за твердженням В.Семенова, потрібні: по-перше, економічна самостійність і добробут людей; по-друге, формування в повному значенні слова правової держави; по-третє, створення суспільної системи забезпечення національної безпеки [235].

Відокремлення Росії від СРСР, на думку В.Мунтяна, випливало з двох суперечностей, які він називав провідними: 1) між рівнем розвитку російської нації і створеною в рамках СРСР

формою національно-державного устрою — РРФСР; 2) між інтенсивним розвитком суспільного руху серед російського населення РРФСР і центральними офіційними органами щодо розподілу влади, повноваженнями центру і республіками [236].

Л.Жуховицький намагався оправдати становище російського народу як "старшого брата", порівнюючи багатомільйонну державу СРСР із сім'єю [237]. З цим не погоджувався Н.Нікітін, бо в деяких союзних і автономних республіках дискримінувалася не меншість, а російська більшість, що ще більше ускладнювало міжнаціональні взаємини. За його твердженням, "полум'я" національної ворожнечі, як правило, роздмухує національна, тобто неросійська інтелігенція, яка вимагає пріоритету для корінної нації на шкоду "російськомовному населенню" [238]. Як відомо, ООН визнає корінними такі народи, які проживали на своїх територіях ще до того часу, коли туди перейшли переселенці з інших земель [239].

У республіках Прибалтики, як зазначав О.Пчелінцев, поширилася теорія, за якою російський народ несе "особливу відповідальність" за жахи сталінізму, а ті його представники, котрих ці жахи загнали на землю Прибалтики, не повинні вважатися повноцінними людьми, і вигнання їх з нинішніх місць проживання (всупереч формальній очевидності) не буде підпадати під міжнародне означення геноциду" [240].

Водночас Г.Литвинова обурювалася тим, що "землі Центральної Росії компактно заселяються вихідцями з інших республік, в країну завозять сотні тисяч іноземних робітників з В'єтнаму, Китаю, а Москва зростає за рахунок лімітників" [241]. Але таке перемішування на користь росіян, бо діти від їх шлюбів з представниками інших народів записують себе росіянами: майже 93% в російсько-єврейських сім'ях і до 87% у російсько-татарських сім'ях [242].

Н.Нікітін наголошував, що серед 147 млн жителів РРФСР росіяни становлять 120 млн осіб, або 81,5%, а другий народ після них татари — лише 5,5 млн осіб [243]. Він обурювався тим, що неросійські народи проти того, щоби їх називати "російськими", бо сприймають це слово як синонім іншого — "русские" [244]. На думку В.Козлова, автономним республікам РРФСР не оминути загострення міжнаціональних суперечностей. До цього могло призвести надання мовам титульних національностей статусу державних

мов автономій, що зобов'язувало всіх жителів, у тому числі так зване "російськомовне населення" вивчати їх [245].

Пошуки виходу з кризи постійно дискутувалися на сторінках російської преси. У нинішньому цивілізованому світі моральні орієнтири нації визначає інтелігенція. Та російській інтелігенції властиві три серйозні недоліки: космополітизм, лібералізм і атеїзм. Водночас вона ще з попередніх століть мала такі риси, як почуття вини перед народом і готовність до жертовного служіння йому [246].

Поляризація серед російського населення очевидна. За словами І.Ільїна, російський (русский. — *І.М.*) народ може надіятися лише на Бога і на себе [247]. Потрібне нове, християнсько-соціальне, вольове виховання російської людини, яка пов'язана з оновленим укладом (релігійним, пізнавальним, моральним, художнім, громадянським, власницьким і господарським).

Майбутнє Росії пов'язувалося із комунізмом. У Ленінграді 21-22 квітня 1990 р. відбувся перший етап ініціативного з'їзду російських комуністів, щоби відновити Російську компартію. І.Полозков заявляв: "Компартія Росії має сміливість бути саме російською партією, а не чимось іншим, скажімо, наднаціональним" [248]. Тут він сам собі суперечив: у назві партія "российская", а не "русская", а водночас вона претендує на роль національної, хоч Росія — багатонаціональна республіка.

Стрімке пробудження національної свідомості російського народу зумовить його відродження, яке П.Гончаров пов'язував з відновленням сільського населення в концентричних колах демоколапсу. Він зазначав, що за 50 років, з 1939 до 1989 р., кількість сільського населення Росії зменшилася вдвічі — від 72,1 млн до 39,0 млн осіб. Насамперед потрібна всеросійська міграційна політика і програма, щоб організовано переселити з інших союзних республік на пустинні землі Росії всіх, хто вважає себе росіянином (громадянином РРФСР), але вчений проти переселення на ці землі осіб корінних національностей південних союзних республік. П.Гончаров писав про послідовність виходу з демоколапсу: "Відновлення сільської сім'ї — відновлення російського народу; відновлення села — відновлення Росії" [249].

У російській пресі постійно акцентувалося на єдності трьох слов'янських народів (українців, білорусів і росіян). Однак В.Ле-

бедєв зазначав, що російська нація виникла від перемішування слов'янських і угро-фінських народів [250], що вже вносить корективи у слов'янськість росіян. Не сприймалася однозначно концепція євразійства росіян. А.Кузьмін на історичному матеріалі спростував концепцію так званого "великого євразійця" Л.Гумильова [251].

М.Назаров дійшов висновку, що росіяни, українці та білоруси повинні створити "справді християнську цивілізацію". Відчуття їхньої єдиної мети мусить вилитися в певні політичні форми (федерацію, конфедерацію чи союз іншого типу), що вже має другорядне значення, бо важливіше інше: протистояти натискові сучасного "латинства", під яким він розуміє етичний плюралізм і космополітичну масову культуру. Якщо для росіян західництво — це лише вияв недостатності національно-релігійної самосвідомості, то для українців західництво проникло в релігійну традицію, а релігійні переконання долаються тяжче, ніж їх відсутність. Саме в цьому М.Назаров вбачав "переродження" слов'янського духу в Західній Україні. "Якщо, — писав він, — Україна в післятоталітарну епоху захоче справді здобути своє слов'янське обличчя, а не стати кількісною доважкою до західного світу, шлях її духовно здорових сил — разом з Росією" [252]. Свої надії вчений пов'язував з інтелігенцією трьох народів — українців, білорусів і росіян. Звісно, упередженість ученого очевидна.

Хронологічно збігшись з національними рухами в союзних республіках СРСР, російський суспільний рух у період перебудови мав істотні відмінності. Не можна погодитися з В.Мунтяном, що російський національний рух — це насамперед вияв національних процесів серед російської нації на території РРФСР, адже до нього належать так звані "інтерфронти", що формуються в інших союзних республіках з етнічних росіян і "російськомовного населення". Та він мав рацію в тому, що від настроїв російського населення залежатиме доля СРСР. Йдеться про два різні підходи: 1) розуміння російським населенням законності та неодмінності об'єктивного характеру багатьох вимог інших народів СРСР; 2) переконання в правильності великодержавних амбіцій і прагнень самих росіян [253].

Щоби з'ясувати причини, які зумовили російський національний рух, В.Мунтян проаналізував виступи на І З'їзді народних

депутатів СРСР, програмні документи платформи й інші матеріали самодіяльних об'єднань, публікації в пресі. Вчений намагався виявити особливості тих причин у політичній, економічній, соціальній та культурно-ідеологічній сферах.

У політичній сфері представники інших республік ототожнювали СРСР з РРФСР, а своє незадоволення та претензії спрямовували проти російського народу. Б.Олійник зазначав: "Часто на Заході, та і в нас у країні Росію в різноманітних аспектах ідентифікують з Радянським Союзом. Певна річ, це зачіпає інші народи і провокує антиросійські («антирусские") спекуляції. Тут потрібне чітке "розмежування" [254]. Російські національні рухи заявляли, що "усічений" федералізм у нинішній формі РРФСР гальмує розвиток російської національної самосвідомості та російської державності.

Методологічної похибки припустився В.Мунтян, заявивши, що в СРСР відсутній правовий механізм для реального забезпечення прав "російськомовного населення" в національних регіонах, а це після законодавчого затвердження і забезпечення прав корінного населення неросійських республік створює умови для дискримінації представників інших національностей. Тут відбулася підміна двох понять — "російське населення" замінене "російськомовним населенням", а водночас замовчувалося, що привілеї російського населення в умовах компартійного режиму не вимагали законодавчого закріплення, бо вони випливали підспудно з туманних формулювань у документах партійних і державних органів. Це давало змогу В.Мунтяну побачити суперечність між задоволенням інтересів російського населення і представництвом в органах влади та інших органах "російськомовного населення", що ототожнювалися з росіянами. Насправді етнічні росіяни в неросійських республіках ніколи не дискримінувалися.

Суперечності розвитку російської нації в СРСР В.Мунтян розглядав в економічній сфері. Нехтування величезними районами РРФСР призвело до їх посиленої демографічної деградації. Водночас відчутні суперечності між прагненням російських економічних регіонів РРФСР нарощувати свій матеріальний і духовний потенціал та використовувати його в місцевих інтересах, з одного боку, і загальнонаціональними інтересами всесоюзних міністерств і відомств, які намагаються використовувати для всього

СРСР, з другого. Однак така практика аж ніяк не є властивою лише РРФСР. Вона широко використовувалася і в Україні. Упродовж десятиліть газом з українського Прикарпаття опалювалися Москва, Мінськ і Ленінград. Те ж стосується й інших природних багатств нашої землі.

У соціальній сфері В.Мунтян наголошував на піклуванні про майбутнє російської нації, що проявляється в демографічних процесах (порівняно із середньоазійськими республіками, але треба додати — і самими автономіями РРФСР), поповненні росіянами робітничого класу неросійських республік, посиланням російських юнаків для придушення інших народів, а ще "між прагненням громадян вступати в міжнаціональні шлюби і спробами сформувати серед населення духовно-моральну атмосферу, яка забезпечує рух до однорідного етнічного складу населення" [255].

Об'єктивно такі суперечності були викликані цілеспрямованою політикою зросійщення неросійських народів і прагненням розширити неофіційну територію імперії з центром у Москві. Отож, національна політика в СРСР здійснювалася в інтересах російського народу, а не проти росіян. Цим зумовлені її економічні наслідки. Звісно, що не було жодної потреби посилати в Читу чи Іркутськ випускників професійно-технічних училищ за фахом кухарів зі Львова, та водночас в Україну скеровувати на роботу з Росії випускників таких же закладів за такою ж спеціальністю. Нині не просто визначити, яких юнаків — українських чи російських — загинуло більше під час намагань підкорити Афганістан, адже ця статистика і досі вважається таємною. Твердження про якусь протидію міжнаціональним шлюбам досить голослівне. Інша річ, статистика часів тоталітарного режиму не давала матеріалів для визначення міцності таких міжнаціональних шлюбів, тобто динаміки розлучень.

Головною суперечністю в культурно-ідеологічній сфері В. Мунтян вважав суперечність між процесами інтернаціоналізації в СРСР, які зумовлені модернізацією, урбанізацією, науково-технічною революцією, з одного боку, і бурхливим розвитком національної свідомості неросійських народів, з іншого. В російському національному русі з цим пов'язана стурбованість національним виживанням, відродженням, прагненням найповніше відновити національні традиції, звичаї [256].

Нові проблеми постали перед Росією в контексті перспективи входження в європейську спільноту. Обговорюючи ці питання на вже згаданому "круглому столі" в редакції журналу "Коммунист" [257], його учасники часто допускали підміну понять, ототожнюючи Росію з СРСР як цілим. Водночас лунали тривожні голоси про обмеженість європоцентризму в історичному і соціальному сенсі, а також про те, що Росія ще не готова як рівноправний партнер увійти в європейський, а також в азійський чи всесвітній дім. Мав рацію Б.Олійник, що під час розв'язання проблем сучасної цивілізації Захід не може оминути Росії [258].

У період перебудови російське питання опинилося в центрі міжнаціональних суперечностей, що зумовлювалося особливостями становища російського (русского) суперетносу в СРСР. Воно не було чітко визначеним, адже російський народ виступав у трьох іпостасях: керівної нації світової держави; "імперського цементу" багатонаціонального євразійського простору; національної меншини в союзних республіках.

Слід наголосити ще й на тому, що російські вчені мало вивчали свій народ, його особливості в різних регіонах самої Росії, а також суперечності між способом життя міського та сільського населення. Нові внутрішньополітичні реалії змусили переглянути і переоцінити роль самої Росії в трансформації СРСР як багатонаціональної держави. Тенденції децентралізації СРСР, як федеративної у правовому розумінні й унітарної фактично держави, вже на зламі 80-90-х років доповнилися проблемами автономій у РРФСР. У деяких автономних республіках дійшло до протистояння титульної нації і російського населення.

Протистояння між союзним і російським керівництвом змусило замислитися над статусом росіян у СРСР. Попри роль панівної нації в багатонаціональній державі російський народ також страждав від великодержавницької політики союзного центра. Життєздатність російського етносу значно знижувалася внаслідок різкого зменшення сільського населення та переїзду росіян в інші союзні республіки. Цілеспрямована асиміляційна політика компартійного керівництва посилилася в умовах перебудови, демократизації та гласності, дала змогу проявитися русофобії і настроям неприязні до росіян, які асоціювалися з провідниками політики центру в неросійських республіках.

Специфіка росіян у СРСР зумовлювалася тим, що *національно вони не пригнічувалися, але політично і соціально мало чим відрізнялися від неросійських народів.* Російські вчені дошукувалися причин пригніченості свого народу в умовах тоталітаризму. Якщо раніше винуватцями вважали євреїв, латишів і кавказців, то в останні десятиліття існування СРСР стало очевидним, що російський народ зазнає гніту від власної національної бюрократії, адже на побутовому рівні в самому СРСР його ототожнювали з Росією. За кордоном таке ототожнення не викликало сумніву навіть серед державних діячів. Фактично російська месіанська ідея витісняла комуністичну ідею, деформувалося саме поняття інтернаціоналізму, який подавався в своєрідній російській формі.

Форсоване формування радянського народу як нової інтернаціональної спільності означало денаціоналізацію, що насправді була русифікацією. Російська мова трактована як мова міжнаціонального спілкування в СРСР реально залишалася державною мовою в усіх союзних республіках, витісняючи різною мірою мови титульних націй. Радянський патріотизм також набув своєрідного змісту: він передбачав насамперед любов до російського народу.

Національно-державне відродження неросійських народів супроводжувалося протистоянням корінного і російського (російськомовного) населення. Таке протистояння було продуктом тривалої імперської політики дореволюційної Росії та більшовицького керівництва. Крім цього, соціалістична парадигма стикалася з імперською дореволюційною парадигмою, адаптувавши її до нових умов. Звідси — російська національна криза як соціалістична парадигма в радянському варіанті зазнала повного краху в глобальному масштабі. Перед російським народом, напевне, вперше за багатовікову історію постало питання про власну національну ідентифікацію та власну національну мету в умовах реальних міжнаціональних відносин.

Російська національна криза мала як внутрішні (фізична деградація народу і його духовно-культурний занепад), так і зовнішні чинники (неприязнь до росіян у неросійських республіках). Причини цієї неприязні російські вчені не були спроможні пояснити, оскільки виводили їх з антиросійського спрямування "республіканського націоналізму" в неросійських республіках, тобто

фактично допускали підміну двох філософських категорій — суті та явища. "Республіканські націоналісти" висували цілком законні вимоги: усунення кадрових переваг росіян у партійному та державному апараті; обмеження функції російської мови в СРСР, законодавчо надавши статус державної мові місцевої людності; схвалення законів про республіканське громадянство, яке, до речі, не заперечувалося на конституційному рівні. Звісно, такі заходи мали реальне підґрунтя і спрямовувалися проти сваволі центра в сфері міжнаціональних відносин.

Підспудно російська національна криза виявлялася також у тому, що політика асиміляції неросійських народів значною мірою зводилася до національної мімікрії. Як наслідок, до так званого "російськомовного населення" не можна було підходити однозначно, оскільки не всі денаціоналізовані "російськомовні" ставали росіянами беззастережно.

Росіяни опинилися перед альтернативою: повне національне самовизначення та відмова від імперських завоювань або збереження геополітичних прагнень без набуття національного обличчя. Іншими словами, йшлося про "нормальне етнічне почуття", яке було витіснене "почуттям державності". Однак російські суспільствознавці не відмовилися від різних концепцій про винятковість росіян як світової нації і вселенського первісного призначення Росії. Водночас розпочалися дискусії про російську національну ідею, співвідношення етноніму "русские" і політоніму "россияне", самобутність російського народу, відносини Росії та Європи.

Водночас деякі російські вчені намагалися обґрунтувати нерівноправність РРФСР порівняно з іншими союзними республіками в СРСР. Цю нерівноправність нерідко пояснювали тим, що її населення не має своєї республіканської партійної, комсомольської і профспілкової організацій, своєї академії наук тощо, хоча насправді вони існували як всесоюзні.

Для усунення такої "несправедливості" в російському інтелектуальному середовищі почали висуватися різні пропозиції: про представництво РРФСР в ООН, про розділення столиць РРФСР і СРСР, про створення російської національної республіки тощо. Разом з тим висувалися пропозиції про регіоналізацію Росії, тобто про надання регіонам більшої самостійності в господарській і культурній сферах. Виникла ідея про розчленування Росії на са-

мостійні держави Противники подібної перебудови Росії наголошували, що таке політичне розчленування суперечить консолідації російської нації, а також може призвести до переорієнтації в економічному розумінні цих держав на неросійські сусідні держави.

Нарешті, на противагу проектам членування пропонувалися різні проекти створення нових державних формувань на території СРСР, на чолі яких стоятиме Росія.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. Демографический энциклопедический словарь / Редкол.: Валентей Д.И. (гл.ред.) и др. — Москва: Советская энциклопедия. — 1985. — С. 571-572.

2. *Драгунский Д.* Кто спасет нас от национального фатализма? // Дружба народов. — 1991. — № 6. — С. 214.

3. *Мяло К., Гончаров П.* Славянские ручьи // Наш современник. — 1991. — № 2. — С. 11.

4. *Наумов С.* Форосское сидение, или Размышление об августовских событиях // Молодая гвардия. — 1991. — № 12. — С. 192.

5. *Мейер М.* Россия перед выборами // Век XX и мир. — 1990. — № 2. — С. 19.

6. *Липа Ю.* Розподіл Росії. — Львів: Ін-т народознавства НАН України. — 1995. — С. 50.

7. *Мейер М.* Россия перед выборами. — С. 19.

8. Там же.

9. Там же.

10. Там же. — С. 20.

11. *Козлов В.* "Имперская" нация или ущемленная национальность // Москва. — 1990. — № 1. — С. 132.

12. Демографический энциклопедический словарь. — С. 432.

13. Там же.

14. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — Перевид. в Україні. — Київ, 1994. — С. 25.

15. *Авторханов А.* Империя Кремля // Дружба народов. — 1991. — № 5. — С. 209.

16. *Соловьев С. М.* Чтения и рассказы по истории России. — Москва: Правда, 1990. — С. 239.

17. Там же. — С. 210.

18. *Бердяев Н.А.* Истоки и смысл русского коммунизма. — Москва: Наука, 1990. — С. 86.

19. Там же. — С. 89.

20. *Авторханов А.* Империя Кремля. – С. 215.

21. Там же.

22. *Бердяев Н.А.* Истоки и смысл русского коммунизма. – С. 129.

23. Там же. – С. 152, 153.

24. *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. – Москва: Новости, 1992. – С. 50.

25. *Шпорлюк Р.* Імперії та нації / Пер. з англ. – Київ: Дух і Літера, 2000. – С. 9.

26. *Ланщиков А.* Еще раз о национальном вопросе в России // Москва. – 1989. – № 11. – С. 142.

27. Там же. – С. 145.

28. *Андерсон Б.* Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – 2-ге перероб. вид. – Київ: Критика, 2001. – С. 233.

29. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 6. – С. 178-179.

30. Дружба народов. – 1991. – № 2. – С. 263.

31. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні. – Львів, 1993. – С. 626, 627.

32. Там же. – С. 627.

33. *Добренко Е.* Сумерки культуры // Дружба народов. – 1991. – № 2. – С. 265.

34. Кожинов В. Русская идея // Диалог. – № 7. – С. 25.

35. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 6. – С. 166.

36. Там же. – С. 177.

37. *Авторханов А.* Империя Кремля. – С. 216.

38. Там же.

39. *Ципко А.* Пророк третьей силы // Октябрь. – 1991. – № 4. – С. 163.

40. *Мейер М.* Россия перед выборами. – С. 24-25.

41. *Гусейнов Г., Драгунский Д., Цымбурский В.* Империя – это люди. Общий дом и неоплеменное сознание // Век XX и мир. – 1990. – № 8. – С. 22.

42. *Жеребетьев М.* По ту сторону империи. Возможно ли русское национальное сознание? // Век XX и мир. – 1990. – № 2. – С. 22.

43. *Васильева О.* Новая нация? Русские в СРСР как национальные меншинства // Век XX и мир. – 1991. – № 7. – С. 19.

44. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 7. – С. 228.

45. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 6. – С. 139.

46. *Алтунян А.* Отечество в опасности – мы победили // Век XX и мир. – 1991. – № 12. – С. 20.

47. *Львин Б.* Долой империю! Задачи национально-освободительной

антиимпериалистической борьбы на современном этапе // Век XX и мир. – 1990. – № 8. – С. 14.

48. *Шульгин Н.* Новое русское самосознание // Век XX и мир. – 1990. № 3. – С. 27.

49. *Львин Б.* Долой империю! Задачи национально-освободительной антиимпериалистической борьбы на современном этапе. – С. 13.

50. Там же. – С. 14.

51. *Карпов В.* Старые догмы на новый лад // Октябрь. – 1990. – № 3. – С. 150.

52. Письмо писателей России // Молодая гвардия. – 1990. – № 5. – С. 3-19.

53. *Шульгин Н.* Новое русское самосознание. – С. 27.

54. *Козлов В.* "Имперская" нация или ущемленная национальность. – С. 133.

55. Там же.

56. *Карпов В.* Старые догмы на новый лад. – С. 147.

57. Там же. – С. 148-149.

58. *Козлов В.* "Имперская" нация или ущемленная национальность. – С. 133-134.

59. Там же. – С. 134.

60. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – С. 137.

61. Москва. – 1990. – № 8. – С. 13.

62. Москва. – 1990. – № 1. – С. 138.

63. *Козлов В.* "Имперская" нация или ущемленная национальность. – С. 139.

64. *Антонов М.* Духовная жизнь и исторические судьбы нации // Москва. – 1990. – № 8. – С. 17.

65. Там же.

66. *Бернштам М.* Сколько жить русскому народу // Москва. – 1990. – № 5. – С. 151.

67. *Кожинов В.* Неосновательные прогнозы // Москва. – 1990. – № 8. – С. 3.

68. *Литвинова Г.* России нужно равенство // Москва. – 1990. – № 8. – С. 12.

69. *Султанов К.* Из-под колес класса под колеса нации? // Дружба народов. – 1991. – № 5. – С. 228-229.

70. Там же. – С. 229.

71. *Проханов А.* Идеология выживания // Наш современник. – 1990. – № 9. – С. 3.

72. *Казачков М.* Лента Мебиуса // Дружба народов. – 1991. – № 5. – С. 250.

73. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 7. – С. 201.

74. Там же. – С. 204.
75. Там же. – С. 210.
76. Там же. – С. 211.
77. *Соловьев С.* Чтения и рассказы по истории России. – С. 190.
78. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 7. – С. 211.
79. *Куняев С.* Палка о двух концах // Наш современник. – 1989. – № 6. – С. 157.
80. *Антонов М.* Духовная жизнь и исторические судьбы нации // Москва. – 1990. – № 8. – С. 21.
81. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 7. – С. 214.
82. Там же. – С. 219.
83. Там же. – С. 226.
84. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 8. – С. 180.
85. *Назаров М.* Вселенские корни и призвание славянской культуры // Москва. – 1990. – № 8. – С. 155.
86. Там же. – С. 152.
87. *Леденев Д.* Что ждет Россию? // Москва. – 1991. – № 8. – С. 140.
88. Там же.
89. Там же.
90. *Джилас М.* Лицо тоталитаризма. – С. 286.
91. *Лезов С.* Национальная идея и христианство // Октябрь. – 1990. – № 10. – С. 157.
92. Россия между прошлым и будущим // Москва. – 1991. – № 10. – С. 10.
93. *Зюганов Г.* За горизонтом: [О новейшей российской геополитике]. – 2-е изд. – Орел: Вешние воды, – 1995. – С. 188.
94. Балтийский путь // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 201.
95. *Жеребетьев М.* По ту сторону империи. Возможно ли русское национальное сознание. – С. 23.
96. *Ильин Д.* "Русская идея" на полигоне "демократии" // Наш современник. – 1991. – № 3. – С. 17.
97. *Проханов А.* Заметки консерватора // Наш современник. – 1990. – № 5. – С. 92.
98. *Гулыга А.* Русский вопрос // Наш современник. – 1990. – № 1. – С. 176.
99. *Лезов С.* Национальная идея и христианство. – С. 160.
100. Там же. – С. 157.
101. Там же.
102. Демографический энциклопедический словарь. – С. 432.

103. *Шафаревич И.* Путь из-под глыб. – М.: Современник, 1991. – С. 76.
104. Там же.
105. *Стрелкова И.* Заметки о национальном // Наш современник. – 1989. – № 7. – С. 134.
106. *Антонов А.* Выход есть! Когда и чем закончится перестройка // Наш современник. – 1989. – № 9. – С. 150.
107. Там же. – С. 145.
108. Там же. – С. 140.
109. Россия в современном мире // Коммунист. – 1990. – № 11. – С. 18.
110. *Мунтян В.* Некоторые проблемы русского национального движения // Политическое самообразование. 1989. – № 17. – С. 61.
111. Там же.
112. *Проханов А.* Заметки консерватора // Наш современник. – 1990. – № 5. – С. 86.
113. Мы не рабы! Кто мы! // Диалог. – 1990. – № 3. – С. 110-112.
114. Див.: Там же. – С. 110.
115. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – С. 715.
116. Див.: Мы не рабы! Кто мы? – С. 112.
117. Там же.
118. *Бердяев Н.А.* Истоки и смысл русского коммунизма. – С. 89-90.
119. *Шовье Ж.-М.* Национальное возрождение русского народа. Взгляд с Запада // Москва. – 1989. – № 11. – С. 174.
120. Там же. – С. 175.
121. Россия в современном мире. – С. 19.
122. Там же. – С. 20.
123. Там же.
124. *Шовье Ж.-М.* Национальное возрождение русского народа. Взгляд с Запада. – С. 177-178.
125. Там же.
126. *Антонов М.* Время устраивать дом. XIX Всесоюзная партконференция и исторические судьбы страны и социализма // Москва. – 1989. – № 3. – С. 167.
127. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 8. – С. 183.
128. Известия. – 1990. – № 264.
129. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 6. – С. 190.
130. Там же.
131. Россия в современном мире. – С. 17.
132. Там же. – С. 18.
133. Там же. – С. 19.

134. Там же. – С. 22.
135. Там же.
136. Там же. – С. 21.
137. Там же. – С. 26-27.
138. Там же. – С. 27.
139. *Солоневич И.* Дух народа // Наш современник. – 1990. – № 5. – С. 148.
140. *Грушевський М.* Звичайна схема "руської історії" і справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. – Львів: Слово, 1991. – С. 7-8.
141. *Солоневич И.* Дух народа. – С. 158.
142. Там же.
143. Там же.
144. Там же. – С. 159.
145. *Драгунский Д.* Кто спасет нас от национального фатализма? – С. 215.
146. Там же.
147. *Салуцкий А.* Начало конца или конец начала. Жесткие заметки // Наш современник. – 1991. – № 3. – С. 144.
148. *Анисимов А.* Судьбы России и мировые истины // Наш современник. – 1991. – № 3. – С. 135.
149. Там же.
150. Известия. – 1990. – № 19. – С. 192.
151. *Никитин Н.* Суверенное право... О "коренных" народах и обновлении нашей федерации // Москва. – 1991. – № 6. – С. 127.
152. *Анисимов А.* Судьбы России и мировоые истины. – С. 137.
153. *Гулыга А.* Почему я считаю себя реакционером // Москва. – 1991. – № 1. – С. 193.
154. Москва. – 1991. – № 1. – С. 164.
155. *Ковалевський П.* Россия в начале XX века // Москва. – 1991. – № 1. – С. 165.
156. Москва. – 1991. – № 7. – С. 7.
157. *Дубовицкий В.* Русские в Средней Азии // Москва. – 1991, – С. 134.
158. Москва. – 1991. – № 4. – С. 106-107.
159. *Никитин Н.* Суверенное право... О "коренных" народах и обновлении нашей федерации // Москва. – 1991. – № 4. – С. 112.
160. *Балашов Д.* Союз равных народов. Национальный вопрос в СССР // Наш современник. – 1991. – № 7. – С. 136.
161. Демографический энциклопедический словарь. – С. 491.
162. *Никольский Б.* Русский простор // Наш современник. – 1991. – № 9. – С. 119.
163. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 8. – С. 184.

164. Там же. — С. 185.

165. *Козлов В.* "Имперская" нация или ущемленная национальность. — С. 138.

166. Демографический энциклопедический словарь. — С. 432; Енциклопедія українознавства. Загальна частина. — С. 29.

167. *Козлов В.* "Имперская" нация или ущемленная национальность. — С. 139.

168. Письмо писателей, деятелей культуры и науки России // Наш современник. — 1990. — № 4. — С. 136-145.

169. *Распутин В.* Интеллигенция и патриотизм // Москва. — 1991. — № 2. — С. 19.

170. Система национальной безопасности России — какой ей быть? // Москва. — 1991. — № 7. — С. 13.

171. Просвещенный патриотизм П.А.Столыпина — новая политическая реальность в России? // Москва. — 1991. — № 5. — С. 5-6.

172. *Солженицын А.* Как нам обустроить Россию: Посильные соображения. — Ленинград: Советский писатель, 1990. — С. 5.

173. Просвещенный патриотизм П.А.Столыпина — новая политиская реальность в России? — С. 7.

174. Там же. — С. 12.

175. Там же. — С. 17.

176. Москва. — 1991. — № 6. — С. 135-136.

177. Просвещенный патриотизм П.А.Столыпина — новая политическая реальность в России? — С. 17.

178. Там же. — С. 19.

179. Там же. — С. 5.

180. *Леденев Д.* Что ждет Россию? — С. 138.

181. *Козлов В.* Национаол-сепаратизм, или каждому свое? // Москва. — 1991. — № 11. — С. 116.

182. Там же.

183. *Леденев Д.* Что ждет Россию? — С. 138.

184. Там же. — С. 139.

185. Там же. — С. 134.

186. *Козлов В.* "Имперская" нация или ущемленная национальность. — С. 131.

187. *Бернштам М.* Сколько жить русскому народу. — С. 137.

188. *Ланщиков А.* Еще раз о национальном вопросе в России. — С. 147.

189. *Жуков А.* Консолидация — перестройке // Москва. — 1989. — № 3. — С. 171.

190. *Ланщиков А.* Еще раз о национальном вопросе в России. — С. 145.

191. *Фурман Д.* Осторожно с империями. Мысли либерала // Век XX и мир. — 1989. — № 11. — С. 7.

192. *Стрелкова И.* Заметки о национальном. – С. 140.

193. *Фурман Д.* Осторожно с империями. Мысли либерала. – С. 7.

194. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 8. – С. 181.

195. Там же. – С. 184.

196. Русская культура на перекрестке мнений // Дружба народов. – 1990. – № 7. – С. 227.

197. *Медведев Р.* Что нас ждет впереди? О "Письме" А.И.Солженицына // Диалог. – 1990. – № 4. – С. 97.

198. *Иванов В.* Обьединенный совет России // Политическое самообразование. – 1989. – № 17. – С. 65.

199. *Проханов А.* Заметки консерватора. – С. 90.

200. *Вьюницкий В.* Алгоритм Горбачова, алгоритм Ельцина // Диалог. – 1991. – № 4. – С. 51.

201. *Ильин И.* Мысли о России // Молодая гвардия. – 1991. – № 1. – С. 16.

202. Там же. – С. 17.

203. Там же. – С. 34.

204. *Козлов В.* Национал-сепаратизм, или каждому свое? – С. 124.

205. Не розвалить бы матушку Россию // Диалог. – 1991. – № 10. – С. 24.

206. Дружба народов. – 1991. – №. 5. – С. 218.

207. Москва. – 1990. – № 8. – С. 17.

208. Обращение к избирателям России // Молодая гвардия. – 1990. – № 2. – С. 215.

209. *Распутин В.* Выступление на Сьезде народных депутатов СССР // Наш современник. – 1989. – № 8. – С. 135.

210. *Белов В.* Выступление на Сьезде народных депутатов СССР // Наш современник. – 1989. – № 8. – С. 137.

211. *Гончаров П.* Куда идет Россия // Наш современник. – 1990. – № 11. – С. 9.

212. *Любомудров М.* Поднять Россию из руин. Заметки участника выборной кампании // Молодая гвардия. – 1990. – № 2. – С. 27.

213. *Мейер М.* Россия перед выборами. – С. 25.

214. Октябрь. – 1991. – № 6. – С. 184.

215. *Акопян А.* РСФСР не Россия // Век XX и мир. – 1989. – № 11. – С. 13.

216. *Баткин Л.* Как не повредить обустройству России // Октябрь. – 1991. – № 4. – С. 162.

217. *Никитин Н.* Суверенное право... О "коренных" и некоренных" народах и "обновлении" нашей федерации. – С. 142.

218. Там же. – С. 129-130.

219. Литературная газета. – 1989. – № 31; Советская культура. – 1990. – 24 февраля; Новое время. – 1990. – № 31 та ін.

220. *Михайлов А.* Проблема России // Век XX и мир. – 1989. – № 10. – С. 28, 30.

221. Новое время. – 1990. – № 31. – С. 12.

222. *Михайлов А.* Проблема России. – С. 28.

223. Литературная газета. – 1989. – № 31.

224. *Мунтян В.* Иллюзии и реальность государственности российской // Диалог. – 1990. – № 18. – С. 44.

225. Там же. – С. 47.

226. *Никитин Н.* Суверенное право... О "коренных" и "некоренных" народах и "обновлении" нашей федерации. – С. 135.

227. Советская Россия. – 1990. – 26 мая.

228. *Никитин Н.* Суверенное право... О "коренных" и "некоренных" народах и "обновлении" нашей федерации. – С. 134.

229. *Проханов А.* Заметки консерватора. – С. 98.

230. *Проханов А.* Идеология выживания // Наш современник. – 1990. – № 9. – С. 7.

231. Система национальной безопасности России – какой ей быть? – С. 11-12.

232. *Салуцкий А.* Начало конца или конец начала? Жесткие заметки. – С. 147-148, 150.

233. *Тулаев П.* Россия и Европа: открытие прикрытого // Наш современник. – 1991. – № 11. – С. 157.

234. Там же. – С. 162.

235. Система национальной безопасности России – какой ей быть? – С. 14-15.

236. *Мунтян В.* Некоторые вопросы русского национального движения. – С. 60.

237. Литературная газета. – 1990. – № 31. – С. 10.

238. *Никитин Н.* Суверенное право... О "коренных" и "некоренных" народах и "обновлении" нашей федерации. – С. 125.

239. *Мяло К., Гончаров П.* Славянские ручьи. – С. 4.

240. Век XX и мир. – 1989. – № 11. – С. 10-11.

241. *Литвинова Г.* России нужно равенство. – С. 10.

242. Там же.

243. *Никитин Н.* Суверенное право ... О "коренных" и "некоренных" народах и "обновлении" нашей федерации. – С. 123.

244. Там же.

245. *Козлов В.* "Имперская" нация или ущемленная национальность. – С. 140.

246. *Антонов М.* Выход есть! Когда и чем закончится перестройка. – С. 156.

247. *Ильин И.* Мысли о России. – С. 201.

248. Компартия России – партия возрождения. Беседа с первым секретарем ЦК Компартии РСФСР И.К.Полозковым // Молодая гвардия. – 1991. – № 2. – С. 14.

249. *Гончаров П.* Куда идет Россия. – С. 10.

250. *Лебедев В.* За теории не платят, а расплачиваются // Дружба народов. – 1990. – № 4. – С. 204.

251. *Кузьмин А.* Пропеллер пассионарности, или теория приватизации истории // Молодая гвардия. – 1991. – № 9. – С. 256.

252. *Назаров М.* Славянские корни и призвание славянской культуры // Москва. – 1990. – № 8. – С. 157.

253. *Мунтян В.* Некоторые проблемы русского национального движения. – С. 56.

254. Россия в современном мире. – С. 17.

255. *Мунтян В.* Некоторые проблемы русского национального движения. – С. 59.

256. Там же.

257. Россия в современном мире. – С. 16-31.

258. Там же. – С. 17.

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

Розділ 4

"ОНОВЛЕНА" ФЕДЕРАЦІЯ ЯК ФОРМА РОЗВ'ЯЗАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

1. Суверенітет нації в "оновленій" федерації

Криза СРСР, який насправді був унітарною багатонаціональною державою, актуалізувала питання суверенітету нації. Однак деякі вчені наголошували на складнощах, що виникають у багатонаціональній країні при бажанні ув'язати суверенітет республіки зі створенням демократичної союзної держави, зокрема її правових основ. Наприклад, А.Бутенко спирався на досвід інших багатонаціональних держав (СФРЮ і ЧСФР), а також міждержавних союзів і об'єднань (Організація Варшавського договору, НАТО, Рада Економічної Взаємодопомоги, Спільний ринок). Такий підхід, за його переконанням, допоможе інакше підійти до аналізу внутрішнього досвіду (чималою мірою негативного) розвитку Радянського Союзу, хоч саме лише ним здебільшого обмежуються при розв'язанні проблем Союзного договору [1].

А.Бутенко стверджував, що "існують два підходи та відповідно концепції національного суверенітету" [2]. Перший підхід виходить з концепції "обмеженого суверенітету" націй, тобто добровільної подільності та відчуження частини суверенних прав на користь центральних органів Союзу, союзної держави, федерації, конфедерації чи іншого міждержавного об'єднання. У Радянському Союзі вважалося, що республіки добровільно делегують частину своїх прав "наднаціональним" союзним органам. А.Бутенко зазначав: "При такому підході виникає проблема національного суверенітету і державної влади, "обмеженого суверенітету" і "повновладдя народу", юридичного і фактичного суверенітету, добровільного і примусового, явного і прихованого обмеження суверенних прав нації, співвідношення її прав і обов'язків як у рамках своєї республіки, так і в союзному масштабі" [3]. Саме цим зумовлювалися міжнаціональні проблеми, бо йшлося про взаємозв'язок республіки та Союзу, республіки і центру.

Прихильники такого підходу не бачили без "обмеження національного суверенітету" успішного функціонування багатонаціональних державних чи міждержавних об'єднань, не помічали його реакційності, адже в ім'я таких вищих інтересів Союзу ліквідовувалися національні автономії, стиралися з карти національні республіки й області, нації і національні групи.

Другий підхід виходив "з неподільності та невідчуженості від нації її національного суверенітету, неможливості існування вільних націй з добровільно обмеженим суверенітетом" [4]. Такий підхід А.Бутенко вважав єдино правильним. Незалежно від того, чи нація розвивається окремо від інших націй, тобто в національній державі, чи в Союзі держав, федерації або конфедерації, цебто в тісній співпраці та в процесі інтеграції, суверенітет нації, її повноправність і повновладдя, верховенство її прав як продукт історичного розвитку оберігається як одне із найважливіших завоювань людства. Відчуження прав нації, обмеження її суверенітету вчений розглядав як антидемократичне явище, несумісне ні з соціалізмом, ні з послідовним демократизмом.

В умовах перебудови Союзу, на думку А.Бутенка, питання не має зводитися до торгів між центром (Союзом) і національною республікою. Мова повинна йти про повернення націям повноважень, відновлення їх неподільного та невідчуженого суверенітету і про форми зв'язків, кооперації та співпраці в тих умовах, які склалися і розвиваються. Концепція й практика "обмеженого суверенітету націй" та "диктату центру" завдали величезної шкоди як окремим республікам, так і Радянському Союзу. А.Бутенко наголошував, що саме ця негативна практика — першопричина вибуху національних почуттів і емоцій, зростання національної самосвідомості [5], а звідси — ентузіазм союзних республік, який виявлявся у схваленні декларацій про державний суверенітет, законів про владу, про верховенство республіканських законів, тому осуд таких дій центром безпідставний.

Укладення нового Союзного договору "можливе лише при правильному розумінні реального співвідношення між невідчуженістю національного суверенітету і різноманітністю державних форм його практичної реалізації" [6]. Кожна нація (народ) має корінні та специфічні інтереси, які забезпечують здійснення суверенного права нації (народу) та зумовлюють державні форми.

Приміром, увесь обсяг суверенних прав і повноважень українського народу міг здійснюватися в кількох формах: основний обсяг реалізується через республіканські державні структури — органи влади Української РСР; деяка частина цих прав і повноважень реалізується через міжреспубліканське об'єднання чи державне утворення — Радянський Союз, тобто його центральні органи; а ще якась частина — через міждержавні об'єднання [7]. Учений називав серед таких об'єднань лише ООН, хоча, безумовно, існують й інші. Отож, зрозуміло, чому при укладенні нового Союзного договору існували побоювання щодо відчуження та обмеження суверенних прав нації. Саме цим зумовлювала протидія "диктатові центру", починаючи від союзних республік і закінчуючи національними меншинами та групами, які незаконно позбавлені своїх національно-державних автономій. Звісно, А.Бутенко не дав відповіді на можливість такої автономії для народів, які жили розсіяно по території СРСР (приміром, роми та ін.).

Однак А.Бутенко вступав у суперечність з такими твердженнями, коли підходив до безпосереднього розв'язання практичних проблем Союзного договору, заявляючи, що треба брати до уваги об'єктивні процеси, реальних взаємозалежностей між республіками і центром. Насамперед він називав такі ланки всесоюзного виробництва, як залізничний, водний, автомобільний і повітряний транспорт, системи зв'язку, загальносоюзні нафтопроводи і трубопроводи, енергосистема та ін. [8]. Спроби роздробити всесоюзні продуктивні сили на національно-республіканські не відповідали загальній об'єктивній тенденції до інтернаціоналізації виробництва, а також спеціалізації і кооперації. За його словами, "здійснення центром частини управлінських функцій нації (народу) не обов'язково обмежує їхній суверенітет". Іншу точку зору він називав забобоном, пояснюючи, що суть цього забобону — в сплутуванні реальної передачі прав і повноважень нації, тобто дійсного обмеження її суверенітету, зі зміною державної форми реалізацією нацією свого повновладдя, свого невідчужуваного суверенітету" [9]. Обмеження суверенітету нації він вбачав лише в тому випадку, коли б частину управлінських і владних функцій нації Союз (центр) здійснював без відома і згоди представників нації (народу), а сама нація не мала конституційних можливостей протидіяти такій несправедливості, захистити свої національні

інтереси. Тут А.Бутенко допустив підміну понять, адже участь республіки в розв'язанні якихось питань, що стосувалися її національних інтересів, не надавав їй права вирішального голосу, якщо встановлений принцип більшості голосів. Ще гірше, коли в державі існує партократичний режим з відомим принципом демократичного централізму, при якому меншість не має жодного захисту.

Дотримуючись марксистських методологічних засад, А.Бутенко був проти того, щоби гальмувати розвиток виробництва через підпорядкування його "традиційним формам реалізації невідчужуваного суверенітету нації (народу)", а виступав за вдосконалення державно-правових форм реалізації повновладдя націй їх невідчужуваного суверенітету і прямої участі у функціонуванні центральної влади. Знову треба наголосити, що участь не завжди може бути вирішальною. Суперечність підходу А.Бутенка в неможливості узгодити абстрактне та конкретне. Коли він підходив абстрактно, з ним можна погодитись, а коли конкретно, тобто орієнтувався на умови СРСР, — ставлення протилежне.

Аналогічну позицію, займав і письменник Ч.Айтматов. Він пропонував поняття субсуверенітету розглядати за аналогією з субконтинентом, а тому не сприймав абсолютного суверенітету [10].

Спробу протистояти реалізації суверенітету нації в його первісному значенні Є.Андреєв виявляв у трактуванні "російського питання". За його твердженням, розв'язання російського питання, по-перше, неодмінно передбачає рівноправне розв'язання проблеми самовизначення всіх інших народів, а, по-друге, воно, без сумніву, вплине на "відокремленські" настрої серед росіян, оскільки їх повна реалізація можлива через утиски прав й інтересів російської частини населення [11]. Натомість він пропонував два рівні самовизначення. Перший рівень — це створення національних республік (Російської, Української, Узбецької, Білоруської, Казахської, Татарської, Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, Таджицької, Молдавської, Литовської, Туркменської, Киргизької, Німецької, Єврейської, Чуваської, Башкирської, Латиської, Мордовської, Польської, Естонської та ін.) з максимальною незалежністю в галузі культури, але без територіальних кордонів. Своєю столицею вони могли обрати один зі своїх національно-історичних центрів. За його пропозицією, "СРСР як багатонаціо-

нальна держава буде конфедерацією, суб'єкти якої — національні республіки" [12]. Верховну Раду з двох палат (Ради Союзу і Ради Національностей) Є.Андреєв пропонував обирати від адміністративних територій і національних республік (відповідно — першу і другу палати). Другий рівень — утворення на підставі референдуму самостійних держав, територію яких визначає Союз РСР в місцях безпосереднього проживання конкретного народу з гарантією "права меншості народу залишатися в рамках зміненої національної республіки"[13].

Є.Андреєву не було відомо, що подібну практику розв'язання національного питання застосувала Українська Народна Республіка, схваливши закон про національно-персональну автономію, але вона стосувалася лише національних меншин. Цей її досвід використали прибалтійські держави, однак для всіх народів СРСР така ідея нездійсненна, оскільки подібне "розв'язання" на практиці неодмінно призвело б до ескалації міжнаціональних конфліктів [14].

Позицію партійно-державного керівництва СРСР висловив М.Горбачов. Він заявив, що "КПРС — за національне відродження, за суверенітет, самостійність і самоврядування народу", що означало глибокі зміни у багатонаціональній державі і створення Союзу суверенних держав на основі інтеграції у сучасних її формах, але без сепаратизму [15].

Ніхто не заперечує, що ігнорувати права націй на самовизначення не можна. Водночас, як зазначає С.Саїдкасимов, в сучасному міжнародному праві терміни "нація" і "народ" не тотожні. Народ — це сукупність усіх людей, які живуть у певному державному утворенні, що проектується на права людини і націй. "Згідно з цим, суб'єктом суверенного права якоїсь країни зазвичай виступає в цілому її народ, а не тільки нація, що дала йому назву. Така суттєва риса, рівень її реалізованості і втілюють цивілізованість суспільства. Якщо дійсно прагнути до соціальної рівності і гуманізму, то кожна держава має стати насамперед людською, громадянською, а не обмеженою національним" [16]. Абстрактно-схоластичні гасла при конкретному підході повністю втрачають конкретний зміст.

Стосовно СРСР С.Саїдкасимов наголошує, що він виник як союз республік, а не народів і може розпастися на 15 частин як його суб'єктів. Як бачимо, вчений не уточнив співвідношень понять

"народ" і "республіка", хоча раніше зазначав, що поняття "народ Франції" ширше ніж поняття "французька нація". За аналогією, так само слід підходити й до республік, бо, приміром, поняття "народ України" ширше ніж поняття "українська нація". Водночас С.Саїдкасимов звертав увагу на те, що за законом "Про розмежування повноважень між Союзом СРСР і суб'єктами федерації" останніми також вважаються автономні республіки, хоча за конституцією СРСР вони не мають такого статусу.

Союзні республіки у своїх деклараціях про державний суверенітет не заявляли про свою підтримку прагнень автономних утворень до свободи й незалежності. У РРФСР подібні запевнення дуже суперечливі й фактично знецінювалися примітками та застереженнями. Отож, спостерігалися протилежні тенденції: республіки прагнули вийти з СРСР, тобто спричинитися до його розпаду, але самі категорично виступали проти створення на своїх територіях автономних утворень для народів, які проживали компактно. Цим зумовлювалися трагічні події в Молдавії. Саме тому, переконував С. Саїдкасимов, автономні утворення на противагу союзним республікам виступали за оновлений Союз як гаранта свого збереження і національного розвитку.

В ідеальному варіанті свободу могли отримати 53 нації і народності, що мали національні утворення. Інші такої свободи не здобули б. Щоби вийти з міжнаціональної кризи, треба було активно виступати за створення громадянського суспільства, основою якого стало б визнання і захист прав людини й громадянина незалежно від статі, раси, національності, віровизнання людей, що проживають на одній території як єдиний народ. Звісно, на радянському просторі були певні особливості, що стосувалися прав націй, які були зневажені за тоталітарного режиму.

С.Саїдкасимов зазначав: "Міцним заслоном проти минулих рецидивів національного нігілізму могло б ефективно послужити створення для розвитку... національно-державної структури нових горизонтальних формувань у вигляді товариств і асоціацій" [17]. Вони могли адекватно відтворити національну структуру СРСР і мати своїх представників у різних органах, насамперед у Раді Національностей для захисту і вияву своїх національних інтересів. Треба зазначити, що при цьому протиставлялася Рада Національностей Раді Республік.

С.Саїдкасимов вважав: "Громадянське суспільство забезпечує умови для утвердження людської особистості, в тому числі повної реалізації її національної гідності. Водночас добровільний Союз, заснований на єдиних громадянських принципах, служив би збереженню і збагаченню самобутності національних спільнот у достатньому обсязі" [18].

Намагалося розв'язати кризу радянської федерації й компартійне керівництво. Серед трьох актуальних найголовніших завдань М.Горбачов називав "нормалізацію міжнаціональних і міжреспубліканських відносин на основі підготовки і укладення Союзного договору" [19]. За його переконанням, значна частина суперечностей і непорозумінь, які паралізували діяльність органів влади на всіх рівнях, породжена відсутністю чіткого розмежування компетенції між Союзом і республіками, центром і місцями, а ще більше недотриманням того розмежування, яке вже існує на основі конституції і законів. Такі суперечності не послаблювалися, а продовжували загострюватися. Концепція нового Союзного договору виходила з того, що багатонаціональна держава перетворювалася в союз суверенних радянських республік, який засновувався на принципах справжньої федерації. Республіки, що створюють Союз, передавали йому свої повноваження для забезпечення спільних інтересів. Концепція передбачала невідчуженість права кожного народу на самовизначення і самоврядування, самостійне розв'язання всіх питань національного життя" [20].

Однак ставлення республік до Союзного договору неоднозначне: 1) представники від республік Прибалтики і Грузії заявили, що їх республіки не підписуватимуть договору; 2) молдавський керівник наголосив, що таке питання має вирішувати сам народ; 3) керівник Вірменії підкреслив, що час для підписання договору упущений, тепер це зробити практично неможливо, тому треба чекати, доки політичні процеси дійдуть логічного завершення; 4) представники Казахстану, Середньої Азії й автономій виступили за прискорення підписання Союзного договору [21]. Водночас висловлювалася думка, щоби в підписанні Союзного договору брали участь усі національно-державні утворення СРСР [22].

Наприкінці 1990 р. у Москві відбувся І Всесоюзний з'їзд національно-державних, національно-територіальних утворень і народів, які не мають своєї державності. Як зазначав А.Жарников,

автономії опинилися в нерівноправному становищі, адже в СРСР встановлена градація радянських національно-державних утворень на якісно нерівноцінні типи (союзна республіка, автономна республіка, автономна область, автономний округ) [23]. Більшість автономних республік вже проголосила себе суверенними державами, чого не схвалювали союзні республіки. Як наслідок, виникло протистояння між союзними й автономними республіками, що доповнило протистояння союзної республіки союзному центрові. А.Жарников наголошував, що наукових критеріїв для поділу республік на союзні й автономні нема, хоча критерії союзної республіки СРСР загальновідомі. Інша річ, що вони не завжди застосовувалися в повному обсязі. Приміром, Якутська АРСР мала підстави перетворитися в союзну республіку. За твердженням А.Жарникова, автономія — це найпростіша, зародкова форма державності, яка повинна або розвиватися, або перейти у нову якість, або загинути. Прецеденти переходу автономій в нову якість у СРСР були: союзними стали Таджикистан, Киргизія, Казахстан і Молдавія. Представники автономії обстоювали право залишитися у складі Союзу, але в новій якості. Складність цього питання полягала в тому, щоби такий перехід в нову якість зачіпав інтереси союзних республік.

Вихід, на думку А.Жарникова, мав кілька варіантів. Один з них зводився до того, що суверенні республіки спочатку укладають регіональні федеративні договори, договір про створення Російської Федерації, членами яких будуть абсолютно рівноправні суб'єкти. Відтак вже як асоційовані члени тієї самої РРФСР або іншої федерації республіки могли увійти в склад Союзу і в такому статусі підписати Союзний договір. Якщо б союзна республіка відмовилася від участі в СРСР, а її автономії захотіли б увійти до його складу, то варіанти були б іншими.

Складність внутрішньореспубліканських, регіональних договорів стосувалася насамперед РРФСР, бо невідомо, з ким мали укладати такий договір її автономії. На думку А.Жарникова, можливі два варіанти: 1) створити власне російську (русскую) республіку; 2) визнати суб'єктами федерації адміністративні області і краї. Створити російську (русскую) республіку як національну неможливо, водночас неможливо ставити на один щабель національно-державні та територіально-адміністративні утворення.

Треба було брати до уваги такі особливості, як національна психологія, національна самосвідомість, національні почуття. А.Жарников пропонував поряд з чинними республіками створити в РРФСР "федерації російських народів", лідвідувавши автономні області й округи, що не оправдали свого існування. Такими, за його переконанням, могли бути федерація північно-східних російських народів, східносибірських народів, західносибірських або середньосибірських народів, федерація народів російського Нечорнозем'я та ін., що набули б державного суверенітету. Як межу "суверенітетної епідемії" А.Жарников вважав розрізнення двох явищ: *суб'єкт федерації* й *суб'єкт національних відносин*. Носіями державного суверенітету могли бути лише державні утворення і їхні багатонаціональні народи. Він писав: "Суверенітет — це повновладдя не окремої національності, а держави, як правило, багатонаціональної" [24]. Суверенітет має різні рівні (Союз, республіки, федерації). Національний суверенітет А.Жарников ототожнював з "національним самовизначенням", яке не порушувало державної цілісності. Такими формами самовизначення могли бути національні райони і території, де компактно проживали конкретні народи або їхні групи. Універсальність принципу національного самовизначення передбачала незліченну різноманітність шляхів розвитку народів.

Спробу оновити федерацію втілив проект Союзного договору. В ньому наголошувалося на тому, що "СРСР — суверенна федеративна держава, що утворена внаслідок добровільного об'єднання республік і здійснює державну владу в межах повноважень, якими її наділили учасники Договору", тобто суверенні республіки [25]. Водночас республіки, що утворили СРСР, "визнають невідчужуване право кожного народу на самовизначення і самоврядування, самостійне вирішення всіх питань свого розвитку" [26], а також рішуче виступають проти расизму, шовінізму та націоналізму, будь-яких спроб обмежити права народів, виходять з поєднання загальнолюдських і національних цінностей, наголошують на пріоритеті прав людини. Разом із безпосереднім входженням республік до Союзу передбачене також їх входження до складу інших республік. Звісно, участь у Союзі "республіки в складі іншої республіки" робило саму концепцію федеративної держави нежиттєздатною, призводячи до нових суперечностей на респуб-

ліканському рівні. Безумовно, в такому випадку союзні органи мали можливості втручатися у внутрішні справи учасників договору. До суперечностей потенційно призводило б те, що повноваження Союзу дуже широкі, в певних випадках вони завуальовані в формулу "спільно з республіками". Хоч важливим завданням республік вважається збереження і розвиток національних традицій, державна підтримка освіти, науки і культури, проект Союзного договору передбачав, що російська мова мала залишатися державною мовою Союзу РСР і водночас засобом міжнаціонального спілкування. Нарешті, у проекті передбачена досить громіздка система союзних органів влади й управління СРСР (Верховна Рада, Президент, віце-президент, Рада федерації, Кабінет Міністрів, Конституційний Суд, Господарський Суд, суди у Збройних Силах, союзна прокуратура).

Вважалося, що від підписання цього договору втратить чинність Договір про утворення СРСР 1922 р. Однак, така норма не відповідала історичній реальності. Історик Я.Дашкевич зазначав: "Т.зв. Союзний договір 1922 р. ніколи не вийшов поза стадію проекту, який ще треба було доповнювати, обговорювати, затверджувати і вводити в дію. Як міжнародний акт він не був затверджений, ратифікований і ніколи не діяв ні формально, ні фактично. Проект незреалізованого договору не може вважатися юридичною підставою утворення СРСР і входження в нього України та інших т.зв. союзних республік" [27]. Заперечуючи це, О.Божко без виявлення "свого особистого ставлення до союзного договору 1922 р." висловив свій погляд "лише про формальний, процедурний бік справи" [28]. Він зіслався на те, що Декларація і Договір про утворення СРСР стали Конституцією СРСР 1924 р., що підтверджує її коротенька вступна частина. Отож, резолюція І з'їзду Рад Союзу Радянських Соціалістичних Республік була виконана на ІІ з'їзді Рад. Далі О.Божко зазначав, що Договір про утворення (заснування) Союзу Радянських Соціалістичних Республік 19 січня 1924 р. ратифікував VIII Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, який постановив: "Ухвалений Першим З'їздом Рад Союзу РСР договір про заснування Союзу радянських соціалістичних республік і затверджену другою сесією Центрального виконавчого комітету Союзу РСР конституцію Союзу радянських соціалістичних рес-

публік ратифікувати, доручивши цю ратифікацію підписати президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету" [29].

Правовий аналіз цих проблем зробив О.Гринів. Насамперед він зазначав значні розбіжності між Договором про утворення СРСР як складовою частиною Конституції СРСР і документа під тією ж назвою, що був затверджений в основному 30грудня 1922р. [30]. Якщо Договір 1922 р. мав 26 статей, то в ньому як частині Конституції — вже 72 статті. Вони не збігалися ні структурно, (конституційний варіант мав істотні доповнення), ні формально (недотримана форма договору), нарешті, підмінювалася в низці положень їхня суть. Приміром, конституційний варіант договору доповнений новими главами про Верховний Суд СРСР і Об'єднане Державне Політичне Управління, є також підмінені попередні слова («регулювання" на "керівництво", "встановлення основ організації" на "організацію і керівництво" тощо).

Окрім того, треба зважити, що ратифікація двох різних суперечливих текстів у міжнародній практиці не допускається, а затвердження Центральним виконавчим комітетом СРСР Конституції СРСР — це нонсенс, адже до цього часу (до 16 липня 1923 р.) з правового боку ЦВК СРСР не міг вважатися законним органом, а якщо допустити протилежне, то 19 січня 1924 р. за цим же Договором про утворення СРСР Українська СРР вже була позбавлена права міжнародних відносин. Слід зауважити, що на Всеукраїнському з'їзді Рад українці не становили навіть половини делегатів, а на II з'їзді Рад СРСР, який затверджував Конституцію СРСР делегатів від Росії було 77%, від України — 16%, Закавказзя — 5%, Білорусії — 2%. При такому складі голоси неросійських делегатів не мали належного впливу [31]. Отож, Українська РСР ратифікувала договір post faktum, тобто ця ратифікація не мала жодного сенсу. Нарешті, деякі союзні республіки не жили за Конституцією СРСР 1924 р., яка перестала існувати 5 грудня 1936 р., коли була прийнята нова Конституція СРСР. Таким чином, їх аж ніяк не стосувався згаданий договір, адже вони до нього не приєднувалися, а увійшли до складу СРСР внаслідок "пакту Ріббентропа-Молотова", що визнано навіть З'їздом народних депутатів СРСР після політичного і правового аналізу цього документа.

Водночас порушувалися різні питання, що стосувалися статусу суб'єктів Союзу. Н.Багров говорив про відтворення Кримської

Автономної Радянської Соціалістичної Республіки як суб'єкта Союзу РСР і як учасника підготовки нового Союзного договору, пред'являв вимоги відокремлення від України, але не згадував того, що Крим належить до України [32]. Р.Єнгіберян розрізняв республіки як засновниці Союзу, так і республіки, що увійшли до нього пізніше [33]. Він пропонував поєднати в новому Союзному договорі доведення до кінця право націй на самовизначення і право людини на повну рівноправність. Право націй на самовизначення реалізовано лише щодо націй, які створили союзні республіки, безпосередньо утворили федерацію і пов'язані з федеральними структурами. Інші не реалізували такого права і пов'язані з федеральними структурами опосередковано через союзні республіки. Отже, рівноправності перед федеральною владою не було. Р.Єнгіберян зазначав, що розширення прав союзних республік треба поєднати з проблемою статусу автономних утворень і малих народів, бо без цього національну проблему в СРСР не розв'язати. За його переконанням, "перетворення Радянської федерації в якусь аморфну співдружність або конфедерацію, позбавлення її владних повноважень при потребі втручатися в регулювання міжнаціональних проблем не тільки не розв'яже, а й, навпаки, ускладнить національну проблему в країні, призведе до тотальної конфронтації і кровопролиття" [34]. Тому пріоритет треба віддати правам особи, її захисту від будь-яких посягань і особливо з причин національної належності. Щоби урівноважити права особи з правами нації, він пропонував визнати суб'єктами нового Союзу не лише національно-територіальні держави, а й регіони, територіально-географічні одиниці з однорідним або змішаним складом населення, які становили економічну цілість і мали соціально-культурну своєрідність. У випадку відсутності збігу національних і внутрішньодержавних, а також адміністративних кордонів сторони могли шляхом референдуму розв'язати питання про перехід певних населених пунктів зі складу однієї республіки до іншої. Учений, очевидно, мав на увазі Нагірно-Карабаську автономну область. "Саме така, — писав він, — концептуальна позиція зміцнює проект нового Союзного договору, проголошуючи найважливішим принципом об'єднання республік пріоритет прав людини, що, безперечно, є однією з головних його позитивних якостей, стрижневою основою нового Союзу" [35].

Деякі вчені вважали, що об'єктивно СРСР має існувати як єдина держава, щоби запобігти негативним наслідкам в самому Союзі та погіршенню становища в світі [36]. Однак центр поставився до пропозиції укласти новий Союзний договір з обережністю. Лише в середині 1990 р. активізувалася робота, з'явилися різні ідеї (союзу республік без союзної держави, економічного союзу без політичного союзу тощо). Навіть наприкінці 1990 р. прихильники Союзу не вірили в можливість його розпаду мирним способом, а водночас заперечували міжнародно-правовий характер Союзного договору, називали його лише конституційним, публічно-правовим, хоча і з деякими міжнародно-правовими рисами.

ЦК КПРС розглянув концепцію Союзного договору на пленумі. Зазначивши, що в СРСР проживає понад 150 народів, М.Горбачов заявив: "Уже з перших кроків перебудови партія як один з основних орієнтирів узяла курс на підвищення прав союзних республік, усунення серйозних прорахунків у нашій національній політиці, несправедливостей, допущених у відношенні до ряду народів" [37]. Проте, "цю лінію не вдалося послідовно втілити у життя", бо "реальні процеси розвивались у значно складнішій формі" [38]. На національному ґрунті виникли досить складні конфлікти. Націоналістична тенденція виявилася навіть у партійних рядах, що спричинилося розколу компартій деяких республік. М.Горбачов обґрунтовував доцільність збереження союзної держави певними доводами. Насамперед він зазначав, що "наша країна формувалася як цілісний організм" [39], а демографічна ситуація, зумовлена тим, що десятки людей живуть за межами своїх національно-державних утворень. Відтак треба зважати на те, що Союз – надійна гарантія безпеки й основа міжнародного авторитету, та, врешті, брати до уваги тенденцію до посилення інтеграції у світовому масштабі. У національно-державному ладі слід подолати розрив між декларованими нормами і політичною реальністю, позбутися "гнітючої опіки відомчої системи". Партія ставилася з розумінням до декларацій про суверенітет, які схвалили законодавчі органи республік, але водночас була проти сепаратизму, хоча трактування як сепаратистів тих, хто бореться за законне право своїх націй на самовизначення, безпідставне. Вихід із Союзу, за твердженням М.Горбачова, можливий лише внаслідок референдуму.

Співвідношення повноважень республік і Союзу особливо актуальне у сфері власності та відтворювалося в формулі "сильні республіки — сильний центр", за яким стоїть "велике політичне питання — бути Союзові сильною суверенною державою чи аморфним символічним утворенням" [40]. Для цього "за Союзом повинно бути збережене достатньо широке коло повноважень, щоб він міг виконувати свої функції і бути корисним республікам" [41]. М.Горбачов виступав проти пропозицій про збереження економічних зв'язків без політичного союзу. Проект Союзного договору, за його словами, "добра основа для вироблення повноцінного документа, який відповідав би інтересам усіх народів нашої країни, втілював їх прагнення до збереження й оновлення Союзу" [42]. Його фундамент становлять такі принципи: демократія, права людини і загальнолюдські цінності, соціальна справедливість і захищеність, економічна свобода, різноманітність форм власності. Далі М.Горбачов додав: "Сюди примикають заяви про наміри республік спільно зберігати і розвивати національні традиції, забезпечувати державну підтримку справи освіти, науки і культури, сприяти інтенсивному облікові і взаємозбагаченню гуманістичними духовними цінностями, виступати за міцний мир, ліквідацію ядерної зброї, співпрацю і солідарність держав у розв'язанні глобальних проблем людства" [43]. Другою особливістю проекту М.Горбачов вважав ґрунтовне розв'язання питання про розмежування повноважень, а третьою — про суб'єкти Союзу, якими визнані поряд із союзними також автономні республіки, хоча треба сказати, такого поділу в самому проекті не було, бо останні називалися "республіками в складі інших республік".

Розглядаючи питання про порядок і терміни перетворення Союзу, М.Горбачов виділив такі підходи: 1) зміцнити незалежність республік відповідно до їх Декларацій про суверенітет, а потім розробляти Союзний договір; 2) укласти міжреспубліканські угоди; 3) паралельно з роботою над конституціями і міжреспубліканськими угодами твердо провадити лінію на підготовку і підписання нового Союзного договору [44].

Аналізуючи проект Союзного договору, Л.Кравчук відзначив неоднозначне ставлення до нього: "Труднощі полягають у тому, що на місцях нині перебільшується національний фактор, а в центрі він недооцінюється" [45]. Розглядаючи дилему "оновлена

федерація чи Союз суверенних держав", Л.Кравчук підтримав другий варіант, але водночас схвалив принцип наступності. Крім цього, ускладнювали ситуацію економічний розвал і зневажливе ставлення до декларацій про суверенітет союзних республік з боку центральних відомств і засобів масової інформації, а також побоювання можливості поступового набуття влади союзними органами. Союз вимагав зміцнення на цілком новій політичній і правовій основі. Корінні інтереси Союзу і республік вимагали поєднання на тій основі, що, по-перше, без Союзу вижити неможливо і, по-друге, що республіки будуть суверенними державами, але для цього треба розширити їхні повноваження. А.Бузгалін зазначив, що з двох можливих основних Союзних договорів — про федерацію з суверенітетом республік і сильними повноваженнями центру і про конфедерацію — доцільно вибрати другий варіант, щоби не відштовхнути від Союзу республік Прибалтики [46].

Пленум ЦК КПРС висловився за юридичне оформлення та затвердження у стислий термін нового державного устрою як Союзу суверенних рівноправних радянських соціалістичних республік [47]. М.Горбачов пов'язував з перебудовою кінець "унітаристського підходу до розвитку багатонаціональної держави" і відкриття шляху до національного відродження всіх народів [48]. Міжнаціональна ворожнеча і сепаратизм у деяких регіонах (Закавказзі, Прибалтиці, Узбекистані, Молдавії) ставили під знак питання саме існування Союзу [49]. С.Гуренко порушив проблему розмежування повноважень між суб'єктами Союзу і перегляду відносин власності. Він вважав, що "справжній центр — це центр, здатний служити інтересам як кожної республіки, так і співдружності в цілому" [50].

З'їзд народних депутатів постановив зберегти Радянську державу — Союз Радянських Соціалістичних Республік як оновлену федерацію рівноправних суверенних республік, в якій повною мірою забезпечуватимуться права і свободи людини будь-якої національності, та водночас провести з цього питання референдум з урахуванням результатів голосування по кожній республіці окремо [51]. За законом про референдум, його рішення "є остаточним, має обов'язкову силу на всій території СРСР і може бути скасоване або змінене тільки шляхом референдуму" [52].

Характеристику нового Союзу дав Р.Нішанов: "Це повинен бути Союз суверенних республік, тобто Союз самостійних дер-

жав, котрі за волею своїх народів вільно управляють своїми справами і встановлюють внутрішні та міжнародні взаємозв'язки. Союз, котрий не тільки не утискає і не обмежує суверенітету республік, а навпаки, його підтримує і гарантує. Союз, в котрому буде забезпечена широка, добровільна й економічно ефективна взаємодія між народами, в котрому кожна людина буде відчувати себе повноправним громадянином Вітчизни" [53]. В основу нового Союзу покладені: 1) рівноправність всіх людей, незалежно від національності та місця проживання; 2) рівноправність усіх народів, незалежно від їх чисельності і рівня розвитку; 3) взаємозалежність між правами та обов'язками народів (етнічних спільнот) і правами та свободами окремої людини. За твердженням Р.Нішанова, Союз треба трактувати не як обмеження і звуження суверенітету республік, а "лише як форму реалізації такого суверенітету" [54]. Водночас новий Союз мав виступати як суверенна федеративна держава, а не якесь аморфне, безлике і безсистемне утворення. Аргументам про те, що два суверенітети несумісні, Р.Нішанов протиставив своє трактування поняття "суверенітет" як відтворення "стану волі народу, що виражається, з одного погляду, в державному суверенітеті — через його державну організацію, а в іншому — в національному суверенітеті — через його етнічну організацію" [55]. Однак цього він не обґрунтував.

Політбюро ЦК КПРС виступило із Заявою "Про антидемократичні акти і порушення прав людини в Литовській РСР", в якій осудило курс Литви на відокремлення від СРСР, тобто здійснення литовським народом права на самовизначення, що означало втручання партійного органу в діяльність парламенту незалежної держави [56]. М.Горбачов вважав, що Союз треба оновити і зберегти, проект Союзного договору був готовий і незабаром мав виноситися на обговорення [57].

Намагаючись зберегти СРСР, М.Горбачов свідомо перебільшив кількість росіян і некорінного населення в союзних республіках. За його словами, в Україні 15 млн росіян, "увесь Донбас — російський, Харків — російський, в Криму 66% росіян", а в Естонії 40% жителів з давніх-давен були слов'янами [58]. Насправді на початок 1987 р. росіяни в Україні становили 21,1 % з 51,2 млн осіб [59]. Водночас він називав "злиття націй" і "злиття мов" профанацією, що принижувала всі народи, а міжнаціональні проблеми недооці-

нювала [60]. М.Горбачов змушений був визнати, що конституційна норма про право виходу союзної республіки з СРСР не передбачала механізму її реалізації [61], бо сталінська модель декларувала федеративність, а нав'язувала унітарність [62].

Союзні органи докладали багато зусиль, щоби зберегти Союз і розв'язати міжнаціональні суперечності силовими методами. Указом Президії Верховної Ради СРСР оголошено надзвичайне становище в Нагірно-Карабаській автономній області й інших районах Вірменії й Азербайджану [63].

Слід наголосити, що КПРС не мала чіткої програми переходу до нової федерації і лише заявляла про те, що зміна радянської федерації має орієнтуватися на гармонізацію міжнаціональних взаємин, встановлення оптимального зв'язку між союзними республіками і Союзом як їх спільним утворенням [64]. У схваленому законі СРСР "Про порядок розв'язання питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР" зазначалося, що вихід із СРСР має прийматися всенародним волевиявленням народів союзної республіки шляхом референдуму (народного голосування). Його призначає Верховна Рада республіки за своєю ініціативою або на вимогу десятої частки громадян СРСР, що живуть на її території й мають право голосу. При цьому автономні республіки, автономні області й автономні округи референдуми проводять окремо, щоби зважити на їхню думку. Для виходу з СРСР треба не менше двох третин голосів. Вирішальне слово залишалося за З'їздом народних депутатів СРСР. Повторний (новий) референдум міг проводитися лише через 10 років. Перехідний період для виходу з СРСР не міг перевищувати 5 років, наприкінці його може бути проведений ще один референдум для підтвердження рішення про вихід союзної республіки за ініціативою найвищого органу державної влади республіки і обов'язково на вимогу десятої частини громадян СРСР, які постійно живуть на її території [65].

Причини серйозної напруги в СРСР зумовлювалися тим, що реалізація принципу суверенітету союзної республіки не була забезпечена правовими гарантіями, з чим пов'язана сваволя союзних відомств, а це призвело до серйозних деформацій в соціально-економічному, а інколи і національно-етнічному розвитку. За переконанням Є.Усенка, суверенітет Союзу — це не сума суверені-

тетів союзних республік, а якісно нове явище, тобто колективний суверенітет [66]. Щоби усунути сталінську спадщину в державному устрою і демонтувати надцентралізм, в СРСР був схвалений пакет законів, до яких належали, зокрема, закон про розмежування повноважень між Союзом і суб'єктами федерації, закон про вільний національний розвиток громадян СРСР, які проживали за межами своїх національно-державних утворень або не мали їх на території країни, а також закон про мови народів СРСР, закон про посилення відповідальності за посягання на національну рівноправність і насильницьке порушення єдності території Союзу РСР, закон про основи економічних відносин Союзу РСР, союзних і автономних республік, закон про загальні засади місцевого самоврядування і місцевого господарства в СРСР і, нарешті, закон про порядок розв'язання питань про вихід союзної республіки з СРСР.

Р.Нішанов визнав потребу оновлення Союзного договору, хоч звернув увагу на низку серйозних проблем, зумовлених тим, що, за його переконанням, діяв договір 1922 р. і ще чимало його положень відображено в конституціях 1924, 1936, 1977 рр., а деякі республіки приєдналися до договору пізніше, хоч таке трактування не відповідало дійсності, адже ці республіки не підписували Союзного договору 1922 р. Однак для цього нового договору треба було підготувати належний ґрунт [67]. Водночас Р.Нішанов зазначав, що схвалений пакет законів "націлений на кардинальні зміни становища в міжнаціональних відносинах" [68]. Водночас, наголошував він, створено Державний комітет з національних питань СРСР, що допомагатиме перспективно розв'язувати різні національні проблеми. Такі заходи означали повернення до ленінських норм і принципів у національній політиці [69]. У російських виданнях заперечувався факт національного гноблення в дореволюційній Росії, а йшлося лише про державне гноблення у XV-XIX ст., що фактично заперечувало ленінську характеристику Росії як "тюрми народів" [70].

У переробленому проекті партійної програмної заяви "До гуманного, демократичного соціалізму" розділ, в якому йшлося про нову федерацію, названий "До оновленого Союзу суверенних республік". Щоби запобігти відцентровим тенденціям у СРСР, партія вважала, що взаємини між народами і національно-державними утвореннями ґрунтуються на демократичних засадах,

визнанні права націй на самовизначення, яке не ототожнюється з правом виходу з СРСР. Для цього партія захищала політику суверенітету республік, передбачаючи для її реалізації політичну й правову багатоваріантність зв'язків між республіками і центром; різноманітність їх господарських взаємин на підставі економічної самостійності підприємств; підвищення конституційного статусу національних автономій, вирівнювання їхніх політичних відносин з автономними республіками; водночас партія виступала за національне відродження, а також пріоритет права людини над правами нації [71]. КПРС пропонувала затвердити право депортованих у минулому народів на історичну батьківщину або традиційні місця проживання, а також право громадян повертатися на історичну батьківщину з-за кордону [72]. На XVIII з'їзді КПРС положення про пріоритет прав людини над правами нації зумовило гостру полеміку, тому було запропоновано таку формулу: визнаючи самоцінність національних форм суспільного життя, захищаючи права націй, на перше місце слід ставити права людини [73]. В остаточному тексті зазначалося, що КПРС виступає "за розширення прав націй при визнанні пріоритету, неухильного і безумовного забезпечення прав кожної людини" [74].

А.Жарников вважав, що в світі заявив про себе "етнічний ренесанс", який охопив усі країни [75]. США відмовилися від попередньої політики в національному питанні, яка зводилася до того, що народи втрачали свої специфічні національні риси в гігантському казані і переходили до "величезної клаптикової ковдри в етнічному плані". З одного боку, люди дістали змогу усвідомити своє етнічне "я", своє національне коріння, підтримати власну мову, звичаї тощо, а з іншого — держава відмовилася від політики адміністрування в сфері національних відносин, підтримуючи тепер національні культури [76]. Як наслідок США відзначаються високим рівнем толерантності у міжнаціональних взаєминах, що досягається за допомогою системи виховання й освіти, засобів масової інформації, духу національної терпимості. Однак США — країна емігрантів, а як федерація вона побудована за територіальним, а не національним принципом, тому немає причин для міжнаціональних конфліктів. Взаємини між федеральним урядом і корінними жителями (індіянами) засновуються на договірній основі [77].

СРСР же будувався на цілковито інших засадах.

2. Новий Союзний договір: історико-політичні та правові протиріччя

Розпочинаючи перебудову, радянське керівництво вважало її внутрішньою справою держави. Однак цей процес не міг обмежитися СРСР. Хронологічно він збігся з фундаментальними зрушеннями у світовій політиці, системі міжнародних відносин [78]. Суспільно-політичні зміни в СРСР вплинули на світову систему соціалізму, а також на ті держави, які ідеологи КПРС називали країнами соціалістичної орієнтації.

Концепція оновлення радянського соціалізму, його очищення від сталінських і неосталінських нашарувань, відновлення "істинних" поглядів К.Маркса і В.Леніна не могли не впливати на теоретичну думку в зарубіжних соціалістичних країнах. Така політика вимагала серйозного перегляду радянської моделі "казарменого соціалізму", а також нового ставлення до гіпотези конвергенції, бо повернення до "справжніх" К.Маркса і В.Леніна не давало відповіді на потреби кінця XX ст. [79].

Розпад світової системи соціалізму став доконаним фактом, а кремлівське керівництво, не знаходячи виходу, й надалі орієнтувалося на силові методи, виходячи з комплексу великодержавності та заяложеного розуміння інтернаціоналізму. У таких умовах народи країн світової соціалістичної співдружності були змушені самостійно шукати вихід зі становища, що склалося. Оскільки модель "казарменого соціалізму" експортувалася з Радянського Союзу, то протести в інших соціалістичних країнах спрямовувалися не лише проти свого партійно-державного керівництва, а й проти СРСР і російського народу зокрема. За словами А.Бовіна, внутрішнє, соціальне визволення, порятунок від тоталітаризму супроводжувалися виходом з-під опіки Москви, припиненням "братерських відносин", відновленням справжньої незалежності.

Таким чином, перебудовні процеси в СРСР й інших соціалістичних країнах виявилися взаємозалежними: вони впливали на зарубіжні держави, а їх внутрішнє становище не могло не відобразитися на перебігові суспільно-політичних подій у СРСР. Демократичні масові рухи в радянських республіках не лише набули антисоціалістичного й антикомуністичного характеру, а й наповнилися антирадянською й антиросійською спрямованістю.

Понад тисячу опитаних народних депутатів СРСР висловили тривогу і стурбованість розвитком СРСР у 1990 р., а водночас передбачали загострення відносин всередині КПРС і послаблення її ролі, розгортання дискусій про новий союзний договір, напруженість між центром і республіками, виникнення нових міжнаціональних конфліктів тощо. Для стабілізації ситуації вони пропонували такі заходи: посилення дисципліни і порядку (70%), забезпечення неухильного виконання схвалених законів (65%), укладення нового Союзного договору (60%) [80].

М.Горбачов також заявляв, що на 1991 р. "припадає розв'язання питання про долю нашої багатонаціональної держави" [81]. Доцільність збереження СРСР він обґрунтовував історичними чинниками: "Народи країни жили разом упродовж століть. Їх об'єднують і цінності, здобуті за радянські роки, зв'язує пам'ять про перемогу в найруйнівнішій війні" [82]. Причин кризи на рубежі 80-90-х років він не торкався, але переконував, що вийти з неї і домогтися оновлення Союзу народи СРСР можуть лише спільними зусиллями.

Як найважливіший фактор нормалізації обстановки в державі та консолідації прогресивних сил суспільства в СРСР почали оцінювати новий Союзний договір. Р.Єнгіберян застерігав від його переоцінки, не погоджуючись з поглядом, що при укладенні нового Союзного договору наприкінці 80-х років, тобто приблизно в 1988-1989 рр., коли влада була набагато сильніша, а сепаратистські тенденції лише почали проявлятися, могло б не бути міжнаціональної напруги, оскільки тоді країна жила за Союзним договором 1922 р. [83].

У постановах "Про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних союзних республік" і "Про загальну концепцію нового Союзного договору і порядок його укладення" IV З'їзд народних депутатів СРСР не дав відповіді на питання про те, яким має бути оновлений Союз. Р.Єнгіберян зазначав: "Істотне розходження радянської політико-правової теорії суверенітету з практикою її застосування пояснювалося наявністю політичної мети, яка об'єднує ці держави, порівняно з якою все інше — юридично-правові відносини, права народів і націй, республік і регіонів, місцевих органів і громадян — мало лише другорядне, похідне значення" [84]. Отож, політична соціальність визначала

правові засади. Суверенітет союзних республік у таких умовах зводився до абстрактного права їх виходу із союзної держави, без визначення його підстав і механізму.

У час перебудови суверенітету почали домагатися не тільки союзні республіки, й автономні утворення, а навіть народи, які не мали державності, регіони, міста, райони, підприємства. Союзні республіки формулювали принаймні три варіанти щодо свого майбутнього: одні — вихід з СРСР; інші — в рамках Союзу; частина висловлювала серйозні застережння щодо свого статусу в СРСР.

Суверенітет Союзу республік залишався б фіктивним доти, доки не було б забезпечене верховенство його законів на всій території СРСР, що ставало дедалі проблемнішим. За Р.Єнгіберяном, верховна влада Союзу мала охоплювати коло повноважень, які передають йому союзні республіки, передусім чергу права і свободи громадян, міжнародні питання, питання оборони і державної безпеки, космонавтики й енергетики, транспорту і зв'язку, фінансів, грошової емісії, основ податкової політики тощо. Інші питання, які не належали Союзові, забезпечувалися суверенітетом республік і верховенством їхніх законів.

Нормалізація міжнаціональних відносин на початку 1991 р. характеризувалася як одна із найголовніших суспільних проблем, бо від неї залежало не лише збереження цілості держави, а й можливість здійснити суспільні реформи. Г.Тункін вважав, що головна причина кризи в міжнаціональних відносинах зумовлена діяльністю відцентрових, антиперебудовних сил. Він навіть переконував, що суверенітет республік може нашкодити правам людини, бо начебто створює передумови для зловживань, тому гарантом прав людини повинен бути Радянський Союз в оновленому стані, його органи, бо для них будуть рівні всі люди, незалежно від національності, віровизнання тощо.

Твердження Г.Тункіна не витримує критики, тому що, по-перше, в центральних органах оновленого Союзу працівники також належали б до певної національності чи віровизнання, тому характеризувати центральні органи як гаранта прав і свобод громадян не було підстав. По-друге, у часи застою в деяких союзних республіках були виявлені злочинні групи, що аж ніяк не підтверджувало висновків Г.Тункіна, адже територія союзної республіки становила частину території Союзу, а, окрім того, компартійни-

ми керівниками цих республік були особи, що належали до найвищого ешелону союзного керівництва. По-третє, злочинна діяльність виявлена і в союзних органах, зокрема й тих, які мали забезпечувати правопорядок у цілій країні. По-четверте, упереджений висновок Г.Тункіна спростовувала практика європейських держав, які не мали над собою вищих органів.

Звісно, суверенітет кожної держави обмежений міжнародним правом, тому абсолютного суверенітету в сучасному світі бути не може, бо, як зазначав Г.Тункін, "кожна держава — член міжнародного співтовариства — має зобов'язання за міжнародним правом, котрі покликана виконувати. Вона не має повної свободи дій, і її суверенітет, таким чином, обмежений, але при цьому вона зберігає основні атрибути суверенітету. Норми міжнародного права створюються шляхом угод між державами. На цій основі міжнародне право йде вперед, виражаючи спільні інтереси держав" [85].

Р.Єнгіберян також ставив принципи демократії і пріоритет прав людини-громадянина понад національні, державні, економічні і політичні фактори, а також говорив про невід'ємне право народів як на самовизначення, так і на міцну співдружність між собою в усіх сферах життя своїх громадян. Союз республік — держав, суб'єктів СРСР, врахування цих факторів не міг розв'язати національних і соціально-політичних проблем держави. Цього можна досягти лише союзом народів і громадян, які разом населяють велику країну [86].

Потребу життєздатної федерації суверенних республік М.Горбачов пов'язував із відстоюванням спільних інтересів. Водночас на особливе місце він ставив Росію, навколо якої об'єдналося різномовне населення Сибіру, Далекого Сходу, Середньої Азії, Кавказу, Паміру, Балтики, Каспію і Чорного моря, сформувавши велику євразійську державу і створивши, за його твердженням, в СРСР "унікальну цивілізацію". Приєднанню багатьох народів до Росії, за твердженням М.Горбачова, "сприяли відкритість російського народу, його готовність співпрацювати на рівних основах з людьми різних національностей, доброзичливо сприймати їх традиції і ділитися своїми" [87]. Сепаратизм загрожував відірвати мільйони людей від "історичної батьківщини", бо майже 75 млн громадян жили на територіях "не своїх" республік, а ще мільйони людей

походили від національно змішаних шлюбів; вже в мирний час з'явилися біженці [88]. В.Болдін переконував, що внаслідок розпаду СРСР з'являться мільйони розділених сімей, бо начебто хтось з подружжя виявиться громадянином іншої держави (приміром, в Україні може проживати сім'я, в якій чоловік — вірменин, а дружина — молдаванка). Далі він писав: "Нині прихильники поекстремістському зрозумілої "національної ідеї" доходять до закликів повернути всіх людей на свою "історичну батьківщину" [89]. Як бачимо, трактування "історичної батьківщини" В.Болдіним протилежне трактуванню М.Горбачова: якщо перший пов'язував її з етнічною територією, то другий — з місцем тривалого проживання чи народження.

Уникнути таких негативних наслідків після розпаду СРСР можна було, беручи за основу "нульовий варіант", при якому всі жителі колишньої союзної республіки стають громадянами нової незалежної держави не лише за етнічним принципом. Крім цього, екстремісти не становили більшості населення, тому загроза від них перебільшена. Так само безпідставним було залякування мільйонів людей діями прихильників чистоти нації. В.Болдін вважав, що "розпад країни — це неминучі територіальні претензії і конфлікти" [90]. Як приклад він наводив те, що половина Литви ще до Другої світової війни була частиною Білорусії, Польщі, Німеччини. Претензії могли ґрунтуватися на історичному праві, до якого В.Болдін ставився негативно. Такі симптоми вже виявилися в Нагірному Карабасі, деяких районах Грузії, Молдавії. Втрати при виході з СРСР пов'язувалися з високоінтегрованим і цілісним організмом, яким була радянська економіка, хоч саме цим зумовлюється її неефективність. При виході з СРСР негайного економічного процвітання колишньої союзної республіки чекати марно.

Протиставлення прав людини і прав нації пронизувало публікації захисників збереження Союзу. Г.Старушенко наголошував, що основу проекту Договору про Союз Суверенних Республік має становити підхід до розв'язання національних і соціальних проблем з позиції пріоритету прав людини, бо "не можна приносити інтереси людини в жертву інтересам нації чи класу, треба докласти максимум зусиль для узгодження, поєднання інтересів, які не збігаються" [91]. Самовизначення народу, за його переко-

нанням, треба скорегувати з необхідністю врахування інтересів людини при визнанні однією з можливих форм реалізації цього права (добровільне об'єднання з іншим народом в унітарній державі, автономія в різних видах, федерація, відокремлення тощо). Треба вибрати насамперед таку політичну форму самовизначення, яка б виходила з інтересів людини, — не лише народу, який самовизначається, а й сусідів.

Загострення міжнаціональних відносин у СРСР, вважав Г.Старушенко, призвело до порушення пріоритету прав людини, бо перебудова в СРСР розпочата не з захисту прав людини, а із захисту прав націй. За його твердженням, захист суверенітету нації не самоціль, а засіб створення оптимальних умов для "реалізації національних й інших людських прав всіма людьми і своєї, і сусідніх націй і народів. Той, хто не зважає на інтереси інших, прирікає на тяжкі випробування і свою націю. Інтереси особи — міра необхідної суверенізації. У тодішніх умовах, на думку вченого, основну увагу наших державних органів треба було спрямувати на захист не стільки суверенітету націй, скільки національних й інших прав особи [92]. Жодна федерація в світі не надавала таких широких прав своїм суб'єктам як СРСР. Насправді такі права були вимушені, адже керівництво РРФСР докладало зусиль для того, щоби відновити імперію в колишніх межах. Слід підкреслити, що права союзних республік, як правило були зведені нанівець у процесі перетворення проголошеної федерації в унітарну державу за сталінським планом "автономізації". Як наслідок, союзні республіки перетворилися в звичайні адміністративно-територіальні провінції. Саме цим зумовлений процес, який назвали "парадом суверенітетів" [93].

Проте, за Г.Старушенком, з гарантіями прав людини в СРСР не все гаразд. Щоби їх захистити при самовизначенні народу, зацікавлені сторони, а в певних випадках і союзні органи мають розробити програму поетапного самовизначення або встановити мораторій на його здійснення, визначивши реальні терміни відновлення процесу самовизначення. У цьому випадку йшлося про захист національних прав тих осіб, які живуть на територіях з етнічно змішаним населенням. Інколи єдиною формою для цього є національно-культурна автономія, тобто надання особам певної національності можливостей розвивати свою культуру, мову, від-

значати свята, дотримуватися традицій, звичаїв, обрядів. У демократичних державах національно-культурна автономія не роз'єднує, а зближує народи, створює широкі можливості для соціально-економічного прогресу населення. Саме такій автономії надають переваги в західних державах, а територіальна автономія частіше ґрунтується не на національній, а на історичній основі. Обов'язком союзного уряду є насамперед "захист безпеки особи, її прав, в тому числі і національних" [94]. Звісно, вчений перебільшував, бо такий "найперший обов'язок" мав не лише союзний уряд, а всі державні органи.

Для розв'язання питання про самовизначення необхідний референдум, бо парламент може виражати волю не всього народу, а панівної нації. Проте референдум 17 березня 1991 р., за переконанням Г.Старушенка, матиме не директивний, а консультативний характер. За його словами, позитивні результати референдуму істотно змінять атмосферу в країні, допоможуть розв'язати і ті проблеми, котрі на національному рівні не підлягають розв'язанню. М.Горбачов дотримувався іншої думки — результати референдуму та укладення Союзного договору покладуть край руйнівним процесам, які відбувалися в суспільстві, рішуче повернуть до відновлення нормальних умов життя і праці [95].

Як вважав А.Жарников, розпад СРСР для більшості його народів був би катастрофою. За його переконанням, крах унітарної форми державності може призвести або до хаосу («розвалу нашої державної єдності"), або до перетворення держави в інший тип — федерацію, а це спричиниться до того, що "багато народів опиняться на грані фізичного виживання". Новий Союз мав бути не унітарною державою, а "демократичною федерацією, союзом суверенних республік" [96].

Однак радянське керівництво орієнтувалося не лише на мирні методи розв'язання міжнаціональних суперечностей. У зверненні до Верховної Ради Литви М.Горбачов зазначав: "До союзних органів влади з республік надходять численні звернення від громадсько-політичних організацій, виробничих колективів, громадян усіх національностей. Люди вимагають відновлення конституційного порядку, надійних гарантій безпеки і нормальних умов життя. Зневірившись у політиці, яку проводить нинішнє керівництво (Литви. — *І.М.*), вони вимагають запровадження президентського

правління" [97]. Звісно, таке правління суперечило Конституції СРСР: його слід розглядати як фундамент підпорядкування законності політичній (революційній, соціалістичній) доцільності. Це послання у республіці розцінили як "тиск на Литву" [98]. Після цього союзне керівництво вдалося до силових методів [99].

Р.Озаліс зазначав, що питання про незалежність Литви неможливо розв'язувати без врахування подій 1939-1940 рр. За його твердженням, всесоюзний Закон про вихід зі складу СРСР не мав сили на території Литви, бо схвалений після республіканської Декларації про відновлення незалежності Литовської держави. На цій підставі Литва відмовлялася від участі в укладенні нового договору, проект якого "виходив з попередніх застійних підходів до осмислення суспільно-політичної ситуації" в країні, але не відмовлялася від "політичної та економічної співпраці з усіма народами СРСР на основі окремих договірних зв'язків" [100].

На виборах до Верховної Ради Грузії 28 жовтня 1990 р. перемогу здобув антикомуністичний опозиційний блок партій "Круглий стіл — Вільна Грузія", який проголосив перехідний період до незалежності [101]. Такі дії не мали прецедентів у тодішньому СРСР, адже Народні фронти прибалтійських республік заявляли про свою підтримку перебудови. На таких позиціях, як відомо, стояв і Народний рух України за перебудову. Т.Недашковська вважала, оскільки Грузія відмовилася підписати новий Союзний договір, то республіка має жити за Союзним договором 1922 р. Насправді проти цього є серйозні аргументи. По-перше, згаданий договір як міжнародно-правовий акт стосувався не Грузії, а штучно створеної Закавказької РФСР. Отже, грузинський народ не міг нести відповідальності за дії нав'язаної йому влади. По-друге, цей акт не набув законної сили, адже він не був ратифікований суб'єктами СРСР (РРФСР, УРСР, БРСР і ЗРФСР). По-третє, грузинський народ не міг бути позбавлений права на самовизначення як міжнародної норми, що визнана цивілізованим світом.

Водночас між Грузією і союзним керівництвом виникли суперечності при призначенні керівників міністерства внутрішніх справ і комітету державної безпеки, а також у зв'язку з дислокацією на її території військ Закавказького військового округу. Компартія Грузії проголосила себе національною партією і заявила, що схвалить Декларацію про незалежність у випадку приходу

до влади. Москва намагалася використати конфлікт між грузинським керівництвом і осетинським населенням після ліквідації Південно-Осетинської автономної області.

У союзних республіках виявилося протистояння між республіканськими й державними органами, які репрезентували центр. У Литві на початку 1991 р. діяло дві республіканські прокуратури, одна з яких підпорядковувалася Верховній Раді Литовської республіки, а інша — Прокуратурі СРСР. Компартія Латвії створила Вселатвійський комітет громадського порятунку, який, грубо ігноруючи Конституцію, заявляв, що претендує на захоплення "всіх функцій управління в республіці" [102].

О.Лацис назвав цей комітет змовницькою групою, яка оголосила себе владою і звернулася за допомогою до військ Вільнюського гарнізону. Водночас він був проти відокремлення Литви від СРСР, бо такий курс міг призвести до національної катастрофи, оскільки за його переконанням, втрати значно переважали здобутки свободи, зокрема в економічній і політичній сферах.

У союзних республіках почали проводити референдуми, на яких мали вирішити питання про їхню долю як суб'єктів СРСР. У Грузії відбувся референдум з питання: "Чи погоджуєтесь ви на відновлення державної незалежності Грузії?". У ньому взяло участь 90,3% громадян з правом голосу, з яких 98,9% підтримали державну незалежність республіки [103].

На думку Б.Єльцина, у розв'язанні політичних і міжнаціональних проблем у республіках Прибалтики виявилися два підходи [104]. Перший підхід передбачав силу, примус, ультиматуми. Його ефективність мізерна. Як засвідчив розвиток політичних подій, у силовій політиці союзного центру слід шукати корені багатьох проблем російськомовного населення в цих республіках. Другий підхід ґрунтувався на взаємному довір'ї, чесному діалозі, чітких взаємних обов'язках. Саме так підходило російське керівництво, заявляв Б.Єльцин, до укладення договорів з прибалтійськими республіками, що відкривало можливость якісно змінити ситуацію. Підкреслюючи доконечність зміцнювати правовий порядок, російський керівник наголосив, що його треба забезпечувати на новій основі, а не попередніми методами, цебто не в рамках командно-адміністративної системи. Однак союзне керівництво

намагалося повернутися до минулого, відмовляючись на практиці від проголошених принципів демократії, гласності та правової держави. Як вважав один з представників литовського уряду, в республіках Прибалтики ситуація була б абсолютно іншою, якби центр забезпечив можливість їхньої економічної самостійності. Протидія цьому спровокувала посилення конфлікту [105].

Щоб виявити ставлення литовського народу до положення майбутньої конституції було поставлене таке питання: "Литовська держава є незалежною, демократичною республікою" [106]. Опитування проводилося тому, що, як стверджував В.Ландсбергіс, для референдуму не було умов, оскільки на території республіки перебувала окупаційна армія, тобто Збройні Сили СРСР.

На противагу законним органам самочинний комітет національного порятунку в Литві "постановив": "Розпустити департамент охорони краю і безпеки Литви, клопотати перед прокуратурою Литовської РСР про порушення кримінальних справ проти керівників цього відомства". ЦК Компартії Литви, який мав підтримку Москви, не виступав проти дій цього антиконституційного формування. Командування Вільнюського гарнізону на його заклик застосувало збройну силу проти мирного литовського населення [107].

В.Ландсбергіс вважав, що балтійське питання стало міжнародною проблемою і для його розв'язання потрібні конкретні дії західних країн [108].

Верховна Рада Білорусії рішуче засудила введення військ на заклик неконституційного органу Литви.

Естонський парламент після серії вибухів у республіках Прибалтики схвалив заяву, в якій зазначав: "Спроба, вдаючись до насильства, розпустити законно обрані державні органи Латвії, Литви, Естонії — перший крок до знищення демократії в Радянському Союзі. Щоби зберегти свою владу, партократія і військово-промисловий комплекс за допомогою провокацій роздмухують суперечність між різними національними групами" [109].

М.Горбачов заявив, що в Литві зібралася "критична маса незадоволення", яка спочатку охоплювала в основному російськомовне і польське населення. Відтак такі настрої розповсюдились і на багатьох литовців. Проте радянський керівник не міг заперечити, що Верховна Рада Литви мала "базу підтримки" [110].

Застосування сили Москвою в Латвії спричинило обурення у світі. Його засудили Франція, Італія, Австрія, Угорщина, Норвегія, Фінляндія [111].

М.С.Горбачов у своїй заяві намагався підмінити причини "жорсткої кризи" в республіках Прибалтики приводами і нехтуванням союзного законодавства й указами Президента СРСР, грубим порушенням громадянських прав, дискримінацією людей іншої національності, безвідповідальним ставленням до радянських військ, військовослужбовців і їхніх сімей [112]. Щоби скористатися конституційним правом республіки вийти з СРСР, треба, за його твердженням, у ній провести референдум. Тут доцільно згадати, що, по-перше, при включенні прибалтійських республік в СРСР і навіть для ліквідації Карело-Фінської РСР, суверенної за Конституцією СРСР держави, такого референдуму не проводили; по-друге, Конституція СРСР не передбачала референдуму для виходу республіки із Союзу.

Як зазначав Ю.Тихомиров, протистояння законності виявилося у таких формах: декларації Росії, України, Білорусії та інших республік проголосили принцип верховенства конституції і законів республік над союзним законодавством; деякі міста Молдавії не визнали республіканських законів про мови, державний прапор тощо і скасували їх на основі місцевих референдумів, що фактично призвело до "вакууму влади" [113]. Причина в тому, що, з одного боку, взаємини СРСР і союзних республік у правовому розумінні не були врегульовані, а з іншого — негативну роль зіграли певні положення Закону СРСР про загальні основи самоврядування. Протистояння між республіканськими і місцевими органами влади не мало правового підґрунтя, а свідчило про загострення міжнаціональних суперечностей, адже проти республіканських законів виступали, як правило, в тих місцях, де мало вплив російськомовне населення, яке побоювалося, що національне відродження титульної нації порушить його привілейоване становище.

Після IV З'їзду народних депутатів і трагічних подій у Прибалтиці на початку 1991 р. багато політиків, учених, публіцистів писали про загрозу в СРСР реакційної диктатури, що означало б ізоляцію країни. За переконанням історика А.Ківи, це призвело б "до повного краху СРСР як великої держави" [114]. Якщо владу

захоплять реакційні сили, то вони не зважатимуть на волю народів до самовизначення. У такому становищі вчений звинувачував командно-адміністративну систему, противників її демонтажу. За переконанням А.Ківи, розмежування в радянському суспільстві визначалося ставленням до двох "грандіозних проблем", "тугих вузлів проблем": "це проблема перетворення імперії в нормальну багатонаціональну державу, з одного боку, і демонтаж командно-адміністративної системи і будівництво на її місці суспільства, яке живе за законами логіки, здорового глузду — з іншого" [115].

Розпад СРСР, за твердженням А.Ківи, міг призвести до катастрофічних наслідків не лише для народів СРСР, а й для цілого світу, бо СРСР — це гарантія стабільного світу та водночас міст між Європою й Азією, тому він повинен існувати як Союз суверенних держав. Але вижити Союзові, продовжував учений, "вдасться лише в разі визнання суверенітету республік, відмови від нищівних для нас витрат на озброєння, скорочення армії, ліквідації громадської політичної надбудови, створення життєздатного господарського механізму" [116]. Люди зневірилися в тому, що в умовах Союзу можна забезпечити достойне життя, адже, приміром, в 1940 р. дохід на душу населення у Фінляндії був нижчий, ніж у Латвії, а тепер він вищий у шість разів. Не слід ігнорувати також інших втрат народів СРСР (демографічних, у сферах культури, екології тощо). Різні політичні сили підтримували державний суверенітет своїх республік, що застерігало центр від спроб тиску на них, а центр нав'язував республікам свій варіант Союзного договору тому, що хотів зберегти колишній панівний клас — бюрократію і разом з ним командно-адміністративну систему [117]. Водночас учений вважав, що після проголошення державного суверенітету Росією серед багатьох народів поліпшилося ставлення до росіян, тепер у своєму жалюгідному становищі вони звинувачують центр, тобто союзне керівництво. Реалізм не можливий без компромісів і пошуку спільного інтересу. А.Ківа зазначав: "Центр врешті-решт мусить усвідомити, що проголошення республіками суверенітету — це не міф, не блеф, а реальність. Так само республіки повинні зрозуміти, що центр — це також реальність" [118].

У Законі СРСР про всенародне голосування, тобто референдум, зазначалося, що до питань, які не передбачено виносити на референдум, віднесені, зокрема, й такі, як кордони СРСР, кордо-

ни республік; зміна статусу і територіальної цілісності республік, автономних областей і автономних округів. Референдум передбачав дотримання засад добровільної участі, добровільного й таємного голосування на основі загального, рівного і прямого виборчого права, безпосередньої участі за місцем проживання, права на один голос, гласності.

Органічно виникало запитання: що означає термін "місце проживання", адже закон не уточнив його постійності чи непостійності? Отож, жителями республік можна вважати й тих росіян, які проходили строкову військову службу, хоча вони можуть і не виражати волі корінного населення республіки. Таку участь військовослужбовців у референдумі передбачає стаття 20 Закону. Звідси — можливість різноманітних зловживань, що, як відомо, мали місце й раніше під час виборів у СРСР.

Водночас, за законом, предметом референдуму може бути схвалення чи зміна якогось закону, що, безумовно, означає можливість підмінити рішення парламенту результатами референдуму. Проте на всесоюзний референдум не можна було виносити такі питання, як кордони СРСР і республік; зміна статусу і територіальної цілісності республік, автономних областей і округів; забезпечення оборони і безпеки держави. Невизначеним залишалося питання про мову референдуму. Стаття 6 Закону стверджувала: "При підготовці та проведенні референдуму СРСР використовується мова республіки, автономної області, автономного округу, мова більшості населення певної місцевості та російська мова — офіційна мова СРСР". Як випливає із формулювання, закон уникав терміна "державна мова": для СРСР він підмінений терміном "офіційна мова", для його складових частин — просто "мова республіки, автономної області, автономного округу". Досить розмите формулювання "мова більшості населення певної місцевості", під цим можна розуміти, як правило, російську мову, водночас слід зазначити, що таке положення могло суперечити республіканському законодавству про державну мову. Щоправда, цей закон передбачав також проведення республіканських і місцевих референдумів [119].

На референдум було запропоноване питання "про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік". У постанові про підготовку референдуму зазначалося,

що органи влади окремих республік роблять спроби блокувати виконання рішення IV З'їзду народних депутатів СРСР: намагаються підмінити формулу референдуму, доповнити її іншими питаннями республіканського і місцевого значення або провести замість всесоюзного референдуму республіканські опитування чи референдуми тощо. Постанова допускала створення поряд з територіальними дільницями й виборчими округами таких же органів у трудових колективах; там могли проголосувати працівники підприємств, установ і організацій, а також члени їхніх сімей, інші громадяни [120].

Таке положення зумовлювалося неоднозначним ставленням до референдуму в союзних республіках. Керівництво семи із 15 союзних республік відмовилося від проведення всесоюзного референдуму на своїх територіях або вирішило не вживати жодних організаційних заходів. Соціолог Л.Арутюнян вважав, що такий референдум міг лише посилити суспільну напругу. Щоби зупинити конфронтацію, він запропонував з'ясувати причини відмови республік від проведення або організації референдуму. Проте гору взяла протилежна пропозиція — "не панькатися із сепаратистами" [121]. Схвалене доповнення до постанови Верховної Ради СРСР про те, що референдум з'ясовував ставлення до міжреспубліканських відносин і не означав втручання у внутрішні справи, суперечило формулюванню про "збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік".

Поєднати збереження з оновленням — це вже логічна суперечність. Проте, за переконанням прихильників референдуму, завдяки такому уточненню вдалося б зупинити "парад референдумів", який прийшов на зміну "парадові суверенітетів". Президія Верховної Ради Литовської Республіки й уряд зазначили, що з 11 березня 1990 р. втрачають чинність правові акти СРСР на території відродженої держави. Це стосувалося також призначеного на 17 березня 1991 р. референдуму [122]. В опитуванні населення, проведеному 3 березня 1991 р. у Латвії, взяло участь 87,62% громадян з правом голосу. За "демократичну, державно незалежну Латвію" проголосувало 64,44% тих, хто мав право голосувати". У сільських районах цей показник піднімався до 90%, в Ризі і деяких містах він був нижчий. Причиною цього було те, що значну частину населення Латвії становили російськомовні громадяни, які жили

у містах [123]. Як і в Латвії, активність російського населення в опитуванні, проведеному в Естонії недостатня, на що вплинули заклики до бойкоту. Проте 82,86% громадян з правом голосу взяли участь в опитуванні, а 77,8% з них проголосувало за відновлення державної незалежності й самостійності Естонії [124]. В.Ландсбергіс зазначив: "Вимоги, щоби балтійські держави організували в себе референдум (всесоюзний. – *І.М.*), політично і юридично необґрунтовані" [125].

Верховна Рада Вірменії ухвалила винести на референдум 21 березня 1991 р. питання: "Чи погоджуєтеся ви з тим, щоби Вірменія була незалежною демократичною державою поза СРСР?" За зміни умов референдум можна провести ще раніше [126].

Український парламент вирішив винести на референдум 17 березня 1991 р. питання про підтримку чи непідтримку перебування України в складі Союзу суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України. Поляризація політичних сил в Україні зумоювалася тим, що ЦК Компартії України виступав за оновлену федерацію, а інші політичні партії й НРУ – за ідею Союзу суверенних держав і проти оновленої федерації [127].

А.Муталібов висловив думку населення Азербайджану про тодішній СРСР так: "Народ розуміє, що Союз не зміг допомогти нам жити в спокою і розв'язувати проблеми, які безпосередньо стосуються суверенітету і цілості республіки". Вихідною засадою він вважав: "Союз для республік, а не республіки для Союзу". Відзначивши динамізм суспільно-політичних настроїв у деяких республіках, А.Муталібов поставив під сумнів саму ідею всесоюзного референдуму [128].

Литовский парламент призначив на 9 лютого 1991 р. республіканський плебісцит і закликав населення підтримати незалежність Литви. Литва, зазначалося у зверненні "До людей Литви", особливо зацікавлена в тому, щоби росіяни взяли участь у референдумі та підтримали прагнення республіки до незалежності. Попри тиск союзного уряду Литва уклала двосторонній договір з Росією [129]. М.Горбачов оголосив "плебісцит про майбутнє Литовської держави" безпідставним з правового боку і таким, що спрямований на підтримку сепаратистських прагнень керівників республіки, а також зобов'язав останніх забезпечити проведення

всесоюзного референдуму про збереження Союзу РСР [130]. У відповідь В.Ландсбергіс заперечив: "Указ Президента СРСР про загальне опитування жителів Литви виражає давню традицію СРСР, за якою право і влада виникають не з волевиявлення народу, а встановлюються шляхом автократії, указів правителів. Литовська республіка створює демократію і дотримується вільного волевиявлення громадян, виборів, плебісцитів та інших форм. Литовська республіка керується своїми законами... Указ Президента СРСР вона оцінює як недопустиме політичне втручання у внутрішні справи суверенної Литовської держави" [131].

Президент Казахстану Н.Назарбаєв вважав, що питання, яке затвердив республіканський парламент, зрозуміліше народові, бо формулювання Верховної Ради "громіздке і багатозначне". Казахський варіант звучав так: "Чи вважаєте ви за необхідне зберегти Союз РСР як Союз рівноправних суверенних держав?" Тут, — продовжував Н.Назарбаєв, — випадає положення "оновлена федерація", а також замість "республік" написано "держав". На думку фахівців, подібний варіант чіткіший і відповідає дійсності, він підтверджує положення конституції Казахської РСР, Декларації, де записано, що "республіка — це суверенна держава" [132].

Більше трьох четвертих усіх жителів Литви висловилися за те, щоб "Литовська держава була незалежною демократичною республікою". У голосуванні взяло участь понад 84% жителів республіки, які мали право голосу, 90,47% висловилися за незалежну і демократичну Литву. У двох районах (Вільнюському і Шальчининкайському), де переважало польськомовне населення, в голосуванні взяло участь відповідно 42,75 та 27,95% осіб, із яких більше половини висловилося за незалежність Литви. На основі результатів опитування республіканський парламент схвалив декларацію "Про рівноправну участь Литовської республіки в світовому співтоваристві держав" [133].

Верховна Рада Латвії ухвалила винести на республіканський плебісцит 3 березня 1991 р. питання: "Ви "за" чи "проти" демократичної державної незалежної Латвії?" [134]. Сили, які протистояли законним парламенту й урядові Латвії, об'єдналися під керівництвом Вселатвійського комітету громадського порятунку. Він наголосив у своїй політичній заяві, що "бере на себе відповідальність за подальшу долю Радянської Латвії, проголошує розпуск Верхов-

ної Ради, уряду" [135]. Комітет очолив перший секретар ЦК Компартії Латвії А.Рубікс, який вважав нечинною Декларацію про незалежність Латвії. Виступаючи проти парламенту Латвії, комітет тим самим ігнорував партійну дисципліну, зокрема, заяву М.Горбачова, в якій той осудив так звані комітети порятунку. Основним предметом розходжень були громадянські права. Щодо них існували різні позиції. "Нульовий" проект передбачав право на громадянство всіх без винятку жителів. Цього вимагали у парламенті представники фракції "Рівноправність". Націонал-радикали виступали за те, що громадянами Латвії можуть стати лише ті, хто проживав у ній до 1940 р., та їхні нащадки. Латвійський уряд вважав, що набуття громадянства мало відповідати таким вимогам: ценз осілості 5 чи 10 років, обов'язкове знання латиської мови і присяга на вірність Латвійській республіці. Фракція "Рівноправність" не зумовлювала права на громадянство знанням латиської мови, тобто державної мови республіки, та вважала, що достатньою умовою мають бути повага до Конституції і законів республіки, а також відсутність судимості за злочини проти миру, військові злочини і злочини проти людства, тобто ті, які передбачені статутом Міжнародного військового трибуналу. Звісно, тут знову виникало питання про співвідношення Конституції СРСР і Конституції республіки.

Титульна нація в Латвії становила 52% населення. Проте провокатори проголосили гасло "Латвія — для латишів!". В.Вижутович виявив відсутність діалектичного взаємозв'язку між правами людини і правами нації, абсолютизуючи перші із них, тобто виступив за "суворе, неухильне дотримання пріоритету особистості перед державою, верховенством прав людини перед правами нації" [136]. Тут знову колізія, адже в поняття "нація" може вкладатися різний зміст: під нею можна розуміти всіх громадян держави, в такому випадку громадянин протиставляється усьому населенню. За даними експрес-опитування жителів Латвії, діяльність республіканського парламенту позитивно оцінювало 83%, уряду — 72%, а Вселатвійського комітету громадського порятунку — лише 11%. Отже, цілком логічно зробити висновок, що найвищі органи державної влади і державного управління користувалися підтримкою не лише латиської людності, а й національних меншин.

Президент СРСР осудив керівництво Литви й Естонії за спробу підмінити референдум опитуванням. М.Горбачов виділив головне в концепції оновлення Союзу: "Це насамперед суверенітет рес-

публік — суб'єктів федерації, який забезпечує право кожного народу на самовизначення і самоврядування. Це — спільна участь республік у реалізації союзних повноважень, тобто всього того, що вони доручають центральним органам влади й управління. Суверенним республікам потрібна життєздатна федерація, котра справді може відстоювати спільні інтереси" [137].

Захищаючи збереження СРСР, М.Горбачов ретроспективно виравдовував загарбницьку політику царської Росії, бо начебто навколо Росії об'єдналося багато великих і нечисельних народів, які розселилися на просторах Сибіру, плоскогір'ях і степах Далекого Сходу, Середньої Азії, в долинах Кавказу і Паміру, на берегах Балтики, Каспію і Чорного моря. За декілька віків сформувалася велика євразійська держава з найбільшою в світі територією і численним різномовним населенням [138]. Президент СРСР, як видно, не засуджував загарбницької політики царизму і замовчував, що навіть В.Ленін характеризував дореволюційну Росію як "тюрму народів". Звісно, посилання на твори засновника більшовизму змусило би відмовитися від концепції "об'єднання". Тут доцільно згадати С.Соловйова, який обґрунтував негативні наслідки безумного розширення "євразійської держави". Як відомо, царська влада змушена була відмовитися від Аляски, продавши її за мізерну ціну США. Попри апологію дореволюційної Росії М.Горбачов змушений був визнати: "Частина територій була набута шляхом завойовницьких походів, як це відбувалося скрізь, на всіх континентах" [139].

У традиційному компартійному дусі М.Горбачов говорив про державне відродження десятків народів у СРСР, хоч фіктивності такої державності вже тоді не ставила під сумнів преса. Як аргументи на користь збереження СРСР він називав національно змішані шлюби, перемішування населення, яке призвело до того, що кожен четвертий житель СРСР (майже 75 млн) живе за межами етнічної території [140]. Висновок М.Горбачова безапеляційний: "Посягати на цей природний результат історичного процесу було би безглуздям" [141]. Виходячи з цього, президент називав домагання народів на реалізацію права на самовизначення сепаратизмом, якому приписував різні негативні наслідки.

Як вважав голова міжрегіональної ради депутатів усіх рівнів Естонії В.Лебедєв, зміна ставлення керівництва Народного фронту республіки до ідеї референдуму зумовлювалася двома причи-

нами: увага до референдуму відвертала від внутрішніх проблем республіки, що підтвердили аналогічні опитування в Литві та Латвії; невизнання всесоюзного референдуму та протиставлення йому (референдуму) республіканського опитування, що випливало з негативного ставлення до утворення Естонської РСР як наслідку радянської окупації 1940 р. Таким чином, естонське питання мало вийти на міжнародну арену, оминувши Конституцію СРСР і чинне союзне законодавство [142].

За незалежну Естонську республіку у вересні 1991 р. проголосувало 64%, проти 36%, тобто небуло кваліфікованої більшості. Звісно, треба зважити, що в перші повоєнні роки приблизно третина естонської людності була вивезена за межі етнічних земель, що, безумовно, вплинуло на національний склад республіки. За статистичними даними, частка естонців у населенні республіки постійно зменшувалася: 1959р. – 74,6%, 1970 р. – 68,2%, 1979 р. – 64,7%; для росіян простежувалась інша тенденція: 1959 р. – 20,1%, 1970 р. – 24,7%, 1979 р. – 27,9% [143]. Отож, незалежність підтримувала естонська людність, а інше населення, в основному російськомовне, виступало проти волі титульного народу. Крім цього, противники незалежної Естонії провели на противагу республіканському референдуму опитування в містах Кохтла-Ярве, Нарві, Сілламяє, тобто там, де переважало російськомовне населення.

Тиск на Естонію з боку противників її незалежності за кордоном проявлявся в двох формах: повернення частини території Псковської і Ленінградської областей, яка відійшла до республіки; відмова суміжників у Росії від своїх зобов'язань з огляду на порушення прав російськомовного населення, тобто з чисто політичних мотивів.

Про некоректність питання, винесеного на Всесоюзний референдум 17 березня 1991 р., відомий радянський соціолог В.Ядов зазначив: "У пресі вже немало написано про хитромудро сформульоване питання, пропоноване на всенародний референдум. Ми знаємо, все-таки, що тлумачити відповідь на нього можна порізному: чи то за єдину, чи то за оновлену, чи то за соціалістичну федеративну державу, чи то за дотримання прав людини незалежно від національності, чи то за все разом" [144]. Питання формулювалося так, щоби свідомо уникнути однозначного тлумачення отриманих результатів і водночас забезпечити перевагу голосів "за". Саме тому з'їзд Радянської соціологічної асоціації висловив здивування таким формулюванням питання референдуму.

Р.Нішанов зазначив, що рішення про проведення референдуму обов'язкове для всіх республік, громадян СРСР, а відмова низки республік від підписання договору порушує конституційні права громадян розв'язувати питання, які стосуються їхніх законних інтересів. Незалежно від проведення чи непроведення референдуму в деяких республіках союзний центр планував будувати з ними відносини на основі суворого дотримання чинної Конституції та законів СРСР [145]. Водночас Р.Нішанов ігнорував дотримання республіканського законодавства, заявляючи, що при відмові республіканських органів від референдуму обласні, районні, міські, районні в містах Ради народних депутатів правомочні самостійно створювати дільниці й округи, затверджувати окружні комісії референдуму СРСР, керуючись при цьому нормами законів СРСР про референдум і про вибори народних депутатів СРСР. Дільниці для голосування могли створювати трудові колективи на підприємствах, в установах і організаціях для участі в референдумі членів, цих колективів, членів їхніх сімей, інших громадян, позбавлених можливості голосувати за місцем мешкання. Він заявляв: "Треба надати людям можливість реалізувати своє конституційне право на участь у рефедендумі; не говорити про плюралізм думок, а на ділі зробити все можливе, щоби свою думку висловили не лише одна сторона... Громадянам СРСР, які вболівають душею за Союз, треба забезпечити умови висловити своє ставлення до питання про збереження Союзу республік, незалежно від того, де вони проживають" [146].

Напередодні референдуму ставлення до нього не було однозначним: одні республіки відмовлялися від участі в ньому, інші — змінювали формулювання питання, а деякі — розглядали можливість застосовування санкції до керівників підприємств, на яких будуть створені комісії для проведення референдуму. Конгрес, в якому взяли участь близько 30 партій і рухів України, Росії, Білорусії і литовський "Саюдіс", схвалив заяву "Про Союзний договір і референдум" із закликом до парламентарів союзних республік "проводити не всесоюзний, а республіканські референдуми". Для таємного голосування пропонувалися такі питання: "Чи вважаєте ви можливим збереження СРСР як єдиної федеративної держави?", "Чи вважаєте ви необхідним перетворення СРСР в співдружність суверенних держав". Водночас Конгрес звернувся до громадян не підтримувати формулювання

всесоюзного референдуму. Намагання змінити ситуацію в СРСР відобразилося в різних пропозиціях, серед яких доцільно виділити такі: 1) вимагати від республік і місцевої влади створити нормальні умови для проведення референдуму; 2) залучити до забезпечення належного рівня референдуму народних депутатів СРСР; 3) відкласти референдум до того часу, коли буде укладений Союзний договір [147].

О.Бовін зазначав: "Перебудова, демократизація, гласність виявили значні недоліки в національній політиці, дозволили нарешті побачити реальну картину міжнаціональних суперечностей, які тривалий час приховувалися за словами про "розквіт і зближення" соціалістичних націй, про "радянський народ" як "нову історичну спільноту". Почав розхитуватися "союз непорушний". Така правда" [148]. Проте свою підтримку збереженню СРСР О.Бовін намагався обґрунтувати не лише економічними, політичними й історичними аргументами, а й психологією. Він писав: "Сам факт проживання в багатонаціональній державі, радіо і телебачення, книги, музика, поїздки, повсякденне спілкування змушують усіх нас з дитинства усотувати елементи багатьох різних культур" [150]. О.Бовін вважав, що за збереження СРСР на референдумі може проголосувати, приміром, населення РРФСР, України та Казахстану, що становитиме більшість. Однак не вони вирішували питання про долю Грузії чи Естонії. Врешті-решт партія завжди підтримувала право націй на самовизначення.

Прагнення до реальної рівноправності, самостійності, суверенності в СРСР перепліталися з антиросійськими настроями. О.Бовін, звісно, захищав росіян у Прибалтиці, які, за його твердженням, змушені консолідуватися, об'єднуватися, шукати методи і форми самозахисту, хоч сили нерівні. Насправді він перебільшував сили "екстремістів", бо на захисті росіян стояв не лише союзний центр, а й республіканські компартійні організації і дислоковані в республіках радянські війська. "Екстремісти" таких можливостей не мали [150].

Всесоюзний референдум проводився в РРФСР, Українській РСР, Білоруській РСР, Узбецькій РСР, Азербайджанській РСР, Киргизькій РСР, Таджицькій РСР, у республіках, які входили до складу РСФСР, Узбецької РСР, Грузинської РСР, а також в округах і на дільницях, створених при радянських установах і у військових частинах за кордоном. Казахська РСР звернулася з проханням

внести результати голосування в республіці до загальних підсумків референдуму СРСР, бо її населення відповідало на таке питання: "Чи вважаєте Ви за необхідне зберегти Союз РСР як Союз рівноправних суверенних держав". Водночас у деяких союзних республіках (Грузинській РСР, Молдавській РСР, Латвійській РСР, Вірменській РСР і Естонській РСР), а також в Аджарській АРСР місцеві Ради народних депутатів, трудові колективи і громадські об'єднання на підприємствах, в установах і організаціях, командування військових частин самостійно створювали округи й дільниці, окружні й дільничні комісії з проведення референдуму.

У референдумі взяло участь 80% населення СРСР, з яких 76,4% проголосували за збереження СРСР, 21,7% — проти, а 1,9% бюлетенів було визнано недійсними [151]. Однак зіставлення результатів голосування з кількістю громадян, які були внесені в списки, дозволяють зробити дещо інші висновки. Якщо зважити, що загальна кількість виборців становила 185,6 млн осіб, а збереження СРСР підтримало 113,5 млн осіб, то виходить, що за збереження Союзу РСР проголосувало дещо більше 61%. Показник вражає, якщо взяти до уваги, що майже всі засоби масової інформації перебували під партійно-державним контролем, а окружні й дільничні комісії формували компартійні й підконтрольні їм організації. Особливо низький цей показник в РРФСР — менше 53%; в Україні — приблизно 58%, хоча треба зважати на те, що тут населення віддало перевагу республіканському опитуванню. Всесоюзний показник голосів "за" значно нижчий, якщо взяти до уваги те, що до нього зачислено майже 1,9 млн голосів з тих республік, в яких не були створені центральні республіканські комісії референдуму; а це, звісно, не могло забезпечити належного контролю за голосуванням і підрахунком голосів. Нарешті, референдум у повному обсязі проводився лише в 9 союзних республіках, а 6 республік відмовилися від його проведення (три республіки Прибалтики, дві закавказькі та Молдавія). Звісно, всесоюзні показники аж ніяк не відтворювали справжнього ставлення до збереження Союзу: тут доконечно зважати на настрої в багатьох республіках, які не взяли участі в голосуванні, а також дуже низький показник голосування за Союз у РРФСР.

Політбюро ЦК КПРС зазначило: "Референдум готувався і проводився в умовах протиборства між прихильниками Союзу і

тими, хто виступає за його зруйнування". Але в тих умовах понад 76% тих, хто взяв участь у референдумі, висловилися за оновлення Союзу, федерацію суверенних республік, за соціалістичний вибір, рівноправність народів, гарантію прав і свобод людини будь-якої національності на цілій території країни. Вони виступили за політичну стабільність, за зміцнення економічних і культурних зв'язків між народами Союзу РСР, за Союз як фактор миру і безпеки". Хоча чимала частина виборців сказала "ні" або не взяла участі в референдумі, керівництво КПРС не зачислило їх усіх до противників Союзу [152]. Підсумки референдуму створили необхідні передумови для завершення роботи над Союзним договором. Про автоматичний вихід із Союзу не могло бути мови. Партія вважала Росію консолідуючою силою Союзу РСР. М.Горбачов вважав, що на референдумі 17 березня 1991 р. населення підтримало проект Союзного договору, опублікованого напередодні голосування. Водночас він посилався на показники Молдавії, Литви, Латвії, Естонії, хоч говорити про референдум у цих республіках можна дуже умовно, адже в голосуванні взяла участь лише незначна частина населення. За його переконанням, Союзний договір можна було підписати вже в квітні-травні 1991 р. [153]. Однак М.Горбачов висловився проти того, щоби спочатку домовлятися про економічний союз, бо референдум начебто підкреслював прагнення населення до політичного й економічного союзу. На його думку, опозиція не могла конкурувати з компартійним керівництвом.

3. Союз суверенних республік — спроба вдосконалення федерації

Ще 24 грудня 1990 р. З'їзд народних депутатів СРСР постановив: "Вважати необхідним збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, в якій будуть повною мірою забезпечені права і свободи людини будь-якої національності" [154]. IV З'їзд народних депутатів СРСР оцінив Союзний договір як найважливіший фактор нормалізації обстановки в державі, фактор консолідації прогресивних сил суспільства. Водночас існували деякі особливості, яких не слід ігнорувати. Насамперед окремі республіки заявили про своє небажання підписувати

договір, що вже становило небезпеку на шляху до нього. Тому що договір, як зазначав Ю.Калмиков, "набуває універсально-релятивного значення лише тоді, коли його підпишуть всі суб'єкти федерації", "при іншому підході нічого не зміниться", адже існуватимуть й надалі причини для напруги і тривоги. Отже, якщо б Союзний договір підписали не всі республіки, то довелося б шукати іншого варіанту для розв'язання проблеми. Сам проект договору — це збір окремих декларацій, які залишали чимало запитань. Крім цього, в проекті не були чітко розмежовані повноваження між Союзом і республіками. Ю.Калмиков пропонував відмовитися від категорії "автономна республіка", бо за тодішнім новим законодавством, республіки визнавалися суверенними державами. За його твердженням, суверенітет мали і республіки і Союз, як держави, адже суверенітет не може бути абсолютним. Якщо до Союзного договору справа не дійшла б, то він пропонував інший шлях — схвалити на референдумі нову Конституцію СРСР, цебто протилежний шлях "згори" на противагу договірному "знизу" [155]. Ставлення до Союзного договору союзних республік було неоднозначне. Литва, Латвія й Естонія не прислали на переговори своїх делегацій, Грузію представляв спостерігач, не визначила свого ставлення Молдавія, затримувалася делегація України [156].

Проект Союзного договору, опублікований за тиждень до референдуму, містив низку суперечностей, які зумовлювали їх загострення в майбутньому. Так, у назві проекту йшлося про Союз суверенних республік, а в тексті вживалася назва Союз РСР. Преамбула констатувала, що учасниками договору є суверенні держави, а в статті 1 зазначалося: "Республіки — учасники договору входять у Союз безпосередньо або в складі інших республік, що не ущемлює їхні права і не звільняє від обов'язків за договором". Далі наголошувалося на рівності прав та обов'язків усіх учасників договору. За такою логікою автономні республіки урівноправнювалися із союзними республіками, тобто створювалися передумови для міжнаціональних конфліктів у межах союзної республіки. Таке членство не розв'язувало питання про реалізацію права націй і народів на самовизначення, адже стаття 1 проекту визначала, що "республіки — учасники договору мають право вільного виходу із Союзу в порядку, який встановлений учасниками договору". Проект гарантував представництво всіх національно-територіаль-

них утворень у Верховній Раді СРСР, що аж ніяк не забезпечувало представництва всіх народів і націй СРСР, бо йшлося про представництво від територіальних утворень. Проект не з'ясовував питання про суверенітет, виходячи з аналогічного твердження про суверенність держав як учасників договору і водночас про Союз ССР як суверенну федеративну демократичну державу, хоча суверенітет, тобто верховна влада, означає незалежність держави у зовнішніх і верховенство у внутрішніх справах. До того ж повноваження Союзу були настільки широкі, що про суверенітет республік можна говорити досить умовно. Суперечність у проекті стосувалася питання про права й обов'язки учасників договору: в статті 1 йшлося про їхню рівність, а стаття 6 зводила її нанівець, бо згідно з нею, одні республіки могли передавати свої права Союзові РСР, а інші – користуватися додатковими правами. Нерівноправність республік виявлялася в створенні передумов для домінування в оновленій федерації російської нації й РРФСР, бо російська мова трактувалася як офіційна мова СРСР, а столицею вважалася Москва. Нарешті, ускладнена процедура виходу республіки із СРСР суперечила її суверенітетові [157].

Звісно, порівняно з тим реальним становищем союзних і автономних республік у період сталінських і постсталінських деформацій усупереч договорові 1922 р. про утворення СРСР цей законопроект слід оцінити як крок уперед. Проте прагнення зберегти сильний центр створювало передумови для поступового повернення союзних республік до попереднього стану попри правову декларативність.

Г.Нікеров вважав, що після проголошення суверенітету автономними республіками новий Союз може налічувати 53 суб'єкти з урахуванням також автономних областей і округів. Але могли з'явитися і нові автономії. Він зазначав, що ідея представництва в Раді Національностей усіх народів, які проживали у СРСР, утопічна й небезпечна. У такому випадку можливі два варіанти представництва: 1) "балканізація", тобто виділення для кожного народу окремої (чи окремих) територій; 2) "ліванізація", тобто національна паспортизація всього населення, що протиставляла б одні народи іншим. За його твердженням, представництво має бути від певних територій, а не від народів. Г.Нікеров виступав за загальні вибори президента, а не обрання його республіками [158].

При підписанні проекту Союзного договору представники Азербайджану "були близькі до підписання". А три прибалтійські республіки не брали участі в цій роботі. Республіки – прихильники Союзу становили 97,7% його території, понад 91% населення, на них припадало 91-92% усіх видів продукції СРСР [159]. До найскладніших питань належала назва країни і Союзного договору. Г.Ревенко вважав, що СРСР можна було назвати Федеративною державою суверенних республік. Гострі дискусії точилися навколо автономних республік, адже при їх урівноправненні з союзними республіками Росія мала б велику перевагу над іншими суб'єктами Союзу, в яких не було автономій.

Проект Договору про Союз суверенних держав 9 березня 1991 р. підписали представники восьми союзних республік (РРФСР, Української РСР, Білоруської РСР, Узбецької РСР, Казахської РСР, Республіки Киргизстан, Таджицької РСР, Турменської РСР) і 17 автономних республік (Абхазької РСР, Башкирської РСР, Бурятської РСР, Дагестанської АРСР, Кабардино-Балкарської РСР, Калмицької РСР, Карельської АРСР, Комі РСР, Марійської РСР, Мордовської РСР, Північно-Осетинської РСР, Татарської РСР, Тувинської АРСР, Удмурдської Республіки, Чечено-Інгуської Республіки, Чуваської РСР, Якутської-Саха РСР). Від Української РСР договір підписали голова постійного комітету Верховної Ради Української РСР з питань державного суверенітету, міжреспубліканських і міжнаціональних відносин М.Шульга і перший заступник Голови Ради Міністрів республіки А.Статинов. Абхазьку РСР, тобто складову частину Грузинської РСР, яка не підписала договору, представляв завідувач кафедри Абхазького державного університету В.Кецба. Водночас, як виявляється, стосовно проекту висловлювалися особливі думки різних республік, які начебто містилися в опублікованому тексті як альтернативні. Однак у пресі був уміщений альтернативний варіант лише до частини статті 10 [160].

Р.Нішанов зазначив, що "в основу нового Союзного договору покладений державний суверенітет республік, і тепер федерація відтворюється як Союз суверенних держав, який своєю чергою є носієм державного суверенітету" [161]. Отже, йшлося про збереження цілісності території та її населення в кордонах, що склалися впродовж тисячоліть(!), і про забезпечення історичної спадковості

в розвитку СРСР. У проекті договору сформульовані такі принципи: рівноправність усіх людей незалежно від національності та місця проживання; рівноправність всіх народів незалежно від чисельності та рівня розвитку; взаємозалежність між правами й свободами народів та етнічних спільнот і правами й свободами окремої особи. Було знайдено досить гнучку та змістовну форму розподілу повноважень між Союзом і республіками, врахувався попередній досвід, при якому федеративні засади були підмінені особливим централізмом. У проекті Союзного договору значна увага приділялася демократичному формуванню органів Союзу і втіленню у ньому принципів правової державності. Проект передбачав назву "Союз Радянських Суверенних Республік (СРСР)". Отже, назва не мала визначення "соціалістичний", яке відсутнє в назвах багатьох республік. Однак це не означало відмови від соціалізму. Навколо проекту Союзного договору зіткнулися протилежні, інколи непримиренні погляди: одні вважали, що підписаний Договір може означати розвал і кінець Союзу, торжество сепаратизму, націоналізму й анархії; інші — дотримувалися погляду, що після договору нічого не зміниться, бо збережеться диктат центру, пригнічення республік, безправність народів тощо. Обидва погляди, вважав Р.Нішанов, вели у глухий кут і збігалися в нігілізмі [162].

Г.Нікеров схвалював те, що автори проекту нового Союзного договору "відмовилися від утопічної й небезпечної ідеї представництва у Верховній Раді Союзу всіх народів країни" і перейменували Раду Національностей у Раду Республік [163]. Учений не погоджувався з надмірно заполітизованою назвою "Союз Радянських Соціалістичних Республік", тому пропонував за прикладом нейтральних назв — Сполучені Штати Америки, Федеративна Республіка Німеччини, Австралійський Союз — назвати оновлену федерацію Євразійським Союзом, бо така назва задовольняла б як захисників федерації, так і прихильників конфедерації. За його переконанням, повноваження Союзу РСР у проекті засвідчували, що йшлося не про федерацію, а про унітарну державу, а створений у СРСР термін "спільні повноваження" завуальовував позбавлення республіки її невід'ємних прав. Викликало заперечення питання про суб'єкти Союзу. Автор вважав нісенітницею положення проекту, за яким суверенна республіка (автономія) може

бути в складі іншої суверенної республіки (союзної). Він писав: "Зробити учасниками Союзу наші автономії — це значить започаткувати розвал союзних республік" [164]. Такий підхід не сприятиме розв'язанню національного питання, оскільки "більшість наших автономій — утворення штучні" і "не були за своєю суттю національними", бо корінне населення не становило при самому їх творенні більшості населення. Г.Нікеров підкреслював, що формуючи СРСР, його організатори спиралися на ідеологізований варіант самовизначення націй, тобто найневдаліший. Суверенізація автономій, за його переконанням вигідна націоналістам і частині партійно-державної бюрократії, тобто місцевим політиканам [165]. Якщо за проектом договору, національно-територіальне розмежування — це виняткове право республік, то урівноправнення з ними автономій (конструкція "республіка в складі іншої республіки") створювало ситуацію "глухого кута", не даючи змоги розмежувати компетенцію республік і автономій.

Як зазначав голова Комісії з національної політики і міжнаціональних відносин Ради Національностей СРСР Г.Таразевич, проект Союзного договору розроблений на основі пропозицій республік, громадських організацій, наукових колективів, депутатських груп, консультацій на засіданнях Ради Федерації. У розробці проекту договору не брали участі республіки Прибалтики, з'ясовували своє ставлення до нього республіки Закавказзя і Молдавія. Якщо б республіка не погоджувалася укласти Союзний договір, то вона могла підписати угоду з окремих його позицій за умови, що з цим погодилися б інші учасники договору. Інакше кажучи, набувала сили процедура виходу із Союзу за чинним союзним законодавством. У такому випадку довелося б розв'язувати питання переміщення осіб з однієї території на іншу. Договірний процес вимагав узгодження інтересів не лише республік, й політичних сил у суспільстві, насамперед КПРС [166].

І.Карімов виступав проти того, щоб Союзний договір нав'язувався згори. Гальмування на цьому шляху зумовлювалося невизначеністю взаємовідносин центру і республік, адже Верховна Рада СРСР не висловила свого ставлення до декларацій про державний суверенітет республік, республіканських парламентів, республіканського законодавства, хоча постійно роздмухувалися пристрасті навколо проблеми "війни законів". Президент Узбекистану наго-

лошував, що певні сили намагаються зберегти функції центру й унітарну державу, тобто протистоять проектові Союзу суверенних, рівноправних держав. Повноваження союзних структур мали визначати самі республіки: лише сильні республіки допоможуть створити сильний центр, вони відчують переваги федерації, як "добровільного співтовариства, де буде і поділ праці і кооперація, і, при потребі, об'єднання зусиль і потенціалів для розв'язання важливіших спільних завдань". Водночас І.Карімов переконаний, що керівництво шести республік, відмовляючись від підписання Союзного договору, не врахувало втрат, насамперед економічних, після виходу з СРСР. За його переконанням, такі переваги змусять у майбутньому повернутися до Союзу [167].

Опублікований проект Союзного договору в Російській Федерації не викликав схвалення. Право автономних республік підписувати цей договір самостійно оцінювалося як таке, що було спрямоване на розвал Росії. С. Шахрай запропонував, щоби суб'єкти РРФСР підписували Союзний договір у складі єдиної делегації федеративної республіки [168].

М.Горбачов вважав, що після референдуму вдасться вже у квітні "формування союзного договору в основному завершити, а на травень вийти на підписання" [169].

Л.Кравчук зазначав, що змішуються поняття "Союз" і "договір" [170].За договір населення України не голосувало 17 березня 1991 р. Водночас 26 млн громадян республіки висловилися за Союз суверенних держав, а договір повинен відповідати такій формулі Союзу. При обговоренні концепції Союзу суверенних держав парламент зробив висновок, що проект договору не відповідає такій формулі. Водночас Союзний договір не міг порушувати Декларацію про державний суверенітет України, а між проектом і Декларацією були суперечності. Відтак Л.Кравчук засудив спроби розчленувати Україну на схід і захід, бо начебто на заході більшість — це українці, а на сході — росіяни. Однак в Україні наголошував він, становище росіян не таке, як у республіках Прибалтики. Жодної дискримінації росіян в Україні нема, бо російське населення тут — провідне за рівнем освіти, участю в керівних органах, за рівнем загальної культури. Тому, зазначав далі Л.Кравчук, не треба розігрувати російської карти... Україна не відмовляється від загальнодоговірного процесу, але виступає за

його послідовність і відповідність договору конкретним інтересам населення республіки [171].

В.Ануфрієв підкреслював, що навіть після опублікування проекту Союзного договору, в якому сформульована концепція Союзу суверенних держав, партійні органи декларують підтримку Союзу суверенних республік [172].

М.Бурокявічюс заявив: "Національний сепаратизм — дуже небезпечне явище. Він нічого спільного немає з державним суверенітетом союзної республіки. Про це свідчать антинаціональні, антирадянські дії керівництва Литви, яке вважає "Литву поза межами СРСР" [173]. Г.Харченко, другий секретар ЦК Компартії України, звинувачував ЦК КПРС, бо "просто незрозумілі дії центру значною мірою підживлюють сепаратистські настрої на Україні". Особливу небезпеку в таких умовах мали настрої націонал-сепаратизму і так званого "суверен-комунізму". На його думку, збереження СРСР неможливе без зміцнення КПРС [174].

У постанові Верховної Ради СРСР передбачалося, що СРСР виступатиме як суб'єкт договору і від його імені договір підписували повноважна делегація, яка разом з повноважними представниками республік узгодить остаточний текст Союзного договору [175]. М.Горбачов вважав, що Союз — одна із найфундаментальніших цінностей радянської багатонаціональної держави. За його переконанням, СРСР переходив від унітарної держави до оновленої федерації — Союзу суверенних держав з чітким розподілом повноважень між центром і республіками, а проект договору як демократичний документ слугуватиме "інтересам народів, націй, інтересам окремої людини і всіх громадян". У найближчий час, зазначав М.Горбачов, прихильні до Союзного договору республіки, підпишуть його. Спроби розділити СРСР він називав безглуздям і заявляв: "Держава формувалась як єдина упродовж тисячоліття. В її рамках проходило чимало національних процесів. Відбувалися глибокий розподіл праці, кооперація зусиль, демографічні зміни. Люди розселялися по всій державі, не зважаючи на те, яка територія кому первісно належала. Понад 70 млн людей живуть зараз за межами своїх республік. Існує 30 млн змішаних шлюбів. Тільки 30% кордонів встановлено державними актами. Решта встановилися стихійно" [176]. Висновок М.Горбачова однозначний: народи СРСР не можуть розділитися, бо це просто неможливо.

Президент СРСР переконаний, що на користь існування СРСР — економічні інтереси, які переважать політичні. Він підкреслював, що спочатку Союзний договір підпишуть Російська Федерація, Казахстан і Узбекистан, потім — інші республіки. За цей час Верховна Рада України завершить розгляд проекту, у Вірменії відбудеться референдум. Схвалить рішення про свою належність до Союзного договору Молдавія. Зможуть визначити ставлення до договору Грузія, Латвія, Литва, Естонія. Розпочнеться вирішальний етап перетворення багатонаціональної держави в демократичну федерацію рівноправних суверенних держав на основі спадковості, що відповідає волі народу, висловленій на референдумі 17 березня 1991 р. [177].

Н.Федоров вважав, що "Союз став континентальним євроазійським конгломератом", а "Росія не пожинала плодів експлуатації національних околиць, вона сама платила данину спільному гнобителю — інтернаціональному режимові тоталітаризму" [178].

Суверенізація, за його твердженням, характеризується сімома стадіями:

1) заява про наміри, тобто "проголошення самостійності і незалежності республік як мети започаткованого руху";

2) всегромадянська, тобто загальнонаціональна, легітимація і на цій основі конституційна легалізація курсу на досягнення державного суверенітету;

3) переговірний процес;

4) угода;

5) точне взаємне, демократично контрольоване спостереження за угодою;

6) міжнародно-правове визнання певної республіки як суверенної держави (спочатку в рамках федерації або федерації з елементами конфедерації — відтак в європейській, азійській, світовій сферах стосунків суверенних держав);

7) нова інтеграція як умова виживання.

Отже, "лише при взаємовигідній, гармонійній інтеграції буде реалізований повно й оптимально національний, народний, державний суверенітет, забезпечені політичні, соціальні, культурні й особисті права людини та громадянина" [179].

Таким чином, процес досягнення і реалізації державного суверенітету охоплював як право на відокремлення, так і право на інтеграцію. Йшлося про союз однієї республіки з іншою чи

іншими або про союз із так званим центром, бо "СРСР з 1922 р. був федерацією і юридично мав федеральний центр". Далі Н.Федоров визнавав, що реально відбулося подвоєння цього центру. За його конституційним федеральним державно-правовим фасадом приховувався "фактичний центр влади — унітарний, суперцентралізований, антиконституційний, партократичний, мілітаристсько-поліційний і експлуататорський, по-іншому кажучи, імерський". Саме цих рис центр не міг і не хотів позбуватися. "Щоправда, — писав Н.Федоров, — реальних функцій він позбавлений не добровільно, а лише в міру їх відторгнення від нього конституційними державними органами, але й надалі він затверджує союзних міністрів, воєноначальників, послів і навіть кандидатів для космічного польоту" [180]. Учений заперечував право центру бути стороною при укладанні союзного договору, в кращому випадку він міг стати депозитарієм договору, якщо з цим погодилися б суб'єкти нового Союзу. Н.Федоров звертав увагу на те, що проект Договору не передбачав захисту прав суб'єктів у Конституційному Суді СРСР, але передбачав для них можливість додатково делегувати центрові нові повноваження. Н.Федоров допускав існування повноважного центру для того, щоби координувати політику (яку? — *І.М.*) суб'єктів Союзу, а також "для авторитетного представництва спільних його інтересів у міжнародному співтоваристві" [181]. Характеризуючи проект федеративного договору РРФСР, він зазначав, що попри окремі юридичні недоладності — це перший такий акт в історії Росії. Поряд зі спільними для всіх суб'єктів повноваженнями в ньому особливо застережені права національно-державних суб'єктів [182].

На Верховній Раді СРСР виникло питання про суб'єкти Союзного договору. Депутат від України С.Рябченко зазначив, що СРСР — не самостійна субстанція, а колективне утворення республік для забезпечення їхніх колективних інтересів, тому самі республіки мають вирішувати питання про майбутній Союз. Водночас існувала й інша позиція: СРСР — всесоюзна республіка поряд із союзними й автономними республіками; звідси його абсолютне право підписувати Союзний договір разом з іншими республіками. Як член ООН Союз РСР — рівноправне утворення, тому має право затверджувати текст Союзного договору самостійно, бо йдеться про реальність, суверенну державу, якої в 1922 р. не існувало

[183]. Звісно, така позиція логічно змушувала замислитися над питанням про суверенітет, вона суперечила Конституції СРСР і проектові Союзного договору, в яких йшлося про похідність компетенції Союзу РСР від волі союзних республік.

Як вважав Ю.Калмиков, партійно-державне керівництво постійно запізнювалося із розв'язанням тих питань, які виникали в сфері міжнаціональних відносин. Він зазначав: "Серйозним фактором, що впливає на правову ситуацію в країні, стало національне питання. Зростання національної самосвідомості людей, нові підходи до розв'язання проблем державного устрою, до оцінки ролі республік і автономій створили зовсім іншу ситуацію, поставили на порядок дня питання про оновлення федерації, творення союзу суверенних держав. Процес цей (а він повинен завершитися підписанням Союзного договору) виявився затяжним. Проголошення деякими республіками державної незалежності супроводжувалося зіткненням різних сил і етнічних груп, жертвами серед населення. Загострилися територіальні суперечки. Щодня збільшується кількість біженців" [184]. Отже, ситуація в міжнаціональній сфері спричинена насамперед затягуванням розв'язання назрілих питань самим керівництвом СРСР.

Депутатська група "Союз", яка проголосила себе Всесоюзним об'єднанням народних депутатів і виборців, виступила проти нового Союзного договору та національного суверенітету республік [185].

На думку А.Ківи, феномен "Союзу" – це хвороблива реакція на розпад імперського Союзу РСР, намагання врятувати імперію, антинародну суспільну систему. Соціальну основу "Союзу", за його переконанням, становлять імперсько-монополістичні кола, пов'язані з військово-промисловим комплексом, консервативна частина партапарату, російські націонал-патріоти, а також потерпілі від перебудови в різних республіках. Очевидно, А.Ківа до останніх відносив насамперед нав'язаних центром керівників у різних сферах суспільного життя, офіцерів і російське населення в республіках («жертву дискримінації за національною ознакою") і тощо. Вони об'єдналися під гаслом "Держава понад усе", хоч і тлумачать його неоднаково. Позиції "Союзу" властивий необільшовизм. Один з лідерів цієї депутатської групи В.Алксніс вимагав від З'їзду народних депутатів встановити диктаторський режим у формі комітету

громадського порятунку, щоби перекреслити всі здобутки перебудови, врятувати СРСР як наддержаву. А.Ківа зазначав, що центри сильної влади перенесені в республіки, хоча не пояснював причин. Звісно, йшлося про неспроможність всесоюзного центру діяти старими методами, а також про прорахунки керівництва вже в період перебудови [186].

В.Алксніс вважав, що підписання Союзного договору трансформує протистояння між центром і республіками в чотириполюсний конфлікт: центр — республіки, які підписали договір — республіки, які його не підписали — автономії. Після союзного референдуму 17 березня 1991 р. Союзний договір означатиме практично конфедеративні, а не федеративні взаємини між республіками [187].

Аргументи російських противників центру відомі: "Центр злочинно спустошує Росію, позбавляє самостійності, принижує гідність. Потворний надцентралізм, властивий СРСР в умовах блискавичного поширення інформації, нових засобів комунікації, не надає місцевій владі певної самостійності, як у давніх імперіях (Перській, Римській чи Китайській). Потрібна децентралізація, яка передбачає широке місцеве самоврядування" [188].

Центр як сукупність союзних органів здебільшого складався з росіян, хоча були в ньому і представники інших народів. До того ж союзна столиця — це водночас і столиця Росії. Отож, російські антицентристи потрапляли у суперечність, протиставляючи росіян у союзних країнах іншим росіянам. Г.Шахназаров пояснював: "Центр — це високий рівень абстракції, що втілює нашу союзну державність. А позаяк у ній чільне місце посідає Росія, то це насамперед Росія і є" [189]. Така, наголошував учений, об'єктивна реальність, бо "Росія становить хребет союзної держави", адже без неї не було би Союзу. Протиставлення Росії союзному центрові він вважав вигаданим, хоча між їхніми владними органами могла виникати незгода. За суперництвом Росії й центру приховувалося роздвоєння російської національної свідомості. Противники центру вважали його баластом, який розбазарює російське національне багатство (матеріальні ресурси і генетичний фонд), а без нього начебто росіяни за короткий час досягнуть світових стандартів, стануть передовою європейською нацією. За переконанням російських "ізоляціоністів", розпад Союзу

неминучий, тому росіяни зобов'язані піклуватися про себе. Між незалежними державами, продовжували противники "настирливого" центру, залишиться зона економічного тяжіння, що сприятиме створенню об'єднання на кшталт Європейської Співдружності з перевагами інтеграції і збереженням суверенітету. Так буде втілена "форма міждержавної співпраці".

Г.Шахназаров не погоджувався з тим, що республіки не зможуть вижити без Союзу: світова практика спростовувала таке твердження. Водночас самовизначення націй у СРСР він називав "безглуздою жертвою", бо в найближчі 10-15 років СРСР, на його переконання, стане на шлях всеєвропейської і навіть світової інтеграції. Вчений писав, що "вже розпочалося формування нового світового порядку, який ґрунтується на спільному й узгодженому регулюванні всіма націями світового розвитку" [190]. Однак, тут він замовчував, що такий світовий порядок не заперечував існування суверенних національних держав, про що, до речі, говорили і російські "ізоляціоністи". Один з його аргументів на користь збереження СРСР не оригінальний: кожен четвертий житель Союзу живе за межами своєї національної території, а це може спричинитися до збройних конфліктів на міжнаціональному ґрунті.

Як заявлявав Г.Шахназаров, противники центру все-таки плекають надію, що Союз вдасться відновити після певного часу, хоча про це не говорять відверто. Розпад Союзу стане неминучим тоді, коли Росія, російський народ відмовиться від нього. Збереження Союзу, за переконанням Г. Шахназарова, — справа світова за своїм значенням і наслідками [191].

М.Горбачов застерігав противників збереження СРСР: "Розділ викличе таку ескалацію протистояння, котра призведе до серйозних зіткнень. Тому треба йти шляхом розподілу повноважень, забезпечення реального суверенітету в рамках оновленого Союзу" [192].

Іншої думки дотримувався історик А.Ківа. Він наголошував, що найголовніше зберегти Союз, у той час коли ортодоксальні апологети минулого ревно відстоювали колишню назву держави, що підштовхувало союзні республіки до виходу з неї. За його твердженням, "радикалізація поглиблюється як на лівому, так і на правому фланзі політичного спектру", а "каталізатором сус-

пільної напруги став правий екстремізм, який паразитує на незадоволенні російськомовного населення в прибалтійських республіках" [193].

Паралельно з підготовкою Союзного договору радянське керівництво посилено формувало союзні структури, які, як наголошував С.Сартаєв, мононаціональні. Інакше кажучи, вони складалися здебільшого з росіян. Посилання в проекті Союзного договору на договір 1922 р. некоректне, вважав С.Сартаєв, бо окремі республіки не входили тоді в СРСР або входили у складі інших союзних республік, тому в такому випадку мав вступати в дію закон про вихід з СРСР [194].

Багатонаціональна країна вже в першій половині 1991 р. опинилася на грані суспільних потрясінь. Проте М.Горбачов переконував, що суспільство "ввімкнуло глибинні механізми самозбереження себе, сім'ї, землі, країни, держави", і в цьому він вбачав вихід з кризової ситуації; більшість населення, за його переконанням, розуміла наслідки подальшої конфронтації, якої начебто можна уникнути лише спільними зусиллями. На думку М.Горбачова, унітарному СРСР не слід протиставляти аморфне, нежиттєздатне утворення: отож, реальна федерація, а не якесь співтовариство, не якась асоціація, якась конфедерація. "Потрібна, — продовжував він, — нова союзна держава, здатна відстоювати, захищати, реалізувати спільні інтереси всіх республік, всіх народів, громадян усіх національностей, незалежно від місця їх проживання" [195]. Лідер КПРС був проти того, щоби "розходитися по національних квартирах, сперечатися і битися за міжнаціональні межі", бо нікому не потрібне перекроювання кордонів, масове переселення людей і народів, розпад держави.

Є.Усенко вважав термін "центр" сурогатом терміна "Союз" [196]. Така підміна перекручувала саму суть федерації, що "Союз, який заснований на суверенності національних республік, не може мати ні центру, ні периферії", тому формула "сильні республіки — сильний центр" невдала, бо лише сильні республіки спроможні створити сильний Союз. Термін "центр" набув конфронтаційного змісту, бо під ним розумівся насамперед командно-бюрократичний апарат, на ліквідацію якого спрямована перебудова. Нарешті, наголошував учений, центр не має території, а Союз охоплює території всіх суверенних республік [197].

З формули "9+1" логічно постала нова проблема "шістнадцятої республіки", тобто союзної держави СРСР. Адже йшлося не про реорганізацію чи вдосконалення тодішньої федерації з її хибними передумовами (абсолютизація інтересів центру, відверте зневажання прав суб'єктів федерації, нехтування їхніми життєвими потребами, заперечення суверенної волі республік тощо), а про створення нової держави, яка будується на принципово інших засадах. Звідси — потреба змінити роль окремих ланок конституційної структури в розв'язанні назрілих проблем. В.Даниленко зазначав: "Удосконалювати, поліпшувати попередні державно-правові інститути міг би центр з участю союзних республік. Створювати нову державу, новий Союз, визначати його владні структури і розподіл компетенції між ними можуть лише союзні республіки, тобто суб'єкти майбутнього нового державного утворення" [198]. Саме їх він називав джерелом влади цього Союзу, а відповідно — нових союзних органів. Тільки суб'єкти могли розв'язувати, визначати спільні питання політичного, економічного та іншого розвитку, передаючи відповідні прерогативи союзним інституціям. Водночас не слід ігнорувати й того, що нова держава створювалося не на порожньому місці, бо існував державний та економічний організм, тобто органічна частина міжнародного співтовариства, а існування союзних органів — це об'єктивна реальність, з якою також треба рахуватися. Отож, без участі цих органів в оновленні федерації не обійтися. В цьому суть, на думку В.Даниленка, формули "9+1".

Визнавши правильність такої формули, довелося б з'ясувати питання про "+1", визначити, хто його уособлює: союзний парламент, президент чи Рада Федерації? Не можна було незважати і на те, що всі республіки проголосили свій суверенітет, а це якісно змінювало ситуацію. Нарешті, деякі республіки не бажали залишатися в Союзі. Правовий статус багатьох республік вже змінився, автономних республік фактично не було.

На думку В.Даниленка, "колишні органи" союзного рівня мали б ще і після укладення нового Союзного договору певний час функціонувати. Водночас він вважав найоптимальнішим такий варіант: "Після підписання нового Союзного договору — вибори Установчих зборів, прийняття нової Конституції, формування на її основі нових союзних органів влади" [199]. Пропозиція

В.Даниленка досить вразлива. Якщо йшлося про "майбутнє нове державне утворення", тобто докорінну зміну СРСР, а не його "поліпшення", то в перехідному періоді мали би функціонувати "перехідні органи". Установчі збори і союзна конституція були зайві, адже йшлося про союз суверенних держав.

У преамбулі запропонованого проекту договору наголошувалося на нових засадах побудови Союзу, який трактувався як "суверенна федеративна демократична держава, яка створена в результаті об'єднання рівноправних Республік і здійснює державну владу в межах повноважень, якими її добровільно наділяють учасники Договору" [200]. За цим проектом, при укладенні Союзного договору бралися до уваги декларації про державний суверенітет республік і визнання права націй на самовизначення. Проект посилався на результати Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р., хоча він, як вже зазначалося, не підтвердив одностайної волі всіх народів до збереження й оновлення Союзу. Не можна однозначно поставитися до заяви про "уроки з минулого", коли суверенітет республік був зведений нанівець, адже сам проект створював передумови для збереження централізованого керівництва: поряд зі сферою повноважень Союзу РСР визначалася сфера спільних повноважень Союзу і республік, що, як підтвердила практика, означало розширення повноважень союзних органів, а дуже часто — самовільне привласнення прав, які стосувалися різних сфер суспільно-політичного життя. У проекті збережено попереднє положення: "Держави, які створюють Союз, входять до нього безпосередньо або в складі інших держав" [201].

Досить невизначеним було таке положення: "Держави, які утворюють Союз, зберігають право вільного виходу з нього в порядку, встановленому учасниками Договору і утвердженому в Конституції і законах Союзу" [202]. Така невизначеність, як підтвердила історія СРСР, створювала можливість посилення центру, а також ускладнювала міжнаціональні взаємини в самих республіках, допускаючи можливість виходу із СРСР тих держав, які входили до нього в складі інших держав, цебто автономних утворень. Це питання залишалося відкритим, хоч у ньому закладені підстави для дестабілізації.

Проект Договору зазначав, що "союзні органи влади й управління формуються на основі мирного волевиявлення народів і

представництва держав, які творять Союз" [203]. Законодавчий орган складався з двох палат: Ради Республік і Ради Союзу. Як випливало зі статті 13 проекту, в майбутньому союзі суверенних держав й надалі домінуватиме Російська Федерація, бо разом зі своїми суб'єктами вона матиме більшість в обох палатах Верховної Ради СРСР. Отже, про рівноправність суверенних держав не могло бути й мови. Окрім цього, такі республіки, як Грузія, мали б більше місць у парламенті, ніж Україна. Нарешті, нерівноправність народів СРСР зумовлювалася ще й тим, що офіційною мовою Союзу визначалася російська мова, хоча визнавали державні мови республік.

Проект Союзного договору містив чимало суперечностей. Протистояння загострювалося, бо в майбутнє Союзу сторони вкладали неоднаковий політичний зміст. Нарешті, залишалася підозра, що центр намагався влаштувати долю Союзу без участі депутатів, порушуючи протокол про наміри представників республік.

Саме трактування проекту Союзного договору було протилежне. На думку депутатів із комітетів Верховної Ради СРСР, новоогарьовський варіант Союзного договору передбачав конфедеративний союз суверенних держав, що не створювало умов для єдиного економічного простору. Протилежна позиція полягала в тому, що ринкові відносини допоможуть "подолати і національні суверенітети і війну законів" [204].

Існувала думка, що формального схвалення проекту Союзного договору не буде, тому особливо важливо знайти оптимальні шляхи його руху вперед на винятково правових основах, які відображали б інтереси кожної республіки зокрема, всіх їх разом, усього багатонаціонального народу [205]. Участь у договірному процесі СРСР і союзних органів — це єдиний легітимний спосіб переходу від старої до нової якості державності без матеріальних, моральних і людських втрат і забезпечення конструктивного розв'язання назрілих проблем. В.Васильєв, В.Лафітський, А.Постников так аргументували свою думку: "Необхідність участі Союзу в договірному процесі визначається вже самим фактом його існування. Це реальність, від якої неможливо ухилитися. За нею не тільки стоять міжнародні зообов'язання Союзу, його відповідальність за безпеку і долю багатонаціональної держави, а й найтісніше переплетені економічні інтереси республік" [206]. Вони не

погоджувалися з думкою В.Даниленка про те, що СРСР як "шістнадцята республіка", як союзна держава – це "не повністю" держава, бо його компетенція визначається союзними республіками [207]. "Союз РСР був і залишається суверенною державою з усіма ознаками держави. Теза про його суверенність стверджувалася і в проекті нового Союзного договору. Це особливо важливе, ключове положення для з'ясування якості нового Союзу" [208]. Проте навіть переконаність у правомірності участі Союзу в опрацюванні і прийнятті Союзного договору не розв'язувала питання про організаційно-правові форми такої участі, зокрема, про роль союзних органів та їхніх актів. Не знаходячи теоретичного обґрунтування, В.Васильєв, В.Лафітський, А.Постников вважали, що це питання розв'яжеться самою практикою [209]. Від імені СРСР новий Союзний договір мав бути підписаний Президентом СРСР, а потім схвалений З'їздом народних депутатів, оскільки йшлося про зміни Конституції СРСР. З'їзд формально мав "абсолютне право відкинути договір, підписаний президентом СРСР і представниками союзних республік" [210]. Однак В.Васильєв, В.Лафітський, А.Постников орієнтувалися на те, що участь З'їзду народних депутатів СРСР у цьому процесі буде конструктивною. Такий підхід неодмінно порушував суверенні права союзних республік як суб'єктів Союзу, бо виходило, що не вони творять суверенну федерацію, а федеративні органи нав'язують їм свою волю. Далі В.Васильєв, В.Лафітський, А.Постников обґрунтовували порядок схвалення Конституції СРСР (Верховна Рада СРСР, Комітет конституційного нагляду СРСР, З'їзд народних депутатів СРСР і Всесоюзний референдум). На їхню думку, голосувати варто було б по розділах Конституції і якщо якісь із них будуть відхилені, то слід провести повторний референдум із цих питань. Щоб Основний Закон набув чинності, треба, щоб за нього проголосували не менше, ніж дві третини союзних республік.

Однак тут знову виникали проблеми. Насамперед при такому підході ігнорувався суверенітет союзної республіки, бо на її території мав діяти закон, проти якого виступало її населення. Крім цього, вимагало з'ясування питання про союзні республіки, адже в самому проекті договору такий термін не вживався, а йшлося про держави, які входили у Союз безпосередньо і в складі інших держав. Отож, якщо брати до уваги колишні автономні респуб-

ліки, то для схвалення Союзного договору достатньо було голосів РРФСР та її суб'єктів. Аналіз позиції В.Васильєва, В.Лафітського, А.Постникова переконує, що вони не дали відповіді на актуальні питання. При реалізації їхньої концепції оновлена федерація могла бути лише формально зміненим СРСР.

Робота над Союзним договором розпочалася в червні 1991 р. Р.Нішанов наголосив, що "в загальній концепції Союзного договору сформульована низка положень і висновків, які відтворюють суспільно-політичний розвиток нашої держави, сучасний рівень міжнаціональних відносин" [211]. По-перше, федерація знайшла втілення в Союзі суверенних держав, який своєю чергою репрезентував державний суверенітет. Таким чином, за твердженням Р.Нішанова, збережена цілісність території та її населення, що склалися упродовж тисячоліть і становлять фундамент нового Союзу. Звісно, твердження, "упродовж тисячоліть" далеке від історичної коректності. По-друге, в проекті цього договору проголошувалися такі принципи: рівноправність усіх людей, незалежно від національності й місця проживання; рівноправність усіх народів, хоча вони нерівні за чисельністю і рівнем розвитку; взаємозалежність між правами і свободами народів й етнічних спільнот та правами і свободами окремої особистості. По-третє, Союзний договір містив гнучку і змістовну формулу розподілу повноважень між республіками і Союзом, відповідно — між їхніми органами. За твердженням Р.Нішанов, проект передбачав втілення принципів правової державності, що не допускали підміни федеральних засад централізмом. Як зазначав Р.Нішанов, найголовніше в договірному процесі — це інтереси збереження федеративних взаємин між народами країни, між радянськими республіками як суверенними державами, в назвах яких вже нема слова "соціалістична". Окрім того, він сподівався, що в майбутньому Союз може поповнитися демократичними державами. Водночас слово "радянських" у назві, з точки зору Р.Нішанова достатньо визначало сутність оновленої федерації [212]. Насправді утвердження інституту президентства в багатьох республіках ставило під сумнів такий аргумент. Нарешті, відмова від заідеологізованої назви аж ніяк не означала відмови від соціалістичного вибору.

Досить нечіткою була позиція щодо кола підписантів Союзного договору. Питання полягало в тому, чи мають підписувати

договір колишні автономні республіки. Отож, пропонувався такий, відверто кажучи, далекий від логічної послідовності порядок: колишні автономні республіки формують самостійні делегації, але договір підписуватимуть як учасники спільної делегації держави, до якої входять. Таким способом можна протидіяти спробам розчленувати союзні республіки.

Як випливає з доповіді Р.Нішанова, при обговоренні проекту договору наголос робився на обмеженні права Союзу, але посилення його обов'язків, що позбавляло федеративну державу життєвості, фактично призводило до конфедерації. СРСР як суверенна федеративна демократична держава не міг не мати таких атрибутів, як територія, громадянство, власність, фінанси (в тому числі податки) і законодавство, джерелом яких був державний суверенітет республік [213].

Створення Ради Республік замість Ради Національностей відповідало б, за переконанням Р.Нішанова, концепції оновленої федерації, передбачаючи державну форму співтовариства народів і державного суверенітету республік, які об'єдналися в Союз. Представництво республіки у такій палаті матиме один голос. Отож, висувалася ідея про те, щоби Верховні Ради республік делегували своїх представників у Раду Республік, хоча противники такого способу формування цієї палати наголошували на його недемократичності та вимагали виборів до неї на основі безпосереднього і загального голосування. Взаємини з республіками, які не підпишуть Договору, будуть ґрунтуватися на чинному союзному законодавстві, взаємних зобов'язаннях і угодах. Проте Р.Нішанов визнавав, що проект не містить достатньої юридичної термінології, назв багатьох явищ (держава, республіки, суб'єкт федерації, повноваження тощо), правової регламентації створюваних структур і "чистоти" узгодження принципів змісту і форми оновленого Союзу. Ставлення до проекту Договору Союзу суверенних держав було неоднозначне, що підтверджують дві крайні позиції: одні вважали, що Союзний договір призведе до розвалу Союзу, торжества сепаратизму, націоналізму й анархії; інші були переконані, що Союзний договір нічого не змінить. Р.Нішанов підкреслював, що управління перемістилося в республіки, а союзні органи лише координували процеси [214].

Депутатська група "Союз" вважала, що Союзний договір веде до конфедеративного устрою держави, а це суперечить тракту-

ванню федеративної демократичної держави [215]. Депутат від Молдавії М.Пашали навіть запропонував, щоби в тих союзних республіках, які не підпишуть Договору, його могли підписати народи, які живуть компактно на їхніх територіях. Така позиція не витримує жодної критики з позицій права, а на практиці вона могла спровокувати нові міжнаціональні конфлікти. Такою ж безпідставною була пропозиція Ю.Шарикова, який виступав за те, щоби Союзний договір підписували представники народностей, які не мають національних автономій, а також національні меншини, що проживають компактно серед корінного народу [216]. Хибність такого погляду полягала в тому, що йшлося про договір стосовно Союзу суверенних держав, а не про договір народів.

Ставлення до проекту Союзного договору було неоднозначне. Висловлювалися різні, навіть протилежні погляди. На думку одних, проект договору — це, безумовно, результат компромісу з конфедеративними засадами, але компромісу не остаточного. За іншою інтерпретацією, Договір не містив чіткої відповіді на питання про майбутнє державного ладу оновленого Союзу — федерації, конфедерації чи якоїсь спілки суверенних держав, а водночас принижував колишні автономії. А за твердженням депутата СРСР В.Єтилена, все залежило від того, як розуміти демократію. Він вбачав вихід з кризи, яка вразила Союз як федеративну державу, "в переході до різноманітних форм, до взаємозв'язку його суверенних і автономних, територіально-адміністративних й економічних частин". Це, на його думку, міг бути й "унітаризм і централізована федерація, і автономія, і договірно-федеративні відносини, нарешті, конфедеративні зв'язки і навіть міждержавні правові відносини. У проекті не закладена така багатоманітність" [217].

У питанні про національно-державний й економічний лад країни не було одностайності ні серед її керівництва, ні серед керівництва республік, ні серед народу. Отож, доконечним був компроміс. Депутат С.Ахромєєв зазначав, що підтримка на референдумі збереження Союзу ще не дає відповіді на питання про конкретний зміст договору про Союз. Головне, на його думку, що Союз, як суверенна демократична держава, за проектом Договору, зберігається. За переконанням депутата С.Савицької, попри декларування федерації насправді Договір орієнтувався на

конфедерацію, що засвідчували, зокрема, розмиті формулювання і відсутність чітких принципів будівництва держави. Вона пропонувала доручити делегації Союзу підписати Договір лише після того, коли з нього будуть усунені правові й концептуальні фактори, що могли зруйнувати суверенітет і цілісність країни, порушити федеративний принцип її побудови [218].

Отже, намагання зберегти в Союзі всі республіки силою й авторитетом центру могло призвести до посилення міжнаціональної конфронтації, спричинитися до виходу на арену крайніх реакційних сил, ескалації націоналізму і шовінізму.

А.Лук'янов наголосив, що "Верховна Рада СРСР не повинна і не може нав'язувати своєї волі, свого бачення Союзу республікам", бо "реформування Союзу — справа самих радянських народів й обраних ними органів державної влади" [219]. Водночас він підкреслював, що Верховна Рада СРСР повинна бути учасником договірного процесу, що не обмежувало суверенітету республік і не означало зазіхання на нього, бо вона не мала б якихось особливих прав [220].

Депутатська група "Союз" розцінила як "тихий переворот" новоогарьовську угоду "9+1". На її думку, ця угода не відповідала волевиявленню народу, висловленому на всенародному референдумі, тому не могла бути визнана "конституційним актом" [221].

Б.Лазарєв аналізував суперечності, пов'язані з процесом укладання Союзного договору [222]. Якщо б Договір вступив у дію з моменту його підписання, то він суперечив би Конституції Союзу РСР. Отже, З'їзд народних депутатів СРСР повинен внести до неї зміни. Відтак, за проектом Договору, нову Конституцію мав схвалювати З'їзд представників держав-учасників Договору, тобто своєрідний орган типу установчих зборів, але в чинній Конституції СРСР таке право відводилося лише З'їздові народних депутатів СРСР. Таким чином цей з'їзд народних депутатів СРСР мав схвалити нову Конституцію СРСР і закон про вибори Верховної Ради СРСР, а з початком її роботи припинити свої повноваження [223].

Роботу над проектом Союзного договору керівники делегацій республік і СРСР завершили вночі з 23 на 24 липня 1991 р. М.Горбачов визначив такі етапи подальшої роботи: 1) візування уточненого тексту договору всіма делегаціями; 2) визначення форми документа і процедури; 3) відкриття Союзного договору для

підписання [224]. На цій зустрічі дискусія велася навколо питань про суб'єкти Договору, розмежування повноважень, податки, власність, Конституційний Суд. До "дев'ятки" приєдналася Вірменія, хоч її участь у Союзному договорі мав визначити майбутній республіканський референдум. Слід було також з'ясувати питання про особливості участі в договірному процесі Татарстану [225].

М.Горбачов запропонував відкрити договір для підписання 20 серпня 1991 р. [226]. За його переконанням, спочатку Договір підпишуть делегації Російської Федерації, Казахстану й Узбекистану, а відтак — представники інших республік. Український парламент повинен завершити розгляд проекту. Відбудеться референдум у Вірменії. Визначить своє ставлення до Союзного договору Молдавія. Нарешті, сформулюють свої позиції Грузія, Латвія, Литва й Естонія. Про інші республіки, тобто Азербайджан, Туркменію, Таджикистан, Киргизстан, Білорусію, він не згадував, напевне, вважаючи, що їхні делегації підпишуть Договір після перших трьох. За твердженням М.Горбачова, СРСР вступив у вирішальний етап перетворення багатонаціональної держави в демократичну федерацію рівноправних радянських суверенних республік, засновану на спадкоємності й оновленні, бо створювалося "нове, справді добровільне об'єднання суверенних держав, у якому всі народи самостійно управляють своїми справами, вільно розвивають свою культуру, мову, традиції" [227]. Інакше кажучи, поєднувалася самостійність республік із гарантією розв'язання союзними органами спільних завдань.

Аналіз реальних процесів у союзних республіках давав підставу зробити висновок, що союзний центр недооцінював їх тенденцій. А.Ківа зазначав: "Процеси у Прибалтиці, інших національних республіках, засвідчують, що там відбувається національно-демократична революція" [228]. Її рушійною силою був національний фактор, але національне могло виявлятися в різних формах — від патріотизму до відвертого шовінізму. У національних позиціях — запорука швидкої і незаперечної перемоги народних фронтів над комуністами. Як світогляд комунізм швидкими темпами відсувався націоналізмом і релігією. "Буквально на очах, — писав А.Ківа, — з'являється дивний симбіоз примітизованого марксизму з націоналізмом і релігією, з одного боку, і партдержструктур із залишками феодалізму й іншої патріархальщини — з іншого" [229].

Далі А.Ківа стверджував, що в союзних республіках відродилася перервана більшовиками національно-демократична революція, хоча вона не виявлялася на рівні Союзу. Національно-демократична революція відбувалася і в Росії, що зазнала величезних втрат від так званого союзного центру, і серед росіян підвищилася увага до національної ідеї [230].

А.Ківа дійшов таких висновків. По-перше, суверенізацію республіки слід було сприймати серйозно і не прирівнювати союзні республіки до американських штатів чи німецьких земель. Американець залишається американцем у будь-якому штаті, а, приміром, грузина чи литовця не могло об'єднати поняття "радянський". По-друге, винятковість ситуації полягала в тому, що національно-демократична революція суміщалася з антитоталітарною, демократичною соціальною революцією. Звідси — особливі труднощі розв'язання актуальних проблем. По-третє, спалахи націоналізму та відвертого фашизму, пов'язані з виникненням фундаменталістських течій у різних сферах суспільного життя, ставали очевидними. Націоналізм зростався з марксизмом і перетворювався в націонал-комунізм, що давало йому змогу проникати в люмпенізовані маси, бо люмпенізоване суспільство схильне до крайніх ідей.

За прогнозами, у серпні Союзний договір могли підписати Росія з республіками, які входили до неї, Казахстан і Узбекистан, а з вересня — Білорусія і Таджикистан, відтак — інші союзні республіки. Завершитися підписання мало через два місяці. Вісім республік схвалили проект Союзного договору. Україна до них не належала. Офіційна Москва сподівалася, що до нової федерації приєднаються Вірменія і Молдавія. Союз суверенних республік трактувався як суверенна федеративна держава. Суверенізація при цивілізованому і правовому підході була тривалим і болісним процесом, який завершувався інтеграцією незалежних республік у різних формах [231]. Шлях до нового Союзу міг пролягати через федерацію, конфедерацію, асоціацію або інше економічне і політичне об'єднання [232]. Підписуючи Союзний договір, делегація СРСР давала згоду на певний варіант "оновленого" Союзу, який творили республіки за їхньою взаємною домовленістю на суверенних засадах. Союз у такому процесі виконував роль депозитарія, тобто охоронця непорушності тексту Договору. Водночас він мав право скликати конференції для розгляду питань про

перегляд окремих положень Договору або тексту в цілому. До нього могли звертатися держави, які мали намір приєднатися до Союзу. Союзні республіки могли надати Союзові й інші права.

У проекті Союзного договору, узгодженому 23 липня 1991 р., наголошувалося на рівноправності держав, які входили до Союзу безпосередньо в складі інших держав. Відносини між державами, одна з яких входила до складу іншої, регулювалися б договорами між ними, а для РРФСР передбачався федеративний або інший договір [233].

Для держав, які підписали цей Договір, втрачав силу Договір про утворення Союзу РСР 1922 р., що, як зазначалося, не відповідало ні правовим, ні історичним, ні логічним принципам.

У контексті концепції "оновленої" федерації органічно виникла проблема суверенітету нації. Як наслідок, виявилися два підходи до нього: перший ґрунтувався на засадах "обмеженого суверенітету", а другий виходив із неподільності та невідчуженості суверенітету нації, трактував його як основу її збереження і розвитку. Лише правильне розуміння співвідношення між невідчуженим національним суверенітетом і різними формами його реалізації в багатонаціональній державі могло забезпечити життєздатність нового Союзного договору. На практиці спроба такої єдності зіткнулася із серйозними перешкодами: узгодити абстрактне і конкретне не вдавалося насамперед через протидію союзного центру, нерозуміння компартійним керівництвом нових реалій.

Союзні республіки у своїх деклараціях про державний суверенітет, як правило, не заявляли про свою підтримку прагнень автономних утворень до свободи й незалежності. Зрештою, реалізувати такі прагнення було майже неможливо з об'єктивних причин. Окрім того, значну частину населення СРСР становили національні групи, які не мали національно-державних утворень і не проживали компактно на якійсь території. Отож, протистояння союзної республіки союзному центрові доповнилось іншими протистояннями: автономних республік союзним республікам; народів, які не мали союзно-республіканських формувань і автономій, союзним республікам. Особливо ускладнилися такі відносини в РРФСР.

Союзне керівництво нав'язувало думку, що союзні республіки, які не підпишуть нового Союзного договору, існуватимуть за

Договором про утворення СРСР 1922 р., хоча він не міг вважатися міждержавним актом і втратив силу після того, коли в СРСР набула чинності Конституція 1936 р. Вона, як відомо, змінила Конституцію 1924 р., в якій докорінно перероблений Договір про утворення СРСР становив основну частину.

Звісно, об'єктивні умови вимагали раціонального поєднання в новому Союзному договорі права націй на самовизначення і прав людини. Однак союзне керівництво не було зацікавлене в реальному суверенітеті націй. Щоби зберегти домінування союзного центру, воно погоджувалося лише на часткові зміни і не прагнуло радикальних змін. Ще наприкінці 1990 р. союзний центр не допускав розпаду СРСР мирним способом, хоча вже тоді концепції федерації із суверенітетом республік і сильними повноваженнями центру протиставлялася конфедерація. Практично союзне керівництво зводило все до декларацій про усунення тих причин, які призвели до перетворення СРСР як федерації в унітарну державу з повновладним союзним центром.

Намагаючись утримати в оновленій федерації республіки Прибалтики, які стали частинами СРСР внаслідок договору між СРСР і нацистською Німеччиною 1939 р., партійне керівництво наголошувало на порушенні прав людини в Литві, Латвії та Естонії.

Відсутність механізму реалізації конституційного права на вихід союзної республіки з СРСР створювало ґрунт для спекуляцій з боку союзного центру. У схваленому союзному законі вихід республіки з СРСР ускладнювався, встановлювався десятирічний перехідний період. Однак вплив КПРС різко послабився і республіканські компартійні органи почали ставитися критично до її постанов.

На міжнаціональні відносини в СРСР, безумовно, впливав розпад світової системи соціалізму, якому Москва неспроможна була протидіяти. Всесоюзний референдум 17 березня 1991 р. не міг загальмувати об'єктивного процесу розпаду СРСР. Він засвідчував серйозну кризу в міжнаціональних відносинах багатонаціональної держави.

Спроба підпорядкувати національні інтереси спільним інтересам багатонаціональної держави не давала позитивних результатів. Компартійне керівництво і російські вчені почали переосмислювати дореволюційну історію, заперечуючи ленінське твердження

про царську Росію як "тюрму народів". Навпаки, ідеалізувалися міжнаціональні взаємини та роль російського народу. Водночас компартійне керівництво вдалося до застосування сили до населення тих республік, які заявили про свій намір вийти з СРСР, погрожуючи встановленням президентського правління. У таких союзних республіках прихильники збереження СРСР створювали антиконституційні органи, роздмухували суперечності в автономіях.

Проте погрози центру вже не мали ефекту, бо компартійне керівництво не випереджало процеси, а намагалося загальмувати їх. Конструктивні пропозиції, що виходили з республік Прибалтики, не були підтримані, що зумовило "критичну масу невдоволення". Під час Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. центральне керівництво, намагаючись заручитися підтримкою, вдалося до антиконституційних заходів. Проте окремі республіки не погоджувалися з формулюванням питань, змінювали їх або доповнювали іншими. У деяких республіках референдум не проводився.

Опублікований за тиждень до референдуму проект Договору про Союз суверенних республік мав суттєві недоліки. Дискусії викликала спроба урівноправити автономні республіки із республіками союзними як суб'єктами федерації. Сам проект дістав протилежні оцінки: одні вбачили у ньому розвал і кінець Союзу, торжество сепаратизму, націоналізму й анархії, а інші вважали, що Договір нічого не змінить, бо зберігається диктат центру, змінюється лише назва. Точилися дискусії навколо питання про участь у договірному процесі як окремого суб'єкта СРСР. Неросійські республіки своє ставлення до СРСР обґрунтовували тим, що в його органах абсолютну більшість становлять росіяни. Формула "9+1" опинилася під загрозою. Крім цього, союзне керівництво докладало максимум зусиль, щоби зберегтися в майбутньому.

Розвиток подій випередив плани союзного центру, який оголосив про початок процедури підписання Союзного договору 20 серпня 1991 р. Прихильники збереження Союзу без істотних змін проголосили напередодні про перехід влади до Державного комітету із надзвичайного стану в СРСР.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. *Бутенко А.* Неотчуждаемый суверенитет // Правда. — 1990. — 1 окт.
2. Там же.
3. Там же.
4. Там же.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же.
8. Там же.
9. Там же.
10. Время совместных действий. Встреча М.С.Горбачова с деятелями советской культуры // Правда. — 1990. — 3 окт.
11. *Андреев Е.* Единение народов равноправных // Правда. — 1990. — 4 окт.
12. Там же.
13. Там же.
14. Там же.
15. Вступительное слово М.С.Горбачева // Правда. — 1990. — 9 окт.
16. *Саидкасимов С.* Модный лозунг — "Долой империю!" Приведет ли распад Союза к равноправию наций? // Правда. — 1990. — 15 нояб.
17. Там же.
18. Там же.
19. Доклад Президента СРСР // Правда. — 1990. — 18 нояб.
20. Там же.
21. Программа сознания // Правда. — 1990. — 18 нояб.
22. *Алексеев В., Горбатов А.* Союзный договор: позиция коммунистов // Правда. — 1991. — 29 нояб.
23. *Жарников А.* Автономии выбирают путь // Правда. — 1990. — 29 нояб.
24. Там же.
25. Союзний договір. Проект // Радянська Україна. — 1990. — 24 листоп.
26. Там же.
27. *Дашкевич Я.* Україна і союзні договори 1920 та 1922 рр. // Ратуша. — 1990. — 18 жовт.
28. *Божко О.* Утворення Союзу РСР було оформлено згідно з нормами міжнародного права. Ще не проголошений виступ // Радянська Україна. — 1990. — 25 груд.
29. Там же.
30. *Гринів О.* Україна і Росія: партнерство чи протистояння (Етнологічний аналіз). — Львів, 1977. — С. 160.
31. Там же. — С. 154.
32. Цит. за: *Василец В.* Каким быть Крыму // Правда. — 1990. — 8 дек.

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

33. *Енгиберян Р.* Опираясь на права личности // Правда. – 1990. – 4 дек.
34. Там же.
35. Там же.
36. Федерация равноправных // Правда. – 1990. – 10 дек.
37. За оновлення нашої союзної держави. Виступ М.С.Горбачова на Пленумі ЦК КПРС 10 грудня 1990 року // Радянська Україна. – 1990. – 2 груд.
38. Там же.
39. Там же.
40. Там же.
41. Там же.
42. Там же.
43. Там же.
44. Там же.
45. Якому бути Союзному договору. Виступ Голови Верховної Ради Української РСР Л.М.Кравчука на Пленумі Центрального Комітету КПРС 10 грудня 1990 року // Радянська Україна. – 1990. – 13 груд.
46. На Пленуме ЦК КПСС // Правда. – 1990. – 13 дек.
47. О концепции Союзного договора и "задачах партийных организаций". Постановление Пленума ЦК КПСС от 11 декабря 1990 года // Правда. – 1990. – 14 дек.
48. Переходити від слів до діла, рішуче рухатись уперед. Доповідь М.С.Горбачова на IV З'їзді народних депутатів СРСР // Радянська Україна. – 1990. – 19 груд.
49. Там же.
50. Виступ депутата Гуренка С. І. // Радянська Україна. – 1990. – 23 груд.
51. Про назву Радянської держави; Про збереження Союзу РСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік; Про проведення референдуму СРСР у питанні про Союз Радянських Соціалістичних Республік. Постанови З'їзду народних депутатів Союзу Радянських Соціалістичних Республік // Радянська Україна. – 1990. – 25 груд.
52. Про всенародне голосування (референдум СРСР). Закон Союзу Радянських Соціалістичних Республік // Радянська Україна. – 1990. – 30 груд.
53. Об общей концепции нового Союзного договора и порядке его заключения. Доклад Р.Н.Нишанова на IУ Съезде народных депутатов СРСР // Правда. – 1990. – 20 дек.
54. Там же.
55. Там же.
56. Об антидемократических актах и нарушениях прав человека в Литовской ССР. Заявление Политбюро ЦК КПРС // Правда. – 1990. – 30 нояб.

57. Виступ М.С.Горбачова на сесії Верховної Ради СРСР 17 листопада 1990 року // Радянська Україна. – 1990. – 20 листоп.

58. Заботы республики – заботы страны. Пребывание М.С.Горбачева в Литовской ССР // Правда. – 1990. – 13 янв.

59. Український радянський енциклопедичний словник: У 3-х т. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1987. – Т.3.– С. 461.

60. Заботы республики... // Правда. – 1990. – 13 янв.

61. Действовать сообща. Пребывание М.С.Горбачева в Литовской ССР // Правда. – 1990. – 14 янв.

62. Взаимный интерес, взаимная ответственность. Речь М.С.Горбачева на собрании партийного актива Литвы 13 января // Правда. – 1990. – 15 янв.

63. Об объявлении чрезвычайного положения в Нагорно-Карабахской автономной области и некоторых других районах. Указ Президиума Верховного Совета СССР // Правда. – 1990. – 17 янв.

64. К гуманному, демократическому социализму. Платформа ЦК КПСС XXVIII съезду партии // Правда. – 1990. – 13 февр.

65. О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СРСР. Закон Союза Советских Социалистических Республик // Правда. – 1990. – 7 апр.

66. *Усенко Е.* Правовой статус республики // Правда. – 1990. – 11 апр.

67. *Нишанов Р.Н.* Новая федерация – новые отношения // Правда. – 1990. – 29 мая.

68. Там же.

69. Там же.

70. Там же.

71. *Дичаров З.* Кто такие россияне? // Правда. – 1990. – 7 июня.

72. Правда. – 1990. – 28 июня.

73. Правда. – 1990. – 9 июля.

74. К гуманному, демократитческому социализму. Программное заявление XXVI съезда КПРС // Правда. – 1990. – 15 июля.

75. Национальный вопрос – проблема глобальная? // Правда. – 1990. – 18 июля.

76. Там же.

77. Там же.

78. *Бовин А.* История и политика // Известия. – 1991. – 1 янв.

79. Там же.

80. *Бетанели Н., Григорьев А., Генкова Л.* "Год рынка". Прогноз народних депутатов // Известия. – 1991. – 1 янв.

81. Новогоднее обращение Президента СРСР к советскому народу // Известия. – 1991. – 1 янв.

82. Там же.

83. *Енгиберян Р.* Республики, граждане, народы. Размышление над концепцией Союзного договора // Правда. — 1991. — 21 янв.

84. Там же.

85. *Тункин Г.* Суверенитет государства и права человека // Правда. — 1991. — 23 янв.

86. *Енгиберян Р.* Республика, граждане, народы. Размышление над концепцией Союзного договора // Правда. — 1991. — 21 янв.

87. Обновленный Союз — надежное будущее для всех. Выступление М.С.Горбачева по телевидению 6 февраля // Правда. — 1991. — 8 февр.

88. Там же.

89. *Болдин В.* Наш Союз // Правда. — 1991. — 15 мая.

90. Там же.

91. *Старушенко Г.* Человек превыше всего // Правда. — 1991. — 15 марта.

92. Там же.

93. Там же.

94. Там же.

95. Сохранить наше великое Союзное государство. Выступление М.С.Горбачева по телевидению 15 марта // Правда. — 1991. — 16 марта.

96. *Жарников А.* Или Союз, или хаос // Правда. — 1991. — 7 марта.

97. *Горбачев М.* Верховному Совету Литовской Советской Социалистической Республики // Известия. — 1991. — 11 янв.

98. *Лашкевич Н.* Кризис власти в Литве: причины и следствия // Известия. — 1991. — 12 янв.

99. Литва. 13 января // Известия. — 1991. — 14 янв.

100. *Озалис Р.* Необходимы взаимные компромиссы // Известия. — 1991. — 9 янв.

101. *Недашковская Т.* Грузия: поляризация сил // Известия. — 1991. — 3 янв.

102. *Степовой А., Чугаев С.* Иначе демократия потерпит поражение // Известия. — 1991. — 17 янв.

103. Итоги референдума в Грузии // Известия. — 1991. — 9 апр.

104. *Щепоткин В.* Чужой тревоги быть не должно // Известия. — 1991. — 23 января.

105. *Лашкевич Н.* Как Литва собирается выходить из кризиса // Известия. — 1991. — 28 февр.

106. *Лашкевич Н., Проценко А.* Не референдум — опрос // Известия. — 1991. — 23 янв.

107. *Лашкевич Н.* Противостояние продолжается // Известия. — 1991. — 19 янв.

108. Цит. за: *Лашкевич Н.* Литва: напряженность не спадает // Известия. — 1991. — 21 янв.

109. *Левицкий Л.* Послесловие к взрывам // Известия. — 1991. — 23 янв.

110. *Степовой А., Чугаев С.* Формирование кабинета министров продолжается // Известия. – 1991. – 16 янв.

111. Мир о событиях в Латвии // Известия. – 1991. – 23 янв.

112. Заявление Президента СССР М.С.Горбачева // Известия. – 1991. – 24 янв.

113. *Тихомиров Ю.* Противостояние закону // Известия. – 1991. – 24 янв.

114. *Кива А.* В плену максимализма. О политической ситуации в стране после IV Съезда народних депутатов СССР и событий в Прибалтике // Известия. – 1991. – 25 янв.

115. Там же.

116. Там же.

117. Там же.

118. Там же.

119. Закон Союза Советских Социалистических Республик о всенародном голосовании (референдум СССР) // Известия. – 1991. – 25 янв.

120. О ходе выполнения постановления Верховного Совета СССР об организации и мерах по обеспечению проведения референдума СССР 17 марта 1991 года. Постановление Верховного Совета ССР // Известия. – 1991. – 27 февр.

121. Цит. за: *Степовой А., Чугаев С.* Предложения премьер-министра: за и против // Известия. – 1991. – 27 февр.

122. *Лашкевич Н.* Референдум в Литве под вопросом // Известия. – 1991. – 27 февр.

123. *Литвинова И.* Разноречивые итоги опроса // Известия. – 1991. – 5 марта.

124. *Левицкий Л.* Объявлены предварительные результаты // Известия. – 1991. – 5 марта.

125. Цит. за: *Лашкевич Н.* В.Ландсбергис – о Всесоюзном референдуме // Известия. – 1991. – 6 марта.

126. Армения будет проводить свой референдум // Известия. – 1991. – 6 марта.

127. *Цикора С.* В один день – референдум и опрос // Известия. – 1991. – 1 марта.

128. Цит. за: *Бергер М.* Республика – центр – Союзный центр. Беседа с президентом Азербайджанской республики Аязом Муталибовым // Известия. – 1991. – 6 марта.

129. *Лашкевич Н.* Литва: на пути к переговорам // Известия. – 1991. – 6 февр.

130. О решениях Верховного Совета Литовской ССР от 16 и 19 января 1991 года о проведении опроса жителей республики. Указ Президента Союза Советских Социалистических Республик // Известия. – 1991. – 7 февр.

131. Цит. за: *Лашкевич Н.* Литва: опрос под вопрос? // Известия. – 1991. – 7 февр.

132. Цит. за: *Мацкевич Э.* ...Быть понятым большинством народа // Известия. – 1991. – 14 марта.

133. *Лашкевич Н.* Литва после опроса // Известия. – 1991. – 13 февр.

134. *Литвинова И.* Опрос жителей Латвии // Известия. – 1991. – 14 февр.

135. *Вижутович В.* Баррикады. Кто и зачем возводит их на улицах Риги, в латвийском парламенте и умах людей // Известия. – 1991. – 8 февр.

136. Там же.

137. Обновленный Союз – надежное будущее для всех. Выступление М.С.Горбачева по телевидению 6 февраля // Правда. – 1991. – 8 февр.

138. Там же.

139. Там же.

140. Там же.

141. Там же.

142. Цит. за: *Левицкий Л.* Чем угрожает сепаратизм // Известия. – 1991. – 15 марта.

143. Демографический энциклопедический словарь. / Редкол.: Валентей Д.И. (гл. ред.) и др. – Москва: Советская энциклопедия, 1985. – С. 540.

144. *Ядов В.* Осторожно: опрос общественного мнения // Известия. – 1991.– 23 февр.

145. Не ущемлять права человека // Известия. – 1991. – 26 февр.

146. Там же.

147. *Степовой А., Чугаев С.* Подготовлен проект Союзного договора // Известия. – 1991. – 8 марта.

148. *Бовин А.* Почему я скажу "да". Некоторые мысли в связи с референдумом // Известия. – 1991. – 22 февр.

149. Там же.

150. Там же.

151. Об итогах референдума СССР, состоявшегося 17 марта 1991 года // Известия. – 1991. – 29 марта.

152. В Политбюро ЦК КПРС // Правда. – 1991. – 1 апр.

153. Интервью Президента СССР советскому телевидению // Известия. – 1991. – 30 марта.

154. О сохранении Союза ССР как обновленной федерации равноправных суверенних республик. Постановление Сьезда народних депутатов Союза Советских Социалистических Республик // Известия. – 1991. – 8 марта.

155. *Калмыков Ю.* Только Союзный договор?.. // Правда. – 1991. – 15 янв.

156. *Чугаев С.* Союзный договор: работа над проектом продолжается // Известия. – 1991. – 11 февр.

157. Договор о Союзе суверенних республик. Проект // Известия. – 1991. – 9 марта.

158. *Никеров Н.* Плохо, но зато свое? // Правда. – 1991. – 25 янв.

159. *Алимов Г.* Каким будет новый Союз // Известия. – 1991. – 14 марта.

160. Кто подписал договор // Известия. – 1991. – 13 марта.

161. Цит. за: *Буткевич М., Лосото О., Широков В.* Во имя настоящего и будущего // Правда. – 1991. – 12 июля.

162. Там же.

163. *Никеров Г.* Еще не поздно // Известия. – 1991. – 23 марта.

164. Там же.

165. Там же.

166. *Шепитько Г.* Сделать свой выбор // Известия. – 1991. – 23 февр.

167. Цит. за: *Орлов А.* "Союз мы выстрадали" // Известия. – 1991. – 2 мая.

168. Там же.

169. Выступление М.С.Горбачева на встрече с представителями шахтеров страны // Известия. – 1991. – 8 апр.

170. *Кравчук Л.* Руководствуясь волей народа // Правда. – 1991. – 16 июля.

171. Там же.

172. Выступления участников Пленума // Правда. – 1991. – 29 июля.

173. Там же.

174. Там же.

175. О проекте Договора о Союзе суверенных государств. Постановление Верховного Совета СССР // Правда. – 1991. – 15 июля.

176. Интервью М.С.Горбачева журналу "Шпигель" // Известия. – 1991. – 25 марта.

177. Союзный договор готов к подписанию. Выступление Президента СССР М.С.Горбачева по телевидению // Правда. – 1991. – 5 авг.

178. *Федоров Н.* Дорога к суверенитету // Правда. – 1991. – 10 июля.

179. Там же.

180. Там же.

181. Там же.

182. Там же.

183. *Степовой А., Чугаев С.* Кому подписывать Союзный договор? // Известия. – 1991. – 24 мая.

184. *Калмыков Ю.* Пять причин "войны законов". О правовой ситуации в стране // Известия. – 1991. – 5 апр.

185. *Кива А.* "Союз" одержимих. Политический портрет депутатской группы, претендующей на серьезную общественную роль // Известия. – 1991. – 12 мая.

186. Там же.

187. *Алкснис В.* За Союз в ответе // Известия. – 1991. – 15 мая.

188. *Шахназаров Г.* Если разделится дом... Возможна ли Россия без Союза и Союз без России // Известия. – 1991. – 13 мая.

189. Там же.

190. Там же.

191. Там же.

192. Ни возврата, ни остановки не будет: Выступление М.С.Горбачева на встрече в объединении "Минский тракторный завод им. В.И.Ленина" 26 февраля // Известия. – 1991. – 1 марта.

193. *Кива А.* Горбачев, Ельцин и мы. Размышления о том, как найти путь к гражданскому согласию // Известия. – 1991. – 27 февр.

194. Цит. за: *Бажанов Е.* Союз суверенних? Это возможно // Известия. – 1991. – 22 апр.

195. Время требует взаимпонимания и согласованных действий: Выступление М.С.Горбачева на республиканском активе в Алма-Ате 30 мая с. г. // Известия. – 1991. – 3 мая.

196. *Усенко Е.* "Союз" или "центр" // Известия. – 1991. – 7 июня.

197. Там же.

198. *Даниленко В.* На пути к новому Союзу // Известия. – 1991. – 27 июня.

199. Там же.

200. Договор о Союзе суверенных государств. Проект // Известия. – 1991. – 26 июня.

201. Там же.

202. Там же.

203. Там же.

204. *Шепитько Г.* Союзный договор. Очередная попытка договориться // Известия. – 1991. – 1 июля.

205. *Васильев В., Лафитский В., Постников А.* Как пройти путь к новому Союзу? // Известия. – 1991. – 5 июля.

206. Там же.

207. Известия, – 1991. – 26 июня.

208. *Васильев В., Лафитский В., Постников А.* Как пройти путь к новому Союзу? // Известия. – 1991. – 5 июля.

209. Там же.

210. Там же.

211. О проекте Договора Союза суверенных государств. Доклад члена подготовительного комитета, Председателя Совета Национальностей Верховного Совета СССР Р.Н.Нишанова // Известия. – 1991. – 12 июля.

212. Там же.

213. Там же.

214. Там же.

215. *Степовой А., Чугаев С.* Проект Договора о Союзе суверенных государств поддержим // Известия. – 1991. – 13 июля.

216. *Степовой А., Чугаев С.* Пятая сессия завершила работу // Известия. – 1991. – 15 июля.

217. Там же.

218. Там же.

219. *Лукьянов А.* Создан правовой каркас проводимых реформ. Выступление на закрытии пятой сессии Верховного Совета СССР // Известия. – 1991. – 15 июля.

220. Там же.

221. *Шепитько Г.* Позиции "Союза" неизменны // Известия. – 1991. – 17 июля.

222. *Лазарев Б.* Союзный договор. Что дальше? // Известия. – 1991. – 17 июля.

223. Там же.

224. Цит. за: *Жагель И.* М.С.Горбачев: "Работа над проектом Союзного договора завершена" // Известия. – 1991. – 25 июля.

225. Там же.

226. Союзный договор открыт к подписанию. Выступление Президента СССР М.С.Горбачева по телевидению // Известия. – 1991. – 5 авг.

227. Там же.

228. *Кива А.* Шаг от пропасти // Известия. – 1991. – 7 авг.

229. Там же.

230. Там же.

231. *Федоров Н.* Союзный договор: на подходе к финишу // Известия. – 1991. – 12 авг.

232. *Климов Г.* Первая церемония подписания Союзного договора назначена на 20 августа // Известия. – 1991. – 8 авг.

233. Договор о Союзе суверенных государств // Известия. – 1991. – 16 авг.

СКАН
ANDRIYDM

Розділ 5

ТРАНСФОРМАЦІЯ СРСР У СПІВДРУЖНІСТЬ НЕЗАЛЕЖНИХ ДЕРЖАВ

1. Дві тенденції міжнаціональних відносин після поразки ДКНС

Противники Союзного договору, підписання якого було заплановане на 20 серпня 1991 р., вирішили випередити цей акт. Невдоволення проектом висловив А.Лук'янов у заяві, датованій 16 серпня 1991 р., хоч опублікована вона була вже тоді, коли ДКНС оголосив зміну влади в державі. А.Лук'янов вказував на недоліки проекту Союзного договору і пропонував обговорити його на З'їзді народних депутатів СРСР, а відтак ще й винести на Всесоюзний референдум у зв'язку із потребою схвалити нову Конституцію СРСР. Попередньо договір мала прийняти Верховна Рада СРСР [1].

Союзне керівництво, яке створило ДКНС, обґрунтовувало свої дії необхідністю подолати глибоку і всебічну кризу, політичну, міжнаціональну і громадянську конфронтацію, хаос і анархію, що загрожували цілісності СРСР. Такі дії воно пояснювало тим, що спирається на результати Всенародного референдуму 17 березня 1991 р. про збереження СРСР, і обіцяло провести широке всенародне обговорення проекту нового Союзного договору, від якого залежатиме доля СРСР [2]. Правовий режим надзвичайного стану запроваджувався на всій території СРСР на шість місяців.

І заява А.Лук'янова за кілька днів до появи ДКНС, і документи самого ДКНС переконують, що підставою для таких антиконституційних дій було заплановане підписання нового Союзного договору. Ще один доказ: за твердженням Р.Хасбулатова, серед причин, які призвели до перевороту, насамперед слід назвати незгоду членів ДКНС з підписанням проекту Союзного договору [3].

Ставлення до ДКНС у самому СРСР було неоднозначне. Можна виділити принаймні такі чотири позиції.

Перша позиція – ставлення до ДКНС як до незаконного, антиконституційного органу. Приміром, керівництво Росії заявило, що вважає ДКНС незаконним і закликало виконувати лише розпорядження республіканського керівництва. Таким чином, ДКНС протиставлялося верховенство республіканської влади на своїй території, що фактично означало ігнорування влади союзної.

Друга позиція – невизначене ставлення до ДКНС, що виявилося в діяльності керівництва України, Казахстану та деяких інших республік. У виступі на республіканському телебаченні Л.Кравчук запевнив, що надзвичайного стану в республіці немає і громадяни мають змогу зосередитися на найважливіших тогочасних питаннях. Так він намагався застерегти від актів громадянської непокори, бо "будь-яке заворушення могло призвести до появи на вулицях танків" [4]. Н.Назарбаєв підтвердив свою відданість Декларації про державний суверенітет та Конституції Казахської РСР і водночас виступив за негайне підписання Союзного договору [5]. Керівництво Таджикистану оголосило, що договір про Союз суверенних держав має відповідати інтересам усіх народів СРСР [6].

Третя позиція – цілковите відмежування від союзного керівництва з посиланням на незалежність своїх республік. Державне керівництво Литви назвало ДКНС антиконституційним органом, оцінило події в СРСР як "проблему іншої держави", законодавство якої не поширюється на литовських громадян [7].

Четверта позиція – беззастережна підтримка ДКНС. Керівництво Компартії Литви, яке стояло на платформі КПРС, сприйняло виникнення ДКНС як шанс у майбутньому здійснити демократичні реформи в СРСР, назвавши його Радянською соціалістичною Вітчизною [8]. На бік ДКНС стало керівництво ЦК Компартії України, а також командувачі військових округів на території України і Чорноморського флоту [9].

Після провалу ДКНС співвідношення сил змінилося: відцентрові сили зміцніли, а доцентрові – були ослаблені та скомпрометовані. Союзне керівництво докладало максимум зусиль для "оновлення" федерації. Треба було протиставити ДКНС союзні органи. Один із керівників Верховної Ради СРСР назвав антиконституційним, антинародним, антидемократичним переворотом саме створення ДКНС, а Верховна Рада СРСР ухвалила скликати позачерговий З'їзд народних депутатів СРСР 2 вересня 1991 р. [10].

Було очевидно, що питання про демократично оновлений і сильний Союз має вирішувати сам народ. Проте центр намагався звести "оновлення" до косметичних заходів, що підтверджував підготований до підписання проект Союзного договору. Однак він уже не відповідав новим умовам, бо після поразки ДКНС мова могла вестися лише про конфедерацію, співдружність чи асоціацію [11].

Україна, без якої кремлівське керівництво не уявляло "оновленого" Союзу, 24 серпня 1991 р. проголосила незалежність. Через три дні про свою незалежність заявила Молдова.

ДКНС не лише унеможливив підписання тексту Союзного договору, а й спричинився до нової політичної дестабілізації. М.Горбачов розумів, що "виникла реальна загроза розвалу Союзу", але водночас ідею "розлучення республік" назвав ілюзією, наполягав, щоби Верховна Рада СРСР зайняла тверду позицію для прискорення укладення Союзного договору. За його переконанням, при виході із Союзу може постати питання про міжреспубліканські кордони [12]. Справді, російське керівництво заявляло, що у випадку розпаду СРСР воно висуне територіальні претензії до всіх союзних республік, за винятком прибалтійських [13]. Як відомо, такі питання виникли між Україною і Росією у зв'язку з територіальними претензіями російського керівництва до проголошеної незалежної держави. Однак потім російська делегація заявила, що не ставить під сумнів права України на незалежність і не обговорюватиме жодних територіальних проблем, а у спільному комюніке з делегацією України були вжиті слова "колишній Союз" [14]. Звідси випливало, що питання міжреспубліканських кордонів можна розв'язувати мирно.

М.Горбачов допускав підміну понять, посилаючись на волю народу, висловлену на референдумі 17 березня 1991 р., в якому стояло питання про збереження "оновленої" федерації. Тепер він фактично трактував Союз суверенних держав як конфедерацію з єдиним економічним простором, єдиною обороною, єдиним парламентом. Таку конфедерацію підтримали президенти Росії, Казахстану, Киргизстану і, на його думку, до них мало приєднатися керівництво України [15]. Проте Україна виявила прагнення до утвердження незалежності. Вона перепідпорядкувала собі війська, розміщені на її території. Л.Кравчук наголосив, що до референ-

думу 1 грудня 1991 р. Україна утримається від підписання Союзного договору, а водночас висловив переконання що "оновлений" Союз може бути тільки конфедерацією, інакше — він приречений, бо кожен народ СРСР прагне до незалежності [16]. Президія Верховної Ради України звернулася до політичних партій і громадян із закликом узгодити позиції демократичних сил, об'єднати всі зусилля на шляху побудови незалежної України, зазначивши, що відсутність єдності українського народу, ворожа непримиренність різних соціальних сил, а також відсутність досвіду державності двічі призводила до втрати незалежності. Водночас у заклику зазначалося, що проголошення незалежності України не означає порушення прав людей будь-якої національності, а передбачає цілковиту свободу розвитку мов і культур [17].

Протилежні прогнози висловлювалися щодо майбутнього економіки колишніх республік. В.Селюнін підкреслював, що путч прискорив тенденції розпаду СРСР, які діяли вже давно [18]. Цей процес незворотний, а ідея Союзного договору вже втратила шанс на можливість її втілення, тому треба виходити з цієї реальності, взаємно визнати суверенітет усіх 15 республік, визначивши правила поділу господарства і принципи майбутніх відносин, щоби стабілізувати розвиток на колишній території СРСР. До нагальних питань відносилися: 1) реформування за кілька місяців армії; 2) розв'язання на основі консенсусу проблеми атомної зброї; 3) розподіл між республіками зовнішнього боргу (65 млрд доларів), 4) поділ валютного фонду, золотого запасу, алмазного фонду, майна за рубежем; 5) узгодження правила переходу (бажано одночасного) до національних валют [19]. При цьому, якщо у деяких питаннях не вдалося б дійти згоди на засадах консенсусу, то їх довелося б розв'язувати більшістю. На цьому функції союзного центру вичерпувалися — і нові держави мали перейти до відносин на основі двосторонніх договорів, що стосувалися насамперед економічних, господарських питань. В.Селюнін спростовував твердження про високий рівень кооперації між республіками, що не відповідало реальності: насправді ввезення і вивезення товарів було значно нижче, ніж між країнами Спільного ринку, і коливалося в проміжку між 12 (для Росії) і 30% (для Вірменії) [20]. Отож, створювалися умови для того,

щоб окремі держави на території колишнього СРСР зберігали національну валюту, самостійну політику і суверенітет.

На противагу розрахункам В.Селюніна на офіційному рівні висловлювалася думка, що розпад СРСР на 15 незалежних держав матиме тяжкі наслідки для їхньої економіки. Щоби запобігти цьому, республіки повинні створити новий союзний центр. Водночас прихильники такої пропозиції вважали, що Верховна Рада СРСР зобов'язана винести на розгляд З'їзду народних депутатів СРСР проект постанови про зміни та доповнення до Конституції СРСР з питань управління Союзом на перехідний період, а республіканські парламенти — ратифікувати договір про управління на такий же час [21]. Як бачимо, суперечність цієї позиції очевидна: з одного боку, республіки створювали новий центр і перебудовували взаємовідносини, а з іншого — такими питаннями мали займатися органи, які представляли колишній центр.

За твердженням О.Рум'янцева, процес розпаду СРСР зумовлювався безпорадністю союзних органів, а також посиленням впливу російського керівництва, хоча воно не мало наміру бути "старшим братом", проте не могло залишатися байдужим до долі країни [22]. Союзний договір, як наголошував учений, за конфігурацією "9+1" провалився, тому більшість тих, хто представляв "+1", виявилася "купкою злочинців", проте навіть за таких умов не варто розвалювати "клуб республік".

Далі О.Рум'янцев пропонував власний сценарій змін. По-перше, до схвалення Союзного договору треба прийняти ще "не опубліковані, а лише обіцяні деякими секретними "протоколами", додатки". По-друге, слід підписати пакет тимчасових угод: а) політичну угоду насамперед "великої четвірки" (Білорусії, Казахстану, Росії, України); б) економічну угоду на 1991 р.; в) угоду до схвалення нової конституції країни про розмежування повноважень між союзним урядом і органами влади республік; г) угоду про розпуск З'їзду народних депутатів і Верховної Ради СРСР, а водночас угоду про призначення виборів до Установчих (Конституційних) зборів для створення нового Союзу і схвалення його конституції. По-третє, до скликання Установчих (Конституційних) зборів треба створити Міжреспубліканську урядову раду (своєрідний тимчасовий уряд) у складі Президента СРСР,

Президента РРФСР, керівників союзних республік, які не підтримали ДКНС, та делегацій від їхніх парламентів, а при цьому органі — Військову раду [23].

Аналіз запропонованого сценарію дає змогу виявити його непослідовність. О.Рум'янцев вважав, наприклад, що Міжреспубліканську урядову раду має створити Верховна Рада СРСР, а далі пропонував "зупинити непопулярну бездіяльність Верховної Ради СРСР і союзного З'їзду". Він писав, що Верховна Рада СРСР остаточно дискредитувала прапор і саму ідею представницької демократії, бо не зуміла представити народні інтереси в тяжкий час. З парламентом, який не користувався довірою людей, можна остаточно повернутися до адміністративної системи, а також відштовхнути всі республіки від ідеї нового Союзу [24]. Сам О.Рум'янцев засуджував тих лідерів республік, які ставили на перше місце республіканський суверенітет, а до спільних проблем виявляли байдужість навіть у дні серпневих подій. Учений застерігав: "Сьогодні підбурювати людей до т.зв. "незалежності" — означає ввіткнути ніж у спину переможній російській демократії" [25].

Декларація про державний суверенітет РРФСР і нова Конституція суверенної Росії, на думку О.Рум'янцева, означала, що йшлося не про незалежну, а лише про суверенну державу, бо не могло бути незалежності від себе, своєї історії, спільної культури та національної розмаїтості. Зовсім інше ставлення він виявляв до інших трьох членів "великої четвірки" — тобто України, Білорусії й Казахстану, через те, що в них начебто сформувалася "спілка націонал-радикалів і більшовицької номенклатури", а вчорашні ідеологічні формування прискореними темпами перетворювалися в "закриті націоналістично-ксенофобські товариства" [26].

Упередженість О.Рум'янцева очевидна, адже він не хотів бачити різниці між Росією й іншими республіками. Треба визнати слушність його твердження, що Росія, за деякими застереженнями, не могла унезалежнитися від СРСР. За кордоном вона переважно ототожнювалася з СРСР, для чого були певні підстави, зокрема, єдина столиця. Зовсім інша справа з неросійськими республіками. Спільність історії зумовлювалася тим, що народам СРСР нав'язувався заідеологізований варіант російської історії. Твердження про національну розмаїтість аж ніяк не на користь думці вченого, бо саме така розмаїтість стимулювала розпад СРСР,

оскільки протистояння в духовній сфері було викликане насамперед домінуванням російської культури, що видавалася офіційно за спільну, або радянську, культуру.

Російське керівництво намагалося вийти з-під контролю союзного керівництва, але водночас вживало заходів для того, щоби не допустити неконтрольованої дезінтеграції союзної держави, і створило на перехідний період тимчасові міждержавні структури управління за участю на паритетних засадах зацікавлених держав-суб'єктів "попереднього Договору" [27]. Подібне формулювання викликає запитання: про який "попередній Договір" йшлося, адже учасниками Союзного договору 1922 р. були РРФСР, УРСР, БРСР і ЗРФСР, до якої входили Вірменська РСР, Азербайджанська РСР і Грузинська РСР, тобто майбутні союзні республіки? Відтак уже після укладення цього договору в складі СРСР були створені союзні республіки: Узбецька РСР і Туркменська РСР – у 1924 р., Таджицька РСР – у 1929 р., Казахська РСР і Киргизька РСР – у 1936 р., чотири республіки з'явилися в СРСР у 1940 р. внаслідок підписаного між СРСР і Німеччиною договору 1939 р. (Латвія, Литва, Естонія та Молдавія). До останньої була приєднана частина території Молдавської АРСР, яка до того часу перебувала у складі Української РСР. Нарешті, з 1940 до 1956 р. до СРСР як союзна республіка входила Карело-Фінська РСР, яку Верховна Рада СРСР перетворила в автономну республіку в складі РРФСР, що засвідчувало ілюзорність суверенітету союзної республіки аж до часів перебудови, коли у СРСР був зроблений висновок про політично-правові наслідки "пакту Ріббентропа-Молотова", чим скористалися національні сили республік Прибалтики. Такі особливості історії національно-державного устрою СРСР зумовлювали різне тлумачення формулювання "попередній Договір".

Російсько-казахський договір переконував, що керівництво РРФСР намагалося реформувати СРСР незалежно від союзного керівництва. Як суверенні держави Казахстан і Росія визнали непорушність кордону між ними згідно з його демаркацією, хоча не зазначили, чи він має відповідати кордонові, який існував між двома союзними республіками за часів СРСР, а чи новій двосторонній демаркації. Водночас дві держави закликали держави-суб'єкти "попереднього Договору" негайно укласти економічні угоди на колишньому радянському просторі, сформувати систему

колективної безпеки і реформувати Збройні Сили, КДБ та МВС СРСР, щоб вони підпорядковувалися лише суверенним державам на відповідних територіях.

Однак події розвивалися динамічно: 21 серпня 1991 р. була відновлена незалежність Латвії, а за тиждень її визнали кілька десятків держав; 24 серпня 1991 р. стала незалежною Україна; через три дні проголосила незалежність Молдова. Румунія одразу визнала незалежність прибалтійських республік, України і сусідньої Молдови. Румунський керівник І.Ілієску заявив: "Без сумніву, Румунія стане першою країною, яка визнає незалежність Молдови, проголошення якої є важливим у житті наших братів за Прутом" [28]. За його твердженням, поява незалежної Республіки Молдови — закономірний результат політичних реформ у СРСР, а прискорила цей процес поразка антидержавного перевороту в Москві; водночас проголошенню незалежності Молдови передували такі заходи, як перехід на латинську графіку, схвалення національного прапора, герба, зміна назви республіки та її суверенізація.

Верховна Рада Узбецької РСР схвалила закон про державну незалежність і проголосила Республіку Узбекистан, яка ставила за мету досягти добробуту узбецького народу, всіх людей на її території, незалежно від національності, віровизнання і соціального становища [29].

Декларацію про незалежність ухвалила Верховна Рада Киргизстану. Водночас республіканський парламент висловив занепокоєння, що відкладається підписання Союзного договору, економічної угоди між 15 республіками [30].

Новим в історії СРСР було визнання незалежності республік Прибалтики навіть на союзному рівні. Підтримавши їхні прагнення, Комісія з національної політики і міжнаціональних відносин Верховної Ради СРСР висловила впевненість, що в Латвії, Литві й Естонії будуть забезпечені гарантії дотримання прав людини і національних меншин за міжнародно-правовими нормами [31]. Звісно, під таким формулюванням парламентська комісія висловила турботу про захист прав й інтересів російської національної меншини.

Отож, на широкому євразійському просторі дезінтеграційні процеси посилювалися, що ставило СРСР на грань катастрофи. Прибалтійські республіки, Молдова, а також Грузія засвідчили своє

несприйняття Союзного договору. Президент СРСР і керівники 10 республік, а також представник незалежної Грузії (на нижчому рівні) висловилися за Договір про Союз суверенних держав з різними формами участі в ньому республік, а також за єдиний вільний економічний простір, незалежно від статусу республік як суб'єктів цього Союзу. Водночас вони виступили за створення Ради представників народних депутатів СРСР і республік їхніми Верховними Радами та Державної Ради у складі Президента СРСР і вищих посадових осіб союзних республік, запропонувавши республіканським парламентам схвалити проект конституції, а потім винести на з'їзд повноважних представників союзних республік. Крім цього, треба було радикально реформувати Збройні Сили, КДБ, МВС та Прокуратуру СРСР з урахуванням суверенітету республік. Передбачалося неухильне дотримання міжнародних угод і зобов'язань СРСР, а також схвалення декларації про гарантії прав і свобод громадян незалежно від їхньої національності, місця проживання, партійності і політичних поглядів та прав національних меншин. Однак у заяві не називався орган, який мав приймати таку декларацію. Нарешті, прибалтійські республіки, Молдова і Грузія звернулися до З'їзду народних депутатів СРСР з проханням підтримати їхнє клопотання в Організації Об'єднаних Націй про визнання їх суб'єктами міжнародного права і членство в цій організації [32]. Як відомо, з усіх союзних республік лише Україна та Білорусія були членами ООН, і їхній внесок у бюджет цієї міжнародної організації становив відповідно 1,25 та 0,33% [33].

Аналіз заяви М.Горбачова і керівників 10 республік дає підставу стверджувати, що в ній уперше Президент СРСР відмовився від нав'язливої ідеї "оновленої" федерації. Як зазначав О.Лаціс, у заяві був запропонований проект Союзу за типом конфедерації, передбачалося членство його суб'ктів на основі вільних форм зв'язку [34]. Однак треба вказати на суперечливість самої заяви. Поняття "союзні республіки" в цьому документі — не що інше, як ігнорування тодішніх реалій, адже йшлося про Союз суверенних, незалежних держав.

Прохання суверенних, незалежних держав підтримати їхнє звернення про членство в ООН суперечливе з двох причин, адже Україна та Білорусія вже були членами ООН, а інші суверенні,

незалежні держави не потребували такої підтримки. Намагання зберегти статус народних депутатів СРСР, обраних ще за компартійним сценарієм, само собою дивне, адже він не вписувався навіть у рамки тодішньої Конституції СРСР після скасування її статті 6, що мало змінити статус депутатів від КПРС. Доволі суперечливим було й те, що заяву підписував Президент СРСР, престиж і реальна влада якого після поразки ДКНС була зведена до мінімуму.

Ставлення до цієї заяви було неоднозначне як на теренах СРСР, так і у світі. Після путчу політична ініціатива перемістилася з центру в республіки, що заперечувало доцільність існування низки владних структур союзного значення. Проте Президент СРСР й надалі намагався впливати на процес, щоби зберегти в якійсь формі єдність суверенних, незалежних держав. Б.Єльцин назвав головним джерелом стабілізації в дні путчу і після поразки ДКНС союзні республіки, між якими мали встановитися добровільні взаємини, бо переворот зірвав підписання Союзного договору [35].

Заяву М.Горбачова й керівників 10 республік із застереженням підтримали делегації Грузії та Молдови [36].

На Заході цю заяву оцінили як заперечення проекту Союзного договору, який ще кілька днів тому підтримував М.Горбачов. У ньому побачили початок процесу самоліквідації централізованої держави, бо в заяві йшлося про союз держав, а не про федеративну державу, на засадах якої пропонувалося укласти Союзний договір [37]. Деякі провідні західні діячі, зокрема М.Тетчер і Т.Кайфу, виступили за збереження центру, спроможного запобігти непередбаченості подій у країні, яка раніше називалася Радянським Союзом. Фактично така позиція означала негативне ставлення до так званого параду незалежностей, бо поза СРСР розглядалися тільки республіки Прибалтики як суб'єкти міжнародного права [38]. Звісно, така позиція не зважала на реалії, бо розпад СРСР став доконаним фактом, а інтереси провідних світових держав суперечили прагненню віками поневолених народів до незалежності. Занепокоєні долею ядерної зброї й політичним розвитком на євразійських теренах західні держави вважали, що ядерний потенціал СРСР треба повністю віддати Росії. Безпідставність такої позиції в тому, що Росія, як і СРСР, могла так само розглядатися як потенційна загроза світовій безпеці.

Дезінтеграційні процеси після поразки ДКНС трактувалися як тимчасові, на зміну яким неодмінно прийде інтеграція. Однак висловлювалися й застереження. Розпад за формулою "спочатку розмежування, а потім об'єднання", на думку А.Ківи, призвів би до хаосу на широкому просторі [39]. Такий хаос — це характеристика природного занепаду імперії з боку самого центру, а не союзних республік, для яких цей процес цілком об'єктивний. Зберігати "імперський Союз" було не тільки неможливо, а й непотрібно, бо імперія визначала застійний характер життя суспільства, а ідея імперії та ідея свободи не сумісні. "Червона імперія", за словами А.Ківи, "заснована на ірраціональних засадах, бо ставила перед собою ірраціональну, утопічну мету" [40]. Завуальовано вчений обґрунтовував ту шкоду, якої завдає існування імперії росіянам як "імперському народу", бо замість національної виробляється імперська свідомість, не набуває належного розвитку національна культура, формується експансіоністська психологія, що негативно позначається на впорядкуванні національної території, призводить до деградації моральності, зокрема, трудової етики.

За переконанням А.Ківи, "після путчу країна вступила в фазу глибокої демократичної революції", а це вимагало "особливого перехідного періоду" і спільної влади на всіх рівнях [41]. Саме тому вчений виступав проти прискорення дати підписання Союзного договору. Нові реалії не йшли на користь імперії, а Союз суверенних держав міг бути як федерацією, так і конфедерацією. Проголошення незалежності Казахстану й України не слід розуміти вузько: пояснювати їх як акти, спровоковані путчем, і як реакцію на зміцнення в Союзі позицій Росії.

Прагнення до незалежності України Л.Капелюшний обґрунтовував особливостями її історії із середини XVII ст., бо від 1654 р. "проводилася планомірна, послідовна політика знищення України як національної держави" [42]. Радянський період не був винятком, що підтвердили трагічні сторінки історії (штучний голод 1933 р., депортація невинних людей із Західної України, планомірна русифікація, що поставила українську мову й культуру на грань знищення, Чорнобиль). Упродовж багатьох десятиліть увесь СРСР, без винятку, "жив карпатською нафтою і донецьким вугіллям, криворізьким марганцем, запорізьким титаном і феросплавами" [43]. Далі він нагадував, що для промислового виробництва із

сільськогосподарського вжитку в Україні виведена територія, що дорівнює Одеській області. Поставки України в "спільний казан" СРСР становили перед путчем 80% від установленого раніше, а отримувала республіка лише 60% від визначеного показника.

Л.Капелюшний висловив погляд на майбутнє України, відмінний від погляду А.Ківи. За його твердженням, Україна уникла національної ворожнечі, виявила політичну терпимість, а, на думку західних фахівців, Україна з усіх радянських республік найбільше підготована до переходу на ринкові відносини, за виробництвом основних видів сировини й енергії вона не опускається нижче від третього рівня на європейському тлі. Висновок Л.Капелюшного однозначний: "Заявивши про вихід із Союзу, Україна по суті підписала вирок ідеї створення оновленої федерації" [44]. А.Ківа також не відкидав незалежності України, але бачив її як повністю незалежну не інакше, ніж внаслідок тривалого перехідного періоду і в рамках національної згоди та громадянського миру [45]. Свою позицію вчений пояснював неоднаковим становищем західних і східних теренів України, зокрема районів компактного проживання російського населення, насамперед на Кримському півострові.

Аналіз тодішнього становища мав зробити позачерговий З'їзд народних депутатів СРСР, скликаний на початку вересня 1991 р. На ньому центр намагався нав'язати думку, що у майбутньому Верховна Рада СРСР має виступати в ролі арбітра, примирювача і координатора міжреспубліканських відносин незалежно від того, чим буде СРСР – оновленою федерацією чи невідомою до того часу конфедерацією [46].

Неоднозначність оцінки становища у "постгекачепістський" період виявилася навіть у термінології. Приміром, М.Горбачов, який головував на З'їзді, засвідчив нерозуміння новітніх реалій вже у ставленні до колишніх суб'єктів СРСР: для республік Прибалтики і Молдови вживав нові назви (Латвійська Республіка, Литовська Республіка, Естонська Республіка, Республіка Молдова), незалежну Україну продовжував називати Українською РСР, що фактично означало несприйняття Акта проголошення незалежності, схваленого республіканським парламентом, а назви РРФСР взагалі не вживав – лише виборчі округи депутатів [47].

Слід визнати слушним твердження С.Алексєєва, що Союз опинився в становищі, близькому до становища Югославії.

Декларації про незалежність колишніх союзних республік змінили взаємини республік з центром, розпочався рух від імперії до співдружності націй і держав СРСР, а його неодмінність уже не викликала сумніву в усіх, хто об'єктивно підходив до цих процесів [48]. А.Собчак виступив за створення таких структур перехідного періоду, які б зупинили "неконтрольований розвал країни", сформувавши єдиний економічний військово-стратегічний, а також політичний простір. Він пропонував схвалити Декларацію прав людини і громадянина, що гарантувала б рівноправність незалежно від національної належності, місця проживання, членства в партії чи безпартійності, політичних поглядів тощо [49].

Депутати від РРФСР, як правило, не допускали розпаду СРСР. А.Орлов висловився за "збереження Союзу на нових принципах і в нових формах членства". А.Рідігер (Алексій II) не схвалював моделі Союзу, яка дискредитувала себе, підтримував такий Союзний договір, котрий забезпечував би "вільний і незалежний розвиток кожного із народів, їхню співпрацю на благо один одного". В цьому, за його твердженням, переконувала "історична доля", бо "співдружність" (в образному, а не правовому сенсі) складалася внутрішньо упродовж тривалого історичного періоду. Підкреслюючи доконечність збереження СРСР як "органічної спільноти", він зазначав: "Народи, які населяють нашу спільну вітчизну, багатовіковою працею створили національне надбання, яке належить всім їм разом і нікому із них зокрема" [50]. Така невизначеність доводила лише те, що А.Рідігер завуальовано схвалював під "органічною спільнотою" таку спільноту, яка за часів СРСР називалася "радянським народом" і трактувалася як нова "історична (інтернаціональна і соціальна) спільнота".

Д.Лихачов також переконував, що збереження Союзу — це найважливіша проблема, а "розвал його потягне за собою катастрофічну загибель усіх республік". Потребу зберегти Союз як "велику Євразію" начебто підкреслювала спільна історія і спільна культура, під якою розумілася "велика, багатонаціональна культура" в СРСР [51].

Відвертіше висловлювався А.Журавльов. Він виступав за те, щоби Радянський Союз знову назвати Росією, бо вона була перетворена в Радянський Союз після Жовтневої революції. Проект Союзного договору, стверджував А.Журавльов, фактично запере-

чував єдину державу, бо не могла бути територія однієї держави (союзної республіки) водночас територією іншої держави (СРСР), а столиця однієї держави — столицею іншої держави [52].

Депутат В.Юдін вважав, що пропозиції російських депутатів допоможуть домогтися політичної й економічної стабільності шляхом реформування найвищих органів державної влади СРСР. На противагу йому С.Шушкевич застерігав від того, щоби російське керівництво як переможець у путчі не допускало заяв, які можна розцінити як втручання у внутрішні справи інших суверенних республік. На його думку, треба знайти форму справді демократичного Союзу рівних, бо тільки в такий Союз може увійти Білорусь як самостійна і незалежна держава. Водночас С. Шушкевич звертав увагу на те, що частина білоруського етносу з територіями опинилася за межами Білоруської РСР, але республіка заперечувала спроби перекроїти кордони, бо результатом цього може бути спалах нових явищ напруги, міжнаціональних конфліктів, кровопролиття і незворотного процесу розпаду держави, тобто СРСР [53]. Однак конструктивних пропозицій після такого застереження він не висловив.

З'ясувати причини серпневого путчу намагався Б.Єльцин. За його переконанням, союзний центр не розумів процесів у державі, відставав від них, а фактична влада перебувала в руках партократії. З'їзд народних депутатів і Верховна Рада СРСР не вплинули на оновлення союзних структур і не розпочали "генеральної реконструкції центру". Звідси — відчайдушна спроба повернути країну в минуле, спроба "реваншу тоталітарної системи". Серпневий путч не був випадковим: він — закономірний результат політики, що здійснювалася в країні з метою збереження партійно-державних структур.

У 1990 р. активну роль почали відігравати республіки, чого не сприймали союзні структури, посилюючи конфронтацію. Вони не хотіли розуміти, що набуття республіками, в тому числі і колишніми автономними, суверенітетів — це об'єктивна тенденція. Конфронтація між центром і республіками переростала в "холодну війну" [54].

На противагу тим, хто в "безповоротному розвалі імперії" вбачав хаос, Б.Єльцин вважав, що після поразки ДКНС головним джерелом стабілізації мали стати нові, добровільні відносини між

республіками, а "сенс існування союзних органів — в узгодженні і координації дій республік, а не в роздаванні команд і директив" [55]. Переворот, зазначав Б.Єльцин, зірвав підписання Союзного договору, але не придушив прагнення республік побудувати новий Союз. Він наголошував: "Росія будуватиме свої відносини із суверенними державами на основі рівності, добросусідства, взаємовигоди і невтручання у внутрішні справи одна одної. Російська держава, яка обрала демократію і свободу, ніколи не буде ні імперією, ні старшим, ні молодшим братом, вона буде рівною серед рівних" [56]. Для таких відносин потрібно: зберегти єдиний економічний простір, що охоплює всі 15 республік; створити Союз як вільну співдружність суверенних держав, передбачивши різні форми міждержавних відносин (на конфедеративних чи федеративних засадах, на асоційованому членстві й участі в економічному союзі); зберегти Збройні Сили СРСР, забезпечити контроль центру над ядерним арсеналом; гарантувати права людини на всій території нового Союзу.

Російські представники пропонували зберегти "єдиний науковий простір" (Є.Веліхов) і навіть єдиний "демократичний простір" (В.Самарін), бо в Заяві Президента СРСР і керівників 10 республік нічого не було сказано про захист соціальних і політичних прав громадян, а 75 млн людей жили за межами своїх національно-територіальних утворень [57]. М.Травкін висловився за підтримку незалежності лише республік Прибалтики, але категорично виступив проти незалежності України, наполягаючи на тому, щоби провести в республіках референдуми, але з урахуванням позиції автономних республік, що могло призвести до загострення міжнаціональних взаємин у деяких союзних республіках, прикладом чого були міжнаціональні конфлікти в Азербайджані, Грузії, Молдові та в Російській Федерації.

Різні позиції республік щодо Союзного договору зумовлювалися особливостями їхнього внутрішнього розвитку. Приміром, Л.Кравчук підкреслював, що після серпневого путчу реальна влада перемістилася в республіки, а завдання З'їзду народних депутатів СРСР полягало в тому, щоби допомогти народам самовизначитися. Україна проголосила незалежність і не просила, щоби З'їзд народних депутатів затвердив її, бо питання про незалежність вирішує сам народ. До Договору про Союз суверенних держав

незалежна Україна могла приєднатися лише на конфедеративних засадах або на засадах співдружності [58].

С.Ніязов підтвердив, що Туркменія готова підписати Договір про Союз суверенних держав на конфедеративних засадах, а також схвалив ідею про те, щоби кожна республіка самостійно визначала форму участі в ньому. На його думку, договір про економічний союз треба підписати негайно, але враховуючи інтереси кожної республіки. Водночас доцільно укласти угоди між союзною державою і республіками щодо перебування на їхніх територіях спільних військ [59].

В.Адвадзе вважав, що блискавичний розвал великої імперії може призвести до анархії, громадянських, міжнаціональних воєн, бунтів, серйозних потрясінь. Виходячи з цього, він пропонував укласти договори про економічні відносини, оборону союзних республік, співпрацю в сфері екології та екологічної безпеки. Особливого значення В.Адвадзе надавав договору про захист прав людини, який дав би змогу уникнути "великого переселення" народів після проголошення незалежності колишніми союзними республіками. Новий Союз мав бути не федерацією, не конфедерацією, а співдружністю, бо лише так можна забезпечити плавний, планомірний і цивілізований рух від імперії до співдружності націй [60].

Ш.Юлдашев стверджував, що Заява Президента СРСР і найвищих керівників союзних республік не сприйнята однозначно народними депутатами. Узбекистан проголосив незалежність і як "багатонаціональна республіка" ухвалив закон, який передбачав правовий захист честі й гідності кожного жителя, незалежно від національності, віровизнання і соціальної належності. На той час слід було говорити про новий Союз суверенних держав, перед яким, на думку Ш.Юлдашева, стояли лише два глобальні завдання: зберегти оборонний потенціал для захисту спільних кордонів; забезпечити спільний економічний простір з відповідними фінансово-кредитними та іншими відносинами. Він вважав, що "республіки, котрі підпишуть Договір про утворення нового Союзу, мають залишатися вільними і рівноправними, самостійно розв'язувати питання свого національно-державного устрою, встановлювати дипломатичні відносини з усіма країнами, з котрими вважають за потрібне" [61].

Політика диктату центру ставала вже неможливою, тому слід було виходити з цих реалій. Першим кроком на шляху самозбереження Союзу мав стати економічний союз суверенних республік, в якому сфери спільного провадження забезпечували б органи, створені республіками. За переконанням М.Бронштейна, членами економічного союзу могли стати навіть республіки Прибалтики, до яких в минулому були застосовані "методи державного бандитизму" [62]. К.Асланов був переконаний, що Союз потрібний народам з погляду політичного, економічного і морально-психологічного, бо так можна захистити кордони, забезпечити розвиток тісно інтегрованої економіки і зберегти близькість народів [63].

Певні проблеми були пов'язані з новим статусом автономних утворень. Голови Верховних Рад Північно-Осетинської РСР, Карельської АРСР, Якутської-Саха РСР, Удмуртської АРСР (Удмуртської Республіки), Калмицької РСР, Дагестанської РСР, Комі РСР, Башкирської РСР, Мордовської РСР, Марійської РСР у спільній заяві зазначили: "Наші республіки виступають за збереження Російської Федерації як єдиної і неподільної держави, освяченої віковими традиціями і славною історією єдиної багатонаціональної сім'ї наших народів" [64]. Вони підтримали позицію, що Союзний договір треба доопрацювати із врахуванням нової ситуації, визнали, що його від імені РРФСР має підписати єдина делегація Російської Федерації. Однак Верховна Рада Татарської РСР заявила про свій намір підписати Союзний договір окремо, висловилася, як і названі республіки, на підтримку збереження СРСР [65].

В.Єтилен вважав, що при підписанні Союзного договору республіки мали забезпечити в своїх делегаціях і представництво від автономних округів (по одному представнику). У РРФСР залишилося 11 автономій (1 автономна область і 10 автономних округів), які не треба плутати з автономними утвореннями, що схвалили декларації про державний суверенітет. Щоправда, Верховна Рада РРФСР не визнала суверенітету п'яти автономних утворень. В.Єтилен зазначав, що "спроби роз'єднатися без необхідного перехідного періоду на конфедеративних принципах призведуть до зростання напруги між націями і за межами їхніх територій, оскільки це зачепить мільйони людей" [66]. Заклинання щодо непорушності кордонів нічого не допоможуть, бо кордони

визначені з позицій доцільності, що відповідало вимогам центру. Окрім того, на Чукотці, приміром, майже всі робітники у промисловості й будівництві з України, Молдови та інших республік – і вони, звісно, занепокоєні своїм майбутнім. Нарешті, В.Єтилен виступав проти того, що в Росії, як і в СРСР загалом, існували "другосортні" і "третьосортні" автономії і народи, адже 19 народів не мали автономних утворень у РРФСР. Упродовж двох років не була ратифікована Конвенція про корінні народи і народи, що ведуть племінний спосіб життя, спрямована на гарантії прав нечисельних народів на землі, розвиток їхньої культури, мови, самобутності [67].

Відсутність згадки в Заяві Президента СРСР і керівників союзних республік про автономні утворення викликала незадоволення їхніх представників, адже в автономіях жило майже 30 млн людей. Д.Кугультінов вважав, що колишні союзні республіки мали визнати рівність з ними колишніх автономних республік [68].

Питання про автономні утворення набуло особливої ваги у зв'язку з проблемою Нагірного Карабаху. На противагу позиції Д.Кугультінова М.Абасов наголошував на тому, що статус автономних утворень мав належати до виняткової компетенції суверенних держав, інші підходи – це втручання в їхні внутрішні справи, що руйнувало систему угод. Щоби забезпечити безкровний перехід від тоталітарної імперії до демократичної співдружності незалежних держав, треба було гарантувати їхню територіальну цілісність і непорушність тодішніх кордонів між союзними республіками. Звідси – і ставлення до самочинного проголошення на території Азербайджану Нагірно-Карабаської Вірменської республіки [69]. Зовсім іншої позиції дотримувався Л.Тер-Петросян. Він пропонував схвалити декларацію, яка б гарантувала права і свободи громадян незалежно від їхньої національності, місця проживання, партійної належності та політичних поглядів, а також права національних меншин і автономних утворень, піднести статус автономних областей до рівня автономних республік у межах суверенітету членів співдружності [70]. М.Травкін, який не сприймв Співдружності суверенних держав, дотримувався погляду, що на кордони республік можна не зважати, ігноруючи їхню цілість. Якщо Молдова хотіла приєднатися до Румунії, то Придністровська республіка мала право

залишитися в складі СРСР [71]. Становище в Молдові було досить складне. Кожне десяте звернення на адресу З'їзду народних депутатів СРСР стосувалося міжнаціональних відносин, а найбільше таких звернень надійшло саме з Молдови. Е.Кафарова наголосила, що з'їзд має визнати непорушність кордонів між республіками і їхню територіальну недоторканність [72].

Отже, ДКНС підірвав довіру до новоогарьовського процесу. Спроби реанімувати його не мали перспективи. Як слушно зазначав М.Шеримкулов, "прагнення народів до незалежності й самостійності не зупинити, найкраще – не намагатися протидіяти цьому, а скоріше зрозуміти неминучість цього об'єктивного процесу" [73].

2. Альтернативна концепція "оновленої" федерації

Позачерговий З'їзд народних депутатів СРСР у вересні 1991 р. проголосив перехідний період для формування нової системи міжнаціональних відносин, яка ґрунтувалася на волевиявленні й інтересах народів республік. Було вирішено прискорити підготовку й підписання Договору про Союз суверенних держав на засадах їхньої незалежності й територіальної цілісності, дотримання прав людини і народів, соціальної справедливості й демократії. З'їзд виходив з того, що серпневий державний путч поставив під загрозу процес формування нових відносин між суверенними державами в СРСР, що могло мати згубні наслідки як усередині країни, так і за її межами. Перехідний період потрібний для того, щоби запобігти подальшому розпадові структур влади [74]. З огляду на це були затверджені органи державної влади і державного управління СРСР [75].

Такий підхід не може не викликати заперечень. На нашу думку, намагання зберегти статус народних депутатів СРСР не відображало нових реалій, адже депутати обиралися за законом, який визнавав політичну монополію КПРС. Крім цього, таке положення в законі обмежувало суверенітет колишніх союзних республік.

Були опубліковані проекти документів, які стосувалися створення економічного співтовариства. Проект Конвенції про створення економічного співтовариства передбачав неоднаковий статус його учасників: повноправного члена, асоційованого члена і спостерігача. Передбачалося право вільного виходу зі співтовариства. Всі

рішення мали прийматися на основі консенсусу. Кожен член Конвенції мав один голос, міг вступати до інших співтовариств, союзів, політичних й економічних об'єднань чи угод [76]. Проект Конвенції про створення економічного співтовариства не передбачав якогось центру, бо був розрахований на те, що, крім колишніх 15 союзних республік, до Конвенції можуть приєднатися інші держави. Однак литовське керівництво заявило про те, що відносини з колишніми республіками СРСР будуватиме на двосторонній основі [77].

У проекті Договору про заснування Міжреспубліканського економічного співтовариства останнє трактувалося як міжнародна організація, що передбачала насамперед "формування спільного економічного простору на основі ринкових відносин і вільного пересування робочої сили, товарів, послуг і капіталів", а також "сприяння розвиткові єдиного інформаційного простору на принципах свободи, діяльності засобів масової інформації". Проект передбачав створення понад 10 різноманітних органів. Цей договір на основі консенсусу можна було доповнювати і змінювати. Щоправда, проект ототожнював республіки з регіонами, хоча вказував, що їхні відносини ґрунтуються на засадах державного суверенітету, добросусідства та співпраці [78]. Однак таке намагання поєднати республіки і регіони на засадах державного суверенітету суперечило логіці та праву.

Попри протилежні вихідні позиції СРСР і Європейського економічного співтовариства спостерігалося намагання знайти між ними паралелі. Замість єдиного договору, який охопив би всі сторони взаємовідносин, І.Францева пропонувала, незалежно від кількості учасників, низку договорів про військово-політичний союз, об'єднані ядерні сили, митний союз, валютно-платіжний союз, узгоджене проведення економічних реформ. Вона зазначала, що в колишньому СРСР спостерігалися тенденції, альтернативні досвідові Європейського економічного співтовариства, зокрема, намагання переглянути кордони, тривалі територіальні спори, будівництво митних бар'єрів і запровадження національних валют [79].

Крім цього, до Європейського економічного співтовариства входять об'єднані держави, між якими не існує таких суперечностей, як між колишніми республіками СРСР. Приміром, узбецький президент І.Каримов зазначав, що його республіка не готова

до демократії і ринкових реформ, тому не буде здійснювати політичних реформ М.Горбачова, а використає "китайську модель обмежених реформ в економіці" і застосовуватиме строгий контроль в політичній сфері, забороняючи політичні маніфестації до наступних президентських і парламентських виборів [80].

Неоднаковим було ставлення до економічної і політичної співпраці між колишніми республіками СРСР. Так, на думку А.Акаєва, економічне співтовариство незалежних держав Азії та Європи доцільно будувати як рівноправне, в якому, наприклад, прибалтійські держави залишаться лише на рівні економічної співпраці, інші – підуть далі й укладуть військово-оборонну угоду, а також встановлять зв'язки в різних сферах [81]. К.Халлік підкреслила, що документи З'їзду народних депутатів СРСР відображають погляди естонців дворічної давнини. Ще восени 1988 р. Естонія пропонувала укласти новий Союзний договір, передбачивши в ньому різні форми входження республік у Союз, але такі пропозиції навіть не обговорювалися. Тільки після ДКНС розпочалася справжня перебудова. Коли Державна Рада СРСР визнала незалежність прибалтійських республік, вони погоджувалися лише на двосторонні економічні відносини [82]. Молдова висловилася за підтримку єдиного економічного простору, але не мала наміру брати участі в політичних союзах [83]. У Білорусі після поразки ДКНС створилися, за словами В.Бикова, передумови для "своєрідної комуністичної резервації, партійного заповідника в центрі Європи" [84]. М.Горбачов, навпаки, не сприймав економічного союзу без політичного [85]. Він виступав за негайне підписання Союзного договору тими республіками, які побажають, а інші могли приєднатися пізніше [86].

Водночас актуалізувалося територіальне питання. Латвійська Республіка прагнула бути національною державою. Вона намагалася відновити незалежність у повному обсязі, тобто мала намір вимагати повернення колишнього Абренського повіту, що тепер у Псковській області [87]. Естонія вимагала від Росії повернути частину території, яку 1945 р. Президія Верховної Ради СРСР приєднала до Ленінградської та Псковської областей РРФСР [88].

Нові симптоми виявилися в Росії. Державна Рада РРФСР заявила, що Російська Федерація використовуватиме всі законні

форми і методи, передбачені нормами міжнародного права, для захисту прав, життя, честі та гідності громадян російської й інших національностей — вихідців з Російської Федерації, які живуть за межами РРФСР [89]. Так уперше було вжито не правовий термін "громадяни", а досить невизначений — "вихідці".

Прихильники руху за суверенну Росію сподівалися, що, заволодівши Москвою і Ленінградом як ядром Росії, демократи зможуть створити демократичний Союз суверенних республік. Проте сумістити боротьбу за сильну централізовану Росію з потугами зберегти Союз, в якому вона не буде "ні старшим, ні молодшим братом", було неможливо. Небезпека стихійного розпаду Союзу, на думку А.Ципка, в тому, що він призводив до консервації і створення на значній частині території СРСР авторитарних комуністичних режимів. Виділення Росії як ядра з СРСР вже неминуче ставало фактором роз'єднання Союзу. Після серпневих подій російське керівництво опинилося перед дилемою: або перетворити Росію в нову незалежну державу, або для збереження Союзу відмовитися від своєї влади над центром. "Перебудовні" правила політичної гри забезпечили виграш прибалтам і програш Росії, бо суперечили інтересам її населення. Посилаючись на матеріали березневого референдуму 1991 р., А.Ципко переконував, що "нічого демократичного ні за змістом, ні за формою в доконаному розпаді історичного ядра держави не було", тому треба відтворити "справжню слов'янсько-тюркську федерацію" як державу рівноправних народів [90].

При вирішенні долі російського народу, на думку А.Ципка, можливі три варіанти: перетворення РРФСР у російську національну державу; укладення Союзного договору з логічними наслідками; оформлення РРФСР як незалежної держави [91]. Територія РРФСР становила 17 млн 75 тис. 400 кв км, у тому числі територія автономних республік — 4 млн 730 тис. 700 кв км; автономних областей — 212 тис. 200 кв км; автономних округів — 4 млн 192 тис. 400 кв км [92]. Отож, разом автономні формування охоплювали 9 млн 135 тис. кв км, а поза ними знаходилося 7 млн 894 тис. кв км, які були розділені нинішніми автономіями, заселені різними народами, тому вважати їх російською національною територією і в національному, і в історичному розумінні не було підстав. Якщо вже говорити про російську національну терито-

рію, то з певними застереженнями і без автономій вона охоплювала лише європейську частину РРФСР.

Звісно, творення національної Російської держави питання не просте. Слід зазначити, що офіційна статистика СРСР замовчувала деякі народи (приміром, сибірських татар), хоча вони жили на своїй етнічній землі, розділеній між кількома адміністративними областями. Водночас деякі області заселені іншими народами (Білгородська, Воронезька, Ростовська області, а також Краснодарський край — українцями; Астраханська область — татарами) і прилягають до інших республік, зокрема України і Татарстану. Логічно стверджувати, що такий варіант розв'язання національно-державного питання російського народу відпадав, а залишалося лише два варіанти: укладення Союзного договору або оформлення РРФСР у незалежну державу. При останньому варіанті розпадалося б те, що А.Ципко називав "історичним ядром держави", бо Україна, Білорусь і Казахстан залишалися за межами такої незалежної держави.

Після поразки ДКНС стало очевидним, що розпад СРСР — найреальніший варіант розвитку подій [93]. За іншою версією, до Союзу суверенних держав могли не увійти п'ять колишніх радянських республік (Латвія, Литва, Естонія, Молдова і Грузія) [94]. Латвійська Республіка заявила про свій намір обговорити з СРСР питання про процес деколонізації і деокупації її як незалежної держави, а керівництво СРСР — "непокоїла" доля близько 1 млн своїх громадян на її території [95].

Попри цілком очевидні відцентрові процеси в СРСР в офіційних союзних виданнях друкувалися статті про збереження СРСР у майбутньому. З'являлися навіть химерні пропозиції. Письменник М.Чулакі пропонував назвати нову державу на території СРСР Скіфським Союзом, бо "всі разом ми трохи скіфи" (білоруси, казахи, киргизи, росіяни, узбеки, українці і ще багато інших? — *І.М.*). Прапор такої держави, за його пропозицією, міг бути блакитного кольору, а герб — у вигляді журавля як символу надії. На прапорі мав бути журавлиний клин з кількістю птахів відповідно до кількості держав, що уклали новий союз (співдружність) [96]. Щоправда, М.Чулакі не назвав кольору журавлів.

Водночас простежувалися і реалістичні підходи щодо майбутнього СРСР. Г.Попов зазначав, що завдання № 1 у національ-

ному впорядкуванні — демонтувати імперію, звільнити народи, дозволити їм самим вирішувати свою долю. З огляду на це зміни могли б відбуватися в трьох напрямах: як централізовано регульовані в масштабах усього Союзу; цілком самостійно в кожній республіці, супроводжуючись цілковитим розпадом імперії; в тих чи інших комбінаціях самостійного розвитку в республіках і якихось спільних, централізованих, узгоджених зусиллях усіх республік [97].

Як довела шестирічна практика перебудови, центр виявив неспроможність забезпечити процес перетворення Союзу; своєю чергою республіки підтвердили прагнення розвиватися самостійно, хоча між ними виникало чимало конфліктних вогнищ і їх кількість могла збільшуватися у зв'язку з процесом суверенізації автономій. При дотриманні схеми єдиного Союзу не враховувалися інтереси окремих республік, бо в них політичні процеси не синхронізувалися. Намагання поєднати інтереси центру і республік у новоогарьовському процесі фактично передбачало переваги сильного центру — і лише російське керівництво висунуло на перше місце інтереси республіки. Ідея сильного центру втілена в проекті Союзного договору, підписати який перешкодив серпневий путч. Після поразки ДКНС ситуація змінилася. Центр відсунувся на друге місце щодо республік, тому схема "1(центр) + 9(республіки)" була замінена схемою "9(республіки) + 1(центр)". Водночас постала проблема автономій, бо, за твердженням Г.Попова, не могло бути подвійної моралі: "однієї для республік, яких тоталітаризм відрядив у групу союзних, а іншої — для республік, проголошених ним автономними" [98].

Спочатку змінами керував політичний центр, а опозиція зліва і справа ще не набрала сили. Після виборів 1990 р. влада із центру перемістилася у республіки, де перемогли різні сили: в одних — націонал-комуністи, в низці інших — демократи, але націоналісти, а в Росії — демократи. Підсумком розвитку за час після 1985 р. стала проблема коаліції, ідея якої, за Г.Поповим, могла здійснюватися як коаліція союзних республік і центру або як коаліція демократів і апарату (в СРСР як цілому і в союзних республіках). Звідси — різні варіанти розвитку в республіках: націонал-комунізм, націонал-демократизм, націонал-антикомунізм.

Така схема примітизувала політичні процеси в СРСР загалом і в союзних республіках, зокрема, адже комунізм міг поєднуватися з націонал-демократизмом (в Україні), демократизм — з антикомунізмом (у тогочасній Росії), комунізм — з антидемократизмом (у нинішній Білорусі), міг також встановитися національний тоталітаризм (у республіках Середньої Азії).

Г.Попов, вважав, що для розмежування республік існували такі перешкоди: 1) серйозні спірні погляди щодо кордонів союзних республік; 2) проблема автономій, зумовлена тим, що корінне населення, коректніше сказати — титуальна нація, не завжди становили у них більшість; 3) проблема поділу спільної союзної спадщини і взаємних претензій республік у сфері економіки; 4) проблема взаємозалежності республік в умовах єдиного народногосподарського комплексу СРСР. Оскільки такий поділ між республіками, за винятком Прибалтики, був неможливий, то як наслідок, могла виникнути спроба не мирного поділу, що мало б катастрофічні наслідки [99].

Виходячи з цього, Г.Попов наголошував, що "важливо завершити роботу з формування нового центру" в одному з таких варіантів: союз типу даху над республіками, які погодилися на співжиття; економічний союз; політична конфедерація тощо. Для входження до Союзу республіки мали створити певні умови, зокрема, дотримуватися елементарних норм демократії. У РРФСР національна перебудова могла відбутися в одному з двох варіантів: 1) повторення досвіду СРСР; 2) розв'язання міжнаціональних проблем з урахуванням явної переваги росіян. Якщо національні інтереси російських громадян будуть захищені, то не буде потреби в "національних адміністративно-бюрократичних, територіальних структурах". Після такого висновку Г.Попов зазначав: "Структуризація Росії має здійснюватися без національно-адміністративних меж, лише у вигляді десяти-п'ятнадцяти федеральних земель Росії (Північ, Центр, Південь, Поволжя, Урал, Західний Сибір, Північний Кавказ і т.ін.)" [100]. Так, вважав учений, буде забезпечена децентралізація.

Представники різних народів, за пропозицією Г.Попова, у межах земель мають створити національні товариства, об'єднатись у земельний союз товариств. Товариства, що мають не менше 100 тис. членів й організовані в масштабі Росії, увійдуть до Ради

національних товариств, яка розподілятиме бюджетні ресурси між ними, забезпечуватиме вивчення рідної мови, підтримуватиме культуру, організовуватиме засоби масової інформації тощо. Г.Попов писав: "Ця Рада буде своєрідним міністерством Росії з національних проблем" [101].

Усі адміністративно-територіальні автономії (так Г.Попов називав національно-територіальні автономії) мають бути ліквідовані. Автономії, які не хочуть самоліквідуватися, зобов'язані вийти з РРФСР на основі результатів референдуму, але за умови, що їх населення налічує приблизно 1 млн осіб, а корінна національність (титуальна нація) становить приблизно 50%. Як переконувала статистика, понад 1 млн населення мали Башкирська АРСР (3 млн 865 тис.), Татарська АРСР (3 млн 453 тис.), Дагестанська АРСР (1 млн 672 тис.), Удмуртська АРСР (1 млн 516 тис.), Чуваська АРСР (1 млн 311 тис.), Чечено-Інгуська АРСР (1 млн 170 тис.), Комі АРСР (1 млн 147 тис.) і ще, із застереженням, Якутська АРСР (883 тис.) [102].

Отже, намагання Г.Попова розв'язати національне питання в РРФСР насправді могло дедалі ускладнити його, звісно, за умови реалізації запропонованої концепції. Не просто застосувати її до багатонаціонального Дагестану, двонаціональної Чечено-Інгуської АРСР, в якій корінне населення (дві "титульні нації") становить 50% від усього населення, а в майже 4-мільйонній Башкирії башкири становлять лише четверту частину, наближаючись до 1 млн.

Цілком зрозуміло, що реалізація проекту Г.Попова не сприяла б мирному міжнаціональному співжиттю, а, може, ще більше спричинилася б до конфліктів на міжнаціональному ґрунті. Однак учений переконував, що саме так можна забезпечити пріоритет національних прав людини і повну рівноправність усіх народів, незалежно від місця їхнього проживання. Він писав: "Ми збудуємо Росію, в котрій не буде адміністративно-територіальних національних структур, які створюють не стільки перспективу для національного розвитку, скільки основу для національної бюрократії з неодмінними конфліктами і розколом Росії" [103].

Треба наголосити ще й на деяких інших труднощах. Керівництво Чечено-Інгушетії підтримало ДКНС. Після його поразки фактична влада в республіці перейшла до Загальнонаціонального конгресу чеченського народу, водночас схвалена декларація про

створення Інгуської Республіки, терське козацтво вимагало відокремлення і відновлення Сунженського козацького округу, який існував до 1929 р. Таким чином, Загальнонаціональний конгрес чеченського народу не мав підстав вести діалог від імені народів Чечено-Інгуської Республіки [104].

Хоча Загальнонаціональний комітет чеченського народу виступив проти ДКНС і підтримав російське керівництво на чолі з Б.Єльциним, усе ж воно поставилося до чільника комітету Дж.Дудаєва негативно. Суть, напевне, в тому, що той вимагав виходу з Росії [105]. Загострення ситуації в Чечено-Інгушетії російські власті пояснювали втручанням у справи республіки емісарів з Грузії, Азербайджану, Латвії, Литви та інших країн. Мета конфлікту між чеченцями і Росією зумовлювалася намаганням створити окрему федерацію народів Північного Кавказу. Проте такі звинувачення не підтверджувалася жодними фактами [106].

Верховна Рада Татарської РСР ухвалила постанову "Про акт про державну незалежність Татарстану". Республіка Татарстан як суверенна держава висловила волю і рішучість мати повноправне представництво у Верховній Раді СРСР, інших державних і міжреспубліканських органах Союзу РСР, їхніх структурах, заявила про своє право брати безпосередню участь у підписанні угод між республіками, які стосуються інтересів Татарстану [107].

Сесія обласної Ради народних депутатів Єврейської автономної області прийняла декларацію про підвищення її державного правового статусу і перетворення в автономну республіку. Ця ухвала була сприйнята в самій області неоднозначно, хоча вона залишалася єдиною областю в Росії, яка не домоглася такого статусу [108].

Після поразки серпневого заколоту на порядок дня вийшли питання про ставлення до майбутнього Союзу з боку самої Росії, а також про характер, зміст, форми, методи, кадри нової державної влади. Як зазначав В.Лисенко, до путчу основна боротьба в Росії велася між трьома напрямами: лівими організаціями, які об'єдналися навколо КПРС і виступали за соціалістичний вибір; основницькими (почвенническими) організаціями, що закликали повернутися до становища ще добільшовицького перевороту; центристськими і правими організаціями — від соціал-демократів до кадетів, які підтримували західний варіант цивілізації [109].

Великодержавну, імперську позицію представляли дві різні течії: ліві сили (ОФТ, ВКП(б) та ін.), "основники" ("Пам'ять", Російський народний фронт), а також політичні партії правого спрямування (Демократична партія Росії, Російська християнсько-демократична партія, Партія народного порятунку) з колишнього єдиного демократичного табору. Різниця між ними в тому, що ліві виступали з прокомуністичних позицій під гаслом "Збережемо Союз Радянських Соціалістичних Республік", а праві й "основники" — під антикомуністичним гаслом: "Знищити комунізм, а державу Російську, створену комуністами на $^1/_6$ частині землі, зберегти" [110].

Як зазначав В.Лисенко, після поразки путчу всі три непримиренні течії зблизилися під гаслом захисту прав людини, яка розмовляла по-російськи. Свої зусилля такі захисники прав людини спрямовували насамперед на Крим і Придністров'я, Південну Осетію і Північний Казахстан. Далі В.Лисенко уточнив: "Усвідомлюючи неможливість відновити саморозвалений Союз, "патріоти Росії" в сучасних умовах спрямувалися на відновлення великої Росії фактично в межах колишнього Радянського Союзу" [111]. Як наслідок, їхня бурхлива діяльність призводила до різкого загострення відносин корінного і російськомовного населення в республіках, а вимога переглянути кордони між республіками загрожувала тим, що ситуація могла розвиватися за югославським сценарієм. Фактично ціла імперська частина політичного спектру (за винятком кадетів і частково християнських демократів) стояла на ліво- та праворадикальних позиціях і була одним із головних джерел майбутньої політичної нестабільності [112]. Революційний розгром консервативних сил на чолі з КПРС, на думку В.Лисенка, спричинився до різкого посилення радикальних течій як зліва, так і справа, переміщення слабкого політичного центру в бік радикалізму, що нагадувало осінь 1917 р., коли блискавичне безкровне придушення корніловського заколоту чітко позначило дві панівні позиції: лівоавторитарну (більшовицьку) і правоавторитарну (військову, мілітарну) з орієнтацією на непарламентські, силові методи. Протидіяти радикалізмові, який штовхав у безодню, могла лише потужна конструктивна, реформістська сила.

Аналогічну тривогу висловив Г.Шахназаров: "Вдруге в цьому столітті (XX ст. — *І.М.*), наприкінці його, як і на його світанку, наша країна стоїть перед загрозою розпаду" [113]. За його трак-

туванням, характерна риса більшовизму як політичної течії — це інтернаціоналістська ідеологія, яка ґрунтувалася на вірі, що світова революція неминуча, тому національний момент у ньому мав другорядне значення. Звісно, таке трактування більшовизму вимагало хронологічного уточнення, яке і зробив сам Г.Шахназаров, заявляючи далі, що впродовж трьох чвертей століття в ньому не обійшлося без виявів шовінізму.

Найбільше російський шовінізм (адже в статті Г.Шахназарова йшлося про Росію) виявився у слов'янських країнах (Україні та Білорусі), які зазнали згубного впливу русифікації. Окрім того, від них були відірвані значні частини етнічних земель. "Поза державним кордоном України внаслідок різних причин залишилися території, які освоювали і посідають донині українці суцільним етнографічним масивом, особливо в сільській місцевості" [114]. Репресивні заходи до деяких народів у роки Другої світової війни не були винятком, бо ще до війни українці зазнали впливу двох голодоморів, яким можна було запобігти.

Як зазначав Г.Шахназаров, Росія могла протиставити свої національні інтереси національним інтересам населення "історично приєднаних до Росії країн і територій", але в такому випадку вона перестала б бути світовою державою, хоча б і залишалася однією з найбільших країн Європи та світу. Водночас, за переконанням Г.Шахназарова, без "годованців" Росія відродиться швидше, бо має надлишки нафти, газу, лісу, вугілля, золота, працелюбних людей, терпіння, старанності, таланту, а також власні традиції, пам'ять про минулу могутність, яка замінить ідеологічний вакуум після краху сподівань на комунізм. Відступ Росії наприкінці XX ст. тимчасовий, на 10-20 років, і не означає відмови від "мантії третього Риму": вона скоро може повернути собі місце серед народів, які задають тон у світі. Такою була позиція в таборі ізоляціоністів, вона — найчисельніша. Представники другої течії не пов'язували майбутнього Росії з відновленням імперського статусу. На перший план вони ставили збереження слов'янського генофонду, тому вимагали розділу СРСР, щоби не зазнавати впливу швидких темпів демографічного приросту в азійських районах СРСР. Як принципові прихильники дезінтеграції Союзу вони вбачали у цьому не біду, а благо. Нарешті, космополіти (третя течія) вважали, що через 15-20 років націо-

нальні держави почнуть відмирати, до чого спонукають глобальні проблеми (виживання, екологічні загрози, тероризм тощо).

Попри різні версії Г.Шахназаров виступав за збереження будь-якої форми союзу держав навколо Росії. Перевагу при цьому він надавав моральним підставам, бо "Росія несе історичну відповідальність за цілісний економічний, духовний, мовний простір, який вона творила і який склався навколо неї" [115]. Далі вчений переконував, що начебто росіяни на противагу іншим засновникам імперій не відчували себе панівною нацією, але були домінуючою і рушійною силою союзної держави. Як видно, Г.Шахназаров удався до фарисейства, адже в перекладі з латинської слово "домінуючий" означає не що інше, як "панівний". На підтвердження панівної ролі росіян у СРСР свідчать факти про перевагу представників росіян у ЦК КПРС і його політбюро, а також на посадах фактичних "генерал-губернаторів" у кожній республіці. Мабуть, так він називав других секретарів у республіканських компартійних організаціях, які насправді були компартійними керівниками союзних республік. Така відповідальність перед іншими народами — справа національної честі росіян, тому збереження союзної державності відповідало корінним інтересам російського народу: інакше довелося б зіткнутися зі зворотним виходом російського і російськомовного населення, що певною мірою подібний до чужоземної навали [116]. Окрім того, Росія втратила б величезні земельні масиви, освоєні іншими народами за допомогою росіян. Нарешті, зник би етнокультурний шар, який перетворював Росію в одну з трьох-чотирьох сфер вселенської цивілізації. Ізоляція Росії призвела б до того, що за 15-20 чи 30 років колишні союзні республіки інтегрувалися б у західноєвропейські чи південноєвропейські угрупування, мусульманський світ і динамічну Східну Європу. Інакше кажучи, Росія втратила б широку смугу васальних і дружелюбних країн, а це поставило б під знак питання її майбутнє як великої держави чи супердержави; без такої смуги безпеки в межах самої Росії могли з'явитися "неспокійні території", з яких будуть проникати ідеї войовничого католицизму чи ісламського фундаменталізму, і від них доведеться захищатися росіянам. Після розпаду СРСР Г.Шахназаров передбачав аналогічний процес вже у самій Росії. А вона ще з XVI-XVII ст. відігравала головну роль організатора євразійського простору, підтримуючи відносну стабільність міжна-

родної системи. Відмова Росії від цієї глобальної місії спричиниться до хаосу на великій частині земної кулі. Звідси — стурбованість світу перед наслідками розпаду СРСР.

Ще Г.Шахназаров вказував на негативні наслідки перерваних економічних зв'язків як для неросійських республік, так і для самої Росії. Підсумовуючи, він ставив на перше місце національне самовизначення. А далі зазначав: "Треба підтвердити рішучість демократії відстоювати національні інтереси російського і всіх інших народів Росії, не оглядаючись на жодні абстрактні висновки і міркування" [117]. Водночас слід пам'ятати про союзне самовизначення": разом з іншими народами, які входили до складу СРСР, треба й надалі виконувати історичну місію організації європейського простору, що вимагає єдності дій усіх російських демократичних сил.

З дещо інших позицій до проблем Росії підійшов Д.Драгунський. Він відкидав "дикунський" шлях перетворення автономій у губернії єдиної і неподільної Росії, протиставляючи йому цивілізований шлях створення такого економіко-правового простору, в якому завдяки поступкам і компромісам вдасться створити умови для "природної "дезактивації" національного фактора". Хоч такий шлях довгий, тяжкий і не має стовідсоткових гарантій, але він реалістичний. Ще один, третій шлях Д.Драгунський прирівнював до намагання переорати межі на мінному полі, тобто "чисто радянський за своїм реформаторським зухвальством" шлях [118].

Позиція М.Горбачова полягала в тому, щоби зберегти єдиний політичний, економічний, культурний, науковий і технологічний простір, створити на цій основі нову демократичну державу на конфедеративних засадах: "Союз потрібний нам, тому що цього вимагає внутрішня логіка нашого розвитку, але це водночас одна із стратегічних опор розвитку цілого світу" [119]. До Союзу він підходив як до "унікальної спільноти" зі взаємопов'язаною історією, культурою, спільними традиціями, людськими і кровними зв'язками, спільним життям, розподілом праці, кооперацією в промисловості, науці. Отож, за його переконанням, поділ СРСР як болісний процес може закінчитися катастрофою. Визнаючи право народів і республік на самовизначення, М.Горбачов вважав, що воно має здійснюватися не через поділ і відокремлення, а через перерозподіл повноважень, глибоку реформу Союзу, через пере-

хід від унітарної держави, яка існувала, хоч і називалася Союзом (федерацією), до справжнього Союзу суверенних держав, де кожна держава матиме широку політичну, економічну і культурну свободу, де кожен народ користуватиметься більшою свободою, але водночас зберігатимуться природні зв'язки, життєздатність яких виправдана історією. За М.Горбачовим, "сама собою незалежність — це основа для вільного вибору, основа для добровільного рішення", тобто "для вибору — бути в Союзі, брати участь у створенні цього Союзу чи відокремитися" [120]. Командна система, стверджував він, повністю вичерпала себе вже на початку 80-х років і СРСР відставав від США (хоча і СРСР і США, за переконанням М.Горбачова, належали до однієї цивілізації. — *І.М.*) в економіці — в 2,5 раза, в сільському господарстві — в 5 разів, а через відсталість переробної промисловості втрачав 30% продукції, яку виробили селяни [121].

Після поразки ДКНС загострилося питання, яке поставило під сумнів новоогарьовський процес. Вже до XIX Всесоюзної партійної конференції, як зазначав Ф.Бурлацький, існувало дві пропозиції щодо майбутнього СРСР: 1) повернутися до Конституції 1924 р. відкинувши сталінський досвід; 2) організувати нормальні, вільні вибори парламенту, нормальні, вільні вибори президента і віцепрезидента, створити Конституційний Суд, схвалити Декларацію прав людини і громадянина. Фактично перемогла перша пропозиція, що було насправді "половинчастим рішенням" [122].

Однак намагання створити новий Союз з конструктивним центром, як з'ясувалося на позачерговому З'їзді народних депутатів СРСР у вересні 1991 р., потребувало розв'язання інших серйозних питань, зокрема, питання автономій, які домагалися вищого статусу. Керівництво автономних республік у складі Росії (Башкортостану, Дагестану, Карелії, Комі, Мордовії, Татарстану, Туви і Якутії-Саха) вимагало ставлення до них як до державних утворень, рівноправних із союзними республіками, і відповідного представництва в союзних органах.

З цих пропозицій піддавалася критиці вже згадана Заява Президента СРСР і керівників союзних республік, яку на З'їзді народних депутатів СРСР зачитав Н.Назарбаєв. Водночас представники національно-державних і національно-територіальних утворень висунули такі вимоги: 1) гарантувати право всім народам

незалежно від того, чи мають вони власну державність, самостійно визначити форми державного устрою, порядок участі в договірному процесі і формування нових структур влади; 2) зберегти на перехідний період Верховну Раду СРСР з оновленням представництва всіх республік і автономних утворень, що визначаються ними персонально; 3) покласти на Раду Федерації ті обов'язки, які в Заяві передбачено надати новостворюваній Державній Раді СРСР [123].

У нових умовах Конституція СРСР вже не могла діяти, бо, як зазначив С.Сулакшин, "республіки визначили свою державну незалежність, самостійність, проголосили верховенство власних конституцій на своїх територіях, верховенство власних законів" [124]. Отож, новий Союзний договір мали розробляти повноважні представники республік, які вже значно випередили союзні органи, а Союз — творити зі згоди республік.

Ставлення до Заяви Президента СРСР і керівників союзних республік серед населення було неоднозначним: одні вбачали в запропонованих заходах єдиний правильний вихід з кризової ситуації, можливість політичної й економічної стабілізації в країні; інші вважали її антиконституційною, оскільки в Заяві йшлося про незаконну ліквідацію найвищих законодавчих органів і докорінну зміну державного ладу [125]. М.Горбачов наголосив, що формула "Союз суверенних держав" дає змогу мати федеративні зв'язки з одних питань, конфедеративні — з інших і асоціативні — ще з інших. З цього випливало, що М.Горбачов не зважав на реалії.

Пропозиції щодо структури Верховної Ради СРСР засвідчували, що керівництво надалі прагнуло змінити Союз в інтересах центру. Поставивши на перше місце Раду Республік як "верхню палату", а на друге — Раду Союзу, автори такого проекту зіткнулися з проблемою представництва від союзних республік у першій палаті (по 20 депутатів) і від Російської Федерації як федеративної держави (52 депутати), щоби в ній мали представників національно-територіальні автономії і національні меншини. Такий підхід не був справедливим, тому що автономії (автономні республіки й автономні області), крім Росії, мали Узбекистан, (Кара-Калпацька АРСР), Грузія (Абхазька АРСР, Аджарська АРСР і Південно-Осетинська автономна область), Азербайджан (Нахічевансь-

ка АРСР, Нагірно-Карабаська автономна область) і Таджикистан (Гірсько-Бадахшанська автономна область), однак до них подібний підхід не застосовувався. Національні меншини в інших республіках не мали свого представництва в Раді Республік. Національні меншини в Росії були чисельно неоднакові. Приміром, українців у Росії налічувалося не менше 6 млн осіб, тоді як народи Півночі – нечисельні, а представництво однакове (один депутат). Не був визначений порядок представництва від національних меншин. Не витримувала жодної критики термінологія: до РРФСР застосовувалася назва "федеративна держава", а до інших суб'єктів Союзу суверенних держав – "союзна республіка", водночас ігнорувалося те, що Договір стосувався суверенних держав.

Не можна погодитися з тим, що у Верховній Раді СРСР мали бути представлені лише народні депутати СРСР, хоч у попередньому варіанті таке право надавалося і народним депутатам республік. Як відомо, народні депутати СРСР обиралися на початку 1989 р., а республіканських законодавчих органів – у березні 1990 р. Зваживши динамічність політичних процесів, треба відзначити більшу консервативність нардепівського корпусу СРСР порівняно з республіканським, а це для реформування СРСР мало неабияке значення.

Позитивним у проекті Договору було те, що парламенти союзних республік могли зупиняти на своїй території дію законів СРСР, якщо вони суперечили республіканській конституції.

У процесі обговорення проекту Договору на З'їзді було внесене таке доповнення: "Союзні республіки, які мають у своєму складі республіки й автономні утворення, додатково делегують до складу Ради Республік по одному депутату від кожної республіки й автономії" [126]. Але не було послідовності в іншому. Для узгодження питань, які стосувалися спільних інтересів республік, передбачалося створити Державну Раду СРСР, до якої мали увійти Президент СРСР і керівники всіх республік, тобто "оперативний орган на перехідний період" [127], а також як координаційний орган – Міжреспубліканський економічний комітет, який би підпорядковувався Президентові СРСР, Державній Раді СРСР і Верховній Раді СРСР. До речі, у Державній Раді СРСР автономії РРФСР, які проголосили себе республіками, не мали представництва, хоча в окремих випадках могли брати у ній участь як запрошені, бо цей орган сам визначав порядок своєї роботи.

РРФСР виявилася проблемою і для Союзу і для свого населення. Йдеться насамперед про її роль на міжнародній арені. А.Козирєв наголошував, що Росія — це "республіка, бо така реальність" і пропонував такий розподіл сфер: у Генеральній Асамблеї ООН присутні всі республіки, а Союз перетворюється в спостерігача і координатора, "за Союзом зберігається голос в Раді Безпеки" [128]. Однак така позиція не відповідала Статутові ООН, за яким Рада Безпеки обиралася з членів ООН, а не спостерігачів і координаторів. Державний секретар РРФСР Г.Бурбуліс заявив, що Росія "може і повинна стати правоспадкоємцем СРСР", хоча питання взаємин суверенних держав ще дискутувалося [129].

Крім національно-територіальних утворень, на особливі права почали претендувати адміністративно-територіальні утворення РРФСР. Депутати всіх рівнів від Іркутської області порушили питання, щоби Верховна Рада РРФСР визнала їхню область "територіально-державним утворенням, рівноправним суб'єктом Російської Федерації" [130]. Красноярська крайова Рада народних депутатів вимагала надати краю республіканський статус. Водночас мусувалася ідея про створення Російського автономного округу на берегах Єнисею, а також Сибірської радянської федеративної республіки як суб'єкта СРСР. Керівництво Красноярського краю вимагало деколонізації, економічного самовизначення Сибіру. Депутати Уралу, Сибіру, Далекого Сходу сподівалися, що їхні регіони отримають рівні права з республіками в складі Росії, але не прагнули вийти з неї [131].

Таким чином, намагання реалізувати проект "оновленої" федерації зайшло у глухий кут, спричинившись до нових проблем. Вони виявилися в активізації союзних республік, національних автономій. Однак кремлівське керівництво недооцінило потужності цих рухів, що призвело до непередбачених наслідків.

3. СНД — новий етап національно-державного розвитку

Союзне керівництво намагалося керувати процесами в республіках, які дедалі більше унезалежнювалися від центру. Вже наприкінці листопада 1991 р. М.Горбачов заявив: "Дезінтеграція призвела до того, що ми паралізовані. Дезінтегрована держава руйнує

суспільство. Нам потрібна надбудова у вигляді союзної держави, без цього економічні реформи захлинуться" [132]. Після Всенародного референдуму, який підтвердив Акт проголошення незалежності України, у телевиступі М.Горбачова, як зазначав А.Плутник, "почали знову виявлятися імперські нотки", залякування всіх, хто наважиться відколотися від Союзу [133]. Він не хотів зважати на те, що після березневого Всесоюзного референдуму 1991р. відбулися переломні події, насамперед серпневий путч, а також важливий перерозподіл влади. Погроза переглянути міжреспубліканські кордони, яка дещо завуальовано простежувалася в президентському виступі, зумовила протилежну реакцію. Тепер у республіках незадоволення спрямовувалося проти центру, його позиції як "своєрідної політичної гри із заздалегідь відомим результатом". У Союзі спостерігалося різне ставлення до одних і тих же подій: Президент прирівнював розпад СРСР до катастрофи, а мільйони людей пов'язували з ним власну свободу.

Як зазначав Р.Самсонов, республіки дивилися на свої проблеми, насамперед політичні, інакше, ніж союзний центр. Перерозподіл влади відбувався між центром і республіками, тому Р.Самсонов не погоджувався зі М.Шмельовим, який протиставляв владу народові, бо насправді йшлося про різні народи. До лідерів націй треба підходити диференційовано, відрізняючи тих, хто чесно й адекватно відображає народні сподівання, від новоявлених диктаторів і демагогів. Перші прагнуть вести свої народи до кращого життя, що неможливе без самостійності та незалежності. Р.Самсонов намагався встановити причини відчуження республік від центру, з'ясувати чому їх не вдається переконати, що єдиний економічний простір життєво необхідний для того, щоби вивести економіку з глухого кута [134].

Недооцінка національного суверенітету, протиставлення його суверенітетові людини не зближувала народи, а посилювала відцентрові сили. Упродовж десятиліть панувала політична установка — не акцентувати уваги на національному питанні, хоча Росія була переповнена міжнаціональними конфліктами, а проблеми кордонів влади інонаціональних районів розв'язувалися силовими методами, що викликало "почуття образи, усвідомлення зневаженої справедливості, приниження гідності" [135]. Вчений наголошував, що про єдиний економічний простір говорять як про неми-

нучість й обов'язковість, не обґрунтовують його переваг, а залякують смертельною небезпекою, загрожують неодмінними санкціями у випадку відмови підписати економічну угоду [136]. Республіки розбігаються, бо упродовж віків посилювалася недовіра до центральної влади.

Російська імперія, зазначав Р.Самсонов, була не визволителькою народів, як переконувала офіційна пропаганда, а джерелом безправ'я і гноблення. Центральна влада асоціювалася не з російською культурою, а з багнетом російського солдата. Тільки відмежувавшись від політичної практики й ідеології КПРС, Росія могла завоювати довіру й істинно дружнє ставлення серед інших народів. Як аргумент на користь Союзу республік згадувалося те, що євразійську імперію будували тисячу років, а ще звучав рефрен на славу Росії як годувальниці всіх інших народів. Безумовно, республіки розуміли, хто винен в однобокому розвитку їхньої економіки. Крім цього, неросійські республіки мали приклад Фінляндії, яка відділилася від Росії й досягла значних економічних і соціальних успіхів. Р.Самсонов писав: "Серцевиною економічних відносин у нас (в СРСР. — *І.М.*) були і залишаються відносини між росіянами і неросіянами, ширше — між представниками корінного і некорінного населення" [137]. За його твердженням, раніше багато росіян почувалися господарями Росії під назвою СРСР, а тепер мусять вивчати державні мови республік, шанувати закони суверенних держав; у цьому одна з причин загострення міжнаціональних відносин. Адже росіяни опинилися в статусі національних меншин у колишніх республіках СРСР. Інші народи в закордонних державах інтегруються, бо в них усі рівні, а в СРСР взаємини між народами ґрунтуються на основі поділу на "старшого брата" і "молодших братів" [138].

Виступаючи за єдиний економічний простір, М.Шмельов вважав, що він передбачає: єдину валюту, єдину банківську систему, спільну митну систему, спільні цільові фонди, спільний бюджет. За його твердженням, розрив економічних зв'язків між республіками буде трагедією для Росії, а для всіх інших — смертю. Економіст називав серед вибухонебезпечних проблем "існування Лівобережної і Правобережної України" [139]. Ця думка вченого була опублікована після того, як Всенародний референдум підтвердив Акт проголошення незалежності України, що ґрунтувався на єдності її території.

Потуги зберегти Союз призводили до намагання протиставити народ і еліту. В.Ільюхін заявляв, що "не можна плутати волю народу з волею політичних діячів. Тільки народ, нації, а не парламенти і президенти мають право на самовизначення. Що стосується волі більшості громадян, то вона твердо висловлена, вони хочуть жити в єдиному Союзі" [140]. Безумовно, прихильники збереження СРСР визнавали лише той референдум, що відбувся 17 березня 1991 р., тобто за часів Союзу.

Ще за тиждень до Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. М.Горбачов переконував, що Україна збережеться в новому Союзі, візьме участь у його створенні, інакше, вона зіткнеться з колосальними труднощами в своєму розвитку, бо вихід із Союзу України – велика біда для всього Союзу і катастрофа для самої України [141].

Противники незалежної України докладали чимало зусиль для того, щоби сегментувати відновлену незалежну державу. Якщо в інших республіках виявилися міжнаціональні суперечності, то в Україні не лише провокувалася напруга між різними частинами українців, а й підбурювалися національні меншини проти титульної нації. З цим були пов'язані провокаційні спроби на півдні України, де значну частину населення становлять росіяни, болгари, євреї, молдавани, німці, гагаузи, албанці та представники інших народів. Цю ідею підтримувало й керівництво самопроголошеної Придністровської республіки в Молдові.

Московські засоби масової інформації перед референдумом посилили нападки на Україну. При цьому особливо спекулювали на "долі так званого російськомовного населення", яке Л.Капелюшний називав "не дуже шанобливим визначенням часів перебудови" [142]. Україну ставили перед вибором: залишитися єдиною в Союзі чи розпастися на кілька "держав" на кшталт Новоросії на півдні, Русинської держави в Закарпатті та ін., даючи зрозуміти, що про її єдність мова може вестися лише тоді, коли Україна залишиться в Союзі, хоча це була єдина з республік колишнього СРСР, яка уникла конфліктів на міжнаціональному ґрунті.

Проте Україна фактично вийшла із Союзу, коли він перестав існувати, а її "сепаратистські" рішення тільки повторювали документи, які ще раніше схвалили державні органи Російської Федерації. Відродження України як суверенної держави було не лише

неприйнятне для центру, а й не сприймалося Європою. Україна з колосальним економічним потенціалом, потужною армією і типовими бідами пострадянського періоду порушувала встановлену після війни рівновагу на континенті. Однак 150 делегатів Всеукраїнського міжнаціонального конгресу в Одесі звернулися до національних меншин з вимогою підтримати незалежність України на референдумі, тобто підтвердити, що вона стала батьківщиною і для 12 млн не українців [143].

М.Горбачов заявив, що не уявляє собі новоогарьовського процесу без України. Його особливе незадоволення викликало те, що Л.Кравчук відмовився до проведення всенародного референдуму в Україні від участі в політичних угодах. Члени Державної Ради СРСР заявили, що ставляться до Акта проголошення незалежності України як до кон'юнктурної реакції на серпневий заколот [144]. Водночас після проголошення незалежності України кремлівське компартійне керівництво порушило питання про критичний перегляд Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 р. "Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР" на тій підставі, що Україна не дала чіткої відповіді на питання про свою участь у співтоваристві суверенних республік. Як вважали політичні діячі некомуністичної орієнтації, мета полягала в тому, щоби прокомуністичні структури півострова зуміли утриматися при владі, увійшовши самостійно до складу Союзу суверенних держав, звісно, якщо Росія відмовиться прийняти цю частину території незалежної України. Однак "економічне розлучення" з Україною могло мати згубні наслідки для Криму. На інших позиціях стояв кримськотатарський меджліс, домагаючись створення на півострові держави кримськотатарського народу, який має виняткове право на самовизначення [145].

За переконанням М.Горбачова, в суспільстві наростали настрої на користь нової союзної держави, в якій гарантувався суверенітет республік, зберігався єдиний економічний ринок, ефективно діяли нові союзні структури, надійно забезпечувалися права і свободи кожної нації, кожного громадянина, безпека, законність, правопорядок. Він повідомив про відновлення роботи над Договором про Союз суверенних держав, закликав до участі у ній України. Однак у роботі Верховної Ради СРСР взяли участь лише сім колишніх союзних республік [146]. Як стало відомо, договір

про економічне співтовариство підписали вісім суверенних держав (Білорусь, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Росія, Таджикистан, Туркменистан, Узбекистан). Водночас до нього не приєдналися Україна, Молдова, Грузія, Азербайджан. Проте підписання договору засвідчувало, як переконував М.Горбачов, що "в суспільстві сильні настрої жити разом, розв'язувати проблеми разом, разом вилізти з кризи і вибиратися на дорогу динамічного розвитку в інтересах усіх наших народів" [147]. Основа договору — відсутність жорсткого центру. М.Горбачов не бачив іншого виходу з кризи. Він, а також і керівники названих восьми суверенних держав висловили переконання, що "багатонаціональний народ України не мислить майбутнього без союзницьких відносин з усіма народами нашої країни, з котрими його пов'язує багатовікова історія" [148]. Вони зазначили, що замість "жорсткої унітарної моделі державного ладу" постає новий союз, у котрому самі основи економічного і політичного ладу, соціально орієнтована ринкова економіка, політичний та ідейний плюралізм, багатопартійність будуть гарантією вільного розвитку кожної нації і кожного громадянина [149]. На противагу їм В.Гриньов вважав, що "Україна не повинна брати участі в політичних об'єднаннях, які ведуть до створення нової держави" [150]. Водночас Україна не відмовлялася від співпраці з іншими державами на території СРСР, тому відіслала до Верховної Ради СРСР групу спостерігачів. У такій позиції реалізувалася відома формула З.Бжезінського: "Незалежності — так, сепаратизмові — ні, співпраці — так, підпорядкованості — ні".

До відкриття першої сесії Верховної Ради СРСР нового складу був створений міжреспубліканський підготовчий комітет, в якому взяли участь депутати з Росії, Білорусі, Узбекистану, Казахстану, Туркменистану, Таджикистану, Киргизстану, а Україна, Вірменія, Грузія й Азербайджан — як спостерігачі. Намір керівництва Абхазії й Криму прислати свої депутації зумовлювало серйозні проблеми, адже їхні голоси не могли зараховуватися як голоси названих республік [151].

Підспудність ідеї економічного співтовариства виявилася в тому, що воно начебто неможливе без узгодженого розв'язання питань оборони і безпеки республік. С.Рогов і В.Рубанов переконували: "У нашій мілітаризованій державі неможливо порушувати і роз-

в'язувати економічні питання окремо від оборонних. Економічна угода має бути взаємопов'язана з неіснуючим ще договором про колективну безпеку" [152]. Отож, виходить, що в сфері оборони мав бути "центр". Звідси — пропозиція укласти між республіками договір про колективну безпеку, пов'язаний з міжреспубліканською економічною угодою.

Створення єдиної території безпеки начебто відповідало спільним життєвим інтересам і стратегічній меті всіх республік, серед яких прагнення захищати права людини, свободу, суверенітет і незалежність своїх народів на засадах демократії, верховенства закону, необхідності демократизації керівництва і відновлення цивільного контролю над збройними силами, демілітаризації економіки і конверсії військового виробництва та ін. Однак Україна, Грузія та Азербайджан заявили про створення своїх армій і про перехід у їхню власність майна Збройних Сил СРСР на територіях цих республік. Посилаючись на те, що утримання військ вимагає значних витрат, В.Литовкін намагався трактувати реалізацію такого права незалежних держав як абсурд, бо вони не могли забезпечувати власних армій [153]. Тоді логічно виникає питання: якщо республіки СРСР утримують одну із найбільших армій світу, то чому вони не зможуть забезпечити власних армій? За переконанням В.Литовкіна, після підписання договору про політичний союз та договору про економічне співтовариство треба негайно укласти міжреспубліканський договір про спільну оборону, безпеку і ненапад однієї союзної республіки на іншу. Він заперечував право на власні армії лише для колишніх союзних республік, але не заперечував такого права для інших країн. Окрім того, Україна й Грузія вже не були учасниками новоогарьовського процесу. Отож, пропозиції В.Литовкіна не розраховані на реалізацію. Міністерства оборони і внутрішніх справ розцінили намагання деяких республік створити власні збройні сили як антиконституційні і незаконні дії [154]. Хоча такі республіки не були названі, очевидно, що йшлося про Україну, Грузію, Азербайджан і Молдову. Так Москва засудила спроби "приватизувати" військові частини на їхніх територіях.

М.Горбачов наголошував на тому, що договір про економічне співтовариство не спроможний розв'язати багатьох принципових питань, тому його треба неодмінно доповнити договором про

Союз суверенних держав, який слід підписати вже в грудні 1991 р. [155]. Іншу думку висловив Л.Тер-Петросян: "Постановка питання про політичний союз нині нічого не дасть. Зараз республіки тільки наблизилися до оформлення економічної угоди і ми повинні дати шанс цьому економічному співтовариству. А постановка питання про політичний союз може зашкодити формуванню економічного співтовариства" [156]. За його переконанням, М.Горбачов повторював колишні помилки новоогарьовського процесу, водночас змагаючись із Б.Єльциним за висування ініціатив про майбутнє Союзу. Країни Заходу прагнули співпрацювати не із Союзом, а з окремими республіками. Приміром, США намірені ґрунтувати взаємини з цими республіками на таких засадах: мирне самовизначення, повага кордонів, демократія, права людини і дотримання міжнародних зобов'язань. Їхня обережність щодо республік зумовлювалася тим, що "республіки перебували у процесі розробки нових домовленостей між собою" [157].

Намагаючись загальмувати розпад Союзу як "багатонаціонального організму, пов'язаного тисячами економічних, культурних, людських відносин", В.Бакатін наголошував на людських взаєминах, протиставляючи їх "міжнаціональним" і "міждержавним" відносинам [158]. Він зазначав, що народи СРСР перебувають "на перехресті двох об'єктивних, історично неодмінних процесів": 1) неминучий розпад імперського централістського Союзу; 2) історично неминучий світовий інтеграційний процес. З одного боку, прагнення республік до самостійності і незалежності прогресивне, а з іншого — сепаратизм, як і все, пов'язане з ним, — реакційне й історично приречене [159]. З цього випливало його ставлення до "постгекачепістських" процесів на території СРСР. За твердженням В.Бакатіна, у намаганні розв'язувати "національні" проблеми виявляються не об'єктивні інтереси народів суверенних республік, а прагнення тих політиків, які дуже переймаються зміцненням своєї влади. Потреба в Союзі, продовжував В.Бакатін, зумовлена тим, щоби після його розпаду не розпочався розпад республік, зокрема, Росії, України, Казахстану, бо некорінне населення змушене боротися за свої права [160].

Однак, як випливає з інших досліджень, становище в союзних республіках було неоднозначне. У них, як зазначала Л.Шевцова, правили три типи політичних еліт: 1) колишні особи з номен-

клатурного середовища; 2) антикомуністична опозиція; 3) прагматичні представники номенклатури разом з опозицією. Перший тип властивий Таджикистану, другий — Грузії, третій — Російській Федерації [161]. Владні сили з демократичних рухів переживали кризу, пов'язану із знесиленням спільного ворога — Компартії. Дедалі частіше опозиційні та номенклатурні лідери намагалися зміцнити свою владу, експлуатуючи національну ідею. Та найбільша небезпека крилася в посиленні у самому суспільстві автократичного синдрому. Про нову інтеграцію можна було б говорити лише тоді, коли б до влади прийшли нові політичні еліти, не пов'язані з минулим, не зорієнтовані лише на власні інтереси, не оплутані взаємною підозрою.

У найскладнішому становищі опинилася Росія, яка не знала "ні відносно оформлених, ні навіть неусвідомлених національно-державних інтересів, ні повноцінної управлінської еліти, ні структури влади на місцях" [162]. На перешкоді стояв центр, тому Росія мусила чітко визначилися у ставленні до Союзу, його спадщини і майбутнього, щоби вибрати форму власної державності. Цього вимагало самовизначення Росії як державного утворення. Л.Шевцова зазначала, що російська влада не могла зробити вибору на користь національного фактора, бо "в Росії гра з національною ідеєю може виявитися вдвічі вибухонебезпечнішою", а "національно-державні інтереси не можуть стати основою міцного об'єднання суспільства" [163]. Перед російською владою постали чотири конкретні завдання: визначити свою політичну опору; уточнити соціальну основу; розробити ідею консолідації суспільства; укласти перемир'я з автономіями. На перше місце вийшло впорядкування відносин з автономіями, а відносини з союзними республіками були на другому місці.

Важливе значення для Росії мав релігійний чинник. Російське відродження трактувалося як відродження православ'я. Водночас як самостійна держава Росія могла увійти в число найбільших мусульманських держав світу, адже в ній мусульмани — це 12 млн, тобто 10% населення. Крім цього, значна частина російського кордону стикалася з мусульманськими країнами [164]. Отож, перед Росією постало питання міжконфесійного співжиття, щоби забезпечити православно-мусульманську єдність в одній державі. Якщо навіть у часи перебудови іслам трактувався як гальмо со-

ціально-економічного розвитку, то треба зважити, що турецька модель створила можливості для поєднання ісламських традицій з європейською модернізацією. Для мусульманських народів іслам — це ідея, прапор, під яким висуваються серйозні соціально-політичні вимоги народів. Народний депутат Татарстану Ф.Байрамова вважала, що половину території Російської Федерації становлять татарські землі, зокрема землі Симбірська, Саратова, Самари, Астрахані, Оренбурга, простори Уфи, всього Приуралля, а також землі сибірських татар, сергацьких мішарів [165]. На початку 90-х років, зазначала Ф.Байрамова, створилися умови для того, щоби татари звільнилися від "російського іга". На протилежних позиціях стояв рух "Громадяни Російської Федерації".

Попри явні відцентрові тенденції на широкому євразійському просторі не лише компартійний лідер М.Горбачов був переконаний у доцільності збереження Союзу. Відомий російський дисидент А.Зінов'єв писав, що "радянський комунізм — це не відхід від російської історії, а її закономірне продовження" [166]. За його переконанням, повному розпадові СРСР протидіяла низка обставин, зокрема, розподіл населення в країні, економічні та культурні зв'язки, зацікавленість інших республік в експлуатації Росії, неможливість швидкого піднесення на західний рівень і входження окремо в світову культуру, припинення західної допомоги, а також тенденція до встановлення диктаторських, мафіозних режимів в окремих республіках. А.Зінов'єв вважав, що з часом розпочнеться "повернення до Союзу", бо інакше роз'єднані частини можуть перетворитися в "колонії нового типу" західних держав [167]. Є.Боннер і Ю.Самодуров пропонували надати незалежність усім республікам й автономіям, які підтвердили прагнення йти до неї демократичним шляхом, після чого укласти міждержавні договори для гарантії прав людини та національних меншин і створити на території СРСР Співдружність Вільних Суверенних Республік Європи й Азії [168]. Р.Хасбулатов заявив, що більшість союзних республік неодмінно увійдуть до складу Союзу, бо цьому сприяють міцні економічні, культурні та політичні зв'язки [169]. За І.Бунічем, "укладення економічного договору (угоди, союзу) абсолютно необхідне", бо східний ринок — це результат вікових взаємовідносин між Росією, Прибалтикою, Польщею, Фінляндією, Болгарією тощо [170].

Проте вже на своєму першому засіданні Державна Рада СРСР, до складу якої увійшли Президент СРСР і керівники союзних республік, визнала незалежність трьох колишніх союзних республік Прибалтики (Латвії, Литви, Естонії) [171].

Захід також був зацікавлений у тому, щоби республіки колишнього СРСР зберегли між собою "якусь державну спільність будь-якої конфігурації і принципів об'єднання" [172]. Звісно, західні держави виходили з власних інтересів. Виникнення незалежної України ставило під сумнів звичну архітектуру європейської безпеки і стабільності, основними елементами якої були НАТО, Європейське співтовариство і Радянський Союз. Занепокоєння в Західній Європі зумовлювалося тим, що Україна, більша ніж Франція за територією, налічувала 53 млн жителів, мала потужну оборонну промисловість, відзначалася сильними націоналістичними настроями серед населення, демонструвала прагнення створити більш ніж 400-тисячну армію, на її території розміщена ядерна зброя, тому могла з'явитися ще одна ядерна держава. На тлі СРСР частка України була така: населення — 18%, валовий національний продукт — 25%, залізна руда — 42%, вугілля — 24%, цукор — 53%, кольорові телевізори — 38%, виплавлена сталь — 34% [173]. Отже, Всеукраїнський референдум 1 грудня 1991 р. поставив під знак питання збереження Союзу взагалі.

Україна вирізнялася в СРСР політичною та міжнаціональною стабільністю, відсутністю конфліктів на міжнаціональному ґрунті. Розв'язання складних питань в Україні пов'язують з іменем Л.Кравчука. Ідеї оновленого Союзу він протиставив ідею горизонтальних зв'язків між республіками, що підтвердив політичний та економічний договір України з Росією без участі центру [174]. Як підкреслив Е.Шеварднадзе, для майбутнього Союзного договору позиція України мала вирішальне значення [175].

М.Горбачов і Б.Єльцин не уявляли Союзу без України, бо її відхід відділяв Союз від Європи. Як відомо, Молдова обрала незалежність. Грузія не відреагувала на звернення союзного керівництва підписати Союзний договір. Лише республіки Середньої Азії і Казахстан виступили за "Союз держав із цілком іншими географічними контурами, етнічним складом і економічним потенціалом", а також іншими політичними орієнтаціями" [176].

Російське керівництво підкреслювало, що шлях до російської державності не такий, як шлях інших республік, бо це — шлях

реальних економічних реформ. Особлива увага приділялася зв'язкам Росії з Україною, бо "Росія й Україна — не рівні решті держав-пошукувачів" незалежності. Це щось у стократ більше — і за історією і за своїм майбутнім" [177]. Водночас російське керівництво закидало іншим республікам, що збережені в них комуністичні режими прагнуть відокремитися від "демократизованої Росії" [178].

Л.Кравчук викривав лукавство центру, який допускав перекручення і викривлення понять. Адже перший варіант проекту Договору про Союз суверенних держав суперечив суті документу, бо спочатку йшлося про "напівсуверенні держави", далі — про конфедерацію, а насправді поєднувалися несумісні речі. Він зазначав: "В таку форму можна вкласти будь-який зміст. Нема гарантій, що центр знову не узурпує владу, знову все підпорядкує собі" [179]. Саме так було із Союзним договором 1922 р. На думку Л.Кравчука, М.Горбачов боявся, що без єдиної держави не вдасться розв'язати проблем, які стояли перед багатонаціональними народами. Інші думали, що горизонтальні зв'язки не утримаються без "стрижня". Якщо йшлося про конфедеративну державу, то, зазначав Л.Кравчук, її суб'єкти мають творити координаційний орган, а для цього не треба всезагальних виборів, адже так діє Європейське співтовариство. Б.Єльцин ототожнював Росію із Союзом, вважаючи, що навколо неї мають обертатися всі планети, названі державами.

На Заході боялися катастрофічних наслідків від прискореного розпаду СРСР. Проте центр не мав сили приборкати національно-визвольний процес.

Після поразки ДКНС встановився своєрідний "дуумвірат президентів" (СРСР і РРФСР). За словами С.Кондрашова, кожна суверенна республіка мала "по-своєму поєднати національні традиції з принципами демократії і ринкової економіки, кожній — втілювати концепцію держави в державі" [180]. Однак власних історичних навичок вони не мали, за винятком трьох прибалтійських республік, але ці республіки відмовлялися брати участь в "експерименті". Тут С.Кондрашов явно лукавив, адже державотворчий досвід мали й інші республіки, в тому числі Україна.

Насправді причини розпаду імперії глибші. Перебудова, за словами О.Бовіна, була типовою революцією "згори": вона "планувалася" як відносно обмежена в часі, впорядкована і здійсню-

вана під строгим контролем операція, під час якої поліпшувалася колишня система, а не творилася принципово нова конструкція. Після поразки ДКНС яскраво виявилися два "революційні потоки": народно-демократичний і націонал-демократичний. Якщо перший потік на політичному рівні характеризувався посиленням радикалізму і вимагав цілковитого здійснення прав і свобод громадян, то другий — спрямовувався на остаточний і безповоротний розпад останньої імперії [181]. О.Бовін вважав, що "за кілька днів була виявлена повна штучність, повна тенденційність тих конструкцій, на яких тримався новоогарьовський процес Союзного договору". На його думку, місце Союзу може зайняти "євразійська співдружність націй" [182].

Справді така штучність виявилася вже в тому, що у роботі Державної Ради СРСР взяли участь лише керівники чотирьох республік (Росії, Казахстану, Вірменії і Туркменії), а це засвідчило нові відцентрові тенденції на євразійському просторі. Водночас цей новий орган діяв по-старому, вимагаючи повернути Нагірному Карабаху статус автономної області, що зафіксовано в Конституції СРСР, тобто статус, який існував до конфлікту між Азербайджаном і Вірменією, а також до позбавлення прав автономії парламентом Азербайджану [183]. Крім цього, Державна Рада СРСР ухвалила зберегти Міністерство внутрішніх справ СРСР, Міністерство оборони СРСР і єдину армію, Міністерство закордонних справ СРСР, хоч і скоротити його на третину [184].

Проте навіть за кордоном стало очевидним, що після поразки ДКНС влада в СРСР повністю перейшла до союзних республік. Заступник Держсекретаря США А.Зеллік зазначив: "До серпня ми цікавилися тим, як розділять між собою владу центр і республіки, нині стоїть питання про можливість збереження зв'язку між республіками" [185].

Керівництво СРСР намагалося будь-якою ціною зберегти цілісність Союзу. Керівники урядів 12 республік на території колишнього СРСР вирішили парафувати проект договору про економічне співтовариство. Незважаючи на те, що йшлося про економічні відносини, на зустрічі в Алма-Аті обговорювалися також питання про права людини, міжнаціональні відносини, консолідацію суспільства взагалі тощо [186]. Отже, Москва намагалася надати діяльності Міжреспубліканського економічно-

го комітету політичний характер. Підписати договір одразу погодилися Білорусь і Казахстан, не пізніше, ніж через два тижні його мали підписати ще шість республік (Росія, Україна, Узбекистан, Киргизстан, Таджикистан і Туркменистан), а після обговорення у своїх парламентах до нього могли приєднатися Азербайджан, Вірменія, Грузія і Молдова. Договір передбачав федеративні, конфедеративні й асоціативні зв'язки, а це ще раз підтверджувало, що за економічним текстом приховувався політичний підтекст. Республіки, які не підписали цього договору, могли брати в ньому участь на правах спостерігачів. Із запропонованих назв економічної угоди (союз, співдружність, співтовариство) учасники схилилися до назви "співтовариство". Паралельно з обговоренням і узгодженням проекту договору про економічне співтовариство велася робота над новим проектом Союзного договору. Керівництво СРСР і Росії мало намір завершити її в найближчий час [187].

О.Лаціс обґрунтовував доцільність політичного Союзу не лише спільною стратегічною оборонною метою, а й проживанням людей за межами своїх республік, змішаними шлюбами, небезпекою біженців, кривавими конфліктами, що вже виявилися у Закавказзі [188]. Водночас Г.Старовойтова заявляла: "У менталітеті народів і правителів Росії упродовж століть боролися дві орієнтації — європейська й азійська. Сьогодні ми хотіли би, щоби перемогла європейська орієнтація. Ми маємо на увазі орієнтацію на вселюдські цінності, на цінності демократії, які збігаються з фундаментальними християнськими постулатами" [189].

Грузинський парламент виступив проти підписання економічного договору, оскільки той суперечив найголовнішому — прагненню Грузії стати справді незалежною державою і повноцінним суб'єктом міжнародного права [190].

Сім республік 14 листопада 1991 р. домовилися про створення Союзу суверенних держав як конфедеративної демократичної держави, що здійснює свою владу в межах, які їй добровільно передають учасники Договору. Раніше Союз, як тепер вже визнано, був унітарною державою з деяким федеративним оформленням. Такий варіант — компромісний. В.Яковлєв вважав, що конфедерація — це союз держав на противагу федерації як союзній державі; а конфедерація, за його поясненням, походить від життя. Ознаки

конфедеративної держави такі: спільна, об'єднана територія, яка складається з територій усіх республік; спільні кордони, всесоюзне громадянство; загальносоюзні органи з повноваженнями, які добровільно передані їм республіками; єдиний політичний, економічний і певною мірою правовий простір; поєднання прав суверенних держав і права кожного суверенного громадянина [191]. Однак З.Гамсахурдія висловлював переконання, що створюваний Союз суверенних держав не має майбутнього, бо між його суб'єктами надто великі незгоди [192].

У проекті Договору йшлося не про реформування СРСР, а про створення на нових засадах Союзу суверенних держав, що зумовлювалося проголошенням республіками декларацій про суверенітет і правом націй на самовизначення, а також близькістю історичної долі народів і волею їх жити в дружбі й згоді, розвивати рівноправну, взаємовигідну співпрацю і, нарешті, турботою про матеріальний добробут і духовний розвиток, взаємозбагачення національних культур, забезпечення спільної безпеки, бажання створити надійні гарантії прав і свобод громадян [193]. Однак таке обґрунтування доконечності Союзу суверенних держав не витримує жодної критики, адже будь-яка самостійна держава відповідає таким вимогам.

Союз суверенних держав трактувався як конфедеративна держава, учасники якої виходитимуть із поєднання загальнолюдських і національних цінностей, рішуче виступатимуть проти расизму, шовінізму, націоналізму, будь-яких спроб обмежити права народів [194]. Визнаючи за Загальною декларацією прав людини їх пріоритет, держави Союзу заявили: "Всім громадянам гарантується можливість вивчення і використання рідної мови, безперешкодний доступ до інформації, свобода віровизнання, інші політичні, соціально-економічні, особисті права і свободи" [195]. У головних принципах передбачено формування громадянського суспільства, створення правової держави для протидії тоталітаризмові та сваволі. Водночас Союз суверенних держав заявляв про свою спадкоємність з СРСР на міжнародній арені, хоча держави, які його утворюють, також є суб'єктами міжнародного права. Спекулятивність таких положень очевидна: "суверенна держава" як суб'єкт Союзу суверенних держав — частина цього Союзу як суверенної держави.

Проект Договору передбачав всесоюзне громадянство як похідне від громадянства держав, що входять у Союз. Взаємини між державами у ньому мали ґрунтуватися "на основі рівності, поваги суверенітету, невтручання у внутрішні справи, розв'язання спорів мирними способами, співпраці, взаємодопомоги, сумлінного виконання обов'язків за Союзним договором і міжреспубліканськими угодами" [196]. Передбачалося, що Союз суверенних держав матиме єдині збройні сили з централізованим управлінням, хоча допускалося створення республіканських збройних формувань, функції і чисельність яких мали визначатися спільною угодою. Двозначність проекту полягала і в тому, що до суверенних держав застосовувалося означення "республіканські" ("міжреспубліканські").

При опрацюванні проекту Договору розглядалися три варіанти майбутнього союзу: 1) Союз суверенних держав без державного (союзного) утворення; 2) Союз держав із централізованою державною владою — федеративний чи конфедеративний; 3) Союз, який би виконував деякі державні функції, але без статусу держави і без назви. Було прийняте рішення, що це має бути Союз суверенних держав як конфедеративна держава, яка виконує делеговані суверенними державами, учасницями договору, функції. Союз не матиме конституції, її замінить договір, але планувалося союзне громадянство, двопалатний парламент, а також уряд. Президента Союзу суверенних держав обиратимуть громадяни усіх республік, які увійдуть до нього. Водночас не був з'ясований правовий статус у новому Союзі держав, які житимуть за договором 1922 р. [197].

Західні держави та багатонаціональні держави світу побоювалися, що розпад СРСР буде стимулювати сепаратистські рухи у Великій Британії (проблема Ольстера), Франції, Бельгії, Іспанії, Канаді, США (Пуерто-Ріко), Китаї, Індії, Індонезії, Пакистані, а також в Африці й Латинській Америці [198]. Перед СРСР постали нові проблеми. З'їзд балкарського народу схвалив суверенітет, обрав Національну Раду балкарського народу [199]. Сесія Карачаєво-Черкеської обласної Ради народних депутатів у зверненні до Верховної Ради Росії вимагала відтворити автономію карачаєвського народу в статусі Карачаєвської РСР [200]. На референдумі інгуського народу за суверенну Інгушетію проголосувало 92,5% із

73,7% тих, хто взяв участь у голосуванні [201]. Радянське керівництво не мало чіткої програми відновлення автономії німців. Допускалося, що радянські німці можуть надати перевагу "калінінградському" варіантові перед відновленням республіки на Волзі [202]. Перед дилемою опинився російський парламент: або ціною збройного втручання і пролитої крові зберегти цілісність Російської Федерації, відновити в Чечено-Інгушетії торжество федерального закону, або змиритися з виходом Чечні зі складу РРФСР. Для СРСР такий прецедент створили республіки Прибалтики.

Аналогічні події, спровоковані в Молдові, призвели до проголошення незалежності лівобережного Придністров'я і Гагаузького півдня, в яких проживало не менше ніж п'ята частина населення Молдови. Ставилася вимога створити федеративну (і навіть конфедеративну) Молдову з трьох окремих республік — Правобережної, Гагаузії і Придністровської, чого не схвалював Кишинів [203]. Ті, хто виступав проти приєднання республіки до Румунії, звинувачувалися у румунофобії.

Стрімкість розпаду СРСР підтвердило засідання Державної Ради СРСР 25 листопада 1991 р. у Ново-Огарьові. Крім М.Горбачова, в ньому взяли участь керівники лише семи республік (Росії, Білорусі, Узбекистану, Казахстану, Таджикистану, Киргизстану, Туркменистану), а Президент Азербайджану не приїхав через складне становище в своїй республіці [204].

Проте результати Всенародного референдуму в Україні перекреслили процес формування Союзу суверенних держав. Не допомогли й регіональні провокації. Антиукраїнські сили в Криму виступали за збереження Криму в складі СРСР, хоч автономію конституювала Україна, а не Союз, тому на півострові не було чинним законодавство СРСР [205]. Незважаючи на місцевих сепаратистів, виборці Криму підтримали незалежну Україну. Попри прогнози соціологів на референдумі за її незалежність висловилася переважна більшість виборців Донбасу та Півдня, а також Закарпаття [206].

Російський керівник Б.Єльцин заявив про визнання незалежності України згідно з демократичним волевиявленням народу, хоча ще 14 листопада 1991 р. виступав за збереження Союзу [207]. Він висловив переконання про встановлення нових міждержавних відносин між Україною і Росією при збереженні традицій

дружби, добросусідства, взаємоповаги, неухильного дотримання ообов'язків, прав людини й інших загальновизнаних норм міжнародного права, адже відкрилися нові можливості для "формування справжньої рівноправної співдружності суверенних держав" [208]. Відтак він зазначив: "Відданість російської й української держав дотриманню зобов'язань у галузі роззброєння, прав людини і національних меншин, включаючи запобігання дискримінації за мовною ознакою, відкритості кордонів, свободі вибору громадянства, взаємодія у формуванні спільного економічного простору і розвитку суміжних регіонів створює добру основу для якнайшвидшого встановлення дипломатичних відносин між Росією й Україною" [209].

Правовою основою припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права стали біловезькі домовленості. На противагу горбачовській концепції Союзу як єдиної держави лідери України, Білорусі й Росії створили співдружність, бо Союз вже вичерпав себе. М.Горбачов поквапився назвати домовленості керівників трьох держав незаконними та антиконституційними і вимагав провести новий референдум щодо долі Союзу РСР [210]. Однак законність дій трьох керівників не могла викликати жодних заперечень, якщо розглядати їх у правовому полі, адже долю Союзу вирішили його засновники, відсутність четвертого суб'єкта-засновника (Закавказької Федерації) зумовлювалася тим, що він уже давно перестав існувати. Водночас ці домовленості не порушували принципів природного права, тобто права людини і права народів.

Пропозиції М.Горбачова засвідчували, що він вважав Співдружність Незалежних Держав якоюсь "формулою державності" [211]. Р.Набієв не сприймав її лише тому, що йшлося про об'єднання слов'янських держав [212]. Відповіддю на такі заяви слід вважати пояснення С.Шушкевича, який зазначив, що співдружність "заснована не на національних, етнічних ознаках", бо в угоді передбачено дотримання інтересів усіх людей, незалежно від їхньої національності. Проводити З'їзд народних депутатів СРСР не було потреби, бо на нього не приїхали б депутати від України, Білорусі та частина депутатів від Росії [213]. В.Ландсбергіс назвав Співдружність Незалежних Держав "спробою рівноправних партнерів зберегти певну стабільність", але Литва не мала наміру увійти до неї, а дотримувалася беззастережної позиції повної незалежності [214].

Безпосередньою передумовою для створення Співдружності Незалежних Держав, як заявив Є.Гайдар, була позиція України щодо Союзного договору. Саме це зумовило пошук іншого варіанту, який був би прийнятний для неї [215]. Росія поступилася — і період унітарної держави закінчився.

Процес становлення Співдружності Незалежних Держав був пов'язаний з певними суперечностями, оскільки низка питань вимагала з'ясування, особливо питання про участь у ній держав з переважно ісламським населенням. Врешті-решт 12 грудня 1991 р. Президенти Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Киргизстану і Туркменистану заявили, що готові увійти до Співдружності Незалежних Держав як її рівноправні співзасновники разом з Україною, Росією і Білоруссю, бо не бачать іншого варіанту в умовах політичної й економічної кризи. Проте вони висловилися за конфедерацію, проти чого виступала Україна [216]. Водночас український парламент ратифікував угоду про Співдружність Незалежних Держав, але з поправками, які змінювали її зміст. Приміром, замість координації українські парламентарі проголосували за консультації у зовнішньополітичній діяльності, еміграційній політиці, розвитку єдиного економічного простору [217].

При ратифікації Договору про Співдружність Незалежних Держав у російському парламенті Б.Єльцин наголосив, що неспроможність союзних структур на докорінні зміни виявилася ще два роки тому. Причина в тому, що командні структури центру намагалися будь-якою ціною самовідтворитися. Майже річна підготовка Союзного договору велася з позиції сили. Новоогарьовський процес розпочався занадто пізно. Після серпневих подій 1991 р. стало очевидно, що розпад Союзу увійшов у останню стадію. Б.Єльцин охарактеризував її так: "Більшість держав проголосила свою незалежність, схвалила відповідні законодавчі акти. Деякі союзні республіки офіційно вийшли із Союзу і були визнані на міжнародному рівні" [218].

У виступі Б.Єльцина йшлося про роль України на завершальній стадії розпаду СРСР. Відмова її від підписання Союзного договору могла спричинитися до серйозного порушення геополітичної рівноваги в світі, ескалації конфліктів усередині колишнього СРСР. Укладати Союзний договір без України, за його переконанням, було би злочином. Мінські домовленості зупини-

ли процес стихійного, анархічного розпаду спільного простору, тому "єдино можлива формула співжиття в нових умовах — Співдружність Незалежних Держав, а не держава, де ніхто не має незалежності" [219].

Розпад Союзу РСР, який вже був неспроможний відігравати позитивну роль, з конституційного погляду обґрунтовувався тим, що його засновники не втратили свого державного суверенітету, як підтверджували усі союзні конституції. Лише Співдружність спроможна була забезпечити збереження майже втраченого політичного, правового та економічного простору, який творився упродовж віків. Б.Єльцин заявляв: "У Співдружності недопустима дискримінація за національною чи іншими ознаками" [220]. Нарешті, Б.Єльцин висловив упевненість у тому, що розпад Союзу не призведе до розвалу РРФСР, а, навпаки, стабілізує ситуацію. Співдружність Незалежних Держав могла б посісти місце СРСР у Раді Безпеки ООН [221].

Проведені 10-11 грудня 1991 р. соціологічні дослідження підтвердили, що мінські угоди схвалювали у Москві — 84, Мінську — 76, а в Києві — 50% опитаних [222]. Проте навіть такі аргументи не вплинули на М.Горбачова. Спочатку він переконував, що мінські угоди започаткували процес створення нової союзної держави "знизу", хоч, як відомо, йшлося не про державу, а про Співдружність Незалежних Держав, і в процесі приєднання інших республік угоди доповняться механізмами їх реалізації [223]. На його переконання, слід було вибрати один із двох шляхів до нового Союзу: "по-новоогарьовськи" чи "по-біловезьки"? За словами М.Горбачова, біловезькі угоди не мають "механізму реалізації проголошеної мети співдружності, а також захисту від негативних соціально-політичних наслідків переходу до ринкової економіки" [224]. Як заперечення такого погляду можна вважати аргументи В.Ардаєва про те, що у випадку створення "принципово нового трансдержавного утворення — Євразійської співдружності незалежних держав, побудованої на конфедеративній основі", в його рисах вже небагато залишиться від колишнього Союзу, бо Співдружність ґрунтується на добровільній рівноправній основі [225].

Неоднозначність у підході до Співдружності Незалежних Держав підтвердив Е.Гонзальєс. На його думку, загроза відходу України, без якої про жоден Союз не може бути мови, спонукала до

об'єктивної оцінки реального становища, адже ще раніше відокремилися соціалістичні країни Східної Європи, Прибалтики, Молдова, Грузія. Водночас Е.Гонзальєс сам заперечував собі, коли зазначав, що "до розвалу країни призвели не тільки і не стільки зростання національної самосвідомості, бажання звільнитися від диктатури центру й історична неминучість розпаду імперії, скільки очевидна недієздатність властей" [226]. Тут цілком очевидне протиставлення об'єктивним причинам суб'єктивного фактора, а також некоректність, пов'язана з довільною оцінкою процесу розпаду Союзу, бо Е.Гонзальєс поряд з розпадом характеризував його як розвал [227].

За переконанням Н.Андреєва, новоогарьовський процес у квітні 1991 р. започаткував поворот в історії СРСР, завершивши перебудову, бо з'ясувалося, що реформувати радянську систему на класових засадах принципово неможливо. Серпневі події того року як апогей напруги (ДКНС та заява А.Лук'янова з осудом новоогарьовських угод) зірвали підписання Союзного договору. Після біловезьких домовленостей стало зрозуміло, що Білорусь, Україна і Росія його не підпишуть. Отож, визначилися три періоди розпаду СРСР: 1) до квітня 1991 р.; 2) від квітня до серпня 1991 р.; 3) після серпня 1991 р. [228]. На нашу думку, доцільно виділити ще один, четвертий період розпаду СРСР — після мінських угод (у грудні 1991 р.). Кожен із названих періодів мав певні особливості. Якщо перший період характеризувався тим, що центр обмежувався лише частковими змінами й орієнтувався на приборкання національно-визвольних змагань збройною силою, другий — зводився до так званого оновлення, що зумовлювало перехід від унітарного Союзу до "оновленої федерації", третій — посилив відцентрові тенденції і загострив боротьбу між ними та намагався зберегти Союз як поєднання федеративних, конфедеративних і асоціативних зв'язків, то четвертий — зумовив перехід від Союзу як унітарної держави до Співдружності Незалежних Держав.

Навіть перед доконаним фактом розпаду СРСР М.Горбачов дотримувався погляду, що треба зберегти єдину державу, "Велику Батьківщину" [229]. Він хотів, щоби Союз існував як окрема держава із сильним центральним урядом. Ідею Співдружності Україна, Росія, Білорусь і Казахстан зініціювали ще в грудні 1990 р., але реалізації цього проекту він перешкодив [230].

Уже після мінських угод, 13 грудня 1991 р., М.Горбачов як Президент СРСР, що перестав існувати, затвердив текст нової військової присяги без заідеологізованих понять (громадянин СРСР, Радянський уряд, Конституція СРСР), але з абстрактними визначеннями "конституція", "держава", "Батьківщина", які не мали ні політичного, ні правового змісту [231].

На зустрічі керівників незалежних держав в Алма-Аті М.Горбачов запропонував назву — Співдружність європейських і азійських держав (СЄАД), виступив за "громадянство співдружності", за створення у її межах спільного "євразійського ринку", наполягав на формуванні "цілісної системи військово-стратегічної безпеки країни", досягненні міжнародної правосуб'єктності Співдружності, закликав забезпечити координацію членів Співдружності в галузі науки і культури та винести на заключне засідання Верховної Ради СРСР розгляд процедури правоспадковості [232].

Як бачимо, М.Горбачов не хотів розуміти докорінної різниці між Союзом як єдиною державою і Співдружністю Незалежних Держав. Звідси його недоречні пропозиції, що стосувалися "громадянства Співдружності", процедури розгляду питань, права спадковості та інші, які слід було розв'язувати на міждержавному рівні, без скликання Верховної Ради СРСР як анахронізму віджилої системи.

Глави незалежних держав (Азербайджанської Республіки, Республіки Білорусь, Республіки Вірменії, Республіки Казахстан, Республіки Киргизстан, Республіки Молдови, Російської Федерації (РРФСР), Республіки Таджикистан, Республіки Туркменистан, Республіки Узбекистан, України) 21 грудня 1991 р. на зустрічі в Алма-Аті ухвалили низку документів, які регулювали становлення і діяльність Співдружності Незалежних Держав. Взаємини між ними мали засновуватися на таких засадах: визнання й повага державного суверенітету і суверенної рівності; невід'ємне право на самовизначення; рівноправність і невтручання у внутрішні справи; відмова від застосування сили і загрози силою, економічних і будь-яких інших методів тиску; мирне врегулювання спорів; повага прав і свобод людини, прав національних меншин; сумлінне виконання обов'язків й інших загальновизнаних принципів і норм міжнародного права [233]. Визнавалася непорушність кордонів між державами і водночас відповідальність за збереження громадянського миру та міжнаціональної згоди.

В Алматинській декларації зазначалося, що зміцнення відносин дружби, добросусідства і взаємовигідної співпраці, які мають глибоке коріння, відповідає інтересам народів і слугує справі миру й безпеки. Їх взаємодія ґрунтується на принципі рівноправності, що забезпечують координаційні інститути, сформовані на паритетній основі, зважаючи на особливість Співдружності, яка не є ні державою, ні наддержавним утворенням. Зі створенням Співдружності, яка відкрита для вступу інших держав, СРСР припиняє своє існування. Нове утворення не має органів управління в колишньому, імперському значенні. Координаційними органами Співдружності визнані Рада глав держав і Рада глав урядів [234].

Уперше у взаєминах між колишніми республіками СРСР тексти домовленостей між учасниками Алматинської зустрічі виконані їхніми державними мовами (азербайджанською, білоруською, вірменською, казахською, киргизькою, молдавською, російською, таджицькою, туркменською, узбецькою і українською) [235].

Алматинська зустріч спростувала закид М.Горбачова про незаконність мінських угод на тій підставі, що керівники трьох республік не могли вирішувати за всіх. Водночас вона остаточно розв'язала дилему "збереження союзної держави чи утворення співдружності незалежних держав" на користь останньої, чим завершила боротьбу між центром і суверенізованими республіками. Звісно, психологічно й ідеологічно Союз не перестав існувати, насамперед серед старшого покоління. Великодержавна ідея має таку ж притягальну силу, як і ідея національна, що може підштовхнути її прихильників до об'єднання [236].

Вплив алматинських домовленостей не обмежувався пострадянським простором. США заявили про свій намір визнати незалежні держави на території колишнього СРСР, хоча водночас були занепокоєні можливістю дискримінації росіян, бо це могло призвести до ситуації югославського типу, а в провідних європейських державах, навпаки, наголошували на тому, що Співдружність запобігла непередбаченим наслідкам від розпаду СРСР [237].

Світова імперія розпалася, але приміром, Литва боялася, що, змінившись за формою, нова співдружність може залишитися колишньою за змістом і продовжувати колишню політику радянського керівництва щодо прибалтійських держав [238]. Така оцінка

Співдружності Незалежних Держав дає змогу пояснити, чому прибалтійські держави протиставляли євразійську співдружність об'єднаній Європі, до якої вони прагнули. Водночас стриманість литовського керівництва не випадкова, адже учасники Співдружності по-різному ставилися до її утворення. Українське керівництво вбачало в ній інструмент "цивілізованого розлучення" колишніх союзних республік, а Росія розглядала Співдружність як можливість утримувати колишні республіки в своїй орбіті.

СРСР не піддавався перебудові за сценарієм М.Горбачова, який допустив промахи у національній політиці. Власне кажучи, радянське керівництво недооцінювало того, що національне питання в СРСР було на першому місці та вимагало негайного розв'язання. Як вважав О.Лаціс, Союз підкосило внутрішнє насильство над народами, чого не могло би зробити зовнішнє насильство. Треба було надати кожному народові змогу самому влаштовувати свої справи. Однак більшість народних депутатів СРСР були байдужими до національного питання, до нового Союзного договору, що різко посилило відцентрові тенденції, які О.Лаціс безпідставно називав сепаратизмом [239]. Водночас слід зазначити, що М.Горбачов і його команда зіткнулися з безпрецедентним розвитком подій і виявилися неспроможними дати їм об'єктивну оцінку. Спроби врятувати Союз збройною силою зазнали поразки. Безуспішним був путч компартійних ортодоксів у серпні 1991 р. Як зазначав О.Лаціс, "прийшла до безславного кінця партія — та, що 74 роки тому зуміла з'єднати уламки трьохсотлітньої імперії" [240]. Розпад СРСР і перетворення його у Співдружність Незалежних Держав запобігли запланованому на грудень 1991 р. політичному чи таємному військовому перевороту [241].

Уже наприкінці 1991 р. США визнали як незалежні держави Росію, Україну, Білорусь, Вірменію, Казахстан і Киргизстан, а також запевнили, що визнають Молдову, Туркменистан, Азербайджан, Таджикистан, Грузію й Узбекистан і встановлять з ними дипломатичні відносини після того, як упевняться у їхній відповідній політиці в галузі безпеки та дотриманні демократичних принципів [242]. Усі колишні республіки СРСР стали повноправними суб'єктами міжнародного права.

Оцінюючи ситуацію загалом, слід зазначити, що у період глибокої всебічної кризи прихильники збереження цілісності СРСР

у союзному керівництві вдалися до силових методів: вони створили Державний комітет із надзвичайного стану в СРСР. У союзних республіках сформувалося чотири позиції щодо нього: 1) ставлення до ДКНС як незаконного, антиконституційного органу; 2) невизначеність, що маскувалася демагогічною оболонкою; 3) повне відмежування від союзного керівництва; 4) беззастережна підтримка. Зрештою, різке протистояння між ДКНС і російським керівництвом призвело до поразки перевороту.

Після провалу ДКНС змінилося співвідношення політичних сил: відцентрові сили зміцніли, а доцентрові сили були ослаблені та скомпрометовані. Як наслідок, виникла нова політична дестабілізація. У міжнаціональних відносинах виявилися дві протилежні тенденції: союзні республіки проголошували свою незалежність, а номінальне союзне керівництво докладало відчайдушних зусиль для збереження СРСР.

Попри докорінну зміну міжнаціональних відносин апологети Союзу апелювали до волі народу, висловленої на Всесоюзному референдумі 17 березня 1991 р. Водночас вони вдавалися до підміни понять. Якщо на референдум виносилося питання про підтримку "оновленої" федерації, то Союз суверенних держав почав трактуватися як конфедерація (конфедеративна держава) з єдиним економічним простором, єдиною обороною, єдиним парламентом.

Кожне з таких питань мало неоднозначні трактування. Якщо для одних розпад СРСР пов'язувався з тяжкими наслідками для економік незалежних держав, то інші вважали, що в якомусь центрі у межах Союзу регулювати економіку республік немає потреби. Проголошені незалежні держави створювали власні військові формування, а союзне керівництво нав'язувало ідею про необхідність спільного командування. Перешкодою до перетворення Союзу були його органи, які намагалися зберегтися в будь-якій формі. В результаті проект договору за конфігурацією "9+1" не міг бути реалізований, бо проблема суверенітетів союзних республік і суверенітету Союзу не могла бути розв'язана на користь колишнього центру.

Пропонувалися інші проекти змін. Російське керівництво намагалося вийти з-під контролю союзного центру, але водночас вживало заходів для попередження неконтрольованої дезінтеграції союзної держави. Спроба використати З'їзд народних депутатів

СРСР як інструмент збереження Союзу зазнала невдачі. Союзне керівництво так і не спромоглося розробити конструктивну програму виходу з кризи, оскільки ігнорувало нові умови, коли реальна влада перейшла до республік, а моральний вплив центру був зведений до мінімуму. Намагання нав'язати політичний Союз навіть тоді, коли розглядалося питання економічних взаємин, лише посилювало відцентрові тенденції.

Взаємини центру і союзних республік спричинилися до необхідності розв'язання проблем автономних утворень і тих народів, які їх не мали. Автономні республіки претендували на рівні права з колишніми союзними республіками. Російське керівництво заявило про те, що воно бере під свій захист вихідців з РРФСР поза її межами. Проте сама Росія стояла перед різними варіантами власного розвитку. Її спроби сформувати "новий центр" не вдалися.

Наполягаючи на збереженні єдиного політичного, економічного, культурного, наукового і технологічного простору для створення на цій основі нової демократичної держави на конфедеративних засадах, союзне керівництво своєрідно трактувало право народів і республік на самовизначення: зводило його до перерозподілу повноважень між Союзом суверенних держав і його суб'єктами. Вперше були запропоновані різні форми зв'язку між суб'єктами Союзу суверенних держав: федеративні, конфедеративні й асоціативні. Отже, трактування Союзу як конфедеративної держави зазнало коректив.

Проте надбудова у формі союзної держави не сприймалася всюди однаково на євразійському просторі. Апеляція до історичних чинників вже не давала очікуваного ефекту. Безперспективність союзної надбудови стала очевидною після Всенародного референдуму 1 грудня 1991 р. в Україні, без участі якої Союз, за переконанням його прихильників, втрачав сенс. Україна не приєдналася до договору про економічне співтовариство, а на першій сесії Верховної Ради СРСР нового складу взяла участь на правах спостерігача.

Відцентрові тенденції змусили Державну Раду СРСР визнати незалежність трьох колишніх союзних республік Прибалтики. Виникнення незалежної України поставило під сумнів звичну архітектуру європейської безпеки і стабільності, адже на конти-

ненті з'явилася сильна ядерна держава. Перебудова як типова революція "згори" зазнала поразки, оскільки не була спроможна розв'язати проблему міжнаціональних відносин у СРСР на користь його збереження.

Визнання незалежності України російським керівництвом вимагало встановлення відносин між двома державами на нових засадах. Правовою основою припинення існування СРСР як суб'єкта міжнародного права стали біловезькі домовленості про утворення Співдружності Незалежних Держав. Така форма зумовлювалася тим, що інших варіантів взаємозв'язків між колишніми союзними республіками не підтримувала Україна.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. *Лукянов А.* Заявление Председателя Верховного Совета СССР // Известия. – 1991. – 20 авг.

2. Заявление советского руководства // Известия. – 1991, 20 авг.; Обращение к советскому народу // Известия. – 1991. – 20 авг.

3. Цит. за: *Шепитько Г.* Чрезвычайная сессия Верховного Совета РРФСР // Известия. – 1991. – 22 авг.

4. *Кравчук Л.М.* Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – Київ, 2002. – С. 99.

5. Цит. за: *Ардаев В.* Обращение Президента Казахстана // Известия. – 1991, 20 авг.; Позиция Президента Казахстана // Известия. – 1991. – 22 авг.

6. Цит. за: *Карпов А.* Соблюсти интересы всех народов // Известия. – 1991. – 21 авг.

7. Цит. за: *Лашкевич Н.* Ситуация в Литве // Известия. – 1991. – 20 авг.; *Его же.* О событиях в Литве // Известия. – 1991. – 21 авг.

8. Там же.

9. *Кравчук Л.М.* Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. – С. 98.

10. *Чугаев С., Шепоткин В.* И парламент вернулся в другую страну // Известия. – 1991. – 27 авг.

11. *Орлик Ю.* СССР: период полураспада? // Известия. – 1991. – 27 авг.

12. Цит. за: *Чугаев С., Шепоткин В.* Союз распадается под перебранку депутатов // Известия. – 1991. – 28 авг.

13. Цит. за: *Орлик Ю.* Передел границ грозит катастрофой // Известия. – 1991. – 29 авг.

14. Цит. за: *Цикора С.* Россия и Украина договорились // Известия. – 1991, 30 авг.

15. Цит. за: *Чугаев С., Шепоткин В.* Союз распадается под перебранку депутатов // Известия. – 1991. – 28 авг.

16. Цит. за: *Цикора С.* Каким курсом идет Украина? // Известия. – 1991. – 29 авг.

17. Цит. за: *Цикора С.* Россия и Украина договорились // Известия. – 1991. – 30 авг.

18. *Селюнин В.* Если не избежен, его надо хорошо организовать // Известия. – 1991. – 30 авг.

19. Там же.

20. Там же.

21. Кризис может стать непереносимым. Заявление Политсовета Движения демократических реформ // Известия. – 1991– 30 авг.

22. *Румянцев О.* Не заболтать бы победу // Известия. – 1991. – 31 авг.

23. Там же.

24. Там же.

25. Там же.

26. Там же.

27. *Ардаев В.* Россия и Казахстан: согласие подтверджено // Известия. – 1991. – 31 авг.

28. *Володин В.* Благовест в Молдове // Известия. – 1991. – 29 авг.

29. *Орлов А.* Узбекистан становится независимым // Известия. – 1991. – 2 сент.

30. *Рябушкин А.* Декларация парламента // Известия. – 1991. – 2 сент.

31. *Шепитько Г.* Парламентская комиссия за признание независимости Прибалтики // Известия. – 1991. – 2 сент.

32. Заявление Президента СССР и высших руководителей союзных республик // Известия. – 1991. – 3 сент.

33. *Шальнев А.* Новый статус Украины и Белоруссии в ООН // Известия. – 1991. – 2 сент.

34. *Лацис О.* Авторы заявления отказываются от идеи федерации // Известия. – 1991. – 3 сент.

35. *Степовой А., Чугаев С.* Империя рухнула, но ее обломки не должны обрушиться на народ // Известия. – 1991. – 4 сент.

36. *Лацис О., Степовой А., Чугаев С.* Что защищаем – новый Союз или старые союзные органы? // Известия. – 1991. – 4 сент.

37. Реакция в мире на дебаты в Кремле // Известия. – 1991. – 4 сент.

38. *Агафонов С.* "Обломки империи" никому не нужны // Известия. – 1991. – 3 сент.

39. *Кива А.* Конец империи или начало Союза? // Известия. – 1991. – 2 сент.

40. Там же.

41. Там же.

42. *Капелюшный Л.* Размышления об "украинском вопросе" // Известия. – 1991. – 3 сент.

43. Там же.
44. Там же.
45. *Кива А.* Конец империи или начало Союза? // Известия. — 1991. — 2 сент.
46. *Степовой А., Чугаев С.* Империя рухнула, но ее обломки не должны обрушиться на народ // Известия. — 1991. — 4 сент.
47. Внеочередной Сьезд народных депутатов СССР. Стенографический отчет // Известия. — 1991. — 4 сент.
48. Там же.
49. Там же.
50. Там же.
51. Там же. — 1991. — 5 сент.
52. Там же. — 1991. — 4 сент.
53. Там же. — 1991. — 4 сент.
54. Там же. — 1991. — 5 сент.
55. Там же.
56. Там же.
57. Там же.
58. Там же.
59. Там же. — 1991. — 5 сент.
60. Там же. — 1991. — 5 сент.
61. Там же. — 1991. — 4 сент.
62. Там же. — 1991 — 4 сент.
63. Там же.
64. Заявление председателей Верховных Советов республик, входящих в состав РСФСР // Известия. — 1991. — 30 авг.
65. *Сабиров А.* Татарстан: неизменная поддержка Союза // Известия. — 1991. — 31 авг.
66. Внеочередной Сьезд народных депутатов СССР. Стенографический отчет // Известия. — 1991. — 5 сент.
67. Там же.
68. Там же. — 1991. — 4 сент.
69. Там же. — 1991. — 5 сент.
70. Там же. — 1991. — 4 сент.
71. Там же.
72. Там же.
73. Там же.
74. О мерах, вытекающих из совместного заявления Президента СССР и высших руководителей союзных республик и решений внеочередной сессии Верховного Совета СССР. Постановление Сьезда народных депутатов СССР // Известия. — 1991. — 7 сент.

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

75. Об органах государственной власти и управления Союза ССР в переходный период. Закон СССР // Известия. – 1991. – 7 сент.

76. Конвенция о создании экономического сообщества. Проект // Известия. – 1991. – 5 сент.

77. *Бергер М.* "15+0" плюс все желающие // Известия. – 1991. – 6 сент.

78. Договор об учреждении Межреспубликанского экономического сообщества. Проект для обсуждения возможными участниками заседания Оргкомитета // Известия. – 1991. – 6 сент.

79. *Францева И.* Как наши республики могут использовать опыт ЕЭС // Известия. – 1991. – 17 сент.

80. Президент считает, что его республика не готова к демократии // Известия. – 1991. – 18 сент.

81. Союз суверенных – какое слово считать ключевым? // Известия. – 1991. – 20 сент.

82. Как восприняты решения Сьезда в суверенных республиках // Известия. – 1991. – 7 сент.

83. *Кондратов Э.* Молдова не будет участвовать в политических союзах // Известия. – 1991. – 13 сент.

84. Цит. за: *Матуковский Н.* Наш выбор был трагической ошибкой, считает Василий Быков // Известия. – 1991. – 26 сент.

85. Цит. за: *Демченко И.* Политические условности угрожают экономическому союзу // Известия. – 1991. – 2 окт.

86. Разговор с Президентом СССР за чашкой чая // Известия. – 1991. – 21 сент.

87. *Литвинова И.* Приобретения и потери на пути в Европу // Известия. – 1991. – 20 сент.

88. Эстония выдвигает России территориальные претензии // Известия. – 1991. – 16 сент.

89. Позиция Государственного Совета при Президенте РСФСР // Известия. – 1991. – 28 сент.

90. *Ципко А.* Драма российского выбора // Известия. – 1991. – 2 окт.

91. Там же.

92. Советский энциклопедический словарь. – С. 1580-1582.

93. *Бергер М.* Республики плюс Союз – уравнение с двумя непонятными // Известия. – 1991. – 28 сент.

94. Там же.

95. *Литвинова И.* Готовятся к диалогу с Союзом // Известия. – 1991. – 3 окт.

96. *Чулаки М.* Герб? Гимн? Флаг? // Известия. – 1991. – 2 окт.

97. *Попов Г.* Что дальше? Заметки по текущему вопросу // Известия. – 1991. – 4 окт.

98. Там же.
99. Там же.
100. Там же.
101. Там же.
102. Советский энциклопедический словарь. – С. 1580-1582.
103. *Попов Г.* Что дальше? Заметки по текущему вопросу // Известия. – 1991. – 4 окт.
104. *Казиханов А.* В Чечено-Ингушетии пытаются по-большевистски построить демократическую республику // Известия. – 1991. – 18 окт.
105. *Дементьева И.* Одинокий волк под луной // Известия. – 1991. – 2 нояб.
106. *Кононенко В.* В Белом доме о ситуации в Чечено-Ингушетии // Известия. – 1991. – 11 нояб.
107. *Сибиров А.* Чем наполнить суверенитет // Известия. – 1991. – 26 окт.
108. *Резник Б.* Станет ли область республикой? // Известия. – 1991. – 1 нояб.
109. *Лысенко В.* Демократы в оппозиции к демократам? // Известия. – 1991. – 9 нояб.
110. Там же.
111. Там же.
112. Там же.
113. *Шахназаров Г.* Три самоопределения российской демократии // Известия. – 1991. – 16 нояб.
114. *Сергійчук В.* Етнічні межі і державний кордон України. – Київ: Українська видавнича спілка, 2000. – С. 3-4.
115. *Шахназаров Г.* Три самоопределения российской демократии // Известия. – 1991. – 16 нояб.
116. Там же.
117. Там же. – 1991. – 19 нояб.
118. *Драгунский Д.* Дальше – взрыв. О статье Г.Попова "Что дальше"? // Известия. – 1991. – 16 нояб.
119. Интервью Президента СССР главному редактору американського журнала // Известия. – 1991. – 25 нояб.
120. Там же.
121. Там же.
122. Внеочередной Сьезд народных депутатов СССР. Стенографический отчет // Известия. – 1991. – 6 сент.
123. Там же.
124. Там же.
125. Там же.
126. Там же. – 1991. – 7 сент.
127. Там же.

128. Думать о своих интересах. Беседа политического обозревателя "Известий" А.Бовина с министром иностранных дел РСФСР А.В.Козыревым // Известия. – 1991. – 3 окт.

129. Кто правопреемник бывшего Союза? // Известия. – 1991. – 4 окт.

130. *Сбитнев В.* Съезд в "Иркутском государстве" // Известия. – 1991. – 19 нояб.

131. *Тарасов А.* Быть ли Енисейской республике? // Известия. – 1991. – 23 нояб.

132. *Алимов Г., Сбитнев В.* В Иркутске к президенту страны много вопросов, но встречают его благожелательно // Известия. – 1991. – 22 нояб.

133. *Плутник А.* Президент в мире иллюзий // Известия. – 1991 – 5 дек.

134. *Самсонов Р.* Бегство из империи // Известия. – 1991. – 7 дек.

135. Там же.

136. Там же.

137. Там же.

138. Там же.

139. *Шмелев Н.* Шанс на спасение // Известия. – 1991. – 8 дек.

140. *Ильюхин В.* А порознь нам не выжить // Правда. – 1991. – 12 дек.

141. Интервью Президента СССР главному редактору американского журнала // Известия. – 1991. – 25 нояб.

142. *Капелюшный Л.* Кому снится Новороссия? // Известия. – 1991. – 23 нояб.

143. Там же.

144. *Степовой А.* Ново-Огарево-2 без Украины // Известия. – 1991. – 16 окт.

145. *Кондратов Э., Филлиппов В.* Полуостров Крым // Известия. – 1991. – 17 окт.

146. *Степовой А., Чугаев С.* М.Горбачев считает, что новому Верховному Совету предстоит выполнить роль Учредительного собрания // Известия. – 1991. – 22 окт.

147. *Алимов Г.* Договор об экономическом сообществе подписали 8 суверенных государств // Известия. – 1991. – 21 окт.

148. Мы не представляем себе Союза без Украины // Известия. – 1991. – 23 окт.

149. Там же.

150. *Цикора С.* Украина в роли наблюдателя // Известия. – 1991. – 28 окт.

151. *Степовой А.* Сессию Союзного парламента можно открыть. Но будет ли он союзным и полномочным? // Известия. – 1991. – 18 окт.

152. *Рогов С., Рубанов В.* "Безхозная армия". Делится ли безопасность Союза ССР на независимость суверенных государств? // Известия. – 1991.– 23 нояб.

153. *Литовкин В.* С кем собираются воевать республиканские армии? // Известия. — 1991. — 15 нояб.

154. *Литовкин В.* Минобороны и МВД СССР настроены решительно // Известия. — 1991. — 21 нояб.

155. *Алимов Г.* Еще одна попытка остановить распад // Известия. — 1991. — 15 нояб.

156. Тер-Петросяну не удалось добиться признания независимости Армении. Буш занял на переговорах осторожную позицию // Известия. — 1991. — 16 нояб.

157. Там же.

158. *Бакатин В.* Мы продолжаем праздновать. Мы не приступили к делу // Известия. — 1991. — 26 окт.

159. Там же.

160. Там же.

161. *Шевцова Л.* Бег по замкнутому кругу. Политика и жизнь на новом витраже // Известия. — 1991. — 29 нояб.

162. Там же.

163. Там же.

164. *Портанский А.* России не грозит исламская революция, считает доктор философских наук Т.Сандаев // Известия. — 1991. — 29 нояб.

165. *Путко А.* Как татарам предлагают освободиться от "русского ига" // Известия. — 1991. — 26 нояб.

166. *Мутятин О.* "Советский Союз хоронить рано" // Правда. — 1991. — 5 сент.

167. Там же.

168. *Боннэр Е., Самодуров Ю.* Предлагаем план стабилизации // Правда. — 1991. — 2 сент.

169. Руслан Хасбулатов: я не думаю, что существует реальная опасность левой диктатуры // Правда. — 1991. — 10 сент.

170. *Ткаченко В., Черняк А.* Армию делить не будем // Правда. — 1991. — 9 сент.

171. Госсовет СССР признал независимость Латвии, Литвы и Эстонии // Правда. — 1991. — 7 сент.

172. *Сычев А.* Независимая Украина меняет карту Европы // Известия. — 1991. — 4 дек.

173. Ресурсы Украины. Ее доля в экономике СССР // Известия. — 1991. — 4 дек.

174. *Цикора С.* Чем Кравчук убедил Украину // Известия. — 1991. — 4 дек.

175. *Кононенко В.* Э.Шеварднадзе подключился к проблеме Союзного договора // Известия. — 1991. — 5 дек.

176. *Орлик Ю.* В Средней Азии и Казахстане к обращению Горбачева отнеслись с пониманием // Известия. — 1991. — 7 дек.

177. Минное поле власти... Беседа в редакции "Известий" с государственным секретарем РСФСР Г.Э.Бурбулисом // Известия.– 1991. – 20 окт.

178. Там же.

179. *Боднарчук Н.* Лидер должен подчиняться выбору народа // Известия. – 1991. – 27 нояб.

180. *Кондрашов С.* Новое место в мире // Известия. – 1991. – 7 сент.

181. *Бовин А.* От перестройки к революции // Известия. – 1991. – 10 сент.

182. Там же.

183. *Алимов Г.* Госсовет СССР предложил восстановить в Нагорном Карабахе конституционный порядок. Дело – за парламентами Азербайджана и Армении // Известия. – 1991. – 29 нояб.

184. *Алимов Г.* Госсовет берет тайм-аут до 12-го. На этот раз решено встретиться в Алма-Ате // Известия. – 1991. – 6 нояб.

185. *Блинов А.* Прогресс и потрясения // Известия. – 1991. – 4 окт.

186. *Ардаев В., Мацкевич З.* Итоги встречи в столице Казахстана превзошли все ожидания // Известия. – 1991. – 3 окт.

187. *Алимов Г.* Руководство СССР и России представит новый проект Союзного договора // Известия. – 1991. – 3 дек.

188. *Лацис О.* Алма-Ата, новое мышление на нашем пространстве? // Известия. – 1991. – 3 окт.

189. *Гусейнов Р.* Карабахская трагедия. Размышления об одной национальной драме // Известия. – 1991 – 1 нояб.

190. *Уригашвили Б.* Грузия не подпишет экономический договор // Известия. – 1991. – 2 нояб.

191. Конфедеративное государство: что создаем на этот раз? На вопросы обозревателя "Известий" отвечает государственный советник по правовой политике при Президенте СССР доктор исторических наук В.Яковлев // Известия. – 1991. – 18 нояб.

192. Там же.

193. Договор о Союзе Суверенных Государств. Проект // Известия. – 1991. – 26 нояб.

194. Там же.

195. Там же.

196. Там же.

197. *Алимов Г.* Привыкайте к словам: Союз Суверенных Государств (USS) // Известия. – 1991. – 16 нояб.

198. *Кауль Т.Н.* Что ждет Советский Союз? // Правда. – 1991. – 7 нояб.

199. *Казиханов А.* Провозглашена новая республика Балкария // Известия. – 1991. – 19 нояб.

200. *Олиянчук В.* Каждый просит по республике // Известия. – 1991. – 5 дек.

201. 92,5 процента голосов за суверенную Ингушетию // Известия. — 1991. — 5 дек.

202. *Сорокин Е.* Союз разрушен. Очередь за Россией? // Правда. — 1991. — 12 нояб.

203. Известия. — 1991. — 9 нояб.

204. *Алимов К.* В Ново-Огареве продолжалось рассмотрение Договора о Союзе Суверенных Государств // Известия. — 1991. — 26 нояб.

205. *Лебедев В.* Крым — без союза с Россией? // Известия. — 1991. — 30 нояб.

206. Украина избрала независимость // Известия. — 1991. — 3 дек.

207. Заявление Бориса Эльцина о признании Россией независимости Украины // Известия. — 1991. — 5 дек.

208. Там же.

209. Там же.

210. *Юсин М.* Горбачев бросает вызов "Славянскому Союзу" // Известия. — 1991. — 11 дек.

211. Заявление Президента СССР // Известия. — 1991. — 11 дек.

212. *Матурский Н.* Создание нового содружества должно предотвратить трагедию // Известия. — 1991. — 11 дек.

213. *Лашкевич Н.* Усилия соседей одобрены // Известия. — 1991. — 11 дек.

214. *Демченко И.* Цены будут отпущены в трех республиках одновременно // Известия. — 1991. — 11 дек.

215. *Бужкевич М.* Беловежское "трио": каждый играет собственную партию // Правда. — 1991. — 17 дек.

216. Там же.

217. Там же.

218. Парламент России ратифицировал Соглашение о содружестве независимых держав и денонсировал договор 1922 года. Из выступления Б.Ельцина перед парламентом России // Известия. — 1991. — 13 дек.

219. Там же.

220. Там же.

221. Там же.

222. Социологический опрос на актуальную тему // Известия. — 1991. — 13 дек.

223. М.Горбачев о ситуации в стране и о себе // Известия. — 1991. — 13 дек.

224. *Лацис О.* Оппозиция есть. И это хорошо // Известия. — 1991. — 14 дек.

225. *Ардаев В.* Еще одна надежда // Известия. — 1991. — 16 дек.

226. *Гонзальес Э.* Союз умер! Да здравствует содружество? // Известия. — 1991. — 12 дек.

227. Там же.

228. *Андреев Н.* Хочешь мира – готовься к компромиссам и уступкам // Известия. – 1991. – 13 дек.

229. *Алимов Г.* Последний рабочий день Михаила Горбачева в роли Президента // Известия. – 1991. – 26 дек.

230. Борис Ельцин: У Президента СССР есть время максимум до середины января // Известия. – 1991. – 18 дек.

231. *Литовкин В.* М.Горбачев утвердил текст новой присяги. Кто и где ее будет принимать? // Известия. – 1991. – 18 дек.

232. *Горбачев М.* Участникам встречи в Алма-Ате по созданию Содружества Независимых Государств // Известия. – 1991. – 20 дек.

233. Алма-Атинская декларация // Известия. – 1991. – 24 дек.

234. Там же.

235. Протокол к Соглашению о создании содружества независимых государств, подписанному 8 декабря 1991 г. в г.Минске Республикой Беларусь, Российской Федерацией (РСФСР), Украиной // Известия. – 1991. – 24 дек.

236. Прощание с Союзом ССР будет долгим // Известия. – 1991.– 25 дек.

237. *Портанский А.* И оптимизм, и осторожность в оценках // Известия. – 1991. – 24 дек.

238. *Лашкевич Н.* В.Ландсбергис сдержан в оценках содружества // Известия. – 1991. – 24 дек.

239. *Лацис О.* Что закончилось – знаем. А что началось? // Известия. – 1991. – 31 дек.

240. Там же.

241. Там же.

242. *Буш Дж.* Это победа демократии и свободы // Известия. – 1991. – 27 дек.

Розділ 6

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ В ПЕРІОД СТАНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

1. Взаємозв'язок національного, культурного і державного відродження

У середині 80-х років сталася аварія на Чорнобильській АЕС. Навіть у час перебудови інформація про ліквідацію її наслідків була недостатня і давалася дозовано тільки офіційними засобами масової інформації. Лише через два роки після аварії у Києві з ініціативи Українського культурологічного клубу була проведена демонстрація, на яку столичне керівництво не давало згоди і яку розігнала міліція. Проте вона започаткувала масові громадські виступи проти сваволі влади, яка не зважала на нові реалії.

Водночас реакція населення на приховувані наслідки аварії на Чорнобильській АЕС була лише приводом, а не причиною протиборства сил, які по-різному ставилися до перебудови. Упродовж тривалого часу незадоволення діяльністю, навіть окремими діями влади чи її працівників таврувалося як "націоналістичний прояв". До таких "проявів" при соціалізмі партійно-державна влада зачисляла: роздування національної специфіки, ідеалізацію історичного минулого своєї нації або народності; національний егоїзм, небажання визнати примат загальнодержавних інтересів, національне чванство; сепаратистські тенденції; ігнорування національних особливостей та інтересів інших націй і національних меншин, їхньої мови, культури, звичаїв; зневажливе ставлення до мови міжнаціонального спілкування; приниження ролі позитивного досвіду інших націй і народностей, їх внеску у розвиток економіки, техніки і культури країни; псевдопатріотизм; недооцінку масштабів допомоги інших націй, перевага інтернаціонального співробітництва; обмеження інтересів представників інших націй у кадровій роботі; консервацію деяких особливостей давнього національного побуту; негативне ставлення до міжнаціональних шлюбів [1].

Якщо погодитися з таким трактуванням, то неодмінно виникнуть запитання: які причини націоналістичних проявів, які критерії відмінностей між захистом національних інтересів і трактуванням їх як націоналістичних проявів? Вони, як стверджував Ю.Вілков, були "результатом серйозної деформації соціалістичного способу життя і суспільної моралі, грубих порушень ленінської національної політики" [2]. Звісно, таке формулювання не давало повної відповіді, позаяк радянська наука не виявляла одностайності при визначенні соціалістичного способу життя, декларативно протиставляючи його способові життя в несоціалістичних країнах [3]. Досить розмитими були критерії комуністичної моралі при класовому підході до неї [4]. Нарешті, ленінська національна політика трактувалася по-різному за часів радянської влади. Як наслідок, зазнавали критики за націоналістичні прояви вірші В.Сосюри "Любіть Україну" і М.Рильського "Я — син Країни Рад", книга П.Шелеста "Україна наша Радянська". Розмитість критеріїв призвела до того, що любов до минулого свого народу в одних випадках піддавалася нападкам (роман Олеся Гончара "Собор"), а в інших — на неї не звертали уваги (роман Расула Гамзатова "Мій Дагестан").

Український націоналізм (неодмінно з означенням "буржуазний") постійно перебував у центрі особливої уваги ідеологічного активу. Вже з кінця 20-х років сталінське керівництво розпочало масовану атаку на найменші вияви української самобутності, бо політика українізації при логічному її завершенні спричинилася б до витіснення з владних структур росіян і русифікованих представників інших національностей, а вони становили 95% працівників радянського апарату. Лише 13,9% з них добре знали українську мову. До речі, в самій КП(б)У на початку 20-х років українці становили менше 30% при 80% населення республіки [5].

При підході до українського національного відродження в часи перебудови треба брати до уваги його особливості. По-перше, стрімкість розвитку суспільно-політичних процесів, а водночас і суспільно-політичної думки. Результати Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р. та Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. — переконливий доказ таких змін. По-друге, висока динамічність періодів, відтинок між якими — кілька місяців. На

наш погляд, можна виділити такі періоди українського національного відродження: *стихійний* – від першої демонстрації у Києві 1988 р. з нагоди річниці аварії на Чорнобильській АЕС до установчої конференції Товариства української мови імені Тараса Шевченка в лютому 1989 р.; *протистояння* – від створення Товариства української мови імені Тараса Шевченка до організаційного оформлення Народного руху України за перебудову (далі НРУ. – *І.М.*) у вересні 1989 р.; *загострення* – від створення НРУ до проголошення Декларації про державний суверенітет України в липні 1990 р.; *національного державотворення* – від проголошення Декларації про державний суверенітет України до розпаду СРСР у грудні 1991 р. По-третє, висхідний характер процесу, бо національно-культурне відродження логічно перейшло в боротьбу за суверенітет УРСР на засадах Конституції СРСР, а відтак до вимог конфедеративного устрою, що фактично відтворений у Декларації про державний суверенітет України і, нарешті, до проголошення незалежності України.

Національно-культурне відродження було спричинене як становищем у самій Україні, так і становищем СРСР загалом. Якщо українізація 20-х років охоплювала всіх українців (а їх поза межами УРСР, в інших республіках налічувалося майже 6,5 млн), що компактно проживали на Кубані (близько 2 млн), Курщині (1,3 млн), Вороніжчині (1 млн), у Сибіру, на Далекому Сході і в Туркестані (по 0,6 млн) [6], то наприкінці 80-х років становище різко змінилося, чого не могла замовчувати навіть офіційна статистика. За матеріалами Всесоюзного перепису населення 1989 р., в Українській РСР проживало 51 452 034 осіб, з яких 37,42 млн – українці, 11,35 млн росіяни, 0,486 млн – євреї, 0,440 млн – білоруси, 0,324 млн – молдавани, 0,234 млн – болгари, 0,219 млн – поляки, 0,163 млн – угорці, 0,135 млн – румуни, майже 99 тис. – греки, 86,9 тис. – татари та інші народи [7].

З цієї кількості українців лише 32,82 млн осіб визнавали своєю рідною мовою українську, а 4 578 тис. осіб вважали за таку російську чи іншу (15,3 тис. осіб) мову. До речі, з числа росіян лише 177,5 тис. осіб заявили, що їхньою рідною є українська мова [8]. Коментуючи результати перепису, М.Борисенко зазначив, що чисельність українців за попередні 10 років зросла на 930 тис., або 2,5%, проте їх частка серед населення знизилася на

0,9%. Стосовно росіян простежувалася інша тенденція. Їх кількість за 10 років зросла на 884 тис., тобто 8,4%, а питома вага серед населення збільшилася з 21 до 22% [9].

Ще гіршим було мовне становище серед тих українців, які жили в інших республіках СРСР. У час перепису в СРСР налічувалося 44 186 тис. українців, проте українську мову визнали рідною лише 35 821 тис., інші — надали перевагу російській (8 309 тис. осіб) чи іншим (56 тис. осіб) мовам. Отож, денаціоналізація набула для українців катастрофічних масштабів і в УРСР, і за її межами — в СРСР, тому що багато з них належали до російськомовного населення. За межами України, в СРСР проживало 6,8 млн українців, що становило 15% загальносоюзної чисельності нації, в тому числі 9,9% — у РРФСР, 2% — у Казахстані, 1,4% — у Молдавії, 0,7% — у Білорусії, 0,3% — в Узбекистані [10]. Якщо порівняти чисельність українців за межами України, в СРСР у 1925 р. (6,5 млн осіб) та в 1989 р. (6,8 млн осіб), то можна стверджувати, що українці, напевне, найбільше спричинилися до чисельного зростання російського населення шляхом асиміляції.

Як показали соціологічні дослідження, проведені в січні — березні 1990 р., лише 51,5% українців були переконані, що їх об'єднує з людьми своєї національності мова [11]. Звісно, такий показник не може не тривожити, адже феномен так званих "російськомовних українців" в Україні об'єктивно можна характеризувати як перехідний етап до визнання себе росіянами.

Про національну свідомість української людності дає певне уявлення ставлення до національної символіки. Так, 28,5% опитаних визнали, що не можуть відповісти на питання про національну символіку, 39,8% вважали за можливе збагатити зміст свят та обрядів гербами і прапорами, які були поширені в минулому в різних регіонах України, а 29% заперечували це [12]. Безумовно, такі соціологічні дослідження не сприяли конкретним висновкам, бо "значна частина опитаних написала, що не має жодного уявлення про прапори та герби минулого і не знає, що саме кожен з них означає". Після такого зізнання втрачав сенс висновок В.Кушерця і П.Косухи, що "більшість опитаних не вважала, що конче потрібна заміна державної символіки" [13], адже некомпетентна відповідь не може визнаватися за аргумент.

У період перебудови українська людність почала національно організуватися. Перша добровільна масова громадська організація в Україні створена в лютому 1989 р. під назвою Товариство української мови імені Тараса Шевченка. Його діяльність, як зазначалося в статуті, спрямовувалася на "утвердження української мови в усіх ділянках суспільного життя Української РСР, всебічний її розвиток, охорону чистоти й самобутності; збереження й розвиток національної культури і традицій українського народу, формування національної самосвідомості та історичної пам'яті громадян, подолання національного нігілізму; гармонійний розвиток міжнаціональних відносин" [14]. Назва товариства як неформальної організації зазнала певної еволюції. Напередодні його установчої конференції був опублікований проект Статуту Товариства рідної мови імені Тараса Шевченка. Товариство виступало "за повне, фактичне утвердження статусу української мови як державної мови республіки, за подальший вільний розвиток мов інших братніх національностей Української РСР, за створення сприятливих умов для національно-культурного розвитку українського населення в інших республіках СРСР" [15]. На конференції до цих завдань додалося ще одне: "піднесення авторитету та значення української мови й української національної культури в країнах розселення українців" [16]. Звісно, йшлося про різні країни — як соціалістичні, так і капіталістичні, хоча Статут не проводив межі між ними.

Як випливає зі Статуту, Товариство української мови імені Тараса Шевченка належить до самодіяльних національних організацій, що в часи перебудови трактувалися як "неформальні об'єднання". За соціальним складом Товариство — це об'єднання інтелігенції, переважно гуманітарної, яка висловлювала незадоволення становищем української мови в Українській РСР і бачила альтернативу в її державному статусі за прикладом союзних республік Закавказзя. Як національне об'єднання воно не підлягало класифікації по осі "ліві — центр — праві", позаяк у ньому згуртувалися люди різної політичної орієнтації — від членів КПРС до дисидентів. За тодішньою типологією, Товариство не належало до "об'єднань суто політичного спрямування", бо не вимагало радикальних політичних змін, тому трактувалося як національно-культурна організація [17]. Фундаторами Товариства виступили, з одного

боку, громадські творчі об'єднання (Спілка письменників України і Український фонд культури), а з іншого — академічні інститути (Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні АН УРСР та Інститут літератури ім. Т.Г.Шевченка АН УРСР). Зініційоване в столиці Товариство творилося так, як абсолютна більшість тодішніх неформальних об'єднань, тобто знизу.

Створити Товариство рідної мови запропонували академік В.Русанівський та поет І.Драч, а вже в квітні 1988 р. у пресі з'явився "Відкритий лист академікові АН УРСР В.М.Русанівському" за підписом 60 львів'ян з підтримкою цієї ініціативи [18]. Водночас у містах України почали проводитися свята рідної мови, "рідного слова" та ін. Проблеми становища української мови в Україні висвітлювалися у пресі. Товариство заявило про свою діяльність у правовому полі, спираючись на Конституцію СРСР, Конституцію УРСР і чинне законодавство [19]. І.Дзюба порушив питання наукового визначення націоналізму, щоби запобігти використанню його для різних політичних звинувачень [20]. В обіг було запущене твердження про "український радянський націоналізм" [21]. У виступі на XIX Всесоюзній конференції КПРС Б.Олійник наголошував: "Треба на державному рівні створити режим найвищого благосприяння функціонуванню рідної мови в усіх сферах і на всіх поверхах суспільства, підкріпивши теорію правовими законами, аж до притягнення до відповідальності осіб, які перешкоджають розвиткові національної культури" [22].

У квітні 1925 р. пленум ЦК КП(б)У схвалив резолюцію "Про українізацію", в якій зазначалося: "Партія повинна прагнути до того, щоб увесь робітничий клас України, незважаючи на національну приналежність, оволодів українською мовою і активно брав участь у соціалістичному будівництві українського суспільного життя" [23]. Така вимога відповідала "Резолюції ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні" (1919 р.), яка вказувала: "Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою, всіляко протидіючи спробам штучними засобами відтіснити українську мову на другий план, прагнучи, навпаки, перетворити українську мову в знаряддя комуністичної освіти трудових мас. Негайно ж повинні бути вжиті заходи, щоб в усіх радянських установах була достатня кількість службовців, які

володіють українською мовою, і щоб надалі всі службовці вміли розмовляти українською мовою" [24].

Впадає у вічі дуже цікава деталь, що українізацію не слід розглядати як різновид коренізації. Якщо коренізація вимагала, щоби при владі неодмінно були насамперед вихідці з місцевого населення, то українізація ставила питання інакше: знання службовцями української мови. Як відомо, республіканську парторганізацію аж до початку 50-х років очолювали не українці, а представники інших національностей. Й.Сталін категорично виступав проти того, щоби генеральним секретарем ЦК КП(б)У став українець В.Чубар попри грубі порушення в національному питанні компартійного керівника республіки Л.Кагановича [25].

У середині 1988 р. було опубліковане Положення про Товариство шанувальників української мови імені Т.Г.Шевченка, які визнавали себе "добровільною громадською організацією, покликаною сприяти вивченню і поширенню сфери вживання рідної мови, виховувати в людей почуття патріотизму та інтернаціоналізму, боротися за піднесення культури міжнаціональних відносин" [26]. Ще в червні 1988 р. виник осередок Товариства у Львові.

Спробою утвердження української мови в різних сферах суспільного життя слід вважати вимогу письменників про її статус як мови міжнаціонального спілкування (поряд з російською) в Україні. Письменники зазначали: "Радянські і партійні органи республіки несуть відповідальність за збереження і розвиток української мови в нашій республіці. Мова — фундамент загальнонаціонального культурного розвитку. Вона повинна користуватися державним, конституційним захистом як найдорожча цінність націй" [27].

Позицію Компартії України висловив В.Щербицький, заявивши, що партія створюватиме "всі умови для гармонійного, природного розвитку національно-російської двомовності й активного функціонування української мови в різних сферах державного, громадського життя". Водночас він запевняв, що республіканське парткерівництво "буде також всіляко заохочувати вивчення української мови представниками всіх націй і народностей, які проживають у республіці" [28].

Право вибору мови навчання на розсуд батьків і учнів П.Осадчук назвав лжедемократичною грою [29]. Письменник зіслав-

ся на приклад Швейцарії, в якій учень зобов'язаний навчатися мовою свого кантону, а ще вивчити дві інші мови з трьох (німецької, французької, італійської) залежно від кантону і не звільняється, посилаючись на "перевантаження", від вивчення мови кантону.

У пресі порушувалося питання про катастрофічне падіння престижу української мови в Україні. П.Чучка і Й.Баглай зазначали: "Причин падіння престижу української мови багато, і всі вони мають суто суб'єктивний характер. Це і відмова від "непрестижної" української мови значної частини керівників державних, господарських та інших органів зверху донизу. Це і скорочення годин української мови і літератури, історії України в початкових і середніх школах та середніх спеціальних і вищих навчальних закладах республіки. Це і майже цілковите усунення української мови зі сфери науки, промислового виробництва, транспорту, пошти, кіно тощо" [30].

Захист прав рідної мови спирався на ленінські положення, зокрема, на застереження щодо "зловживань істинно руського характеру" проти "вживання національної мови в інонаціональних республіках". В.Ленін вказував: "Для боротьби з цими зловживаннями потрібна особлива винахідливість, не кажучи вже про особливу щирість тих, що за таку боротьбу візьмуться. Тут потрібен буде детальний кодекс, який можуть скласти хоч трохи успішно тільки націонали, що живуть у даній республіці" [31]. Цілком слушно порушувалося питання про некоректність вживання щодо СРСР термінів "національний" і "державний", хоча вони не є "синонімічними і тим більше тотожними", а СРСР — держава багатонаціональна [32]. Не викликає сумніву пропозиція, що "допущені в часи застою зловживання повинні бути усунені на підставі чітко розроблених законів, які мають не просто констатувати, що українська мова на території УРСР є національною, державною, офіційною, робочою чи просто мовою республіки, а й до деталей визначити, де має вживатися українська, де російська, а де — мови інших національних меншостей, які живуть в Україні" [33].

Загострення міжнаціональних суперечностей і питань національного мовного будівництва в союзних республіках у період перебудови порушувалися на липневому (1988 р.) пленумі ЦК

КПРС. М.Горбачов наголошував: "Враховуючи особливу гостроту проблем мовної політики, очевидно, варто було "підготувати і винести на широке обговорення проект союзного закону про вільний розвиток і рівноправне використання мов народів СРСР" [34].

Українські письменники пропонували опублікувати "для всенародного обговорення на депутатських і громадських зборах" законопроект про державний статус української мови [35]. Д.Павличко наголосив на обов'язку скористатися досвідом шести союзних республік, в яких національні мови здобули державний статус [36].

Тодішнє республіканське керівництво не ставило проблеми українського національного розвитку, а докладало зусиль, щоби підпорядкувати його інтернаціоналізмові в традиційному для компартійного керівництва розумінні. М.Орлик зазначила: "Створення Товариства (Товариства української мови імені Тараса Шевченка. — *І.М.*) — це свідчення нашої зрослої загальної уваги до проблем національно-культурного розвитку, вдосконалення міжнаціональних взаємин, інтернаціонального і патріотичного виховання трудящих в нових умовах перебудови" [37]. З одного боку, за словами М.Орлик, "воно повинно стати складовою ланкою загальної роботи по реальному розширенню вживання української мови, гармонізації міжнаціональних мовно-культурних взаємин", а з іншого — проводити "широку цілеспрямовану культурно-виховну роботу серед різних верств населення", "активну пропаганду української та інших національних мов республіки, російської мови як мови загальносоюзного міжнаціонального спілкування, пропаганду здобутків фольклору, національної культури і мистецтва" [38]. При загальній тенденційності такого твердження помітне нове положення: російська мова трактувалася як "мова загальносоюзного міжнаціонального спілкування", що при розширеному тлумаченні дає певну підставу вважати українську мову мовою міжнаціонального спілкування в межах республіки. Проте далі все уточнювалося, бо вказувалося "на необхідність конституційного закріплення положень про вільний розвиток і функціонування в Україні інших національних мов, про державне сприяння цьому, про значення російської мови як мови великої братньої культури і міжнаціонального спілкування" [39].

Товариство мало інші погляди на мовно-культурний розвиток України, що засвідчувало його "Звернення до громадян Української РСР, до всіх українців, в Україні й не в Україні сущих" [40]. Воно висловлювало "турботу про майбутнє української мови як однієї з найголовніших основ самобутності й духовності української нації", закликало співвітчизників "виявити розуміння історичної відповідальності й послужити патріотичній справі нашого народу". Цікаво, що Звернення стосувалося віруючих і духовенства республіки, чого не було й не могло бути в офіційних партійних документах. З утвердженням української мови пов'язувалося відродження "високих моральних критеріїв почуття національної гордості й гідності, пошани до наших предків, які виплекали й зберегли нашу мову протягом століть соціального й національного гноблення". Як бачимо, відхід від марксистських традиційних підходів тут очевидний, бо йдеться про "наших предків" без соціальних застережень. Українська культура розглядалася як цілісність, бо "культурна праця всіх українців, де б вони не проживали, має бути складовою частиною всеукраїнської культури — неповторного й многоцінного надбання в скарбниці світової духовності". У Зверненні не проводилася традиційна лінія на протиставлення українців в інших союзних республіках СРСР українцям в соціалістичних і капіталістичних країнах і країнах третього світу. Помітними були також термінологічні особливості. Замість офіційного "соціалістичного інтернаціоналізму" у Зверненні йшлося про "справжнє братерство народів нашої багатонаціональної країни", тобто СРСР. Закликавши всіх українців і не українців, що пов'язали своє життя з долею українського народу, підтримати вимогу конституційного захисту української мови, виступити за надання їй статусу державної мови в Українській РСР, за її пріоритетне функціонування на території республіки, Товариство характеризувало "російську мову як засіб спілкування між народами СРСР", хоч оминуло питання спілкування на особистісному рівні представників різних національностей, заявило про шанобливе ставлення і підтримку культури та мови всіх національностей, які живуть в Україні. Нарешті, прагнення заохочувати всі національності до оволодіння мовою українського народу можна трактувати як намір домагатися її утвердження як мови міжнаціонального спілкування на українських землях.

Розбудова структур Товариства української мови імені Тараса Шевченка зустріла опір на місцях [41]. Щоб виправдатися, прихильники утвердження української мови традиційно посилалися на твори В.Леніна. Так, Б.Олійник зазначав, що "надання українській мові статусу державної буде вищим виявом державної мудрості і ленінського інтернаціоналізму". За його твердженням, "безнаціональний інтернаціоналізм — містика, нематеріалістична філософія, міф, який зводить молоду людину на манівці космополітизму, формує психологію легіонера, котрому однаково, в яких краях жити, за кого і супроти кого змагатися, яку суспільно-політичну систему сповідувати — аби добре платили" [42].

Таке потрактування "безнаціонального інтернаціоналізму" занадто абстрактне, воно не стосувалося офіційного інтернаціоналізму в СРСР, який все-таки мав національне обличчя — російське і негативне або в ліпшому значенні байдуже ставлення до проблем власної нації. Не випадково І.Дзюба у своїй відомій праці поставив знак рівності між таким хибним інтернаціоналізмом та русифікацією.

Законопроект про мови в Українській РСР був надрукований у пресі на початку вересня 1989 р., тобто перед скликанням установчого з'їзду Народного руху України за перебудову. Звісно, такий часовий збіг не можна вважати випадковим. Верховна Рада УРСР схвалила Закон "Про мови в Українській РСР" наприкінці жовтня 1989 р. Порівняно з проектом він був доповнений статтею 40 "Сприяння національно-культурному розвиткові українців, які проживають за межами Української РСР", в якій констатується: "На основі угод з іншими союзними республіками Українська РСР сприяє національно-культурному розвиткові українців, які проживають в цих республіках. Українська РСР подає, згідно з міжнародним правом, всебічну допомогу, за їх бажанням, освітнім школам, науковим установам, національно-культурним товариствам українців, громадянам українського походження, які проживають в зарубіжних країнах, у вивченні української мови та проведенні наукових досліджень з українознавства, сприяє навчанню громадян українського походження в навчальних закладах Української РСР" [43].

Затверджуючи за українською мовою статус державної мови в Україні, Закон зазначає, що "Українська РСР забезпечує всебіч-

ний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя" [44]. Водночас громадяни республіки мають право звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій російською чи іншою мовою.

У деяких положеннях Закону сприяння збереженню російської мови подається завуальовано, що дуже просто виявити при зіставленні правової норми з реальним становищем. Стаття 3 констатує: "У разі, коли громадяни іншої національності, що становлять більшість населення зазначених адміністративно-територіальних одиниць (районів, сільських і селищних Рад. — *І.М.*), населених пунктів, не володіють в належному обсязі національною мовою, або коли в межах цих адміністративно-територіальних одиниць, населених пунктів компактно проживає кілька національностей, жодна з яких не становить більшості населення даної місцевості, в роботі названих органів і організацій може використовуватись українська мова або мова, прийнятна для всього населення". Нема сумніву, що в таких адміністративно-територіальних одиницях, населених пунктах українська мова утверджуватися не буде. Такій практиці сприяє й те, що за ігнорування державного статусу української мови не передбачено жодної відповідальності, а посилання на чинне законодавство не має правового характеру і більше розраховане на політичний резонанс, ніж на реальне втілення. Окрім того, в цьому контексті не визначене поняття "національна мова", тому лише при упередженому трактуванні його можна сприймати як державну мову.

Нарешті, Закон відводить досить тривалий період (від трьох до п'яти років) на те, щоби державна мова була впроваджена в роботу найвищих, а також місцевих органів державної влади та управління, міністерств, партійних і громадських органів, підприємств, установ і організацій на рівні справочинства, судів, прокуратури, арбітражу, нотаріату, в інформатику і маркування товарів, картографічні видання. Для виготовлення українською або російською мовою технічної та проектної документації парламент виділив від 5 до 10 років. Стільки ж часу визначено для того, щоби українська мова утвердилася як мова навчання і виховання в дитячих дошкільних установах, загальноосвітніх школах, як мова навчання в професійно-тех-

нічних училищах, середніх спеціальних і вищих навчальних закладах.

Деякі положення Закону сформульовані так, що можуть знецінити роль самого статусу державної мови. Стаття 25 встановила: "Вільний вибір мови навчання дітей є невід'ємним правом громадян Української РСР" [45]. Досить невизначене таке положення: "Українська РСР гарантує кожній дитині право на виховання і одержання освіти національною мовою" [46]. Звісно, в тодішніх умовах воно не могло бути здійснене.

Закон фактично утверджує українсько-російську двомовність. У статті 30 вказано: "В Українській РСР результати науково-дослідних робіт оформляються українською або російською мовою. Те саме стосується мови роботи пошти і телеграфу". Водночас утвердженню української мови має сприяти така норма статті 28: "В усіх групах з російською мовою навчання та не україномовних навчальних закладах, незалежно від їхнього відомчого підпорядкування, забезпечується вивчення української мови". Проте і ця норма може сприйматися як необов'язкова, а тільки бажана. Але найбільшою вадою закону є відсутність у ньому будь-яких норм про відповідальність за його невиконання.

Отож, Закон "Про мови в Українській РСР" дає підстави оцінювати його як паліативний державний акт, який урівноважував тодішню мовну ситуацію, з одного боку, і національну політику партії в мовній сфері — з іншого. Такий висновок випливає з роз'яснення комісій Верховної Ради Української РСР (законодавчих передбачень, з питань патріотичного й інтернаціонального виховання та міжнаціональних відносин, з освіти і культури). В ньому зазначається, що "законодавець розрізняє мову навчання та вивчення мови". Якщо мова навчання виходить з принципу вільного вибору, то вивчення української і російської мови є обов'язковим в усіх школах. Комісії Верховної Ради УРСР пояснювали: "Необхідність вивчення російської мови в усіх загальноосвітніх школах Української РСР зумовлена її статусом мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР — її знання набагато розширює сферу реалізації можливостей індивіда як в межах, так і поза межами Союзу РСР. Необхідність вивчення української мови в усіх загальноосвітніх школах Української РСР зумовлена її статусом державної мови — її знання є важливим

чинником суспільних відносин та практичного використання громадянином УРСР своїх конституційних прав у найрізноманітніших сферах" [47].

Однак таке положення не узгоджувалося з чинним законодавством Української РСР і Союзу РСР, бо практично ставило на один щабель норму моралі та норму права. Законодавство не надало російській мові статусу мови міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР, а положення Закону "Про мови в Українській РСР" про те, що "Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР", означає перевищення повноважень республіканського органу державної влади і спробу втручання у внутрішні справи інших союзних республік. Статус державної мови УРСР як норма законодавства не викликає сумніву.

Попри такі застереження Закон "Про мови в Українській РСР" уперше після того, як були зведені нанівець здобутки політики "українізації", задекларував позицію найвищого органу державної влади щодо української мови в Україні. За часів тоталітаризму відстоювання прав української мови прирівнювалося до антирадянської агітації і пропаганди, тобто до антидержавного злочину. Тепер становище зазнало відчутніх змін. Б.Олійник як голова постійної комісії Верховної Ради Української РСР з освіти та культури зазначив, що "деформації в теорії та практиці останніх майже шести десятиліть засвідчують пряме відступництво від ленінської політики", тому мовне становище в Україні "потребує правового врегулювання". Сфера функціонування української мови в суспільному житті республіки звузилася, за його словами, "до критичної межі" [48]. Те ж стосувалося і мов інших республік, хоча мова російської нації не згадувалася.

Витіснення української мови з багатьох сфер суспільного життя зумовлене суб'єктивним фактором: "У певної частини населення думка складалася не на користь тих чи тих мов, у тому числі й української" [49]. Під час обговорення законопроекту така позиція виявилася у спробі визнати поряд з українською і російську як державну мову в республіці. Наслідки державного статусу двох мов очевидні. Б.Олійник зазначав: "Виразно проглядалися в цій моделі прагнення забезпечити вживання лише однієї з них у регіонах з російськомовним населенням. Що ж до українськомов-

ного, то воно має послуговуватись обома, оскільки російська як мова міжнаціонального спілкування — обов'язкова для всіх" [50]. "Дрімучо тупе, зденаціоналізоване міщанство, озлоблена бюрократія, найагресивніші антиперебудовні сили в деяких регіонах, — наголошував Олесь Гончар, виступили й виступають проти Закону, підбурюють проти нього людей" [51].

Протидія Закону УРСР "Про мови в Українській РСР" виявилася у намаганні утвердити двомовність через дублювання українських і російських газет. У листі до Секретаріату ЦК Компартії України керівники письменницьких організацій писали: "Допущена тут двомовність дуже загальмувала б повернення українській мові грубо потоптаних брежнєвсько-сусловськими нівеляторами прав, блокувала б природне її функціонування в усіх сферах життя" [52]. Автори листа звертали увагу, що більшість населення навіть зрусифікованих міст становлять українці, а "російськомовний житель республіки без труднощів може читати й розуміти українські газети". Небезпека ще і в тому, що перекладні номери двомовних видань тиражувалися на користь російськомовного варіанту, а українськомовні видання після перекладу відзначалися "скаліченою мовою, неоковирною стилістикою, відсутністю елементарної філологічної культури" [53].

У пресі порушувалися питання державного статусу української мови як у республіканському, так і в союзному контексті. Формальна рівність у мовному питанні ще не означає фактичної рівності. Аналізуючи досвід національно-мовного будівництва, О.Пінчук наголошував, що "вирішальною перешкодою на шляху ленінського плану національно-мовного будівництва були й залишаються не стільки дії окремих політиків (хоча й вони тут добре доклали рук), скільки феномени соціально-психологічні — інерція великодержавного мислення, "теорія" злиття націй, комплекс національної неповноцінності, груповий егоїзм" [54]. Такому хибному висновку сприяв погляд на мову тільки як на засіб спілкування, хоча насправді вона виконує понад 20 різних функцій.

Феномен "старшого брата" спричинився до того, що російськомовні зденаціоналізовані неросіяни (серед них — і українці) виявляють зверхність до населення, серед якого живуть, будь-які вияви національних почуттів кваліфікують як націоналізм, бо ідеалом інтернаціоналізму вважають "свою безнаціональність", що

насправді є не чим іншим як претензією належати до росіян. О.Пінчук зазначав: "Негативне ставлення до вивчення мови корінної нації породжує відчуженість, русофобію, а в крайніх випадках — провокує націоналізм" [55]. Звісно, він трактував націоналізм у традиційному дусі радянського часу. Водночас учений звертав увагу на особливості національних взаємин на міжреспубліканському рівні: українці не мають таких можливостей для користування рідною мовою в Росії, як росіяни в Україні. Отож, рівноправність в одній союзній республіці не забезпечувала гармонізації національно-мовних взаємин у межах СРСР. Звісно, при такому становищі не можна було уникнути й надалі конфліктів на мовному ґрунті. Щоби запобігти їм, О.Пінчук пропонував протиставити формальній рівності "таку нерівність, що компенсує результати історичної несправедливості" [56].

З таких позицій до національно-мовного будівництва в республіці підходив Народний рух України за перебудову. На противагу мононаціональним фронтам в інших союзних республіках НРУ зважував особливості міжнаціональних взаємин в Україні, що дало змогу запобігти створенню конкурентної організації типу Інтерфронту. Так само треба оцінювати наявність у назві цієї організації слів "за перебудову", які формально відкидали звинувачення з боку партноменклатури. У проекті рухівської програми зазначалося: "Народний рух України за перебудову — "масова добровільна організація, яка базується на патріотичних ініціативах громадян Української РСР: українців, росіян, євреїв, болгар, угорців, поляків, молдаван, всіх національностей, які живуть на українській землі" [57]. НРУ заявив про свою підтримку започаткованої партією перебудови і сприяння їй. З одного боку, він "має стати справжнім виразником життєвих і суспільних інтересів українського народу, людей інших національностей, що проживають на Україні", а з іншого — "здійснюватиме зв'язки з українцями в інших братніх республіках та за кордоном" [58]. Ідея багатонаціонального складу НРУ відтворена і в редакції, яку схвалив його установчий з'їзд: "У своїй діяльності Народний рух України за перебудову... керується принципами гуманізму, демократії, гласності, плюралізму, соціальної справедливості, інтернаціоналізму, виходячи з інтересів усіх громадян республіки незалежно від національності" [59]. Через тиждень після публікації проекту рухівської

програми, впливові республіканські газети надрукували думку групи вчених з його критикою. Вже сама назва нової організації викликала в них протест, бо асоціювалася з народними фронтами в Прибалтиці — рухами надто суперечливими, які аж ніяк не привели до консолідації [60].

Однак, на нашу думку, некоректність такого підходу очевидна. По-перше, замовчувалася суттєва різниця між народними фронтами в республіках Прибалтики як однонаціональними організаціями і Народним рухом України за перебудову як об'єднанням багатонаціональним за своїм складом, що підтвердив згодом його установчий з'їзд. По-друге, НРУ — це реакція на неспроможність керівництва Компартії України здійснювати перебудову, що спричинилася до політичного розшарування в усіх республіках Союзу РСР, а не тільки в Прибалтиці. По-третє, причини кризи досить глибокі, а розшарування в суспільстві — її наслідок. По-четверте, НРУ виник з громадської ініціативи, яка в СРСР завжди формально схвалювалася. Нарешті, по-п'яте, асоціація як суб'єктивний образ не давала підстав для об'єктивної оцінки, бо вона завжди буде довільною. Отож, уже вихідний принцип підтверджував упередженість критики. Звинувачення народних фронтів на тій підставі, що в республіках Прибалтики фактом було "досить глибоке розмежування за національними ознаками, взаємні підозри і недовіра" — не аргумент для перенесення його на майбутню діяльність НРУ. Треба зважити й те, що компартії республік Прибалтики протиставили народним фронтам інтерфронти російськомовного населення, що не могло не призвести до розмежування на міжнаціональному ґрунті. Звісно, населення України не задовольнялося тим, що справи в інших республіках ще гірші та складніші, з чим погоджувалися й противники НРУ.

Заперечуючи право НРУ виступати "поєднувальною ланкою" між перебудовними ідеями партії та ініціативою широких народних мас, його критики наводили як приклад організації, що виникли під керівництвом самої партії. Саме цим насамперед зумовлювалося несприйняття ідеї Народного руху України за перебудову. Противники НРУ критикували його програму за те, що в ній недотриманий ленінський принцип про вищість загальних інтересів порівняно з національними, що врешті-решт при послідовному його дотриманні може означати навіть байдуже

ставлення до національних справ, як це було упродовж багатьох десятиліть в УРСР. Окрім цього, противникам рухівської програми не подобалося те, що в ній не згадувалася Компартія України, а тільки КПРС.

Відповідь на такі закиди дав установчий з'їзд Народного руху України за перебудову у вересні 1989 р. Представник ЦК Компартії України на з'їзді Л.Кравчук зазначив, що "народження Народного руху України — наслідок перебудови, демократизації і гласності, започаткованої КПРС", тому партійні організації хочуть бачити в ньому "свого природного і активного союзника в справі оновлення суспільства" [61]. Як застеріг далі Л.Кравчук, на НРУ існують полярні погляди, бо одні "бачать у ньому єдину панацею від усіляких бід", а інші — "вважають неприпустимою саму появу неформальних об'єднань, бояться всього нового" [62]. Сам НРУ, за його твердженням, не виробив чіткого ставлення до партії, бо в ньому під виглядом плюралізму деякі сили намагаються сформувати опозицію до партії.

Треба визнати, що Л.Кравчук справді мав рацію, бо ставлення НРУ до партії визначалося конкретними умовами. У програмі та статуті Народного руху України за перебудову попри ритуальну підтримку політики КПРС підспудно простежувалося несприйняття політики тодішнього консервативного керівництва Компартії України, яке, формально визнаючи перебудову, насправді гальмувало її, а після Чорнобильської трагедії втратило будь-яку народну підтримку.

Створення НРУ засвідчило вже з самого початку наміри його ініціаторів стати в опозицію до Компартії України, хоч формально вони залишалися членами КПРС, але дуже скоро започаткували масовий вихід з партії. Звісно, декларації рухівських провідників лише приховували далекосяжну мету в конкретних умовах суспільно-політичного розвитку. Отож, виходило, що НРУ виступав не проти партії, а проти тих сил, насамперед номенклатури, які гальмували сам процес перебудови.

Якщо виступи на установчому з'їзді НРУ засвідчували плюралізм, то його офіційні документи слід розглядати як консенсус на декларативному рівні. У відозві до народу республіки зазначалося: "Всеукраїнські збори (з'їзд. — *І.М.*) Руху за перебудову заявляють про свою підтримку прогресивних сил Комуністичної

партії, які не на словах, а на ділі обстоюють загальнонародні інтереси, послідовно відмовляються від адміністративно-командних методів керівництва, визнають право кожного народу на вільний політичний, економічний, культурно-національний розвиток" [63]. Поставивши на перше місце загальнонародні інтереси і спираючись на засади соціальної і національної справедливості, НРУ розмив ґрунт під соціальною основою Інтерфронту. "Рух, — продовжувалося у відозві, — виступає за національне відродження українського народу, його суверенний розвиток на своїй історичній території, визнає законні національні права кожного народу, сповідує у взаєминах між людьми і народами вселюдські гуманістичні ідеали. Рух однаково безкомпромісно виступає як проти великодержавного шовінізму, національного нігілізму, так і проти націоналізму, для Руху неприйнятні й ворожі будь-яка пиха, зарозумілість, пропаганда національної і расової вищості, міжусобиць і недовір'я між народами. Вільний розвиток і братерство народів — основоположний принцип Руху в національному питанні" [64].

В останньому положенні впадає у вічі відсутність посилання на ленінську національну політику, а лише на вселюдські гуманістичні ідеали. Нема в ньому також класового підходу до оцінки суспільних явищ, хоч і засуджуються "згубні деформації соціалізму, сталінський централістсько-тоталітарний метод управління народним життям, що увійшов у плоть існуючої системи" [65].

Національна політика Народного руху України за перебудову конкретизувалися в низці інших його відозв, які дають змогу зробити певні узагальнення. Так, відозва "До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки" фактично зверталася до української політичної нації, яка об'єднує українців і росіян, білорусів і євреїв, молдаван і болгар, поляків і угорців, кримських татар, греків, представників інших національностей [66]. Такий підхід створював передумови для консолідації людності України як політичної спільноти. В документах НРУ чітко простежується трактування української нації як етнічної спільноти. З одного боку, НРУ звернувся до українців, що живуть на території Української РСР і обрали своєю рідною російську мову, а з іншого — рухівський з'їзд схвалив відозву "До українців, що живуть у Союзі поза межами Української РСР". НРУ

звернувся окремо з відозвою "К русскому населению Украины" рідною мовою росіян [67]. Нарешті, він засудив антисемітизм, що виявився в роки сталінізму і брежнєвщини, як фашистський геноцид за часів Другої світової війни [68]. НРУ виступив за відродження української національної символіки, яка "безпідставно трактувалась як націоналістична, зазнавала всіляких шельмувань і була несправедливо вилучена з історико-культурної спадщини українського народу" [69].

Про інтернаціональний склад самого НРУ свідчить представництво на його установчому з'їзді: 944 українці, 77 росіян, 9 євреїв, 6 поляків, 6 білорусів, 2 вірмени, а також по одному представникові від корейців, греків, угорців, чехів, німців, естонців, кримських татар — усього представники 13 національностей; якщо зважити, що 58 делегатів не вказали свого національного походження, то, напевне, ще більше. Окрім делегатів, на з'їзді були гості від Народних фронтів Білорусії, Естонії, Латвії, Молдавії, Грузії, Азербайджану, представники литовського "Саюдіса" і Російського народного фронту, Вірменського загальнонаціонального руху, Московського і Ленінградського народних фронтів, Ризької асоціації національно-культурних товариств, Об'єднання білоруських молодіжних спілок, а також запрошені гості з Канади, Сполучених Штатів Америки, Польської Народної Республіки, Соціалістичної Республіки Румунії, Чехословацької Соціалістичної Республіки, Великобританії, "дорогі брати з національно-культурних товариств, що діють на Україні: російського, єврейського, польського, вірменського, грецького, кримськотатарського, молдавського, угорського, гагаузького, болгарського". Нарешті, треба згадати представників громадських організацій і конфесій. Це, безумовно, засвідчувало вплив і авторитет Народного руху України за перебудову серед населення республіки, яке втратило надію на те, що компартійна номенклатура спроможна виконати ті завдання, які стояли у зв'язку з розпочатим процесом перебудови, що стикався з різними труднощами. Так, за переписом 1979 р., 4 млн українців в Україні відмовилися від рідної мови, а обрусілі серед інших народів становили: українців — 17,1%, білорусів — 25,4%, євреїв — 83,3%, мордвинів — 27,4%, греків — 56,8%. Навівши такі показники, Ю.Мушкетик зазначив, що "виховані в псевдопатріотичному дусі,

цілі верстви так званого некорінного населення дуже часто не хочуть розуміти проблем і болів населення корінного, зрозуміти, що йдеться про саме існування цих народів, про повернення до природного, нормального стану" [71]. Про занепад культури в Українській РСР свідчив стан книговидання. Ю.Мушкетик наголосив, що в СРСР за загальним тиражем на душу населення припадало 9 книжок, а в Україні – лише 3, хоч оптимальним показником соціологи вважають – 12-14 книжок. Якщо зважити ще й на поставки центральних видавництв, то мовне співвідношення книжок російською й українською мовами становило 5,5 до 1,5 на користь російськомовних книжок. Далі він зазначив, що у світовій практиці використовується показник випуску назв книжок на 1 млн населення і як наслідок вимальовувалася така картина: СРСР – 303 (Україна – 54), Угорщина – 885, НДР – 769, Чехословаччина – 448. Зростання книговидання з 1981 до 1989 р. характеризувалося так: Таджикистан – 55, Молдавія, Азербайджан – 34-38, Литва – 49, Україна – 18 % [72].

Політика "перемішування народів" в СРСР не дала бажаних результатів. Намагання оцінювати багатонаціональність населених пунктів чи адміністративних одиниць ще не засвідчує інтернаціоналізму його населення. У 1935 р. в Українській РСР було 627 німецьких, 238 польських, 168 молдавських, 54 болгарські, 23 грецькі, 10 чеських, по 6 вірменських і татарських, а також узбецькі, латиські, туркменські, білоруські, киргизькі школи [73]. Наприкінці 80-х років у Ворошиловграді, Донецьку, Дніпропетровську, Запоріжжі, Кіровограді, Києві, Миколаєві, Одесі, Сімферополі, Сумах, Черкасах, Херсоні, Чернігові діяло 66 українських і 1037 російських шкіл, цебто 6 % до 94% [74].

При обговоренні законопроекту "Про мови в Українській РСР" академік В.Шинкарук наголосив: "Статус – проблема не юридична, а політична. Якщо в практиці ми не доб'ємося впровадження в усіх сферах громадського життя української мови, то Закон буде недіючим" [75]. Щоб цього не трапилося, треба, на думку вченого, подолати сили протистояння. В.Шинкарук вважав першою такою силою "адміністративно-бюрократичну керівну систему" і другою – "міщанство"; представники першої сили виявилися вже в процесі попереднього обговорення законопроекту, висловлюючи своє незадоволення державним статусом української мови,

але "міщанство" — це найстрашніша сила, тому треба виховувати національні, патріотичні почуття [76].

Як зазначали учасники спільного пленуму правління Спілки письменників України і Товариства української мови імені Тараса Шевченка, для русифікаторів не існує ні державних законів, ні партійних директив, коли йдеться про захист прав українського народу. В цьому нема нічого дивного, адже хибна практика призвела до того, що лише російське ототожнювалося з інтернаціональним, а все, що засвідчувало національну самобутність, таврувалося як націоналізм в офіційному тлумаченні з негативним забарвленням. Не випадково сталінське керівництво доклало чимало зусиль для того, щоби знищити спочатку репресивними засобами національну інтелігенцію, а відтак — заморити українське селянство як основну соціальну верству нації.

Звісно, до державного статусу української мови можна ставитися як до політичного питання, але утвердження його в законі дає підстави вважати такий статус юридичною, правовою категорією, яка вимагає безумовного виконання.

2. Суверенітет української нації: протиборство підходів

Новий період національного відродження започаткувала Декларація про державний суверенітет України 16 липня 1990 р., у якій проголошувався державний суверенітет України як "верховенство, самостійність, повнота і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах" [77]. На перше місце ставилося самовизначення української нації як її невід'ємне право. У Декларації вказувалося, що "громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України", який "є єдиним джерелом державної влади в Республіці" [78]. Як бачимо, у Декларації помітна суперечність: з одного боку, зазначається, що Українська РСР як суверенна національна держава створена і розвивається на основі здійснення українською нацією свого права на самовизначення, а з іншого — наголошується на тому, що джерелом державної влади в республіці є народ України як єдність її громадян усіх національностей.

Звісно, така непослідовність відтворювала тодішнє становище України у складі СРСР.

Проголошення повновладдя народу України як республіки, її самостійності у розв'язанні всіх питань державного життя, власного громадянства, верховенства на своїй території, економічної самостійності, самостійності в організації охорони природи і використанні природних ресурсів, у розв'язанні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку нації, права на власні Збройні Сили, внутрішні війська та органи державної безпеки, наміру стати постійно нейтральною державою, а також права як суб'єкта міжнародного співжиття засвідчує, що Декларація розглядала майбутнє СРСР на засадах конфедерації. Єдиним винятком можна вважати визнання союзного громадянства. Про конфедеративні засади свідчить і таке положення Декларації: "Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи" [79]. Нарешті, підтвердженням такого висновку є положення Декларації про те, що на її засадах має укладатися майбутній Союзний договір.

Декларація про державний суверенітет України схвалена після того, коли аналогічний документ прийняв найвищий законодавчий орган РРФСР, що, безумовно, полегшило затвердження Декларації у Верховній Раді УРСР. На Російській декларації позначився вплив протиборства владних структур СРСР і РРФСР, оскільки єльцинське керівництво прагнуло самостійно розв'язувати питання своєї республіки. Попри таку кон'юнктурність Декларація про державний суверенітет України була найважливішим державним документом після того, як вона опинилася у статусі союзної республіки СРСР, і водночас першим кроком до відновлення суверенітету, який був зведений нанівець партійно-державним керівництвом СРСР.

З формального боку Українська РСР залишалася суверенною державою, що визнавалося Конституцією СРСР і Конституцією УРСР. Стаття 76 Конституції СРСР наголошувала: "Союзна республіка — суверенна соціалістична держава, яка об'єдналася з іншими союзними республіками в Союз Радянських Соціалістичних Республік". Збереження за союзною республікою права на вільний вихід з СРСР, як вказувалося в статті 72 Конституції

СРСР, також давало підстави для того, щоби розглядати СРСР як конфедерацію. Проте конституційні статті загалом змушують зробити інший висновок. Приміром, стаття 73 визначала компетенцію найвищих органів державної влади та управління СРСР. Перелік питань досить широкий, але й необмежений. Останній пункт цієї статті вказував, що союзні органи мають право розв'язувати інші питання всесоюзного значення. Як засвідчила практика, всесоюзного значення можна надати будь-яким питанням, зокрема освіті, культурі та навіть будівництву шляхів, мотивуючи тим, що вони мають стратегічне значення. Окрім того, Конституція СРСР визнавала єдність території СРСР, поширювала на неї його суверенітет, хоч і зазначала: "Суверенні права союзних республік охороняються Союзом РСР" (стаття 81). Однак залишалося незрозумілим інше: це — право чи обов'язок. Упродовж усієї історії СРСР союзні органи відверто виявляли свої посягання на суверенні права союзних республік, посилюючи централізацію.

Суверенітет союзних республік визнавала й КПРС, вважаючи створення СРСР "тріумфом ленінсько-сталінської національної політики". У Тезах ЦК до 300-річчя возз'єднання України з Росією зазначалося: "Комуністична партія очолила і спрямувала по вірному шляху об'єднаний рух усіх народів Радянської країни. В грудні 1922 року на Першому Всесоюзному з'їзді Рад на основі добровільності і рівноправності радянські республіки об'єдналися в Союз Радянських Соціалістичних Республік із збереженням за кожною союзною республікою суверенних прав самостійної держави, яка має свої найвищі органи влади, свою територію, свою конституцію, своє законодавство" [80].

Некоректність термінології тут цілком очевидна, адже йдеться, по-перше, про об'єднання радянських республік, які навіть після створення СРСР зберегли суверенні права самостійних держав, а по-друге, вживається назва Радянська "країна" стосовно ще не об'єднаних республік, адже в українській мові термін країна вважається синонімом термінів "держава, Батьківщина, Вітчизна, край" і позначає територію, що "становить єдність із погляду історії, природних умов, населення тощо" [81]. Зрозуміло, що царська Росія, яку В.Ленін називав "тюрмою народів", не могла бути ні батьківщиною, ні вітчизною для неросійських народів. Радянські республіки навіть після того, як більшовицьке керівництво РСФСР

накинуло їм нерівноправні договори, формально не становило єдиної держави. Нарешті, коли допустити єдність історії народів Російської імперії, то до природних умов, населення тощо визначення "країна" не підходить.

Створення самого СРСР і входження до нього України в 1922 р. неоднозначно оцінювалося українськими істориками. Я.Дашкевич дійшов такого висновку: "Україна, нібито приступаючи до Союзного договору 1922 р. як окрема соціалістична держава, вже в цей час була на становищі колонії, що було закріплено *де-юре* два роки раніше російсько-українським Союзним договором 1920 р." [82]. До речі, керівництво РРФСР ставилося до УРСР як до власної території. В.Ленін як голова Ради праці й оборони РРФСР 18 травня 1921 р. дав директиву М.Фрунзе як уповноваженому Реввійськради республіки, тобто РРФСР, і командувачу Збройними Силами України і Криму зібрати з України 200-300 мільйонів пудів хліба, а також солі [83].

Намагання з'ясувати статус України в складі СРСР на засадах права не відтворювало її справжнього становища. Американський дослідник М.Маля писав, що "новий Союз мусив розпрощатися із принципом самовизначення народів, які входили до його складу. Він затвердив федеративну структуру, що призвело до номінальної етнічної автономії та офіційного права на вживання національної мови, а отже, до системи рішень, доти незнайомих російській імперії" [84]. Українські націоналісти трактували Українську РСР як колонію Росії, що називалася СРСР. Вони характеризували більшовизм як один із різновидів російського імперіалізму. За твердженням Я.Стецько, "найбільшим ворогом правди, справедливості, свободи, добра і гармонії поміж народами і людьми є російський імперіалізм усіх барв, а його вищим ступенем розвитку є сьогодні большевизм" [85]. С.Бандера вважав, що в середині 50-х років московське партійно-державне керівництво намагалося "прив'язати Україну до совєтського імперіалізму і спонукати її вкупі з росіянами його поширювати, обороняти та від його долі узалежнити і долю України" [86]. Таку нову роль Української РСР у спілці з Росією в цілому соціалістичному таборі він характеризував як своєрідну кондономінацію, спричинену загостренням взаємин Москви з Пекіном, тому "в європейській частині Росії (СРСР. — *І.М.*) поряд з Москвою щораз більше

висувається Київ" [87]. Окрім того, з волі Москви українці виступали як колонізатори для інших неросійських народів, бо ж вони, як уже зазначалося, становили основну частину так званого "російськомовного населення". Майбутнє України революційні націоналісти пов'язували з розпадом СРСР на незалежні суверенні держави, хоча такий результат, за їхнім переконанням, можливий лише після збройної боротьби всіх народів СРСР проти поневолювачів. Проте вони вказували на особливості цієї боротьби для росіян й інших народів СРСР: росіяни боротимуться лише проти тоталітарного режиму і в цьому їхні інтереси збігатимуться з інтересами всіх поневолених народів, а неросійські народи підуть далі, бо їхня боротьба має на меті національне визволення, що вимагає спільного фронту всіх неросійських народів, найбільший серед яких — українці.

Націоналісти з табору А.Мельника стояли на інших позиціях. Д.Квітковський виходив з того, що Україна окупована більшовицькою Москвою, тому треба вести боротьбу не за лібералізацію політичного режиму, а за самостійну державу. Водночас він не погоджувався з тими, хто прагнув нищити "міст суверенности УРСР", закликав розрізняти "державний народ" і тодішній уряд України, який "не виконує суверенної волі української" [88]. Так само Д.Квітковський не погоджувався з трактуванням УРСР як "колонії Москви", бо "вона (Москва. — *І.М.*) визнала суверенну українську державу, яку проголосив український нарід, але рівночасно розпочала війну не проти суверенної України, але проти уряду цієї держави і її режиму" [89]. Отож, УРСР слід оцінювати як етап "на шляху до повної національно-державної самостійної України, й цей здобуток є ділом тільки української нації" [90]. УРСР — це доконаний факт. Саме так треба підходити до неї, визнавати її суверенітет, але не визнавати уряду УРСР і окупаційного режиму. Д.Квітковський порівнював становище УРСР зі становищем Франції, яку окупували німецькі нацисти, нав'язавши її народу колаборантський уряд у Віші.

Д.Квітковський не визнавав законності уряду УРСР, хоч і наголошував, що це все-таки "уряд де-факто". Він вважав, що український народ не визнає зміни назви своєї суверенної держави, тобто перейменування УНР на УРСР, тому потрібно "відкинути й анулювати накинений силою "союз" України з Москвою

й демократичним способом повернути законність і народоправство в Україні" [91]. Питання про українську державність вирішилося 22 січня 1918 р. Тоді закордонні держави визнали Україну як суверенну державу, тому не мало значення те, що вона стала соціалістичною чи комуністичною.

Дотримуючись таких поглядів, Д.Квітковський намагався підпорядкувати своїй схемі міжнародну констеляцію в системі, яку створило кремлівське керівництво. За його твердженням, між статусом "союзної республіки" СРСР і "союзника", або сателіта, СРСР начебто нема різниці, бо вони поневолені Москвою. Насправді "союзники", цебто, за офіційною термінологією, "країни соціалістичного табору" чи "країни соціалістичної співдружності", мають кращі шанси для того, щоби визволитися. Таке ототожнення Д.Квітковського випливало з його концепції державної суверенності України як УРСР: якщо політична еміграція країн-сателітів не заперечує суверенітету цих держав, то так само має діяти й українська еміграція. Отож, перед українською нацією не стояло питання про суверенітет, бо воно розв'язане 1918 р. З того часу український народ є державним і не має клопоту з "непередрішенством". Треба визнати рацію Д.Квітковському: події початку 90-х років минулого століття підтвердили його передбачення. Незалежна Україна як спадкоємниця УРСР посіла її місце в ООН — і серед міжнародного співтовариства не було жодних заперечень.

Від претензійної декларативної фразеології і псевдодержавних фікцій застерігав еміграцію представник ще одного націоналістичного відламу за кордоном А. Камінський. Він вважав, що без жодних формальних доручень поодинокі верстви, групи чи організації за межами України претендують на "політичне амбасадорство" її народу [92]. Завдання еміграції він вбачав у забезпеченні ефективної інформаційної праці серед чужинців. За його переконанням, у боротьбі за національне визволення треба орієнтуватися на мирну революцію українського народу.

Проти спроб еміграції представляти український народ виступав В.Винниченко. За його твердженням, "нація без державності є покалічений людський організм" [93]. Тільки на українській землі може існувати власна держава. В.Винниченко підкреслював: "**Українська держава, українська державність на Україні є**. Її створив

народ, вся українська нація в процесі великого перевороту життя в "тюрмі народів" — Росії. Без цієї творчості ніякі вожді, проводи, міністри не могли б і одного камінчика в будівлі української державності покласти. А так само через це і зруйнувати цю будівлю не так легко" [94]. Українська держава визнана "руським совєтським імперіалізмом" і водночас на світовому рівні, бо вона представлена в ООН та інших міжнародних організаціях. Отож, спроба прирівняти Українську РСР з Тамбовською чи Рязанською областю безпідставна. Однак В.Винниченко не торкався причин, що зумовили участь УРСР в ООН, адже інші союзні республіки СРСР, які Конституцією СРСР також визнавалися суверенними державами, не мали представництва в ООН, за винятком Білоруської РСР. Якщо визнавати існування Української держави, то треба ставити питання не про її створення, а лише про визволення, що полегшить унезалежнення нашої нації після розвалу СРСР, дасть змогу їй уникнути зневаги на "інтернаціональному торжищі", коли сусідні держави посягатимуть на її територію.

В.Винниченко наголошував, що треба розрізняти суть української державності від її форми. Якщо Українська РСР зберегла суть державності, ідею самостійності, то, безумовно, форма цієї державності викликала заперечення, адже Україна "опанована Росією, вона поневолена, покалічена, грабована, замучена" [95]. Настане час — і становище зміниться. Претензії еміграції виступати від імені українського народу безпідставні. Назви "президент", "уряд", "парламент", "державний центр" не мали сенсу, бо були відірвані від рідної землі.

За зваженість у підходах до статусу УРСР висловлювався також І.Багряний, який піддавався нападкам з боку прихильників С.Бандери й водночас ідеологів компартійного режиму. Причина в тому, що І.Багряний намагався завжди виявляти об'єктивний підхід, не керуючись політичною тенденційністю. Час перебування українського народу під тоталітарним режимом він вважав етапом "тяжких жертв і втрат". І.Багряний писав: "Підгорнувши Україну, більшовизм поставив собі завданням зденаціоналізувати її, знищити її духовно й національно, прагнучи зробити з багатонаціонального СРСР єдину червону імперію" [96]. Разом із тим він вважав, що цей етап "пройшов під знаком політичного виросту українського народу та під знаком наростання потужних, високо вишколених політично-

революційних сил з його надр, що тяжіли до організаційного оформлення, весь час розбивані і тероризовані ворогом" [97].

УРСР, за характеристикою І.Багряного, — "паліатив", який треба перетворити в повноцінну державу, суверенну та незалежну. Це зробить український державний народ, який опинився "в надзвичайно тяжких і скомплікованих умовах". Він сформулював стратегічну мету: "Не за державу, бо він (український народ. — *І.М.*) її має від 25 років (опубліковано 1946 р. — *І.М.*), а тепер ще й "Соборну Україну", а за перетворення її, за соціальний і політичний переустрій в ній, за вихід її геть з федерації, яка, федерація, повторила вдруге ганебну Переяславську угоду" [98]. Визволення України І. Багряний розглядав у руслі світового розвитку, наголошуючи, що "Україна й український народ має бути суб'єктом, а не об'єктом в розв'язанні усіх питань по упорядкуванню світу" [99]. Нову епоху в українській історії він датував 20-ми роками XX ст. і називав її "епохою великого українського відродження" [100]. Отож, за його переконанням, "слід виходити з засади, що існує Українська Держава (що вона стала маріонеткою, менше з тим) і що це та держава — не бунт сліпих плебеїв, а Українська Держава, українська нація в повному розумінні того слова бореться за повну незалежність" [101].

На подібних засадах стояла Українська робітничо-селянська спілка, яку заснував Л.Лук'яненко. Вона вимагала виходу Української РСР з СРСР при збереженні за нею статусу "союзниці" за прикладом так званих "соціалістичних держав", що входили до Організації Варшавського Договору і Ради Економічної Взаємодопомоги. Водночас підпільний Український національний фронт орієнтувався на розвал СРСР як багатонаціональної імперії, бо лише за таких умов можливе визволення України. Така відмінність зумовлювалася тими методами боротьби, до яких вдавалися обидві організації. Українська робітничо-селянська спілка прагнула діяти легально, а Український національний фронт — нелегально. Треба визнати рацію обом організаціям і констатувати, що наприкінці 80 — на початку 90-х років XX ст. Народний рух України за перебудову виник як масова легальна організація, а незалежна Україна проголошена як наслідок розпаду СРСР.

Демократизація політичної системи в СРСР засвідчила, що колишні офіційні ідеологічні догми не витримали перевірки

практикою. Вибори народних депутатів СРСР 1989 р. і народних депутатів Української РСР 1990 р. довели, що борці за національні права користувалися підтримкою певної частини народу. Демократія неодмінно вимагала перебудови міжреспубліканських взаємин, чого вже не могло ігнорувати партійно-державне керівництво. Ідея нового Союзного договору опанувала широкі народні маси.

Після парламентських виборів в Україні Компартія України опублікувала "Програмні принципи діяльності Компартії України". В них зазначалося: "Вихідний пункт сучасної політики Компартії України в галузі національно-державного будівництва — **утвердження державного суверенітету** Української РСР на основі нового Союзного договору. Без цього неможливі повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток України, збереження та подальший розквіт її культури, мови, утвердження національної гідності і самобутності українського народу, всіх національних груп, що проживають у республіці" [102]. Далі Компартія України обґрунтувала своє розуміння суверенітету України. Насамперед висувалися положення про повновладдя народу, встановлення інституту громадянства, хоч останнє формально існувало, але зводилося до прописки за місцем проживання, тобто виходило, що питання про республіканське громадянство вирішували районні органи внутрішніх справ.

У нових умовах Компартія України не могла не наголосити на "праві народу України на відродження і збереження своєї національно-культурної самобутності, мови, історичної пам'яті та природного середовища" [103]. Звісно, в цьому помітна одна підміна, бо "народ України" й "український народ" аж ніяк не тотожні поняття. Якщо йдеться про народ України, то разом з українським народом до нього входять "всі національні групи, що проживають у республіці", а вони не можуть мати однієї національно-культурної самобутності і користуються своєю мовою або, що більш поширене, мовою російського народу. Отож, вимагає з'ясування питання про мову, адже тоді вже був затверджений закон, в якому встановлювався державний статус української мови. Щоправда, засади в національній політиці, програмні принципи формулювалися так: "Зберігати й збагачувати національну самобутність українського народу, добиватися гармонії у

міжнаціональних відносинах, рівноправності всіх громадян, незалежно від їх національності, мови, ставлення до релігії, часу проживання на території республіки" [104].

Як нове положення слід оцінити те, що Компартія України виступала за "становлення України як **реального суб'єкта міжнародних відносин**" (підкреслення наше. – *І.М.*). З цього можна логічно зробити висновок, що Українська РСР не була реальним суб'єктом на міжнародній арені. Програмні принципи передбачали право не лише вступати у безпосередні відносини з іншими державами, а й обмінюватися з ними дипломатичними і консульськими представництвами. Зрозуміло, що таке положення могло з'явитися лише в умовах, коли взаємини між центром і республіками спричинилися до відчутних суперечностей, що підтвердили неефективність для союзних республік диктату центральних відомств.

Принципове значення мало положення про пріоритет республіканського законодавства над нормативними актами органів управління СРСР і припинення дії союзних законів, які виходили за межі повноважень СРСР. Проте припинення ще не означало скасування їх на території республіки, але сама постановка питання засвідчувала, що компартійне керівництво декларувало самостійність щодо центру.

Нарешті, проект передбачав, що державний суверенітет означає "державну цілісність і територіальну єдність, територіальне верховенство Української РСР, недопустимість не тільки змінювати, а й використовувати територію республіки без її згоди" [105].

Зрозуміло, що таке трактування державного суверенітету аж ніяк не могло бути забезпечене, адже низка гарантій для його втілення замовчувалася. Йдеться про військові формування, запровадження грошової одиниці, економічну самостійність, взаємини з союзними органами. Без цих та інших положень державний суверенітет не виходив за межі декларацій. У традиційному ідеологічному дусі проект засуджував різноманітні спроби некомуністичних сил використати суверенітет для "вузьконаціоналістичних, сепаратистських цілей, проти національної винятковості і егоїзму, вирішення проблем одних народів за рахунок інших" [106]. Коли у трьох західних областях на виборах перемогли не комуністичні сили, то ЦК Компартії України, Президія Верхов-

ної Ради УРСР і Рада Міністрів УРСР виступили із заявою, у якій зазначали: "Під гаслами відродження національної самосвідомості ведеться розгнуздана націоналістична пропаганда. Населенню регіону нав'язується ідея так званої "галицької автономії", активно звучать заклики до виходу України із СРСР, створення "самостійної української держави" [107].

Звичайно, Компартія України не була готова до того, щоби працювати в умовах опозиції. Компартійні органи звикли, що населення одностайно схвалювало всі партійні та державні документи. Нова ситуація в трьох західноукраїнських областях вимагала переходу від компартійного директивного управління до управління на правових засадах. Демократична більшість в обласних радах Львівської, Івано-Франківської і Тернопільської областей порушувала ті питання, які випливали із самої суті перебудови і проголошеного демонтажу сталінських перекручень у національній політиці. Обласні органи влади зіткнулася з труднощами, подолання яких вимагало нових підходів, адже політична система СРСР ґрунтувалася на взаємодоповнюваності партійних і державних органів, а точніше, їхньому злитті. Приміром, партійні та державні органи випускали одні спільні газети. Тепер становище змінилося, бо чимало питань потрібно було розв'язувати в правовому полі, яке ще не було створене. Крім цього, закладені в Конституції СРСР і конституціях союзних республік норми про суверенітет республік, не будучи запрограмованими на використання, заперечувалися підконституційними нормами, чого не могло бути в умовах правової держави, про перехід до якої заявила сама Компартія України. Безумовно, певні ухвали обласних рад не відповідали чинному законодавству. Приміром, розрекламована Галицька асамблея не могла сприяти національній єдності, бо вдавалася до протиставлення західного регіону іншим регіонам. Нарешті, навіть партійні активісти змушені були визнати, що поняття "перебудова" сприймається надто по-різному, неоднозначно [108].

Не підготована до нових умов Компартія України сама гальмувала зміни, не зважала на той вплив, який мали суспільні процеси у республіках Прибалтики. Республіканський законопроект "Про економічну самостійність Української РСР" передбачав "виняткову власність народу Української РСР" на землю, її надра, пові-

тряний простір, внутрішні і територіальні води тощо" [109]. Верховна Рада УРСР оцінила масове виселення кримськотатарського народу як репресивний акт злочинного і незаконного характеру [110]. Це вже були кроки до усунення наслідків попередньої національної політики, але на рівні визнання.

Проблема суверенітету нації допускала різні тлумачення в національно-демократичному середовищі, хоча навіть протилежні політичні сили визнавали потребу схвалити Закон про суверенітет Української РСР. Д.Павличко пропонував схвалити Закон про незалежність Української РСР, але зазначав, що він може бути спрямований і "на оновлення федерації" (в такому випадку до визволення не дійде), і "на поступове, еволюційне, мирне, але все ж неухильне просування до справжньої державної самостійності" [111]. В.Чорновіл виступав проти укладення нового Союзного договору, протиставляючи йому Конституцію Української Народної Республіки [112]. Не заперечуючи необхідності подолання наслідків насильницької русифікації в Україні, В.Гриньов зазначав: "Проблеми відродження української національної культури, мови можуть бути вирішені тільки при реалізації права людини будь-якої національності: на свободу вивчення будь-якої мови, на свободу здобуття освіти будь-якою мовою, на свободу віросповідання" [113]. Хоча, звісно, після тотальної русифікації такий шлях був малоймовірний для утвердження української мови.

У резолюції про державний суверенітет республіки XXVIII з'їзд Компартії України підтримав "створення оновленого Союзу вільних і рівноправних суверенних держав", який "має будуватися на новому Союзному договорі, що визначатиме межі повноважень, які делегуються республіками на всесоюзний рівень, принципах добровільності, справжньої рівноправності націй, за якими зберігається право на самовизначення, включаючи і відокремлення" [114].

Я.Погребняк звернув увагу на потребу диференціації регіонів України і закликав до їх об'єднання на спільних економічних, політичних і духовних засадах [115]. Л.Кравчук висловився за те, щоби український парламент взяв на себе обов'язок визначити "основні принципи, своє бачення нового Союзу", і запропонував їх іншим союзним республікам, адже "Союз соціалістичних держав може бути не лише федерацією чи конфедерацією, бо має

право на життя і якесь інше політичне формування, якого ще цивілізація не знала" [116].

На Заході сприйняли неоднозначно Декларацію про державний суверенітет України. Одні вбачали в ній "чисто символічну цінність, документ про наміри", інші – своєрідну "пробну кулю", а треті – "виклик Горбачову" [117]. Спростуванням першого погляду на Декларацію стали взаємини між Українською РСР та іншими союзними республіками. Водночас Українська РСР вийшла на безпосередні зв'язки з сусідніми державами. Цікава з огляду на це Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин. У ній підтверджувалося визнання принципу самовизначення націй, за яким "український і польський народи мають невід'ємне право в умовах повної свободи визначати свій внутрішній і зовнішній політичний статус без втручання зовні і здійснювати свій політичний, економічний, соціальний та культурний розвиток" [118]. Декларація звернула увагу на етнічну і культурну спорідненість обох народів, а також "на збереження позитивної спадщини їхніх багатовікових взаємин". Водночас дві держави "висловилися за послідовну повагу та забезпечення прав, а також поліпшення становища національних меншостей – української в Польщі та польської в Україні, в тому числі гарантування їм можливостей цілковитого задоволення культурних, релігійних потреб, навчання рідною мовою, а також створення належних умов для підтримання необхідних контактів відповідно з Україною і Польщею. Сторони розуміли, що ці меншості, зберігаючи та розвиваючи національну самобутність, відіграватимуть істотну роль у зближенні українського та польського народів. Вони виходилиь з того, що конструктивне співробітництво в галузі забезпечення прав національних меншостей є важливим внеском у створення загальноєвропейського гуманітарного простору [119].

Уперше за всю історію Українська РСР підписала рівноправний договір з РРФСР, в якому сторони висловили "намір розвивати свої міждержавні відносини на основі принципів суверенної рівності, невтручання у внутрішні справи, відмови від застосування сили або економічних методів тиску, врегулювання спірних проблем погоджувальними засобами, а також інших загальновизнаних принципів і норм міжнародного права" [120].

Як заявили керівники парламентів двох держав, Декларації про державний суверенітет України і РРФСР відтворюють "об'єктивні тенденції сучасного суспільного розвитку, спрямовані на утвердження реального суверенітету республік і на ліквідацію тоталітарних структур, що віджили" [121]. Отож, міжреспубліканські зв'язки, зважаючи на конкретні реалії, почали набувати нової якості.

Порівняння двох міждержавних документів, які підписала УРСР з Польщею і РРФСР, дає змогу констатувати те, що Декларація про принципи та основні напрями розвитку українсько-польських відносин регулювала широке коло питань і справді орієнтувалася на перспективу. Договір між УРСР і РРФСР спричинений іншими умовами. По-перше, неспроможність союзного керівництва стала цілком очевидною, що, безумовно, впливало на союзні республіки, творило невизначеність. По-друге, суверенітет України залежав насамперед від визнання його російським керівництвом і Україна цього домоглася. По-третє, на цей Договір вплинуло загострення особистих взаємин між керівниками СРСР і Росії. У Договорі основна увага зверталася на поточні питання, зокрема, економічні.

Декларація про державний суверенітет України не мала юридичної сили. Проголосивши тільки принципи самостійності республіки, вона водночас сформулювала засади нової Конституції України як суверенної і правової держави, національної держави українського народу. Як зазначав П.Мартиненко, "вперше в практиці радянського законодавства вжито термін "Україна" в розумінні правового терміна", як "синонім української національної державності" [122]. Сформульований намір здійснити право на національне самовизначення слід було розглядати як орієнтир при обговоренні питання про Союзний договір.

На думку І.Тимченка, державний суверенітет треба оцінювати як реалізацію національного суверенітету, тобто "суверенітету української нації, яка користується правом на самовизначення" [123]. Українська нація самовизначалася разом з іншими народностями, які жили на її території, тому національний суверенітет переходив у народний суверенітет, а той — у державний суверенітет, бо народ творить державу. Таким чином, Декларація про державний суверенітет України формулювала концепцію майбутнього розвитку українського народу і законодавства суверенної держави.

Проте вона містила положення, які суперечили Конституції СРСР і Конституції УРСР. Така ситуація зумовлювалася перехідним етапом поступу до нової держави, тобто суверенної України. Окрім того, як зазначив В.Денисов, Конституція СРСР не діяла, оскільки СРСР перебував у конституційній кризі, бо закони не відповідали дійсності [124].

З процесом суверенізації пов'язане питання про національну символіку, бо "національний символ обов'язково несе на собі знак, що відрізняє один народ від іншого, передає його своєрідність" [125]. Порівняно з державною національна символіка вирізняється своєю консервативністю. Водночас, як зазначав В.Ткаченко, "загальна тенденція все ж простежується — і полягає вона у дедалі виразнішому зближенні символіки національної і державної при одночасному збереженні певних традиційних відмінностей". Роль національної символіки підвищується особливо "в часи піднесення національної самосвідомості, консолідації нації та становлення національних держав" [126].

У політичній практиці, звертав увагу В.Ткаченко, "з'являється новий феномен — паралельне існування двох прапорів (державного і національного), колористика яких усупереч міжнародним традиціям не збігається" [127]. Причини такої суперечності пояснював сам історик. Він наголошував, що на рубежі 40-50-х років XX ст. сталінський режим затвердив прапори союзних республік без широкого всенародного обговорення. Однак треба зауважити, що про таке обговорення не могло бути мови, та й воно не внесло би істотних змін, бо упродовж трьох десятиліть в Українській РСР національні символи піддавалися не тільки критиці, а й паплюжилися як "буржуазно-націоналістичні". Отож, про набуття ними статусу державних символів УРСР не йшлося.

Нелегко утверджувалася національна символіка і в період перебудови.

В.Ткаченко пропонував поєднати в національному прапорі три барви — червону, синю і жовту. "В принципово новій ситуації України її символіка, — зазначав він, — повинна бути своєрідним віддзеркаленням національної самобутності на всьому шляху історичного розвитку, територіальної цілісності України, не протиставляючи при цьому, а об'єднуючи дві віковічні традиції українського народу — червону і жовто-синю. Надання переваги одній

із них не сприяло б консолідації української нації, містило б елемент своєрідного "реваншу", що мав би привести до тяжких і не так уже й важкопрогнозованих наслідків" [128]. Звісно, історик уболівав, що національний прапор синьої і жовтої барв не сприйметься поза західним регіоном. На щастя, його побоювання виявилися далекими від реальності. Нова держава визнала саме такі дві барви національного прапора за свій символ, залишивши малиновий колір для військового прапора.

Аналогічно підходив до визначних дат новітньої історії І.Курас. Він підкреслював: "Принципова обставина: проголошення УНР — це прямий результат перемоги Жовтневої революції, перших ленінських декретів, Декларації прав народів" [129]. З утвердженням української державності пов'язані різні дати: 25 грудня 1917р. (І Всеукраїнський з'їзд Рад), листопад 1917 р. (проголошення Української Народної Республіки), 1 листопада 1918 р. (проголошення Західноукраїнської Народної Республіки), Акт їх злуки в січні 1919 р. і возз'єднання західноукраїнських земель з Радянською Україною в жовтні 1939 р.

Отже, національно-культурне відродження дуже скоро переросло в національно-державне. Стрімкий розвиток спричинився до посилення тотальної напруги в суспільстві, бо неспроможність бюрократичних методів командно-адміністративної системи стала очевидною. Схвалення Декларації про державний суверенітет України засвідчило, що різні політичні сили в республіці не задоволені її статусом, але кожна з них підходила до майбутнього України зі своїх позицій.

3. Формування української політичної нації

Усупереч загальновідомим історичним фактам у документах Компартії України простежувалася спроба підтвердити свою позицію ленінськими засадами. Формулюючи своє ставлення до народної освіти, партія наголошувала: "Комуністи підтримують ленінську ідею розвитку національної школи, вважають актуальним для народної освіти республіки повною мірою використати надбання національної культури та історії свого народу для навчання і виховання молоді, формування її історичної свідомості" [130]. Водночас Компартія України засуджувала "спроби викори-

стати процес формування національної школи для протиставлення одного народу іншому, пропагування національної виключності, розпалювання міжнаціональної ворожнечі" [131].

У процесі суверенізації Україна зіткнулася з протистоянням сепаратистів у Криму. Наголошуючи на унікальності кримської ситуації, сесія Кримської обласної Ради винесла на референдум питання: "Ви – за відновлення Кримської АРСР як суб'єкта Союзу РСР і учасника Союзного договору?" [132]. Таке формулювання фактично означало домагання виходу зі складу України Кримської області як адміністративно-територіальної одиниці. Йшлося про автономію суб'єкта Союзу РСР, що означало ігнорування належності області до Української РСР. Серед населення Криму посилилася пропаганда знецінення державних актів 1954 р., коли область з ініціативи її керівництва була передана Українській РСР. У такому випадку Крим мав би перейти до РРФСР. Кримський сепаратизм підспудно мав на меті залякати українські патріотичні сили, які домагалися незалежності, поділом України на окремі частини.

Керівництво Української РСР дистанціювалося від Союзу РСР, що підтверджувало його ставлення до подій у Литві. Цікаво вже те, що воно не використовувало назви Литовська РСР, а лише – Литовська Республіка. Обґрунтовуючи свою позицію, Президія Верховної Ради УРСР спиралася не на Конституцію СРСР, а на міжнародно-правові акти: Статут ООН, Загальну декларацію прав людини, Ґельсінський підсумковий акт та інші документи наради з безпеки та співпраці в Європі. З одного боку, Заява Президії Верховної Ради УРСР підтримувала "законно обрані органи державної влади в республіці" і стояла "на позиції, що будь-які насильницькі дії проти національної державності з боку політичних партій, громадських та інших угрупувань є протизаконними", а з іншого – вважала "неприпустимим використання на території будь-якої республіки військової сили для вирішення внутрішньополітичних і міжнаціональних конфліктів без згоди законних органів влади республіки" [133]. Такі питання могли розв'язуватися лише мирними засобами, політичними методами.

Дещо невизначено звучало положення про те, що Президія Верховної Ради УРСР "виступає за забезпечення конституційного порядку, поваги до закону в будь-якому регіоні" [134]. Звісно,

конституційний порядок міг ґрунтуватися і на Конституції Республіки Литви, і на Конституції СРСР. Окрім того, в Заяві ставилися на один рівень Конституція й інші законодавчі акти СРСР та конституції і декларації про державний суверенітет республік. Отож, завуальовано насаджувалася думка про те, що "формування нової співдружності народів СРСР" означає творення конфедерації, а не "оновленої" федерації, як того домагалася Москва.

Нарешті, Президія Верховної Ради УРСР вважала аморальними та протиправними дії, які призводили до міжнаціональних конфліктів, порушення прав людини, засуджувала дискримінацію людей за національною ознакою [135]. Отже, винуватцем у такому випадку могло виступати як союзне керівництво, яке застосувало силу проти права литовської нації на державне самовизначення, так і певні сили в самій Литві, які зневажали міжнародно-правові норми.

У процесі суверенізації України набуло особливої актуальності питання про конституційні засади держави, адже український народ не мав прецедентів. Зрештою, їх не знала й історія інших народів. Тут треба врахувати певні особливості. По-перше, конституційні проекти часів національно-визвольних змагань не відповідали умовам наприкінці XX ст. і цим Україна відрізнялася від республік Прибалтики, які жили за власними конституціями до 1940 р. По-друге, національна політика компартійного керівництва призвела до того, що населення республіки урізноманітнилося за національною ознакою. По-третє, репресивні заходи спричинилися до різкого зниження загального рівня національної самосвідомості. По-четверте, ставлення до національної державності накладалося на міжрегіональні суперечності, що треба було зважувати при опрацюванні проекту Конституції України. По-п'яте, залишалося дискусійним питанням про самі засади майбутнього СРСР, бо висловлювалися пропозиції і про федеративний устрій, і про перехід до конфедерації. Нарешті, виникла роздмухувана ззовні так звана "проблема Криму".

Внесені до Конституції України нові "перебудовні" доповнення не могли врахувати всіх нових положень Декларації про державний суверенітет України, адже чинний Основний Закон не відповідав новим реаліям загалом. Ю.Шемшученко зазначав: "Методологічною основою для розробки нової Конституції республіки має бути Декларація про державний суверенітет України,

загальновизнані принципи функціонування громадянського суспільства і норми міжнародного права. Червоною ниткою через Конституцію має проходити ідея забезпечення інтересів особи, українського та інших народів, що проживають на території республіки, захисту прав і свобод людини і громадянина" [136]. Гальмування конституційного процесу, на думку вченого, стримувало розробку законодавства.

Засадниче значення мало зауваження Г.Мурашина стосовно того, що раніше основою конституцій союзних республік була Конституція СРСР, а згодом становище докорінно змінилося: нова Конституція Української РСР має ґрунтуватися на Декларації про державний суверенітет України [137].

Найважливіше значення при обговоренні конституційного проекту мало питання про державний устрій майбутнього Союзу.

А.Таранов вважав, що на певний час Україна повинна залишатися унітарною державою, що не заперечувало можливості автономії для національних меншостей у місцях їх компактного проживання. Про федеративний устрій можна буде говорити лише згодом [138].

В.Погорілко висловився за двопалатну Верховну Раду республіки, у якій би двопалатність формувалася не за національною ознакою, а за статусом [139].

Особлива увага зверталася на міжнародну правосуб'єктність України в повному обсязі, що відповідало б ознакам суверенної Української держави і сприяло б втіленню в життя Декларації про державний суверенітет України.

Як вказував В.Сіренко, в дискусії навколо нового Союзного договору викристалізувалися три підходи: 1) "союзна федеративна держава в оновленому варіанті"; 2) "майбутнє СРСР — конфедерація"; 3) "новий Договір не підписувати, а оголосити Україну незалежною державою і стояти на цьому" [140].

Офіційна позиція республіканського керівництва зводилася до того, що "Союз — не штучне утворення, не випадковий зигзаг історії, а об'єктивний результат розвитку багатонаціонального суспільства", тому "шлях до соціального прогресу пролягає саме через удосконалення цього унікального утворення з урахуванням новітніх процесів і тенденцій" [141]. ЦК Компартії України посилався, зокрема, на те, що в інших республіках СРСР прожи-

ває майже 7 млн українців, а в самій Україні налічувалося понад 14 млн не українців; більше половини населення України працювали або навчалися у багатонаціональних колективах, та понад чверть перебували у змішаних шлюбах [142]. Отож, Компартія України виступала проти виходу Української РСР із Союзу РСР.

Компартійне керівництво республіки наголошувало на внутрішніх і зовнішніх наслідках виходу республіки із Союзу: "Вихід України із Союзу РСР створить реальну загрозу її територіальної цілісності. Деякі кола в сусідніх республіках і країнах висувають до неї територіальні претензії" [143]. Важко заперечувати подібний аргумент. Однак у такому випадку слід керуватися міжнародним правом, адже європейські держави визнали непорушність державних кордонів, які виникли після Другої світової війни. Щодо зазіхання на українські землі з боку сусідніх держав, а такими для України є РРФСР, Білорусь і Молдова, то треба наголосити, що саме УРСР мала підстави заявляти територіальні претензії, бо чимало етнічних українських земель опинилося в їхньому складі. Однак кордони УРСР не викликали сумніву з погляду міжнародного права: "Самовизначення і возз'єднання української нації в єдиній державі, — зазначав А.Зленко, — не відбулося за чийсь рахунок, не зачепило інтересів інших народів" [144]. Принципи територіальної цілісності та непорушності кордонів держав закріплені в Статуті ООН.

Коли румунський парламент схвалив Заяву "Про пакт Ріббентропа-Молотова і його наслідки для Румунії", в якій фактично висувалися територіальні претензії до України, тобто на споконвічні українські землі Північної Буковини і Подунав'я, Верховна Рада УРСР у своїй Заяві чітко розмежувала два питання: 1) визнання незаконності пакту Ріббентропа-Молотова; 2) румунську окупацію української частини Бессарабії і Північної Буковини. У Заяві зазначалося: "Поділ українських територій між сусідніми з Україною державами, чуже панування на українських землях не змогли знищити національну ідентичність нашого народу, зупинити рух українців до об'єднання в єдиній соборній державі" [145]. Українська людність боролася проти румунізації, за збереження української мови й культури, національних традицій і побуту. Отож, повернення українських земель у 1940 р. було актом справедливості.

Українське державне керівництво почало опікуватися українцями в інших союзних республіках і за рубежем СРСР. У договорі з Казахстаном українська сторона заявила, що вони "сприяють вираженню, збереженню і розвитку етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншостей та усталених унікальних етнокультурних регіонів", насамперед українців у Казахстані і казахів на території України [146]. Звичайно, такі зобов'язання дуже важливі для українців, яких у Казахстані, за переписом 1979 р., налічувалося майже 898 тис. хоча, за переписом 1926 р., вони становили 13,2% населення, а наприкінці 40-х років — приблизно 30%, або 3 млн осіб [147]. Раніше вони були цілісністю як поселенча країна і називалися Сірим Клином, або Сірою Україною.

Аналогічно піклувалося українське керівництво і про захист українців в Угорщині, де їх зачисляли до словацького населення. На противагу такому становищу українців угорцям в Україні надавалися всі умови для національно-культурного розвитку [148].

ЦК Компартії України також висловив тривогу: "Розвал Союзу докорінним чином дестабілізував би міжнародну обстановку, підірвав би створену великими зусиллями систему міжнародних договорів і взаємодії в усіх сферах" [149]. Звичайно, можна навести й не менш вагомі аргументи проти збереження СРСР, з існуванням якого пов'язана майже півстоліття "холодна війна" і дії, що аж ніяк не сприяли стабілізації мирної обстановки, зокрема у країнах-союзницях соціалістичної співдружності (європейських державах, на Кубі), в Афганістані, а на межі 80-90-х років і в деяких союзних республіках (Азербайджані, Казахстані, республіках Прибалтики, Молдавії) та автономіях (Якутії). Компартія України засуджувала "гасла сепаратистського ґатунку" НРУ, УРП, інших партій та угрупувань. "Головний розрахунок, наших опонентів — наголошував С.Гуренко, — на брак у значної частини людей політичного досвіду, невисокий рівень їх політичної культури" [150].

Безумовно, така заява розходилася з практикою переконування в тому, що рівень політичної культури народу найвищий у світі. Окрім того, значна частина радянських людей навчалася в системі політичної освіти. У кожному трудовому колективі проводилися різноманітні політичні заходи. Нарешті, монопольне володіння КПРС і державними органами сферою інформації не допускало

жодних відхилень від офіційної партійної лінії. Отож, ставилася під сумнів вартість офіційної пропаганди, її зв'язок з життям народу, відповідність його інтересам. А ще виникав сумнів у тому, що політична система в країні мала переваги перед іншими політичними системами.

С.Гуренко стверджував, що НРУ узгоджує свої дії з народними фронтами в республіках Прибалтики. Проте він прогнозував: "Альянс націонал-сепаратистських сил, які за своєю природою є глибоко егоїстичними і переслідують лише свої вузько корпоративні цілі, — явище тимчасове, кон'юнктурне". Він також зазначав, що "націонал-сепаратистські сили" України і країн Прибалтики виступають за утворення "Балтійсько-чорноморської федерації" [151].

Ю.Єльченко вважав, що відтворення Кримської АРСР "полягає в тому, щоб поєднати інтереси різних національностей, що проживають у Криму". Відтак він пояснював: "Особливість ситуації в Криму — в тому, що російське населення тут майже вдвоє перевищує українське. Унікальною є взагалі національна строкатість регіону, і ця специфіка вимагає виняткової уваги, гнучкості в здійсненні національної політики" [152]. Ю.Єльченко наголошував на тому, що Кримський півострів — це складова частина України, а Російська Федерація не претендує на неї. Далі він зазначав, що різні політичні сили ставлять народ України перед вибором — бути "суверенною республікою в Союзі, у федеративній державі, чи вступати на шлях подальшого розвитку самостійно" [153].

На Всесоюзному референдумі 17 березня 1991 р. за збереження СРСР висловилося 62,1% жителів УРСР із тих, які мали право голосу і 70,5% тих, які взяли участь у голосуванні; відповідно 66,9 і 80,2% висловилися за такий Союз суверенних держав, до якого Україна мала увійти на засадах Декларації про державний суверенітет [154]. Певна частина населення голосувала проти збереження СРСР, що І.Дмитренко пояснював такими причинами: 1) переконаністю в ідеї єдності народів-братів; 2) невизначеністю частини населення у ставленні до Союзу; 3) неспроможністю розібратися в суті запитань, поставлених у бюлетенях [155]. Звісно, треба зважити й на те, що такий референдум був явищем безпрецедентним для населення СРСР, яке упродовж існування цієї держави не мало

права вибору, бо результати голосування були відомі заздалегідь. Окрім того, певна частина громадян не позбулася наслідків страху за наслідки свого голосування, тому вона діяла неоднозначно. Напевне, треба виділити результати голосування в західному регіоні. Ідею збереження СРСР тут підтримало найменше осіб, які мали право на голосування і скористалися ним. Збереження СРСР підтримали: у Львівській області — 14,7%, Івано-Франківській — 16,12%, Тернопільській — 17,60%; серед громадян, які взяли участь у голосуванні, тих, хто підтримав збереження СРСР, приблизно на два відсотки більше. Те ж стосувалося і підтримки республіканського питання: Львівська область — 26,9% (30,1%), Івано-Франківська — 46,2% (52,1%), Тернопільська — 32,1% (35,2%). Цікаво, що в Києві збереження СРСР підтримало менше третини голосів тих, хто був занесений у списки (31,86%), і від кількості учасників голосування — 44,60% [156]. Мабуть, результати голосування в столиці — це наслідок відчуття мешканця незалежної держави. І.Лунченко вбачав у підсумках референдуму "результати методичної масової морально-психологічної і пропагандистської обробки громадян з боку "демократичних" сил, особливо ж у західних областях, де вони здобули владу" [157].

Всесоюзний референдум не допоміг стабілізувати ситуацію в СРСР. Протистояння між центром і союзними республіками посилювалося. Тодішні конституції вже не відповідали новим умовам. Виникло питання про схвалення нової конституції.

Однак вже обговорення проекту Конституції УРСР засвідчило протилежність підходів до її засадничих положень. Пропонувалися різні назви держави: Республіка Україна, Українська Республіка, Українська Демократична Республіка, Українська Радянська Республіка, Українська Радянська Соціалістична Республіка. Л.Кравчук підкреслив, що треба виходити з Декларації про державний суверенітет України, тобто слід прийняти назву Україна "без будь-яких означувальних слів". Водночас він підтримав пропозицію, що в конституції треба утвердити "визначальні принципи зовнішніх відносин України як суверенної держави, її право вступати в міждержавні союзи", але не конкретизувати їх [158]. Отож, у самому республіканському компартійному керівництві не було одностайності. На противагу С.Гуренкові Л.Кравчук вважав, що Україна має увійти не в "оновлену" федерацію, а у міждержавне

об'єднання (союз) на конфедеративних засадах. За словами С.Гуренка, "наша Конституція має виходити з того, що Українська РСР є учасником, рівноправним членом Союзу суверенних радянських республік (держав)" [159]. Щоправда, Л.Кравчук виявляв нечіткість у термінології, висловлюючись за "Державний Союз, федеративний Державний союз", що діятиме "у межах лише тих повноважень, які йому будуть делеговані" [160].

С.Гуренко був і проти того, щоби в конституції закріплювалися права українців як корінної нації. Він пропонував не використовувати в конституції терміна "національні меншини" на тій підставі, що "в нашій країні (СРСР. – *І.М.*) цей термін ще в роки сталінщини скомпрометував себе як такий, що принижує гідність людини" [161]. Звісно, така пропозиція виходила з того, що вживання чи не вживання якогось терміна матиме вплив на міжнаціональні взаємини. Однак треба зауважити, що своєю чергою відмова від цього терміна суперечить Декларації про державний суверенітет України, яка передбачає творення національної держави. Справа не у відмові від терміна, а в його коректному використанні.

Термін "національні меншини" вживається в наукових джерелах без негативного навантаження. "До національних меншин, – зазначає В.Євтух, – належать групи громадян не української національності, які проживають на її (України. – *І.М.*) території, є меншими за чисельністю від української нації, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою і зацікавлені добровільно зберігати й розвивати свою етнокультурну самобутність" [162].

В умовах України особливе значення має питання оптимального взаємозв'язку національних меншин з титульною нацією, що зазнавала упродовж тривалого часу політики денаціоналізації, яку не слід зводити до русифікації, адже українці піддавалися і мадяризації, і румунізації, і полонізації, і словакізації. Звісно, з другої половини XX ст. українці найбільше страждали від русифікації.

Наприкінці 1990 р. у школах України навчалося 6850,8 тис. дітей, з яких лише 3280,3 тис., тобто менше ніж половина, навчалися українською мовою [163]. Водночас після схвалення закону про державний статус української мови простежувалася тенденція збільшення кількості учнів, які бажали навчатися українською

мовою. С.Правденко зазначав: "Сьогодні всі, для кого Україна — не околиця великої держави, а Батьківщина, мають діяти разом. Суверенна Україна — не тільки для українців, а й для всіх, хто в ній проживає. І хай добрі люди з росіян і інших народів не бояться українізації. Нація, яка триста років зносила русифікацію, знає, яке-то почуття, коли тобі насильно нав'язують іншу мову" [164].

Компартійна більшість у Верховній Раді УРСР прагнула зберегти статус-кво в республіці. Нардепи-комуністи в парламенті внесли на розгляд незадовго до ДКНС проект нової конституції. Хоча Верховна Рада УРСР прийняла робочу назву конституції як Конституція (Основний Закон) України, в проекті компартійної більшості використовувалася назва УРСР. Основною правовою категорією визнавався "народ України", що позначав "громадян Республіки всіх національностей". "Українська Радянська Соціалістична Республіка, — зазначалося в проекті, — є єдина суверенна держава громадян української нації, всіх націй і національних груп, які проживають на її території і об'єднані спільністю історичної долі" [165]. Поряд з українською як державною мовою республіки законопроект пропонував затвердити мови міжнаціонального спілкування, якими могли бути за вибором громадян, окрім української, російська та інші. Питання про державні символи проект обходив, вважаючи, що їх має затвердити Верховна Рада УРСР законом і постановою передбачити членство у Союзі Радянських Суверенних Республік. Законопроект зазначав: "У складі Союзу Українська РСР зберігає свій суверенітет, право самостійного вирішення всіх питань свого державного життя, соціально-економічного і духовного розвитку, визначення національно-державного і адміністративно-територіального устрою" [166]. Не регулюючи питань вступу УРСР у Союз, законопроект встановив досить непросту вимогу для виходу з нього: "Таке рішення може бути прийняте, якщо на референдумі за вихід із Союзу висловиться не менше двох третин громадян Республіки, які користуються виборчим правом" [167].

Поразка ДКНС стала приводом для схвалення у республіканському парламенті Акта проголошення незалежності України. На його основі Президія Верховної Ради України прийняла звернення "До громадян України всіх національностей". Воно фактично

визнавало українську політичну націю під назвою "народ України", який разом з українцями становлять представники понад 110 національностей (росіяни, євреї, білоруси, молдавани, поляки, болгари, угорці, кримські татари, румуни, греки, гагаузи та інші). Засудивши попередню політику духовного гноблення націй, їхніх мов і культур, Звернення проголосило "нову добу в розвитку міжнаціональних відносин в Україні" [168]. "Незалежна Україна, — зазначалося в ньому, — як правова демократична держава, керуючись загальновизнаними нормами і принципами міжнародного права в національній сфері, Декларацією про державний суверенітет України, забезпечить рівні політичні, економічні і соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур" [169].

У вересні 1991 р. відбувся Форум інтелігенції України. У резолюції він зазначив: "Акт від 24 серпня 1991 р. є фактичним відновленням державності України і не потребує підтвердження ні з юридичного, ні з політичного, ні з морального погляду" [170]. Піклуючись про консолідацію демократичних сил для розбудови Української держави на засадах національної злагоди, взаєморозуміння громадян незалежно від національності, вірувань і політичних уподобань, Форум інтелігенції запропонував схвалити Закон "Про національні меншини в Україні", яким: а) реабілітувати репресовані народи України (німців, поляків, греків, татар, інших); б) гарантувати представникам репресованих народів та їхнім нащадкам змогу отримати громадянство України незалежно від нинішнього місця проживання; в) передбачити можливість повернення представників репресованих народів на постійні місця проживання в Україні [171]. Водночас підтримувалося право кримськотатарського народу на відновлення національної державності на своїй батьківщині і зазначалося, що реалізація цього права не зачіпає інтересів українського і російського населення та представників інших національностей на півострові. Своєю чергою кримські татари привітали незалежність України і висловилися проти спроб "повернути" Крим Росії [172]. Звісно, в такому випадку Українська держава мала визнати меджліс як найвищий і єдиний представницький орган кримськотатарського народу.

Перед Всенародним референдумом, який підтвердив Акт проголошення незалежності України, в Одесі відбувся Перший

всеукраїнський міжнаціональний конгрес. У його зверненні наголошувалося: "Імперська ідеологія була побудована на ідеї денаціоналізації всіх народів і утвердження єдиного, безликого, позбавленого історичного коріння, та зате слухняного радянського народу. Залишки тоталітарного режиму і досі не допускають, що різноманітність націй в демократичній державі може створити гармонію вищого порядку, засновану не на терорі, а на засадах демократичних законів, рівноправності і взаємоповаги" [173]. Схваливши Акт проголошення незалежності України, учасники конгресу висловили переконання, що незалежна демократична Україна забезпечить розв'язання проблем російськомовного населення, створить умови для беззастережного дотримання засад Загальної декларації прав людини, Декларації прав національностей України, яку вони визнають своєю батьківщиною. Водночас конгрес засудив антисемітську, чорносотенську організацію "Пам'ять", роздмухування міжнаціональної ворожнечі в шовіністичних виданнях, що завозилися в Україну з Росії.

Прихильники демократичних реформ заявили, що вони відмежовуються від тих, хто "не визнає права на вільний розвиток кожної національної меншості в Україні або зневажає культуру будь-якої національної меншості, її мову чи звичаї" [174].

Противники незалежності України намагалися, з одного боку, протиставити титульній нації національні меншини, а з іншого — українців з різних регіонів. Однак національні меншини почали заявляти про спільність своїх інтересів з інтересами українського народу. Оргкомітет "Движения "Русские за независимость Украины" закликав підтримати незалежну демократичну Україну. "Мы, — вказувалося в його зверненні, — убеждены, что вместе со всеми народами, живущими на Украине, сможем построить цивилизованное, демократическое свободное государство, где ни в коем случае не будут ущемлены права всех наций на развитие собственной культуры и обучение на родном языке, не будет допущена насильственная украинизация" [175]. Водночас у Криму, де не було жодної україномовної школи, місцева влада не забезпечувала права українських дітей навчатися рідною мовою та протидіяла реєстрації Товариства української мови ім. Т.Шевченка "Просвіта" [176].

Російські шовіністи пішли далі, заперечуючи право України на Крим, трактуючи Указ Президії Верховної Ради СРСР від

19 лютого 1954 р. "Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР" як "царський подарунок" М.Хрущова. В.Буткевич проаналізував історію Криму після його захоплення Російською імперією, а також названий указ і зазначив, що передача півострова Українській РСР не суперечила нормам міжнародного права. Як юрист він показав недоречність розв'язання цього питання референдумом у Криму, бо населення не має такого права: тут суб'єктом виступає не Крим, а Україна, частиною якої є територія півострова [177].

Крим зазнав особливої русифікації. За даними перепису 1989 р., з 2 430 495 постійних жителів півострова російську мову назвали рідною 2 008 597 осіб, або 82,6% населення області. Російську мову вважали рідною, як стверджує статистика, 47,3% українців, 64,8% білорусів, 42,9% молдаван, 64,2% латишів, 93,3% євреїв, 86,5% караїмів, 71,5% кримчаків, 76,4% греків, 67,1% поляків, 60,5% корейців, 76,8% німців та ін. [178]. Такі результати зумовлені політикою русифікації компартійної влади, адже українці не мали на півострові жодної школи. Те саме стосувалося й інших народів, представники яких проживали в Криму. Як наголошував В.Радчук, під час перепису населення чимало українців були записані росіянами [179]. Саме такими методами українофоби намагалися відірвати Крим від України, показати перевагу на ньому російськомовного населення. Насправді, за переписом 1989 р., у Криму проживало 626 тис. українців [180]. Як зазначав В.Наулко, "розв'язання міжнаціональних проблем можливе не шляхом перекроювання карти розселення народів, територіального розмежування, перегляду кордонів (це викличе лише зростання бюрократичного апарату і нове загострення міжнаціональних відносин), а шляхом створення умов для інтеграції етнічних спільностей, всебічного розвитку народу України, тобто всього населення республіки, незалежно від його національності" [181]. Треба додати, що йдеться про політичну, а не етнічну інтеграцію.

Водночас Україна як незалежна держава приділяла національним меншинам особливу увагу. Статус національних меншин затверджено законодавчим органом України. У Декларації прав національностей України зазначалося, що всі етнічні групи на її території становлять народ України, мають рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права, а дискримінація за наці-

ональною ознакою забороняється. "Українська держава, — вказувалося в Декларації, — гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур" [182]. Значна увага приділялася гарантіям вільного користування рідними мовами всім народам і національним групам, створенню для цього національних культурних центрів і товариств. Окрім того, їм надавалося право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних народних обрядах. Нарешті, Українська держава взяла під захист пам'ятки їхньої історії та культури.

Звісно, національний чинник впливав на ставлення до незалежності України, що підтвердили результати референдуму 1 грудня 1991 р. Якщо Акт проголошення незалежності підтримало 90,32% тих, хто взяв участь у голосуванні, то різниця між регіонами досить помітна. Найменша підтримка Акта на Кримському півострові, хоч і там вона становить більше половини (Кримська АРСР — 54,19%, місто Севастополь — 57,07%). Акт не підтримали в Луганській області — 13,41, Донецькій — 12,58, Одеській — 11,60, Харківській — 10,43, Запорізькій — 7,34, Миколаївській — 8,17, Дніпропетровській — 7,71, Херсонській — 7,20, в місті Києві — 5,28% учасників голосування, в інших областях такий результат — менше 5% [183]. Найбільший показник підтримки Акта в західному регіоні.

Незалежна Україна підтвердила спадковість своєї національної політики щодо політики Центральної Ради, керівник якої М.Грушевський зазначав: "Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затоплювати інших народностей і обмежувати їх змагання до свобідного розвитку своєї культурної і національної стихії... "Право національних меншостей буде забезпечене!". Вони (білоруси, великороси, євреї, чехи, молдавани, мусульмани та інші народності) матимуть "пропорціональне представництво" в державних органах, тому гасло "Україна для українців", яке висували окремі особи і дрібні гуртки, суперечить вимогам "організованого поступового українства" [184].

У боротьбі проти незалежної України активізувалася партноменклатура на Закарпатті, висунувши претензії домогтися "автономії Підкарпатської Русі" у складі незалежної Української держави як перший крок до незалежної держави під назвою "Рутенія", реанімувавши ідеологію політичного карпаторусинства. Безпідставність таких претензій обґрунтував О.Мишанич. Він зазначив, що 75% населення Закарпаття становлять українці. Русинське питання в Закарпатті створене штучно і не має ні історичного, ні наукового обґрунтування. Воно вигідне імперським силам, які намагаються утримати Україну в своїх руках. Для цього ідеологи русинства роздмухують українофобію і галичанофобію. О.Мишанич наголошував на безпосередній участі у цьому партноменклатури: "В останні роки Закарпаття уславилося закостенілістю свого партійного керівництва, його русоцентристською орієнтацією. Колишня демагогія про "дружбу народів" і "інтернаціоналізм" в області переросла в українофобію, свідоме потурання міжнаціональному і міжрелігійному розбрату" [185].

Громадсько-політична організація Рух за федерацію на Україні, яка діяла у Миколаєві, ставила своїм завданням "створити Причорноморську державну автономію в складі незалежної України" [186]. Свої сепаратистські плани вона намагалася обґрунтувати соціальними й економічними аргументами. Своєю чергою на Дніпропетровщині обласне керівництво спекулювало результатами упереджених соціологічних досліджень, заявляючи, що 80% респондентів підтримують Україну в складі СРСР [187]. Попри таку позицію обласного керівництва Акт проголошення незалежності України на Дніпропетровщині підтримало 90,36% виборців [188]. Висувалася також "ідея Новоросії", яка мала охопити Одеську, Миколаївську, Херсонську, Дніпропетровську, Запорізьку та інші області [189].

Однак Україна уникла міжнаціональних конфліктів саме завдяки зваженій національній політиці. Національні меншини м'яко інтегрувалися в українське суспільство, хоча доводилося розв'язувати непрості проблеми, зокрема в Криму, куди в період перебудови почали масово повертатися незаконно депортовані тоталітарним режимом народи, насамперед кримські татари, що потягло за собою необхідність розв'язання складних проблем улаштування на рідній землі, без жодної допомоги з боку тих союзних республік, які цей народ розбудовував упродовж майже півстоліття.

Противникам Української держави не вдалося протиставити українців за регіональним принципом. Всенародний референдум 1 грудня 1991 р. підтвердив Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. Після референдуму розпочався процес визнання незалежності України іншими державами. Б.Єльцин висловив упевненість в тому, що між українським і російським народам збережуться традиції дружби, добросусідства і взаємоповаги [190].

Для українського національного відродження наприкінці 80 — початку 90-х років характерні певні особливості. Стрімкість політичних процесів, їх висхідний характер — від національно-культурного до державотворчого — зумовили докорінні зміни в стислих часових вимірах. Розпочавшись стихійно, вони посилили протистояння в сфері духовного життя і набули організованого характеру в таких всенаціональних організаціях, як Товариство української мови імені Тараса Шевченка, культурно-просвітницька організація "Меморіал", Народний рух України за перебудову, відтак протистояння набуло політичного забарвлення аж до проголошення Декларації про державний суверенітет України і, нарешті, настав безпосередньо державотворчий період.

Утвердження державного статусу української мови в Україні означало певною мірою повернення до політики українізації 20-х років, яка була перервана на початку 30-х років XX ст. Водночас слід підкреслити, що республіканський закон про мови мав паліативний характер і фактично запроваджував українсько-російську двомовність, був декларативний, бо за його порушення не передбачалася правова відповідальність.

Закон "Про мови в Українській РСР" затверджував статус російської мови як мови міжнаціонального спілкування народів СРСР, що фактично означало перевищення повноважень республіканського органу державної влади і спробу втручання у внутрішні справи інших союзних республік. Водночас Українська РСР уперше за повоєнний період заявила про підтримку національно-культурного розвитку українців в інших союзних республіках і за межами СРСР.

Створений патріотичними силами Народний рух України за перебудову виходив з конкретних умов республіки, діяв як багатонаціональна організація, чим підірвав спроби протиставити йому

якусь інтерфронтівську структуру за прикладом інших союзних республік, зокрема Прибалтики. Установчий з'їзд НРУ засвідчив, що він об'єднує не лише українців, а й національні меншини, тобто виступає як репрезентант інтересів української політичної нації. У Декларації про державний суверенітет України така нація названа "народом України".

Декларація про державний суверенітет України розглядала майбутнє СРСР на засадах конфедерації. У цьому контексті виникло питання про суверенітет Української РСР, яка навіть за Конституцією СРСР зберігала за собою право виходу з нього. Дослідження генезису Української РСР органічно привело до об'єктивної оцінки засад, на яких вона стала членом СРСР. Ставлення до суверенітету України в складі СРСР не було однозначним і за рубежем: одні політичні сили заперечували суверенність УРСР, а інші намагалися протиставити суверенну Україну компартійному республіканському керівництву, яке наставила Москва.

Демократизація політичної системи в СРСР засвідчила, що борці за національні права українського народу користувалися підтримкою певної частини населення, і це підтвердили вибори народних депутатів СРСР у 1989 р. та народних депутатів Української РСР у 1990 р. У нових умовах керівництво Компартії України виступило за становлення України як реального суб'єкта міжнародних відносин, тобто за право республіки не лише вступати у безпосередні відносини з іншими державами, а й обмінюватися з ними дипломатичними і консульськими представництвами. Таке положення могло з'явитися лише в умовах, коли відносини між центром і республіками призвели до відчутних суперечностей, що підтвердили неефективність для союзних республік диктату центральних відомств. Водночас XXVIII з'їзд Компартії України намагався поєднати суверенітет республіки зі створенням "оновленого Союзу вільних і рівноправних суверенних держав".

У процесі суверенізації Україна зіткнулася з протистоянням сепаратистів на національному і регіональному рівнях, що засвідчили події в Криму. Крім Криму, сепаратистські настрої підсилювалися у східному і південному регіонах та на Закарпатті.

Декларація про державний суверенітет України вимагала утвердження нових засад статусу республіки у складі СРСР, тобто

виникла потреба у новій Конституції України. В центрі дискусій опинилася назва республіки, оскільки компартійне керівництво наполягало на збереженні назви Українська Радянська Соціалістична Республіка.

Майбутнє України визначалося майбутнім СРСР, з чого випливали три різні підходи: 1) збереження України в складі оновленої союзної федеративної держави; 2) участь України в майбутньому СРСР як конференції; 3) відмова від підписання Союзного договору і проголошення України незалежною державою. Намагаючись утримати Україну в складі СРСР, компартійне керівництво наголошувало на внутрішніх і зовнішніх наслідках виходу республіки із Союзу. Йшлося насамперед про її цілісність, хоча таке питання розв'язувалося на принципах міжнародного права.

Прихильники Союзу РСР посилалися на результати Всесоюзного референдуму 17 березня 1991 р., ігноруючи, як уже зазначалося, стрімкість політичних процесів, докорінну зміну політичної орієнтації населення, що виявилося на Всенародному референдумі в Україні 1 грудня 1991 р. Тоді український народ, тобто титульна нація і національні меншини висловилися за підтвердження Акта проголошення незалежності України.

Українська держава, спираючись на досвід попереднього державотворення, докладала зусиль для встановлення добрих взаємин між титульною нацією і національними меншинами. Як наслідок, Україна уникла тих протистоянь на міжнаціональному ґрунті, що виявилися в інших колишніх союзних республіках.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

1. *Віков Ю.* Причини націоналістичних проявів при соціалізмі і шляхи їх подолання // Під прапором ленінізму. — 1990. — № 2. — С. 41.

2. Там же.

3. *Толстых В.И.* Образ жизни. Понятие, реальность, проблемы. — Москва: Политиздат, 1975. — С. 64.

4. Философский энциклопедический словарь. — Москва: Советская энциклопедия. — 1983. — С. 388-389.

5. Під прапором ленінізму. — 1989. — № 11. — С. 50.

6. Там же. — С. 51.

7. Розподіл населення Української РСР за національністю і мовою (За даними Всесоюзного перепису населення 1989 року) // Політика і час. — 1981. — № 1. — С. 87.

8. Там же.

9. Коментар голови Держкомстату УРСР М.І.Борисенка // Політика і час. — 1991. — № 1. — С. 89.

10. Там же. — С. 90.

11. *Кушерець В., Косуха П.* Символіка: думка громадськості // Під прапором ленінізму. — 1990. — № 15. — С. 72.

12. Там же.

13. Там же. — С. 74.

14. Статут Товариства української мови імені Тараса Шевченка // Літературна Україна. — 1989. — 2 берез.

15. Статут Товариства рідної мови імені Тараса Шевченка. Проект // Літературна Україна. — 1989. — 12 січ.

16. Статут Товариства рідної мови імені Тараса Шевченка // Літературна Україна. — 1989. — 2 берез.

17. *Чурбанов В., Нелюбин А.* Неформальные обьединения и перестройка: надежды и тревоги // Неформалы: кто они? Куда зовут? / Под общ. ред. В.А.Печенева. — Москва: Политиздат, 1990. — С. 38-39.

18. Літературна Україна. — 1988. — 14 квіт.

19. Літературна Україна. — 1989. — 2 берез.

20. *Дзюба І.* В обороні людини й народу // Літературна Україна. — 1988. — 23, 30 черв.

21. *Коломієць В., Мовчан П., Тельнюк С.* Що ж прочитають діти у 2017-му? // Літературна Україна. — 1988. — 28 лип.

22. Виступ делегата Олійника Б.І. // Літературна Україна. — 1988. — 7 лип.

23. Літературна Україна. — 1988. — 7 лип.

24. *Ленін В.І.* Резолюція ЦК РКП(б) про Радянську владу на Україні. // Повне зібрання творів. — Київ: Політвидав України, 1973. — Т. 39. — С. 314.

25. *Панчук М.* Історична пам'ять — фактор перебудови // Літературна Україна. — 1988. — 7 лип.

26. Положення про Товариство шанувальників української мови імені Т.Г.Шевченка // Літературна Україна. — 1988. — 21 лип.

27. Резолюція президії правління СПУ та правління Київської організації СПУ // Літературна Україна. — 1988. — 28 лип.

28. Про роботу по вивченню в республіці рішень XIX Всесоюзної конференції КПРС, липневого і вересневого (1988 р.) Пленумів ЦК КПРС. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України В.В.Щербицького на Пленумі ЦК Компартії України 10 жовтня 1988 року // Літературна Україна. — 1988. — 13 жовт.

29. На порядку денному — перебудова // Літературна Україна. — 1988. — 17 листоп.

30. *Чучка П., Баглай Й.* "Тут потрібен буде детальний кодекс..." // Літературна Україна.— 1988. — 24 листоп.

31. *Ленін В.І.* До питання про національності або про "автономізацію" // Повне зібрання творів. – Київ: Політвидав України, 1974. – Т. 45. – С. 344.

32. *Чучка П., Баглай Й.* "Тут потрібен буде детальний кодекс..." // Літературна Україна. – 1998. – 24 листоп.

33. Там же.

34. О практической работе по реализации решений XXIX Всесоюзной партийной конференции. Доклад Генерального секретаря ЦК КПСС М.С.Горбачева на Пленуме ЦК КПСС 9 июля 1988 года // Коммунист. – 1988. – № 12. – С. 4-27

35. Резолюція пленуму правління Спілки письменників України // Літературна Україна. – 1988. – 8 груд.

36. Мова та її місце в суспільстві. Співдоповідь Д.В.Павличка // Літературна Україна. – 1988. – 15 груд.

37. Виступ заступника Голови Ради Міністрів УРСР М.А.Орлик // Літературна Україна. – 1989. – 16 лют.

38. Там же.

39. Там же.

40. Літературна Україна. – 1989. – 2 берез.

41. До конструктивної спільної роботи // Літературна Україна. – 1989. – 6 квіт.

42. Літературна Україна. 1989. 17 серп.

43. Літературна Україна. – 1989. – 12 листоп.

44. Там же.

45. Там же.

46. Там же.

47. До проекту Закону УРСР "Про мови в Українській РСР" // Літературна – Україна. – 1989. – 7 верес.

48. Мова – це голос народу. Доповідь Бориса Олійника // Літературна Україна. – 1989. – 7 листоп.

49. Там же.

50. Там же.

51. Нашій мові – жити! Виступ Олеся Гончара // Літературна Україна. – 1989. – 2 листоп.

52. *Мушкетик Ю., Мусієнко О.* Секретаріату Центрального Комітету Компартії України // Літературна Україна. – 1989. – 23 листоп.

53. Там же.

54. *Пінчук О.* Народу скарб – народу повернути // Літературна Україна. – 1989. – 21 груд.

55. Там же.

56. Там же.

57. Програма Народного Руху України за перебудову. Проект // Літературна Україна. – 1989. – 16 лют.

58. Там же.

59. Програма Народного руху України за перебудову // Літературна Україна. – 1989. – 28 верес.

60. *Кухар В., Лукінов І., Скок В.* та ін. Революційна перебудова – кровна справа народу // Літературна Україна. – 1989. – 23 лют.

61. Виступ Л.М.Кравчука // Літературна Україна. – 1989. – 21 верес.

62. Там же.

63. До народу Української Радянської Соціалістичної Республіки // Літературна Україна. – 1989. – 21 верес.

64. Там же.

65. Там же.

66. Там же.

67. Літературна Україна. – 1989. – 5 жовт.

68. Проти антисемітизму // Літературна Україна. – 1989. – 5 жовт.

69. Про національну символіку // Літературна Україна. – 1989. – 19 жовт.

70. Доповідь голови Мандатної комісії Юрія Цекова // Літературна Україна. – 1989. – 12 листоп.

71. Доповідь Юрія Мушкетика // Літературна Україна. – 1989. – 5 жовт.

72. Там же.

73. Літературна Україна. – 1989. – 5 жовт.

74. Доповідь Юрія Мушкетика // Літературна Україна. – 1989. – 5 жовт.

75. Українська мова: реальність і перспективи // Літературна Україна. – 1989. – 5 жовт.

76. Там же.

77. Під прапором ленінізму. – 1990. – № 15. – С. 3.

78. Там же. – С. 4.

79. Там же. – С. 6.

80. Тези до 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.). – Київ: Держполітвидав УРСР, 1954. – С. 20.

81. Словник української мови. – Київ: Наукова думка, 1973. – С. 320.

82. *Дашкевич Я.* Україна вчора і сьогодні. – Київ, 1993. – С. 61.

83. В.И.Ленин об Украине. – Київ, 1957. – С. 681, 740.

84. *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії 1917-1991 / Пер. з англ. – Київ: Мегатайп, – 2000. – С. 174.

85. *Стецько Я.* Українська визвольна концепція. – Мюнхен, 1991. – Т.1. – С. 375.

86. *Бандера С.* Перспективи української революції. – Мюнхен, 1978. – С. 418.

87. Там же. – С. 418.

88. *Квітковський Д.* Мої міркування. – Київ: Вид-во ім. Олени Теліги, 1996. – С. 110.

89. Там же. – С. 106.

90. Там же. – С. 105.

91. Там же. – С. 110.

92. *Камінський А.* До перспектив нашої політики. – Б.М.: (Сучасність), 1977. – С. 55.

93. *Винниченко В.* Заповіт борцям за визволення. – Київ: Криниця, 1991. – С. 8.

94. Там же. – С. 10.

95. Там же. – С. 13.

96. *Багряний І.* Публіцистика: Доповіді, статті, памфлети, рефлексії, есе. – Київ: Смолоскип, 1996. – С. 24.

97. Там же. – С.

98. Там же. – С. 52.

99. Там же. – С. 88.

100. Там же. – С. 101.

101. Там же. – С. 136.

102. Радянська Україна. – 1990. – 5 квіт.

103. Там же.

104. Там же.

105. Там же.

106. Там же.

107. Заява ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР // Радянська Україна. – 1990. – 18 квіт.

108. Критерій оптимальності. Думки комуністів з приводу відкритого листа ЦК КПРС // Радянська Україна. – 1990. – 25 квіт.

109. Радянська Україна. – 1990. – 29 квіт.

110. Заява Верховної Ради Української РСР "Про річницю масової депортації кримськотатарського народу" // Радянська Україна. – 1990. – 19 трав.

111. Виступи кандидатів, висунутих на посаду Голови Верховної Ради Української РСР. Депутат Д.В.Павличко // Радянська Україна. – 1990. – 31 трав.

112. Радянська Україна. – 1990. – 1 черв.

113. Там же.

114. Про державний суверенітет Української Радянської Соціалістичної Республіки. Резолюція XXVIII з'їзду Компартії України // Радянська Україна. – 1990. – 28 черв.

115. Виступи на Пленумі ЦК Компартії України // Радянська Україна. – 1990. – 27 лют.

116. Потенціал парламенту. З прес-конференції Голови Верховної Ради УРСР Л.М.Кравчука // Радянська Україна. – 1990. – 26 лип.

117. *Чорний В.* Суверенітет – це не фраза. Міжнародне відлуння нашої Декларації // Радянська Україна. – 1990. – 21 серп.

118. Декларація про принципи та основні напрямки розвитку українсько-польських відносин // Радянська Україна. – 1990. – 17 жовт.

119. Там же.

120. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою та Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою // Радянська Україна. – 1990. – 21 листоп.

121. Спільна Заява Голови Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки і Голови Верховної Ради Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки // Радянська Україна. – 1990. – 21 листоп.

122. Суверенітет України: шляхи здійснення // Радянська Україна. – 1990. – 19 жовт.

123. Там же.

124. Там же.

125. *Ткаченко В.* Символіка суверенної України: перші підсумки дискусії // Радянська Україна. – 1990. – 23 жовт.

126. Там же.

127. Там же.

128. Там же.

129. Жовтень: історія та сучасність. Актуальне інтерв'ю // Радянська Україна. – 1990. – 7 листоп.

130. Тези ЦК Компартії України про ставлення до політичної народної освіти та роботу партійних організацій навчальних закладів в умовах багатопартійності // Радянська Україна. – 1990. – 8 груд.

131. Там же.

132. *Дубовик Е.* Гора для здорового глузду. 20 січня: чи бути кримській автономії? // Радянська Україна. – 1991. – 19 січ.

133. Заява Президії Верховної Ради Української РСР // Радянська Україна. – 1991. – 16 січ.

134. Там же.

135. Там же.

136. Якою бути Конституції України? // Радянська Україна. – 1991. – 22 січ.

137. Там же.

138. Там же.

139. Там же.

140. *Сіренко В.* Корінне питання – за ким влада // Радянська Україна. – 1991. – 30 січ.

141. За суверенну соціалістичну Україну в оновленому Союзі. Заява Центрального Комітету Компартії України // Радянська Україна. — 1991. — 5 лют.

142. Там же.

143. Там же.

144. На запитання "Радянської України" відповідає міністр закордонних справ Української РСР А.М.Зленко // Радянська Україна. — 1991. — 4 квіт.

145. Заява Верховної Ради Української РСР // Радянська Україна. — 1991. — 9 лип.

146. Договір між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Казахською Соціалістичною Республікою // Голос України. — 1991. — 23 лют.

147. Демографический энциклопедический словарь. — Москва: Советская энциколопедия, 1985. — С. 572; Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. — Львів, 1994. — Т.3. — С. 919.

148. Через стінку не домовишся // Голос України. — 1991. — 27 лют.

149. Про поточний момент. Доповідь члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України С.І.Гуренка на Пленумі ЦК Компартії України 15 лютого 1991 року // Радянська Україна. — 1991. — 16 лют.

150. Там же.

151. Там же.

152. Вірю в мудрість народу. Народний депутат УРСР Ю.Н.Єльченко дає інтерв'ю кореспонденту "Радянської України" // Радянська Україна. — 1991. — 21 лют.

153. Там же.

154. Результати вільного вибору. З виступу голови Центральної республіканської комісії референдуму СРСР В.Бойка на сесії Верховної Ради УРСР // Радянська Україна. — 1991. — 20 берез.

155. *Дмитренко І.* Референдум: перемогла ідея єдності // Радянська Україна. — 1991. — 20 берез.

156. Результати вільного вибору. З виступу голови Центральної республіканської комісії референдуму СРСР В.Бойка на сесії Верховної Ради УРСР. // Радянська Україна. — 1991. — 20 берез.

157. *Лунченко І.* Голос майдану — не голос народу // Радянська Україна. — 1991. — 27 берез.

158. Про концепцію нової Конституції (Основного Закону) Української РСР. Доповідь Голови Верховної Ради Української РСР, голови Конституційної комісії Л.М.Кравчука // Радянська Україна. — 1991. — 16 трав.

159. Виступ С.І.Гуренка, першого секретаря ЦК Компартії України, народного депутата УРСР на сесії Верховної Ради УРСР 15 травня 1991 року // Радянська Україна. — 1991. — 17 трав.

160. Інтерв'ю Голови Верховної Ради Української РСР Л.М.Кравчука Українському телебаченню 25 травня 1991 року // Радянська Україна. — 1991. — 29 трав.

161. Гарантувати справжнє народовладдя. Виступ першого секретаря ЦК Компартії України С.І.Гуренка на республіканській науково-практичній конференції "Концепція і принципи нової Конституції Української РСР" // Радянська Україна. — 1991. — 24 квіт.

162. *Євнух В.* Про національну ідею, етнічні меншини, міграції... — Київ, 2000. — С. 66.

163. Національна школа на Україні. Як відбувається процес її відродження // Літературна Україна. — 1991. — 3 січ.

164. *Правденко С.* Кілька крапок над "і", або Роздуми про побудову суверенної України в рівноправному Союзі суверенних держав // Голос України. — 1991. — 11 січ.

165. Конституція (Основний Закон) України. Проект // Радянська Україна. — 1991. — 8 серп.

166. Там же.

167. Там же.

168. До громадян України всіх національностей // Радянська Україна. — 1991. — 31 серп.

169. Там же.

170. Резолюція Форуму інтелігенції // Літературна Україна. — 1991. — 19 верес.

171. Там же.

172. *Джемілєв М.* Кримські татари вітають незалежність України // Літературна Україна. — 1991. — 19 верес.

173. Звернення до всіх націй і національно-етнічних груп України // Літературна Україна. — 1991. — 18 листоп.

174. Заява ініціативної групи об'єднання "Демократичні реформи України" // Радянська Україна. — 1991. — 5 верес.

175. Обращение оргкомитета Движения "Русские за независимость Украины" // Літературна Україна. — 1991. — 24 жовт.

176. *Свідзинський А.* Українці в Криму // Літературна Україна. — 1991. — 7 листоп.

177. *Буткевич В.* Право на Крим. Хто його має: Росія? Україна? // Літературна Україна. — 1991. — 12 груд.

178. Цит. за: *Радчук В.* Обережно: шовінізм! // Літературна Україна. — 1991.— 14 лют.

179. Там же.

180. *Наулко В.* З приводу однієї публікації // Літературна Україна. — 1991. — 7 лют.

181. Там же.

182. Декларація прав національностей України // Голос України. – 1991. – 2 листоп.

183. Так проголосувала Україна. Повідомлення виборчої комісії по виборах Президента України та Всеукраїнського референдуму про результати голосування на референдумі 1 грудня 1991 року // Літературна Україна. – 1991. – 12 груд.

184. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. – Київ: Т-во "Знання" України, 1991. – С. 103, 105.

185. *Мишанич О.* Обережно – автономія // Літературна Україна. – 1991. – 21 листоп.

186. *Гоцуєнко Е.* Новоросіяни Причорномор'я, або Як регіональні політики намагаються поділити нас // Голос України. – 1991. – 27 листоп.

187. *Дніпровський М.* Що референдум нам готує // Голос України. – 1991. – 27 листоп.

188. Так проголосувала Україна. Повідомлення виборчої комісії по виборах Президента України та Всеукраїнського референдуму про результати голосування на референдумі 1 грудня 1991 року // Літературна Україна. – 1991. – 12 груд.

189. *Худан М.* Чортополох // Літературна Україна. – 1990. – 7 лют.

190. Заявление Бориса Ельцина о признании Россией независимости Украины // Голос України. – 1991. – 6 груд.

СКАНУВАННЯ
AndriyDM

ВИСНОВКИ

На початку перебудови компартійне керівництво не усвідомлювало потенційних складнощів міжнаціональних відносин у СРСР. На офіційному рівні й надалі вважалися непорушними положення про правильність ленінської національної політики і розв'язання національного питання в багатонаціональній державі під керівництвом КПРС. Незадоволення реальним становищем у сфері міжнаціональних відносин, яке виникло в неросійських союзних республіках, кваліфікувалося як вияв буржуазного націоналізму, що протиставлявся пролетарському інтернаціоналізмові у своєрідному трактуванні, бо його основою вважалося ставлення до російського народу. Саме так оцінювалися протести в Казахській РСР проти призначення компартійним керівництвом республіканської парторганізації етнічного росіянина, хоч до нього цю посаду обіймав представник титульної нації.

Не піддавалася жодному сумніву теза про формування в багатонаціональному СРСР нової історичної спільноти — радянського народу на російській національній основі, адже мовою такої спільноти визнавалася беззастережно російська мова.

Світові ж тенденції національного розвитку на різних континентах ігнорувалися, хоча вони були цілком очевидні. У другій половині XX ст. завершувався розпад світової колоніальної системи, а на її уламках виникали національні держави, які ставали членами міжнародного співтовариства, зокрема, вступали в Організацію Об'єднаних Націй як найвпливовішого міжнаціонального об'єднання. Таких тенденцій не заперечувала глобалізація, що особливо виявилася наприкінці XX ст., відтворюючи взаємозалежність і взаємозумовленість світових процесів. Навіть на європейському континенті ці процеси не були однозначні, що підтвердило ставлення до конституції Європейського Союзу попри те, що він твориться на інших засадах, ніж колишній Радянський Союз.

Офіційно визнавалося як незаперечне сталінське визначення нації, хоч, як тепер відомо, воно не було новим. Компартійна

ідеологія виходила з того, що нації мають перехідний характер: виникнувши у період розкладу феодальної суспільно-економічної формації, вони неодмінно припинять своє існування на вищій фазі комуністичної формації і поступляться місцем новій спільності людей.

Дослідження міжнаціональних відносин у СРСР у період його розпаду на суверенні національні, як правило, держави дає змогу дійти висновку, що керівництво СРСР заперечувало реальні процеси, намагалося вкласти їх у прокрустові схеми попередніх десятиліть або обмежитися паліативними заходами. Інакше кажучи, міжнаціональні відносини відокремлювалися від процесів демократизації.

Незабаром з'ясувалося, що міжнаціональні суперечності набувають конфліктного характеру і їх неможливо розв'язати відповідно до концепції радянського федералізму, бо він на практиці призвів до компартійно-державного унітаризму. Проте радянські суспільствознавці не спромоглися на об'єктивний аналіз міжнаціональних відносин і за компартійними традиціями зводили суперечності в цій сфері до порушення ленінської національної політики за панування культу особи Сталіна. Отже, становище обґрунтовувалося тим, що правильна теорія протиставлялася неправильній практиці.

Однак ситуація в Нагірно-Карабаській автономній області Азербайджанської РСР засвідчила, що компартійне керівництво двох сусідніх союзних республік (Азербайджану й Вірменії) спирається на різні принципи міжнародного права: азербайджанські керівники заявляли про необхідність дотримання принципу непорушності кордонів, а на противагу їм вірменські керівники наголошували на праві націй на самовизначення і як наслідок приєднання Нагірного Карабаху, який вони називали Арцахом, до Вірменської РСР. На підтвердження цих принципів кожна зі сторін орієнтувала інтелектуальні сили в своїх республіках. Азербайджансько-вірменський конфлікт змушував до теоретичного висновку, що чотиричленна схема (союзна республіка — автономна республіка — автономна область — автономний округ) радянської моделі міжнаціональних відносин не витримує реальних політичних випробувань. Конфлікт переріс у збройне протисто-

яння. Водночас "гарячі точки" міжнаціональних відносин виникли і в інших регіонах СРСР.

Дослідження процесу становлення СРСР дає змогу стверджувати, що Договір про створення СРСР 1922 р. зазнав докорінних змін у Конституції СРСР 1924 р., хоч з погляду права він був міжнародним, а Конституція — внутрішньодержавним актом. Формально Договір не набув відповідної правової сили, бо не був ратифікований його суб'єктами, тобто союзними республіками, а лише схвалений в основному на З'їзді Рад СРСР наприкінці 1922 р. Водночас слід підкреслити, що обидва документи підходили до самого творення СРСР як до тимчасового формування, на зміну якому неодмінно прийде Світова Радянська Соціалістична Республіка. До речі, радянське компартійне керівництво не спростувало цієї заідеологізованої тези в міжнародно-правовому і внутрішньо-правовому документах, але вже в Конституції СРСР 1936 р. цього положення не було. Радянське суспільствознавство пояснювало конфлікти в міжнаціональних відносинах наприкінці 80-х років тим, що Й.Сталін домігся підміни ленінської концепції федеративної побудови СРСР своєю концепцією "автономізації". Насправді обмеження прав союзних республік зафіксовано вже в першій Конституції СРСР, коли про культ особи Сталіна говорити було ще передчасно. Та справедливість вимагає визнати, що в період культу особи радянське керівництво вийшло далеко за межі автономізації, перетворивши федеративний СРСР в унітарну багатонаціональну державу, а союзні республіки — в регіони, які мало чим відрізнялися за своїм правовим статусом від країв і областей РРФСР.

Проте в усіх союзних конституціях, аж до останньої Конституції СРСР 1977 р. залишилося положення про право союзної республіки на вихід з СРСР. Звісно, збереження цього права було більше розраховане на зовнішньополітичну пропаганду, ніж на реальне застосування в самому СРСР. Офіційно в Державному гімні СРСР як одному із найголовніших символів багатонаціональної федеративної держави стверджувалося, що союзні республіки об'єднані навіки і підкреслювалася особлива роль російського народу. Затверджене на конституційному рівні право виходу не передбачало правового механізму його реалізації. Навпаки, у всесоюзному

і республіканському кримінальному законодавстві вже домагання реалізації цього права прирівнювалося до антидержавного злочину. Лише опинившись перед реальною небезпекою розпаду СРСР, союзне компартійне керівництво змушене було погодитися на законодавче затвердження згаданого механізму. Попри свою запізнілість схвалений закон не враховував нових реалій, передбачивши ускладнену процедуру такого виходу, тому вже не міг вплинути на посилені відцентрові процеси в багатонаціональній державі, федеративній за формою й унітарній за суттю. Суперечність між союзними республіками і центром стала, безперечно, головною в міжнаціональних відносинах СРСР. Одним із її виявів була розбіжність між керівництвом СРСР та РРФСР.

Водночас посилювалися суперечності між республіками та їхніми автономіями, між народами, які проживали в союзних республіках і не мали власних автономій, та титульними націями цих республік. Особливо загострювалися взаємовідносини між корінним і некорінним населенням у союзних республіках, що виявилось як суперечність російського і так званого російськомовного населення й титульної нації. Такі суперечності не мали прецеденту в світовій практиці, хоча союзне керівництво недооцінювало їх небезпеки, а до практики інших народів ставилося упереджено або спекулятивно.

Захоплена зненацька радянська суспільна наука продемонструвала неспроможність прогнозувати розвиток міжнаціональних суперечностей навіть на найближчу перспективу. Пропонувалися явно утопічні концепції реформування СРСР як багатонаціональної держави. Серед таких пропозицій можна назвати проект урівноправнення автономій (автономних республік, автономних областей, автономних округів) із союзними республіками На практиці такий підхід не пом'якшував міжнаціональних відносин, а ще більше ускладнював їх. Насамперед виникла проблема з правом націй на самовизначення, втіленому в конституційному праві союзних республік на вихід із СРСР. Крім цього, дуже непросто уявити собі, що автономні республіки, автономні області й автономні округи урівноправнені з РРФСР, адже тоді ця союзна республіка перестає бути федеративною, а її територія, без автономій, простягається від Балтійського моря до Тихого океану смугами між новими повноправними суб'єктами Союзу. Звісно,

такий проект не на користь російському республіканському керівництву, з підпорядкування якого мала би вийти значна частина тодішньої території.

Вражає своєю наївністю пропозиція перетворити Союз на етнічній, але екстериторіальній основі. Знову постало питання про суверенітет союзних республік. Такий підхід орієнтувався на так зване російськомовне населення, яке поводилося відчужено щодо своєї національної спільноти, тобто фактично втрачало почуття патріотизму, бо він передбачав неодмінний зв'язок з рідною землею предків. У період розпаду СРСР населення в неросійських республіках ставало основою поспішно створюваних партійними органами інтерфронтів на противагу національним (народним) фронтам як репрезентантам титульної нації.

Як паліативний варіант слід розглядати проект реформування СРСР у Союз Радянських Республік Європи й Азії (скорочено — Європейсько-Азійський союз, Радянський Союз) академіка А.Сахарова. За цим проектом, усі національно-територіальні структурні частини СРСР (союзні республіки, автономні республіки, автономні національно-територіальні структурні союзні республіки, автономні республіки, автономні області та автономні (національні) округи мали проголосити свою незалежність і реформуватися в суверенні республіки (держави), а потім деякі з них на основі результатів референдуму могли об'єднатися. Знову поставало питання про національну російську республіку після виходу з РРФСР автономних утворень. Не слід ігнорувати того, що в автономіях на території РРФСР, як правило, переважали етнічні росіяни і результати референдуму були заздалегідь відомі. Конституційний проект А.Сахарова був не фаховим, непослідовним, поверховим. Запропонований ним десятирічний мораторій на з'ясування питань про кордони між проголошеними державами не давав відповіді на проблеми, що охопили СРСР.

Спробою загальмувати відцентрові тенденції в СРСР можна вважати намагання протиставити права людини правам нації, оскільки вони взаємопов'язані: кожна людина є водночас представником певної національної спільноти. Безнаціональних людей не буває. Так зване російськомовне населення в неросійських республіках опинилося в суперечливому становищі, бо такі групи відірвалися від свого

національного середовища, а в етнічному російському середовищі до них ставилися зверхньо як до неповноцінних людей.

Головна суперечність у міжнаціональних відносинах СРСР сконцентрувалася на території трьох союзних республік Прибалтики, які мали спільні інтереси і могли узгоджувати свої дії. Важливою перемогою цих народів було те, що компартійному керівництву СРСР довелося визнати як факт радянську окупацію незалежних прибалтійських держав, що випливала з відомого радянсько-німецького договору 1939 р. Логічно, що незаконна окупація неодмінно передбачала повернення до попереднього стану, тобто до виходу Литви, Латвії та Естонії зі складу СРСР.

Як відомо, наслідком радянсько-німецького договору була також окупація радянськими військами Західної України й Західної Білорусії. Проте треба зважити, що її результатом було з'єднання двох частин нації (відповідно української й білоруської). Щодо цих народів, то доречно говорити про дві окупації: спочатку польську і водночас радянську, а потім — радянську (до західних частин української та білоруської спільнот).

У республіках Прибалтики визріла ідея про економічний суверенітет, що означав захист від сваволі союзних відомств, які ігнорували право нації на територію. Така практика була типова для всіх союзних республік. Прикладом нехтування національних прав українського народу була побудова Чорнобильської атомної електростанції, внаслідок аварії на якій український народ фактично втратив частину своєї території.

Звісно, союзний центр поставився до ідеї економічного суверенітету республік негативно, що було цілком зрозуміло, адже союзна бюрократія втрачала контроль за економічним життям. Подібна ситуація спостерігалося на початку 60-х років, коли почали створюватися адміністративно-територіальні райони з широкою самостійністю. Зрештою, з ленінського твердження про політику як концентрований вираз економіки випливали перспективи переходу від економічної до політичної самостійності.

Стан міжнаціональних взаємин у СРСР напередодні його розпаду вказував на те, що компартійне керівництво багатонаціональної держави не мало позитивної державної програми, а йшло за подіями, намагаючись якось пригальмувати процеси. Союзний

центр докладав усіх зусиль, щоби будь-якою ціною зберегтися як суб'єкт договірного і постдоговірного процесу.

Всесоюзний референдум 17 березня 1991 р. засвідчив, що СРСР перебуває в стані глибокої кризи. Керівництво семи союзних республік із 15 відмовилося від його проведення на своїх територіях або вирішило усунутися від підготовки до нього. Деякі союзні республіки провели власні референдуми або опитування населення. Верховна Рада Української РСР винесла на референдум питання про підтримку чи непідтримку перебування республіки в складі Союзу суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України. Попри особливість умов референдуму як першого вияву волевиявлення населення СРСР за увесь період його історії збереження союзу підтримало дещо більше ніж 61% виборців від загальної їх кількості. Опублікований перед референдумом проект нового Союзного договору містив низку суперечностей, які зумовлювали загострення міжнаціональних відносин у майбутньому. Питання про суб'єкти Союзного договору ускладнювалося тим, що союзне керівництво намагалося розширити коло його учасників, поставивши на один рівень союзні й автономні республіки, а також вважаючи окремим суб'єктом цього договору СРСР, хоча його правосуб'єктність похідна. Крім цього, підписантами договору на попередніх стадіях виступали громадяни республік, які не мали для цього жодних повноважень. Звідси – алогічність формули "+1", бо СРСР як союзна федерація ставилася на рівень "шістнадцятої республіки". Водночас намагання залучити до підписання Союзного договору автономні республіки мало на меті знесилити союзні республіки, до яких вони входять, що потенційно лише посилювало міжнаціональні суперечності на їхніх територіях. Проте спроби союзного керівництва підпорядкувати національні інтереси спільним інтересам багатонаціональної держави не давало позитивних результатів. Намагання підходити до СРСР за аналогією США чи Швейцарії лише підтверджувало ідеологічну спекулятивність.

Створення ДКНС, який обґрунтовував свої дії доконечністю подолати глибоку і всебічну кризу, політичну, міжнаціональну і громадянську конфронтацію, хаос і анархію, що загрожували як безпеці громадян, так і цілісності СРСР, не сприяло спря-

муванню політичного і суспільного розвитку на користь союзного центру.

Після поразки ДКНС виявилися дві тенденції міжнаціональних відносин у багатонаціональній державі: перша тенденція — це посилення відцентрового руху в союзних республіках, які почали проголошувати себе незалежними державами і претендувати на місця в ООН, членство в якій ґрунтувалося на засадах суверенітету; друга тенденція — це відчайдушні спроби зберегти цілісність СРСР з одним союзним центром після деяких часткових змін. Утративши реальну владу, союзне керівництво діяло старими методами, намагаючись реформувати союз "згори", хоча йому протистояло реформування "знизу".

Якщо на початку перебудови епіцентр протистояння між союзним центром і союзними республіками зосереджувався в республіках Прибалтики, відтак він перемістився до Москви як протистояння між російським керівництвом і керівництвом Союзу, то після проголошення незалежності України і особливо після тріумфального Всеукраїнського референдуму, який підтвердив Акт проголошення незалежності України, цим епіцентром стала наша країна, що послідовно утверджувалася як суверенна держава. Реформування Союзу під керівництвом союзного центру вже не мало жодних перспектив.

Ініціатива керівників трьох союзних республік (України, РРФСР і Білорусі) про припинення існування СРСР і створення Співдружності Незалежних Держав започатковувала якісно нову форму міжнаціональних відносин на широкому євразійському просторі: перехід цих відносин на рівноправну основу, без панівного становища росіян, як було за часів Російської імперії та СРСР, що за кордоном ототожнювався з Росією. Алматинська декларація завершила процес поділу СРСР на незалежні держави і започаткувала нові взаємини між ними.

Незалежна Україна дала приклад демократичного розв'язання міжнаціональних відносин. Зваженість національно-демократичних сил сприяла консолідації української нації й національних меншин, нейтралізувала підступи антиукраїнських сил, протистояла спробам сепаратизму в деяких регіонах і забезпечила мирний розвиток незалежної Української держави, значну частину населення якої становлять національні меншини.

ЗМІСТ

ВСТУП 3

Розділ 1. **Теоретико-методологічні засади дослідження міжнаціональних відносин** 13

1. Нація як об'єкт суспільствознавчого вивчення в СРСР 13
2. Співвідношення федералізму в теорії з унітаризмом на практиці 36
3. Право на самовизначення і міжнаціональні відносини у процесі розпаду СРСР 62

Розділ 2. **Криза міжнаціональних відносин у період перебудови** 92

1. Передумови міжнаціонального протистояння 92
2. Загострення мовно-етнічних конфліктів 114
3. Неспроможність розв'язання національного питання перед розпадом СРСР 129
4. Пошуки альтернативи національній політиці КПРС 143

Розділ 3. **Російське питання в контексті міжнаціональних суперечностей** 169

1. Особливості російського питання в СРСР 169
2. Російська національна криза: гносеологічні та геополітичні аспекти 182
3. Причини "нерівноправності" РРФСР 207

Розділ 4. **"Оновлена" федерація як форма розв'язання міжнаціональних проблем** 249

1. Суверенітет нації в "оновленій" федерації 249
2. Новий Союзний договір: історико-політичні та правові протиріччя 268
3. Союз суверенних республік — спроба вдосконалення федерації 290

Розділ 5. **Трансформація СРСР у Співдружність Незалежних Держав** 326

1. Дві тенденції міжнаціональних відносин після поразки ДКНС 326
2. Альтернативна концепція "оновленої" федерації 344
3. СНД — новий етап національно-державного розвитку 360

Розділ 6. **Національне питання в період становлення незалежної України** 396

1. Взаємозв'язок національного, культурного і державного відродження 396
2. Суверенітет української нації: протиборство підходів 417
3. Формування української політичної нації 432

ВИСНОВКИ 458

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

МЕЛЬНИК Ігор Андрійович

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ: радянський експеримент та історичні реалії

Редактор *Г.Я. Луцак*
Художній редактор *С.І. Іванов*
Технічний редактор *С.Д. Довба*
Комп'ютерне верстання *В.З. Слічний*

Підписано до друку 00.04.06.
Формат 60x84 1/16. Папір офс. Офс.друк. Гарн. Garamond_AZ_PS.
Умовн. друк. арк. 27,43. Умовн. фарбо-відб. 27,89.
Обл.-вид. арк. 28,16. Тираж 1000 прим.

Зам. № 307-6.

Надруковано з готових діапозитивів
на ВАТ „Львівська книжкова фабрика „Атлас",
79005, м. Львів, вул. Зелена, 20.